

ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ПРИ МІНІСТЕРСТВІ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ

**Міжнародні
регіональні процеси
та зовнішньополітичні
пріоритети України**

Монографія

Київ 2017

УДК 327 : 316. 34 (477)
ББК 64.4 (4 Укр), 9
М 58

*Розповсюджувати і тиражувати без офіційного дозволу
Дипломатичної академії України при МЗС України заборонено*

Авторський колектив:

І. Горобець, канд. іст. наук (); І. Дудко, д-р політ. наук (); А. Киридон, д-р іст. наук (); В. Космина, д-р іст. наук (); А. Кудряченко, д-р іст. наук (); Н. Пророченко, канд. іст. наук (); М. Субх, канд. іст. наук (); С. Толстов, канд. іст. наук (); С. Троян, д-р іст. наук (); В. Ціватий, канд. іст. наук (); Л. Чекаленко, д-р політ. наук (); С. Шергін, д-р політ. наук ().

Рецензенти:

Віднянський С. В., чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

Галака С. П., д-р політ. наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Машевський О. П., д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Рекомендовано до друку Вченою радою Дипломатичної академії
України при МЗС України, протокол № 99 від 99 вересня 2017 р.*

М 58 Міжнародні регіональні процеси та зовнішньополітичні пріоритети України : монографія / за заг. ред. професорів С. Шергіна і В. Космини. – Київ: Дипломатична академія України при МЗС України, 2017. – xxx с.

ISBN

Монографія присвячена дослідженню міжнародних процесів у найважливіших регіонах світу та низки ключових напрямів зовнішньої політики України. Розглянуто загальносвітовий контекст регіональних процесів у постбіполярному світі та інституційний характер і зміст внутрішньополітичних процесів і міжнародних взаємин країн у таких динамічних регіонах світу як Азійсько-Тихоокеанський регіон, Латинська Америка, Південна Азія, Близький і Середній Схід, СНД. Проаналізовано перебіг подій початку ХХІ ст. у зовнішній політиці України за її головними векторами: євроінтеграція та стосунки з Євросоюзом, двосторонні відносини з США, Росією, Німеччиною, Польщею. Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться проблемами регіональних міжнародних процесів та зовнішньої політики України в ХХІ ст.

**УДК 327 : 316. 34 (477)
ББК 64.4 (4 Укр), 9**

ISBN

© Дипломатична академія України
при МЗС України, 2017

Розділ І. Міжнародні регіональні процеси

1.2 ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Україна – європейська держава. Повернення до Європи стало концептуальним наміром і визначальним напрямом зовнішньої політики суверенної України з перших кроків її існування. Сьогодні як ніколи актуальними стали питання європейської інтеграції країни, що ідентифікує себе з розвинутими європейськими суспільствами і претендує на центральне стабілізаційне місце у регіоні.

Європейський напрям є одним з пріоритетів зовнішньої політики України. Наша держава, як активний учасник світового процесу, грає важливу роль у становленні і розвитку системи міжнародних відносин, зокрема, у формуванні європейських структур із захисту миру і безпеки, політичного й економічного співробітництва.

Європейський напрям визначений в державних документах України – про перспективність членства в європейських структурах йшлося у Постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин", та у Постанові Верховної Ради України "Про основні напрями зовнішньої політики України" від 22 липня 1993 р. Намір у майбутньому набути членства в Європейському Союзі було висловлено президентом України Л. М. Кравчуком 14 червня 1994 р. в Люксембурзі під час підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (УПС) [1].

Із завершенням чергового етапу розширення Європейського Союзу, у результаті якого визначився майбутній розвиток низки країн Центральної та Східної Європи, окреслились нові тенденції у відносинах України з провідним європейським формуванням [2].

Що являє собою європейська інтеграція? Це явище визначається феноменом ХХ ст. і є досягненням усього попереднього політичного, економічного та соціального розвитку Західної Європи. Успіхи західної частини європейського континенту та суттєві зміни на континенті рубежу ХХ – ХХІ ст. сприяли зростанню привабливості та поширенню інтеграції в останні десятиліття до загальноєвропейських масштабів. Західна Європа історично і географічно складається із невеликих територіальних утворень, які не могли виживати поодинокі у воєнні та кризові роки, що періодично потрясли Європу. Саме невеликі держави – Королівство Бельгія, Королівство Нідерланди і Герцогство Люксембург – першими дійшли висновку про необхідність інтеграційного об'єднання. У 1923 р. вони започаткували європейську інтеграційну практику і заклали основу майбутнім процесам для всього континенту [3].

До питання європейської єдності політики зверталися за часів катаклізмів, економічних і політичних криз, посилення загрози, знищення паростків демократії. Однак євроінтеграційний експеримент поза Європою за подібними критеріями та масштабами не відбувся [4].

Протягом ХХ ст. основними засадами європейської інтеграції були визначені індивідуалізм, сформований римським правом і протестантською етикою; особиста свобода – свобода індивідуума; специфічний характер господарювання в умовах високої щільності населення, сформований інтенсивним характером виробництва; протиріччя між приватною власністю і партикуляризмом, що призвели до двох світових катастроф та зрештою змусили західних європейців дійти спільного рішення і ним виявилася інтеграція.

Знаковим стало те, що до початку і під час Другої світової війни – епохи панування нацизму, серед населення європейських країн неухильно зростала частка прихильників ідеї пожертвувати державним суверенітетом заради європейської федерації, європейського об'єднання, як гаранта миру та безпеки. Після Другої світової війни країни Європи впритул наблизилися до реалізації інтеграційних концепцій, вважаючи інтеграцію найефективнішим шляхом створення федералістського об'єднання. Суверенітет у такій державі не ділиться між федерацією та її суб'єктами. Федерація – це одна держава, а не союз держав, які "віддають" частину свого суверенітету на користь федеративної влади [5].

Прихильники іншого варіанту розвитку Європи – конфедерації – віддавали перевагу нижчому рівню локалізації міжнародної правосуб'єктності. Основним гарантом цілісності державного суверенітету в такому разі мало б стати право вето, що давало можливість заблокувати рішення центральних органів, якщо таке рішення не відповідало національним інтересам суб'єктів конфедерації.

Термін "інтеграція" походить від латинського слова "integratio", що означає відновлення цілісності, возз'єднання. Американський адміністратор "плану

Маршалла" П.Гофман увів термін "інтеграція" у політичний лексикон для окреслення процесів, що стали розвиватися у повоєнній Західній Європі [6].

Економічна інтеграція – рушійна сила процесу єднання країн Європи, яка не є самоціллю, проте вона найбільшою мірою відповідає повсякчасним потребам учасників процесу, їх населенню, сприяє зростанню добробуту і не зачіпає більш чутливих царин суспільного буття, таких як державний суверенітет, питання безпеки, оборони тощо.

На сучасному етапі розвитку Європейський Союз об'єднує 28 держав-членів з населенням майже у 500 млн. осіб та інтеграційне об'єднання має здебільшого однорідний господарський простір із достатньо сформованою економічною системою і єдиною валютою. Водночас ЄС означає не лише спільний ринок, вільне пересування громадян і капіталів, але й технологічне оновлення, успішне суспільство, засноване на дотриманні прав людини і громадянина. Якісно новою особливістю інтеграційного розвитку об'єднання стає перетворення його у політичну силу в якості міжнародного актора.

Важливою для вітчизняної науки є науково-практична цінність політико-інституціональних засад інтеграційного процесу. Актуальною постає наукова концептуалізація євроінтеграційного курсу України, здійснення комплексного аналізу проблем та більш повне з'ясування не лише переваг, але і ймовірних загроз та викликів, які постали і можуть виникати у процесі входження до європейського інтеграційного простору. Такий підхід покликаний сприяти виваженому проведенню інтеграційної політики нашої країни.

Євроінтеграційні прагнення України стали потужним каталізатором для трансформацій та демократизації країни. Іманентним у цьому зв'язку постає системне реформування владних інститутів, консолідація української нації навколо європейських цінностей. Важливо враховувати, що поняття інтеграція характеризує стан об'єднаності окремих частин та функцій системи чи організму в ціле, а також сам процес об'єднання.

Німецький лексикон подає наступне трактування терміну інтеграція – це об'єднання окремих частин в єдине ціле [7]. Європейська інтеграція є за своєю природою унікальним процесом в усьому світі. Термінологічне навантаження слова інтеграція означає як ціль, так і процес, який веде до цієї мети. У політиці інтеграція означає відчутно більше, ніж співпраця держав, політика спільноти повинна бути значно більшою, ніж просто сума політик окремих членів.

Британський словник Макміллана трактує інтеграцію як дію або процес, при якому різні групи суспільства об'єднуються на рівній основі в єдине суспільство або організацію [8].

Український політологічний словник дає наступне трактування категорії інтеграція: "Інтеграція – це сукупність політичних процесів, спрямованих на

консолідацію, злиття суспільних, політичних, військових, економічних структур або етносів у рамках однієї держави чи кількох держав з метою протидії деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам" [9].

Необхідно підкреслити, що європейська інтеграція – це явище ХХ ст. У свою чергу, Ж. Монне зазначав, що для європейців "європеїзм" є найконструктивнішою ідеєю століття, а логіка потребує від них об'єднання зусиль та досвіду [10].

Як стверджують українські політологи, у післявоєнній Європі поняття регіональної інтеграції почало означати процес уніфікації, а регіональна інтеграція є наступним, після національної, етапом спільного процесу.

Європейська інтеграція розглядається в Україні владою і більшістю суспільства головною засадою сучасного і майбутнього стратегічного розвитку, визначена пріоритетним напрямом розвитку Української держави. Саме європейський вектор зовнішньої політики закріплювався у законодавчих актах і впроваджувався у вітчизняну законодавчу систему одразу з проголошенням міжнародної суб'єктності нашої держави [11].

Провідні учені наукової школи України, прогресивні лідери при цьому розуміли, що реалізація євроінтеграційної стратегії не є простою справою, оскільки в самій державі і навколо неї існувало пострадянське минуле, далеке від демократичних засад розбудови держави. Розуміння того, що цей європейський перехід України буде болісним і довготривалим, не одразу лягло в концептуальну складову політичного та економічного європейського розвитку. Після кількох зворотних євроінтеграційних кроків певних верств української влади, стало зрозумілим, що шлях до європейської інтеграції України буде непростим, ускладненим, болючим і, як виявилось раніше, кривавим. Нині стало очевидним, що європейська відповідальність покладена не на одне покоління українців, яким ще не вистачає відповідних знань, практичних навиків, поінформованості і врешті мужності для реалізації наміченого.

Проблема європейської інтеграції досліджується провідними науковими установами Національної академії наук України, науковими центрами вищих навчальних закладів України. До їх числа раніше належав й Інститут соціально-економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (директор – А. М. Шлепаков), який з набуттям незалежності був перетворений на Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. **Останній слушно продовжив попередні напрацювання у царині наукових пошуків у дослідженні проблемних питань політики й економіки зарубіжних країн, зокрема й інтеграції** [12].

Нині зовнішньополітичну концептуальну складову вітчизняного розвитку розробляють, у першу чергу, наукові інституції, які функціонально покликані виконувати дотичні завдання – Національний інститут стратегічних досліджень,

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інститут історії України НАН України, Державна установа "Інститут всевітньої історії НАН України", *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Дипломатична академія України при МЗС України та інші.*

Національний інститут стратегічних досліджень зробив вагомий внесок у розробку окресленої проблеми, видав низку науково-аналітичних доповідей, збірників наукових праць, матеріалів конференцій та круглих столів. Науковцями Інституту досліджено **питання розвитку політичного діалогу Україна – ЄС та його перспективи. Особливу увагу було приділено політичному, енергетичному, інформаційному та гуманітарному чинникам багатостороннього співробітництва, співпраці у сфері безпеки в європейсько-євразійському просторі. Було здійснено спробу системного розгляду питання присутності України в європейському інформаційному просторі. Дослідники** висвітлили проблеми українсько-російських відносин у контексті євроатлантичної інтеграції України, визначили інтеграційний потенціал України у європейському та євразійському вимірах [13].

У монографіях Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України "Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики" (керівник авторського колективу – М. І. Михальченко), "Геополітичні ідеї та гіпотези в українській політичній думці ХХ – початку ХХІ століття" (О. В. Заремба, О. А. Федоренко), проаналізовано моделі розвитку пострадянських країн, обґрунтовується необхідність європейського вибору України [14].

Аналіз євроінтеграційного поступу України здійснено дослідниками Інституту історії України НАН України у праці "Україна і Європа (1990-2000 рр.)", у ній також окреслено стратегію та інтенсифікацію співробітництва України з ЄС [15]. Важливо підкреслити значне зростання наукового інтересу до євроінтеграційних сюжетів. Так, з часів здобуття Україною незалежності вченими Інституту здійснюються комплексні студії зовнішньополітичного курсу України, досліджуються інтеграційні та етнонаціональні процеси нашої держави.

У циклі колективних монографій Державної установи "Інститут всевітньої історії НАН України": "Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього", "Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку", "Україна в Європі: контекст міжнародних відносин", "Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації" розкрито концептуальні проблеми вибору стратегії розвитку України у європейському та загальноцивілізаційному вимірах, детально проаналізовано теоретичні й практичні складові міжнародних відносин, з'ясовано стратегічні засади входження України до європейського простору, досліджено політико-право-

вий дискурс історії та сучасних міжнародних відносин в Європі, проаналізовано міжнародні відносини та імперативи розвитку Європи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття, виокремлено теоретичні та політичні засади національної ідентифікації українців в українському та європейському вимірах [16].

Унікаючи категоричності та безапеляційності ученими Державної установи "Інститут всесвітньої історії НАН України" досліджено актуальні проблеми сходження незалежної Української держави в коло європейських країн, проведено аналіз її можливостей, викликів і перспектив. На широкому історичному матеріалі науковці здійснили ретроспективний аналіз існування і визнання України як європейської держави, дослідили політико-правові, економічні, світоглядні та духовно-культурні засади нинішніх взаємин України з далекими і близькими сусідами по спільному європейському домі, концептуальні засади відносин з провідними державами Євросоюзу: Німеччиною, Францією, Великобританією та ін. Науковцями Інституту досліджено історію становлення ідеї об'єднаної Європи, проаналізовано цивілізаційні та культурно-політичні чинники формування інтеграційного об'єднання Європи, з'ясовано можливості та конкретні результати реалізації загальних та регіональних інтересів європейських країн, окреслено основні принципи зовнішньої політики сучасної України та головні напрями її стратегії взаємин з європейськими інституціями та регіональними формуваннями – країнами Вишеградської групи, з країнами Бенілюксу та з країнами Північної Європи, виокремлено пріоритети відносин України з Румунією, Туреччиною та ін. Окремо досліджено складові регіональної інтеграції в Європейському Союзі, її сучасні особливості та перспективи. Поряд з цим, науковцями Інституту з'ясовано роль України в європейських структурах безпеки і співробітництва, проаналізовано політику України щодо нерозповсюдження ядерної зброї, досліджено еволюцію політики Євросоюзу щодо України, окреслено нові виклики та завдання для національної дипломатії сучасної доби.

У колективних монографіях Державної установи "Інститут всесвітньої історії НАН України" також проведено ретельний аналіз геополітичних, гео економічних та етнокультурних засад становлення інтеграційного об'єднання, розкрито особливості взаємодії національних і наднаціональних інститутів в сучасній Європі, запропоновано низку заходів щодо посилення позицій України та входження її до континентального простору у контексті європейської стратегії за посилення глобалізації у світі, визначено, що співпраця у науково-технічній сфері України з об'єднаною Європою має потужні складові і сприймається партнерами належним чином. Науковці Інституту акцентують увагу на тому, що демократизація українського суспільства, зміцнення європейських цінностей постає складовою частиною входження України до культурно-цивілізаційного простору Європи.

Дослідники ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України" у своїх працях виокремлюють вітчизняні особливості та складнощі реалізації задекларованого європейського курсу. Незважаючи на глибоке європейське коріння українства, політично українці як нація довгий час не мали вагомого значення на європейській арені та на власних теренах. Політичні феномени Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Гетьманщини та національних формувань початку ХХ ст. були наслідком недовготривалих сплесків державотворення. Упродовж багатьох століть право остаточного ухвалення рішень стосовно основних царин буття українців зосереджувалося здебільшого поза межами власної території, зокрема у Варшаві, Відні, Москві чи в столицях інших впливових держав.

Маючи тисячолітню історію, глибоку, розвинену й самобутню національну культуру, виключно родючі чорноземи світового значення – усі складові, що мали б сприяти українському державотворенню, Україна не мала власної держави, того політичного стрижня, який забезпечував би її власний розвиток, зростання добробуту громадян та впорядкованості суспільних відносин. Така ретроспектива є, по суті, феноменальною в історії європейського континенту, для більшості народів якого властивим було формування та зміцнення своєї державності. Невдачі українства на шляху здобуття незалежності та зміцнення своєї самостійності постають своєрідним маркером національного розвитку.

Належність України до Європи підтверджується історично, усталеністю й наповненістю зв'язків та взаємовпливів українства й решти європейських народів. З давніх часів Україна перебувала в центрі політичного життя, що вирувало на європейських обширах. У середньовічній Київській Русі тогочасні українські землі склали осердя гідного подиву політичного, економічного та культурного об'єднання. Для Європи ознакою престижу й могутності династії була готовність інших провідних династій вступити з нею в шлюбні зв'язки. За цією ознакою князювання Ярослава Мудрого яскраво підтверджувало престиж київського престолу.

Богданом Хмельницьким було відновлено національний дух українського народу, згодом Україна посіла важливе місце серед держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй. Однак лише у 1991 р. Україна здобула реальну державність і стала на шлях суверенного розвитку і формування рівноправних відносин з пострадянськими, європейськими державами та країнами світу. Забезпечення незворотності демократичних процесів, утвердження України в колі держав Європи й світу потребує пошуку спільних засад розвитку континенту та, власне, його спільного майбутнього. Це стосується розвитку відносин з країнами СНД і державами ЄС. Україна, стверджуючись у світовій спільноті, прагне поповнити коло демократичних держав.

Для утвердження України в Європі імперативно постають завдання не лише зміцнення й розвитку вітчизняних інституціональних та національно-куль-

турних параметрів, а й потужного використання найновіших досягнень науки і техніки, всього людського і кадрового потенціалу, формування стратегій інноваційного розвитку як дієвих засобів відчутного соціально-економічного зростання майбутнього суспільства і набуття ним реальних рис.

Дослідниками ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України" проведено ґрунтовний аналіз доробку вітчизняних науковців у царині визначення європейських засад України, здійснено ретроспективний зріз взаємодії попередніх державних утворень українства з європейськими народами; проаналізовано еволюцію європейської парадигми України впродовж наступних століть; досліджено бачення європейськими державами українських перспектив у контексті геополітичних комбінацій ХХ – початку ХХІ ст.

Не хетуючи й песимістичним баченням майбутнього Європи і перспектив України в ній, автори більш схильні до того, що об'єднана Європа з новою силою утвердить свої власні геополітичні виміри. Зокрема, Європейський Союз спроможний стати лідером світового прогресу, ствердитись самостійним центром багатополісного світу третього тисячоліття, водночас поглиблюючи інтеграцію та зберігаючи унікальність своїх складових. Уже нині Євросоюз є важливим геополітичним гравцем світової шахівниці. Особливо ж, з огляду на світову фінансово-економічну кризу, коли дієздатність ЄС не лише визначається його економічними параметрами, а й зміцнюється схваленням свого роду конституційних засад, тощо. Досліджено роль підтримки України на шляху до ЄС з боку такої надпотуги, як сучасна Німеччина.

Німеччина, як і всі держави ЄС, пильно стежить за зміцненням нових демократичних якостей української держави й суспільства, прагне підтримати їх. Проте, Україна не пішла шляхом поглиблення й зміцнення досягнутого – демократичні реформи проходили з великими труднощами, держава досі не змогла впоратися з викликами історичної доби як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, вона переоцінила свої сили й можливості, а провідні політичні верстви країни опинилися знову не на висоті історичних задач.

Перебіг подій останніх років свідчить, що в Україні стан демократії не може задовольнити ані демократично орієнтованих політиків, ані український народ, ані міжнародні організації, які спостерігають за становленням України як сучасної держави і бажали б бачити нас у колі демократичних країн. Дійсно, наші досягнення в цій сфері ще досить скромні. Перед Україною стоять величезні внутрішні перепони досягненню потенційно можливих історичних рубежів, ствердження себе в Європі і світі.

Вітчизняні науковці досить переконливо аргументують закономірну обумовленість європейських прагнень України та необхідність і незворотність таких підходів. У цьому зв'язку привертають увагу наукові розробки професорсько-викла-

дацького колективу Дипломатичної академії України Міністерства закордонних справ України, зокрема професора Л.Д. Чекаленко, яка досліджуючи різні інтеграційні моделі світу Північно-американського, Латино-американського, Європейського, Азійського регіонів слушно стверджує, що "євроінтеграційний експеримент поза Європою за подібними критеріями та масштабами не відбувся". Дослідниця підкреслює, що суверенні держави у різних куточках світу не раз намагалися реалізувати ідею всеохоплюючої інтеграції, але поза Європою подібні інтеграційні експерименти не досягли бажаного результату. Інтеграція по-європейськи являє собою вищу сходинку політичного, економічного і соціального розвитку Західної Європи, і саме із Заходу інтеграційний рух поширився на весь континент [5].

Як зазначає професор А.І. Кудряченко – "прагнення політиків надати Європейському Союзу більш вагомих рис гравця сучасного, все відчутніше глобалізованого світу імперативно і все гостріше ставлять проблему взаємодії національних і наднаціональних інститутів" [17].

Історію утвердження ідеї об'єднаної Європи розкрито у дослідженні М. М. Гнатюка та Я. О. Черногора. Ідеї створення спільних європейських органів проголошувалися задля боротьби із зовнішньою загрозою, гарантування внутрішнього миру і вирішення суперечок мирним шляхом ще з періоду Середньовіччя і визначили подальший напрямок розвитку ідей становлення об'єднаної Європи [18].

Вітчизняні дослідники С. В. Кондратюк та О.С. Врадій наголошують на високому рівні невизначеності сучасного міжнародного середовища, що змушує по-новому оцінити переваги та недоліки європейської моделі лідерства. Вона не має "вольового" характеру, але від цього не стає менш цілеспрямованою та ефективною. Цілі політики ЄС розраховані у більшій мірі на довгострокову перспективу, і в меншій – на одержання швидкого виграшу. Однак саме це дозволяє Європейському Союзу вчасно корегувати методи їхнього досягнення. Стратегія "м'якого лідерства" викликає набагато менший опір середовища і пов'язана з меншим ризиком від спроб його нейтралізувати [19].

Викладачі Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко окреслили балансуювання України між Євросоюзом та Росією, зосередивши увагу на виборі Україною конкретної стратегії. У праці "Європейський Союз: історія і засади функціонування" досліджуються європейські інтеграційні процеси, детально розкриваються процеси задуму та становлення ідеї об'єднаної Європи в широких політичних колах європейських країн [20].

Вагомим науковим доробком є колективні праці В. А. Манжолі, М. М. Білоусова, Л. Ф. Гайдукова "Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті рр. ХХ століття)" та В. А. Манжолі "Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи" [21].

У монографіях розкрито закономірності та послідовність євроінтеграційного процесу, становлення спільного економічного, соціального, політико-правового та науково-дослідного простору, формування єдиного законодавства та системи безпеки. Визначено особливості євроінтеграційних трансформацій у 1990-ті рр., проаналізовано еволюцію політики ЄС щодо країн Центрально-Східної Європи.

У дослідженні європейських інтеграційних процесів пріоритетними напрямками є вивчення таких питань, як: зародження та розвиток ідеї Об'єднаної Європи; основні напрямки розширення інтеграційних процесів; головні етапи процесу створення та становлення Європейського Союзу – як організації об'єднаних країн Європи. Вказані позиції мають потенціал перспективного наукового осмислення.

Інтеграція в Європейський Союз, визначена вищим керівництвом держави як магістральний вектор зовнішньої політики України, загалом підтримується державно-політичною елітою. Серед населення постійно зростає кількість прихильників вступу України до Європейського Союзу. Перед українською державою й українським суспільством стоїть завдання набуття цивілізаційних якісних характеристик, серед яких: прозорість державної політики, повага до прав людини, піднесення продуктивності праці та оплати за неї до середньоевропейського рівня, незалежні ЗМІ й вільний доступ до інформації. Але з часом на передній план дедалі більше виходять проблеми і виклики глобального характеру: демографічні зміни, екологічні, природні й техногенні катастрофи, регіональні та етнічні конфлікти, переорієнтація енергетичних потоків, поширення високіх технологій, превалювання корпоративних інтересів над національними.

Як слушно зазначає О. О. Шморгун, щоб по-справжньому запрацював ринок, уже потрібно мати повноцінний середній клас, який своєю чергою, повинен мати високий рівень життя. Отже, виходить, що ми потрапили у зачароване коло: не маємо належного рівня демократії, бо надто бідні, а бідні тому, що не маємо політичної та економічної демократії [22].

Сучасний дискурс подальшого розвитку відносин між офіційним Києвом і Брюсселем побудований головним чином на дослідженні вигод для України від вступу до Європейського Союзу. За баченням І.І. Богдановича, доцільно розглянути розвиток двосторонньої співпраці і з протилежного погляду – вигод для ЄС. Для цього досить звернутися до таких гострих проблем сучасності як забезпеченість енергоносіями, розвиток транспортних комунікацій, міжнародна безпека і модернізація економіки [23].

Не можна не виокремити важливість та ключову роль провідних країн Європейського Союзу. Від урядів таких країн як Німеччина, Франція та Велика Британія виходять основні імперативи та здійснюється вирішальний вплив на політику ЄС. Тому у працях дослідників А. І. Кудряченка, В. В. Солошенко,

О. О. Мітрофанової, Н. Л. Яковенко та ін. аналізуються відносини та позиція щодо прагнень України даних держав, розглядаються складові всього спектру партнерських взаємовідносин у контексті глобальних зрушень на континенті та нові спонукальні чинники щодо підтримки офіційного Києва [24].

В Україні захищена низка дисертаційних робіт, які присвячені проблемам європейської інтеграції. Серед них варто виокремити праці Т. В. Андрущенко "Європейська політика України: проблеми формування та реалізації", С. Д. Василенко "Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі", В. М. Вакулича "Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом", В. В. Копійки "Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу", С. М. Костюка "Стан і перспективи співпраці України з Європейським Союзом", О. Є. Пристайко "Політика Європейського Союзу стосовно України", О. М. Шеретюк "Політичні імперативи євроінтеграційного курсу України". Ці дисертаційні дослідження складають наукову основу для розробки складових євроінтеграційного поступу України [25].

Привертає увагу концептуальне наповнення євроінтеграційного процесу. Серед концепцій становлення й розвитку європейської інтеграції, сформованих наприкінці ХХ ст., необхідно виокремити моделі одночасного формування і реалізації європейських регіональних організацій, часткового членства, "Європи різних швидкостей", "гнучкої Європи", "Європи концентричних кіл", "Європи ядра", "Європи змінних геометрій", "Європи концентричних кілець", модель "синтезної самоорганізації", концепції європейського розширення заради поглиблення і поглиблення заради розширення, "Європи меню" тощо [26].

Перша згадана модель передбачає ключову роль міжнародних організацій (Ради Європи, ОБСЄ, ЦЕІ) у інтенсифікації євроінтеграційних процесів. Всі концептуальні схеми були пов'язані з поступовістю інтеграційного процесу, з'являлися під час сходження процесу європейської інтеграції на нові рівні і на нові рейки інтеграції. Так, модель часткового членства орієнтована на участь асоційованих з ЄС держав у певних заходах Співтовариства, які переважно належать до сфери діяльності міжнародних організацій. Наприклад, можливість приєднатися до "спільних акцій" у межах спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Ці моделі передбачають лише аспекти співробітництва з країнами-кандидатами з можливістю їхнього вступу в довгостроковій перспективі.

Модель "Європа ядра" ("Документ Шойбле-Ламерса"), запропонована фракцією ХДС/ХСС німецького Бундестагу, передбачає формування "ядра Європи", яке повинно складатися з Німеччини, Франції, країн Бенілюксу, можливо, Данії та Ірландії. Вибір цих держав орієнтується на здатність виконувати критерії конвергенції, які передбачає Маастрихтський договір для третього ступеню Економічного і Валютного союзу (ЕВС). Названі країни зобов'язані не тільки

тісно узгоджувати свою фінансову, фіскальну, бюджетну, соціально-економічну політику, а й у своїх діях більше орієнтуватися на цілі і завдання ЄС, ніж інші члени ЄС, і більш тісно співпрацювати, насамперед у тих галузях, які доповнені Римським і Маастрихтським договорами, в основному це спільна зовнішня політика та політика безпеки, співпраця в галузі юстиції і внутрішньої політики. Одночасно автори підкреслюють принципову відкритість цієї основної групи по відношенню до всіх членів ЄС. Зокрема, називаються Італія, Іспанія і Великобританія. У рамках цієї моделі наголошується на провідній ролі Франції та Німеччини, чиї відносини мають розвиватися в такому напрямку, щоб теми, які є традиційно дискусійними між двома країнами (політика в галузі індустрії та сільського господарства, фінансова конституція ЄС, оборона), розглядалися більшою мірою на взаємовигідній основі. Але зазначається, що "група ядра" не повинна утворювати власних інститутів.

"Європа різних швидкостей" (уперше термін з'явився у "звіті Тіндемманса" у 1975 р.) характеризує ситуацію, коли не всі держави-члени можуть або хочуть в однаковому темпі просуватися до інтеграції у певних сферах. Це вимагає спеціальних заходів для погодження інтересів різних груп держав. Загалом положення "звіту Тіндемманса" були відхилені. Однак при запровадженні європейського механізму обмінних валютних курсів (наприкінці 1970-х рр.) було все ж допущено можливість "різних швидкостей" у рамках європейської монетарної системи. Реальні загрози Європі "різних швидкостей" виникли й після першої невдалої спроби прийняти Конституцію ЄС, що також свідчило про можливу кризову ситуацію в контексті творення єдиного суб'єкта міжнародних відносин.

Модель "гнучкої Європи" (концепція "європейського меню", "Європа за вибором", "Європа la carta", "Європа змінної геометрії") вперше була запропонована прем'єр-міністром Великої Британії Дж. Мейджором. Така концепція відображає мінімалістську тезу інтеграції, що обмежує інтеграцію не за часом, а за предметом (наприклад, щодо зони вільної торгівлі, коли держави-члени будуть визначатися стосовно приєднання до додаткових сфер співпраці, якщо такі є). Таким чином, держава-член зможе самостійно обирати ступінь та сфери залучення до інтеграційних проєктів. Велика Британія, наприклад, не хоче брати участь у соціальних проєктах ЄС.

Модель "Європа концентричних кіл" була запропонована прем'єр-міністром Франції Е. Баладюром і передбачає наявність трьох різних чином інтегрованих кіл держав: зовнішнє коло формують асоційовані з ЄС країни; середнє – всі країни ЄС, і, нарешті, внутрішнє містить тільки ті держави, які готові до тіснішої інтеграції в окремих сферах (тобто "ядро").

Головну відмінність між двома моделями "кіл" і "ядра" вітчизняна дослідниця О. М. Шеретюк слушно вбачає в тому, що в німецькому проєкті "ядро" може змі-

нюватися залежно від сфери та рівня співпраці. Французька модель не допускає держав, які не беруть участі у валютному союзі, до посиленого співробітництва в інших сферах (у сфері безпеки й оборони) [27]. Такий підхід можна застосувати не тільки до інтеграційної структури у межах ЄС, але й у його відносинах з сусідніми країнами, наприклад, поділ: "коло єдиного законодавства", яке об'єднає країни-члени ЄС; "суміжне коло" (країни, що очікують вступу до ЄС) та "особливі кола" (країни, з якими планується поглиблення співпраці в тій чи тій сфері).

Вирішенню науково-дослідницького завдання – виявленню і систематизації підходів до розвитку загальноєвропейського процесу і формуванню сучасної геостратегії України, визначенню впливів цього процесу на європейську інтеграцію і українське суспільство – присвячені праці С. Василенко. Дослідниця, зокрема, зазначає, що для України будь-яка орієнтація винятково на Схід чи на Захід зазвичай закінчувалася втратою державності. Тому найбільш продуктивним є багатовекторний курс, однак, при цьому магістральним повинен бути європейський вибір. Загалом Україна повинна зберігати баланс між західними і східними векторами своєї зовнішньої політики [28].

Аналіз зовнішньополітичних орієнтирів країни на сучасному етапі міститься у наукових працях М. Михальченка. Дослідження дають об'ємне уявлення про геополітичний процес і геополітичні вектори української держави в контексті демократичного політичного процесу після проголошення незалежності України і до наших днів [29].

Знаний український вчений Ф. М. Рудич дає наступну оцінку міжурядовому підходу – уряди держав-членів ЄС, особливо Німеччини, Франції та Великої Британії здійснюють вирішальний вплив на політику ЄС. Таким чином, кожен уряд розуміє свій власний інтерес, який бажано досягти в межах ЄС. Провідниками для реалізації цих інтересів виступають наднаціональні структури Євросоюзу. Від співпраці в межах ЄС виграють всі учасники інтеграційного процесу.

За баченням професора Ф. М. Рудича, протягом першого десятиліття незалежності України її взаємовідносини з Європейським Союзом нагадують скоріше наміри, а не угоду про входження України до європейського політичного, правового та економічного простору. "Щоб не відбулося, Україна в своєму розвитку повинна досягти тих критеріїв, за якими визначається готовність країн-кандидатів до членства в ЄС, серед яких стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії і законності в країні, наявність діючої ринкової економіки, її конкурентоспроможності, прийняття законодавчого надбання Союзу [30]".

Проаналізувавши різні варіанти інтеграційних моделей, дослідники дійшли висновку про особливий цивілізаційний феномен України, який визначають як "синтез та цивілізаційна самоорганізація" "Україна як країна-лімітроф, проголосивши курс на Захід, але не ідучи зі Сходу, може дуже ефективно використовувати"

вати модель "синтезної цивілізаційної самоорганізації". М. І. Михальченко доводить безпідставність деяких закликів до повернення союзу з Росією: "заклики до відновлення старих зв'язків з Росією історично безпідставні". Виходячи з особливостей геополітичного становища нашої держави, відомий український політолог М. І. Михальченко вважає, що Україна має визначитися у пріоритетному, в одному з трьох можливих геостратегічних напрямків: або обрати шлях до європейського співтовариства, або забезпечити гарантії незалежного розвитку, як від Заходу, так і від Росії, або ж обрати позицію динамічної рівноваги між Сходом і Заходом, яка підтримується міжнародним співтовариством і є, на його думку, найбільш перспективною. Професор М. І. Михальченко переконаний у тому, що Україна як країна-лімітроф, проголосивши курс на Захід, але не йдучи зі Сходу, може досить ефективно використовувати модель "синтезної самоорганізації", оскільки стандарти життя в нашій країні досить далекі від західноєвропейських та американських.

Наукові концепції українських учених щодо місця і ролі нашої держави в сучасному інтеграційному процесі певною мірою стали підґрунтям стратегії інтеграції України до Європейського Союзу.

У культурно-цивілізаційному аспекті євроінтеграція – це шлях до активізації взаємообміну між українською і західноєвропейською гуманістичними культурами, перетворення України в інтегровану частину глобального суспільства, водночас із становленням її як національної держави. Європейський Союз в добу сходження України став одним з потужних світових лідерів, а на рубежі ХХ–ХХІ ст. своєрідним дороговказом для інших країн, що складають людську цивілізацію. Адже саме в цьому інтеграційному об'єднанні напрацьовані та плідно реалізуються засади консенсусних взаємин країн-членів, ціннісні орієнтири західної демократії, а також важливі соціальні, науково-технічні, інноваційні, екологічні норми і стандарти суспільства майбутнього.

Як слушно зазначає В. В. Солошенко, становлення і розвиток співробітництва України з Європейським співтовариством у науково-технічній сфері було і залишається важливою складовою всього спектру відносин і спирається на солідну політико-правову базу, яку складають політичні заяви, декларації та тісний політичний діалог, зокрема, Угода про партнерство і співробітництво, підписана ще у 1994 р., а також біля двох десятків галузевих угод, підписаних Україною та ЄС. Співробітництво з ЄС сприятиме наближенню соціальних умов України до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя й добробуту населення. Нарешті, членство в ЄС гарантує зміцнення національної безпеки України, захист від зовнішньої агресії і територіальних претензій [31].

Прихильність переважної більшості українських науковців до європейсько-го вибору пояснюється, з одного боку, перевагами демократичного світу, еконо-

мічних перспектив та політичної стабільності. З іншого боку, такий стрімкий рух до Європи був спричинений потребою якнайшвидше абстрагуватися від існуючої політико-економічної залежності від Росії, через які Україна продовжує залишатися об'єктом геополітичних інтересів Москви. Як зазначав успішний німецький політик Л. Ерхард "Тільки там, де свобода і обов'язок стають зобов'язуючим законом, держава отримує моральне виправдане право говорити і діяти від імені народу" [32].

Варто зазначити, що вже кінець 2004 р. характеризувався значним похваленням стосунків між Україною і ЄС. Європейська перспектива України обумовлювалась, передусім, внутрішнім чинником: наскільки активно і наполегливо наше керівництво працюватиме над реалізацією суспільно-економічних реформ, щоб досягнути політичних, економічних і законодавчих критеріїв членства в Європейському Союзі. Від України ЄС очікує адаптації свого законодавства до європейського, модернізації і розвитку економіки, бізнесу, створення сприятливих умов для інвестування та здійснення економічних і соціальних реформ, утвердження інститутів громадянського суспільства. Потенційні переваги європейської інтеграції суттєво перевищують можливі втрати й ризики, що було переконливо доведено досвідом європейських країн, які обрали цей шлях.

Список використаних джерел і літератури

1. "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в Україні у сфері зовнішніх зносин" Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-12>; Постанова Верховної Ради України "Про Основні напрями зовнішньої політики України" //Відомості ВРУ (ВВР). – 1993. – № 37. – 379 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3360-12>.
2. Урядовий портал: Європейська інтеграція. Урядовий офіс з питань Європейської інтеграції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id.
3. Anjo G. Harryvan. In Pursuit of Influence: The Netherland's European Policy During the Formative Years of the European Union, 1952-1973 (Cité européenne / European Policy) 1st New edition. [Electronic resource]. – Regime of access: <https://books.google.com.ua/books?isbn=9052014973>
4. Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем: Навчальний посібник. М. А. Кулініч, Н. О. Татаренко, В. Г. Циватий / За концепцією і наук. ред. проф. Л. Д. Чекаленко. – К.: ДАУ, 2013. – 628 с.; Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України.

- Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури / Л. Д. Чекаленко Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України. Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки / За заг. ред. С.І. Пирожкова. – К.: НІПМБ, 2004. – 352 с.
5. Чекаленко Л. Фактори європейської ідентичності у світлі ситуації в Україні // Європейські історичні студії: науковий журнал. – 2016. – № 3. – С. 43-56.
 6. Theorising European integration revisiting neo-functionalism and testing its suitability for explaining the development of EC competition policy? [Electronic resource]. – Regime of access: <http://eiop.or.at/eiop/pdf/2007-003.pdf>.
 7. [Electronic resource]. – Regime of access: www.duden.de/; http://www.bundesrat.de/SharedDocs/beratungsvorgaenge/2014/0501-0600/0545-14.html;jsessionid=CFA87E5808AA6D7FF2750746D6325E23.2_cid365?nn=4732016&cms_topNr=545%2F14#top-545/14
 8. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/integration>.
 9. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Шемшученко Ю. С.]. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
 10. [Electronic resource]. – Regime of access: http://europa.eu/about-eu/eu-history/founding-fathers/pdf/jean_monnet_bg.pdf
 11. Постанова ВРУ "Про Основні напрями зовнішньої політики України". // Відомості ВРУ (ВВР) – 1993. – № 37. – 379 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3360-12>; Зленко А.М. Зовнішньополітична стратегія та дипломатія України: Підручник / за ред. Манжоли В.А. – К.: "Київський університет", 2008. – 379 с.
 12. Врадій О. Сучасний етап еволюції політичної системи Європейського Союзу: виклики для України / О. Врадій // Антологія творчих досягнень 2012. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – 2012. – Вип. 6. – С. 228-238.; Сушко О.В. Формування нового типу асоціативних відносин у Східній політиці Європейського Союзу: приклад України / О. В. Сушко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 107, Ч. 1. – С. 130-140.; Толстов С. В. Європейський Союз: статус і роль у міжнародній системі / С. В. Толстов // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 112. – Ч. I. – С. 80-93.
 13. Україна і ЄС: сучасний стан та перспективи взаємовідносин [аналітична доповідь] УЦЕПД. – К.: УЦЕПД, 1997. – С. 5-10.; Баровська А.В. Міфи щодо європейської інтеграції в офіційному дискурсі ЄС : аналіт. доп. – К. : НІСД, 2013. – 72 с.; Європейський проект та Україна : монографія /

- А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г.М. Яворська, О.О. Резнікова [та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 192 с.
14. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладні аспекти: [кол. моногр. / за ред. Ф. М. Рудича]. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.; Україна і Росія у взаємному спілкуванні і сприйнятті: українці про Росію та росіян. Росіяни про Україну і українців. Суспільно-політичні чинники розвитку стосунків між Україною та Росією. Аналітична доповідь. – 2008. /О.П.Дергачов (керівник), М.Є.Горелов, С.О.Макеєв, В.О.Ковалевський, П.М.Рудяков. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=121>; Заремба О.В., Федоренко О.А. Геополітичні ідеї в контексті розвитку української політичної думки ХХ – початку ХХІ століття. / О.В. Заремба О.В., О.А. Федоренко – К.: ПП "ЗОЛОТІ ВОРОТА", 2014. – 168 с.
 15. Україна і Європа (1990-2000 рр.). Частина 2. Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу. [Анотована історична хроніка / Мельникова І. М., Горенко О.М., Мартинов А.Ю., Нікіфорук Д.І.] – Київ, – 2001. – 123 с.; Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 395 с.; Віднянський С.В. Європейський вибір України та імперативи європейської інтеграції // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2003. – Вип.9. – С.18-31.; Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Інститут історії України НАН України Випуск 6. Біографічна частина. Н-Я. / Відп. ред. М.М. Варварцев. – К., Ін-т історії України НАН України. – 2016. – 370 с.
 16. Кудряченко А.І. Стратегічні засади входження України до європейського простору/ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. / монографія за ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.
 17. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор – доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко /Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет "Україна", 2010. – 405 с.; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин /За ред. д. і. н., проф. А.І. Кудряченка – К.: Фенікс, 2011 – 632 с.; Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: моногр. / керівник авторського колективу і науковий редактор доктор історичних

- наук, професор А.І. Кудряченко, ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України". – К.: Фенікс, 2014. – 444 с. Кудряченко А.І. Взаємодія національних і наднаціональних інститутів в об'єднаній Європі. – С. 75-94. / Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор – доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко / Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет "Україна", 2010. – 405 с.;
18. Гнатюк М.М., Чорногор Я.О. Історія утвердження ідеї об'єднаної Європи. – С. 43-54. / Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор – доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко / Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет "Україна", 2010. – 405 с.;
19. Кондратюк С.В., Врадій О.С. Інтеграція в Європі: геополітичні та етнокультурні засади. – С.55-74. / Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор – доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко / Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет "Україна", 2010. – 405 с.
20. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз. Історія і засади функціонування: навч. посіб. / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. – К.: Знання, 2009. – 751 с.
21. Манжола В.А., Білоусов М.М., Бруз В.С., Гайдуков Л.Ф. та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті рр. ХХ століття). – К.: 2009. – 558 с.; Манжола В.А., Муравйов В.І., Філіпенко А.С., Сапсай А.П., Копійка В.В. Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи: монографія/ В.А. Манжола, В.І. Муравйов, А.С. Філіпенко, А.П. Сапсай, В.В. Копійка Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2007. – 320 с.; Гайдуков Л.Ф., Кремень В.Г., Губернський Л.В. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки) / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губернський. – К.: Либідь, 2001. – 624 с.
22. Шморгун О.О. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри. – С. 205-220. / Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор – доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко / Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет "Україна", 2010. – 405 с.;

23. Богданович І.І. Економічні виміри євроінтеграції України. – С. 347-361. / Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. / монографія за ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.
24. Кудряченко А.І. Українсько-німецькі відносини в контексті глобальних зрушень на континенті. – С. 194-211.; Солошенко В.В. Підтримка Німеччиною євроінтеграційних прагнень України. – С. 331-346.; Мітрофанова О.О. Україна-Франція: спектр взаємодії. – С. 211-225.; Яковенко Н.Л. Українсько-британські відносини в період історичних змін. – С. 226-243. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. / монографія за ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.
25. Андрущенко Т.В. Європейська політика України: проблеми формування та реалізації (політологічний аналіз): дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Т.В. Андрущенко – Х., 2003. – 184 арк.; Асиметрія міжнародних відносин / Під ред. Г. М. Перепелиці – К.: Видавничий дім "Стилос", 2005. – 555 с.; Вакулич В.М. Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / В.М. Вакулич – К., 2001.-165 арк.; Василенко С.Д. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: дис. д-ра політ. наук: 23.00.02 / С.Д. Василенко– Одеса., 2001. – 390 арк.; Копійка В. В. Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: дис. д-ра політ. наук: 23.00.04 / В.В. Копійка – К., 2004. – 479 арк.; Костюк С.М. Стан і перспективи співпраці України з Європейським Союзом: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / С. М. Костюк– Чернівці, 2004. – 193 арк.; Пристайко О. Є. Політика Європейського Союзу стосовно України: дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / О.Є. Пристайко – К., 2004. – 192 арк.; Шеретюк О.М. Політичні імперативи євроінтеграційного курсу України: дис... канд. наук: 23.00.04/ О.М. Шеретюк – 2008. – 220 с.
26. Політологічні записки : Збірник наукових праць. Вип. 2 (10). – Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – 216 с.; Tyler R. White European integration, identity and national self interest the enduring nature of national identity For the Degree of Doctor of Philosophy University of Nebraska – Lincoln. <http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=poliscitheses>
27. Шеретюк О. М. Євроінтеграційні імперативи України: [монографія] / О.М. Шеретюк – Рівне: видавець Зень О. М., 2006. – 138 с.
28. Василенко С.Д. Європейський вибір України / Світлана Дмитрівна Василенко. – Одеса: "Видавінформ" ОНМА, 2003. – 212 с.

29. Михальченко М. І. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ "Відродження", 2004. – 488 с.; Михальченко М.І. Постколоніальний синдром на пострадянському просторі: порівняльний аналіз/ М.І. Михальченко // Світогляд. – 2010. – № 5. – С. 50–53.; Михальченко М.І. Політичні еліти України: теоретико-модернізаційний аналіз. - Донецьк: "Донбас", 2002. (в співавторстві з В.Гайдуком і Т.Кучеренко).
30. Рудич Ф. М. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти (Кол. Монограф.)/ За ред. Ф.М.Рудича. - К.: МАУП, 2002. – 488 с.
31. Солошенко В.В. Співпраця України з Європейським співтовариством у науково-технічній сфері. – С.288-306. / Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор – доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко /Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет "Україна", 2010. – 405 с.
32. Ludwig Erhard Die Gefährdung der Freiheit durch eine nur auf Konsens bedachte Politik. Von Herbert B. Schmidt //Frankfurter Allgemeine Zeitung 05.12.2013. – S. 12-15.

1.1 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ПОСТЫПОЛЯРНОМУ СВІТІ: ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Вступ

Міжнародні відносини як сфера дії і взаємодії численних і різноманітних державних і недержавних акторів у політичній, дипломатичній, економічній, культурно-гуманітарній, науково-технічній тощо площинах завжди були і залишаються предметом підвищеної уваги політиків, науковців, аналітиків. Це знаходить своє вираження у широкому спектрі фундаментальних монографічних досліджень, фахових статей, аналітичних матеріалів, присвячених як аналізу міжнародних відносин загалом і міжнародно-правових механізмів функціонування сучасної міжнародної системи, так і зовнішньої політики і національної безпеки конкретних держав, у тому числі й України. Тобто, системний аналіз міжнародного комплексу відносин у сучасному світі органічно поєднується із виокремленням і детальною характеристикою його значимих структурно-функціональних складових.

Важливо враховувати, що активним чинником формування міжнародних відносин виступає міжнародна або світова політика – діяльність, взаємодія, протистояння різних елементів: держав, а також інших міжнародних акторів на міжнародній арені. «Актор» або «учасник» – це термін, яким у науці про міжнародні відносини прийнято називати суб'єктів, тих, хто діє і взаємодіє на світовій арені. При цьому термін «актор» дуже зручний, бо він всеохоплюючий, акцентує увагу на поведінці і допомагає зрозуміти, чому різні суб'єкти відіграють різні ролі у міжнародних відносинах. Окрім держав як традиційних міжнародних акторів на світовій сцені діють і взаємодіють не конвенційні учасники, до яких слід віднести міжурядові міжнародні організації, міжнародні неурядові організації, транснаціональні корпорації, національно-визвольні, сепаратистські та іредентистські рухи, мафіозні групи, терористичні організації і навіть окремих індивідів.

У контексті наукового аналізу порушеної проблеми – бачення змісту і направленості міжнародних відносин після завершення епохи «холодної війни» – вважаємо за доречне і необхідне зупинитися на двох провідних сюжетах. Перший стосується категоріального розуміння і визначення сучасного – після розпаду Радянського Союзу та світової системи соціалізму – етапу міжнародних відносин. Другий присвячений змістовному аналізу та характеристиці головних закономірностей, тенденцій і перспектив їх розвитку, як у глобальному, так і регіональному та периферійному вимірах.

Після Другої світової війни були сформовані дві концепції або два підходи до розуміння змісту і направленості міжнародних відносин. Перший одержав назву «традиціоналістського» і найповніше втілення знайшов у працях американського політолога Г. Моргентау (наприклад, «Політика між націями») [1]. Учений визначав міжнародні відносини як «політичні взаємини між націями», в основі яких лежить боротьба за владу – єдиний «національний інтерес» для всіх учасників або акторів міжнародного життя. Це, на його думку, зумовлюється їхньою природною схильністю до насильства й жагою влади. Прихильники другого підходу – «модерністського» – намагалися сформулювати концептуально відмінні від державоцентричного підходу «традиціоналістів» та різнобічніші уявлення про сутність міжнародних відносин. Але на практиці вони часто ігнорували загальні соціальні закономірності й обмежували дослідження міжнародних відносин пошуками шляхів оперативного втручання у їх розвиток. Найчастіше «модерністи» розглядали тільки окремі компоненти міжнародного життя, наприклад процес прийняття зовнішньополітичних рішень, їх оптимізації та втілення у життя. Тому наука про міжнародні відносини фактично зводилася до визначення поведінки окремих суб'єктів цих відносин, найчастіше до вивчення політики окремих держав, хоча почасти враховувалися й інтереси недержавних учасників. Так, представник школи біхевіоризму Д. Сінгер запропонував вивчати поведінку всіх можливих гравців на арені міжнародних відносин – від індивідів до глобальної спільноти – зовсім не турбуючись про встановлення пріоритету відносно їх ролі на світовій арені. В цілому міжнародні відносини розглядалися «модерністами» насамперед як звичайна сукупність зовнішніх політик окремих держав, що робило можливим виявлення оптимальних засобів досягнення окремих національних інтересів, але недооцінювало небезпеку їхнього зіткнення [2].

Однак представникам обох підходів не вистачало розуміння міжнародних відносин як цілісної системи та функціональної єдності її складових компонентів – з одного боку, і як діяльності на міжнародній арені різноманітних політичних акторів (держав, народів, суспільних і громадських рухів, організацій тощо) – з другого. Такий комплексний підхід почав формуватися з початку 70-х рр. ХХ ст.

Він базувався на поглядах французького соціолога М. Мерля, який у праці «Соціологія міжнародних відносин» обґрунтовував можливості використання системної моделі американського політолога Д. Істона для дослідження міжнародних відносин [3]. Фактично М. Мерль запропонував ввести новий критерій для визначення специфіки міжнародних відносин і назвав його «критерієм локалізації». За цим критерієм специфіка міжнародних відносин визначається як «сукупність угод або потоків, які перетинають кордони або ж мають тенденцію до перетинання кордонів». Таке визначення дозволяє враховувати особливості кожного етапу в розвитку міжнародних відносин і не зводити їх лише до міждержавних взаємодій. Яскравою ілюстрацією відповідних змін у підходах до розуміння суті та направленості міжнародних відносин слугують класичні образи солдата і дипломата у політичного реаліста Р. Арона, а також туриста і терориста, які доповнюють їх згідно дослідженням прихильника лібералізму в теорії міжнародних відносин Дж. Розенау [4].

1.1.1 Концептуалізація міжнародних відносин після 1991 року

Концептуальні підходи до розуміння сучасного етапу еволюції міжнародних відносин були закладені в період руйнації біполярного світу епохи «холодної війни» і формування нових основ світового і міжнародного порядку. Особливість цього процесу полягає в тому, що крах післявоєнного устрою відбувся в мирних умовах. З'явилися, відповідно, дефініції нової епохи в міжнародних відносинах, які набули швидкого поширення і навіть стали крилатими. Назвемо, наприклад, «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона чи «кінець історії» Ф. Фукуяма, «футурошок» і «третю хвилю» Е. Тоффлера, «інформаційну епоху» М. Кастельса, «світ без кордонів» Зб. Бжезинського або «світ-систему» І. Валлестайна, «уніполярну міжнародну систему» А. Страуса [5] тощо. Водночас жодна з наведених дефініцій не відображає комплексної характеристики сучасної – після 1991 року – системи міжнародних відносин.

Найчастіше для загального окреслення взаємопов'язаності та взаємозалежності процесів у сфері світової політики після падіння «залізної зависи» вживають два терміни – постбіполярна міжнародна система або міжнародні відносини після завершення «холодної війни». У першому випадку – постбіполярна міжнародна система – прагнуть підкреслити зникнення дуалізму на арені міжнародної політики після розвалу Радянського Союзу як наддержави. США залишилися єдиною наддержавою, хоча окремі елементи наддержавності властиві впливовим суб'єктам сучасних міжнародних відносин. Насамперед йдеться про Китайську Народну Республіку, Російську Федерацію і Європейський Союз. Відомий американський дослідник-міжнародник С. Гантінгтон у статті «Поодинокі наддержави» (1999 р.) навіть пропонував розцінювати міжнародну систему після

«холодної війни» як комбіновану модель у форматі «одно-багатополюсного світу», у якому домінування США межує з поліцентричним конгломератом решти країн [6]. У другому випадку – система міжнародних відносин після завершення «холодної війни» [7] – ключовим для оцінки сучасного стану в міжнародних відносинах виступає акцентування уваги на зникненні вузлових розмежувальних ліній на арені світової політики – між соціалізмом і капіталізмом, між державним регулюванням і ринковою економікою, врешті між СРСР і США. Звідси, на думку президента Ради з міжнародних відносин США Р. Хааса, сучасний світ можна трактувати як «безполюсний», де владу розподілено між численними, але «відносно рівними» центрами [6]. Не важко помітити, що обидва терміни – постбіполярна міжнародна система і міжнародні відносини після завершення «холодної війни» – мають спільні точки дотику, що як правило дозволяє користуватися ними у якості синонімів і робить найпопулярнішими при виборі загального комплексного визначення для сучасної системи міжнародних відносин.

Необхідно відзначити, що система міжнародних відносин у сучасному світі має дуже складну будову і будь-яке визначення чи типологія тільки більш або менш умовно відображає міжнародні реалії. Не можна не помітити і того факту, що основоположну роль у пізнанні законів функціонування міжнародної системи відіграє її структура. Відповідно до базової ідеї, нескоординована діяльність суверенних держав зі своїми інтересами формує міжнародну систему, головною ознакою якої є домінування обмеженого числа найсильніших держав, а структура її визначає поведінку всіх міжнародних акторів. Звідси, найзагальнішим законом міжнародних систем вважається залежність поведінки акторів від структурних характеристик системи. Ще одним найзагальнішим законом учені, наприклад Р. Арон, називають закон рівноваги міжнародних систем або закон балансу сил, який дозволяє зберегти відносну стабільність міжнародної системи [8].

Стосовно трансформації міжнародної системи, основним її законом вважається закон кореляції між полярністю і стабільністю міжнародної системи. Однак розпад радянського блоку і крах глобальної біполярної системи поставили на порядок денний такі питання, які не можуть бути вирішені в рамках традиційних термінів «полюсів», «балансу сил», «конфігурації співвідношення сил» і т.п. Світ вступив у смугу невпевненості та зростаючих ризиків. За визначенням російського політолога-міжнародника А.Д. Богатурова, «Ялтинсько-потсдамський порядок розпався, а міжнародна система стала скочуватися до дерегулювання» [9]. Як наслідок, глобальна міжнародна система переживає глибокі потрясіння, пов'язані з трансформацією своєї структури, змінами її взаємодії з середовищем, що відповідним чином позначається на її регіональних і периферійних вимірах. Доказом цього слугують події довкола Косово, Грузії, Іраку чи Афганістану, а останнім часом і країн Північної Африки та Близького Сходу,

які, на думку фахівців у галузі міжнародних відносин, увійшли у смугу тривалої «надзвичайної ситуації».

Бельгійський учений А. Самюель у книзі «Новий світовий пейзаж» [10] навіть вважає, що людство уже вступило в «новий міжнародний світ». Американський науковець Дж. Розенау в праці «Турбулентність у світовій політиці» говорив про «світ постміжнародної політики» [11]. Насамперед йдеться про політику «роздвоєного світу», де утворилися два водночас взаємозалежних і непримиримих поля. З одного боку, це традиційні міждержавні взаємовідносини, які визначаються «законами» класичної дипломатії і стратегії; з другого – взаємодія «акторів поза суверенітетом», тобто недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Відносини між цими двома групами міжнародних акторів – державних і недержавних – є дуже складними і мають структуру павутини. Це означає, що будь-яке потрясіння на одній із ділянок негайно відображається на інших, незалежно від кордонів між внутрішніми і міжнародними процесами, які хоч і нівелюються, але все ще зберігаються.

Швидкість і глибина змін, які спостерігаються в такому «світі постміжнародної політики», мають як мінімум три головних наслідки. По-перше, відбувся перехід від біполярного світу до комплексного або певною мірою перехідного постбіполярного світу. «Мережеві» теоретики (насамперед Дж. Розенау і подружжя А. і Д. Андерсонів) особливо наголошують на тому, що в сучасному світі все настільки переплетено, що повернення до попередньої структури світопорядку неможливе [12]. По-друге, цей перехідний світ став непередбачуваним і в ньому вже неможливе вирішення питань міжнародної безпеки тільки старими військово-силовими методами за участі лише державних учасників міжнародно-політичного процесу. По-третє, надзвичайно важливого значення в сучасному світі, в тому числі і в сфері світової політики, відіграють інформаційні технології. Це дозволило охарактеризувати сучасне суспільство як інформаційне, що здійснює кардинальний вплив на еволюцію традиційної політики, дипломатії і стратегії у міжнародних відносинах. Ці наслідки можна звести до одного висновку: відбувається переструктурування всього світового політичного простору, а значить закономірності міжнародних відносин хоча й зберігаються, але набувають нових рис і часто розглядаються у вигляді універсальних закономірностей або тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.

1.1.2 Універсальні закономірності сучасних міжнародних відносин

У плані виявлення змісту основних закономірностей (наявності довгого ряду схожостей у міжнародних відносинах, які не залежать від особливостей тієї чи іншої епохи) і тенденцій (напрямку, направленості еволюції міжнародних відносин) розвитку взаємодій на міжнародній арені між учасниками світо-

вого політичного процесу, то, підсумувавши різні точки зору (Ж. Б. Дюрозеля, Р. Арона, Г. Моргентау), погодимось з провідним російським міжнародником П. Циганковим [13] з приводу таких фундаментальних закономірностей сучасних міжнародних відносин: 1) головними дійовими особами міжнародних відносин є держави, а формами їх міжнародної діяльності – дипломатія, війна і стратегія. Зауважимо при цьому, що число «акторів» на міжнародній «сцені» значно більше і часто вони відіграють не менш, а навіть і більш помітну від держав роль; 2) державна політика має дві взаємопов'язані різновидності – внутрішню і зовнішню або міжнародну; 3) основою всіх дій держав на міжнародній арені виступають національні інтереси, елементами яких в безпека, виживання і суверенітет; 4) міжнародні відносини – це силова взаємодія держав, де перевага належить наймогутнішим або великим державам; 5) у залежності від розподілу могутності між великими державами баланс сил може набувати різних конфігурацій – «європейський концерт», біполярний, однополюсний і т.д. Це п'ять основних закономірностей, сформульованих у рамках державно-центричної парадигми міжнародних відносин.

Разом з тим, розвиваючи власне бачення цієї проблеми з врахуванням подальшої еволюції сучасної світової політики, П. Циганков виокремив такі три її фундаментальні риси: по-перше, світова політика є результатом глибокої трансформації міжнародних зв'язків і взаємодій, виникнення цілого ряду загальних проблем, вирішення яких вже не може бути знайдено в рамках традиційних або класичних національно-державних кордонів; по-друге, в результаті змін, що відбуваються, міжнародна система набуває глобального, загальносвітового характеру; по-третє, глобалізація й інституалізація міжнародних відносин відображають зростаючий тиск екзогенних факторів на взаємодію держав на міжнародній арені [10, с. 135].

Універсальні або найзагальніші закономірності повинні відповідати критеріям просторово-часового та структурно-функціонального характеру. Це означає таке. По-перше, їх дія мав стосуватися не лише певних регіонів, а світу в цілому. По-друге, вони повинні спостерігатися в історичній ретроспективі, в сучасний період розвитку міжнародних відносин, а також не виключатися в майбутньому. По-третє, вони мають охоплювати всіх учасників міжнародних відносин і всі сфери суспільного життя. Звідси, можна виділити дві основні універсальні закономірності або дві провідних тенденції в розвитку сучасних міжнародних відносин. До них належать глобалізація та фрагментація міжнародних відносин, становлення єдиного, цілісного світу і все нові форми його розколу. Ці універсальні закономірності є діалектично протилежними сторонами однієї внутрішньо суперечливої тенденції – росту взаємозалежності сучасного світу, а також її конкретних, часто суперечливих і навіть непередбачуваних проявів у сфері міжнародних відносин.

Директор Інституту політичного аналізу і міжнародних відносин С. Толстов резонно відзначив, що специфічною ознакою сучасної міжнародної системи, якщо її тлумачити як стан «дифузії» однополярності, або як початкову фазу переходу до багатополюсної (поліцентричної) моделі, є зміни, що стосуються реалізації інтересів і ускладнення політичних мотивацій у відносинах між провідними державами, а також істотне збільшення кількості держав, які залучаються до участі в діалозі з принципових глобальних проблем та пошуку потенційних спільних рішень. У цьому сенсі полярність знаходить вираження насамперед як комплекс факторів і мотивацій у відносинах між «старими» та «новими» великими державами (економіками, що динамічно розвиваються), включаючи колишні країни третього світу, що мають значний прогнозований потенціал розвитку. Опосередковану участь у цих процесах беруть й інші країни, які долучаються до ситуативних регіональних комбінацій інтересів та форм взаємодії, та, в залежності від їхніх індивідуальних характеристик і можливостей, беруть участь у регіональних балансах, спільнотах і коаліціях [14]. Звідси, якщо поглибити розуміння глобальних політичних тенденцій, причому не тільки з погляду історії, але й соціології міжнародних відносин, ґрунтуючись на вивченні способів впливу держави на суспільство і дослідженні механізмів впливу соціальних спільнот та інститутів на державу і політичний порядок у цілому, то можна урізноманітнити та розширити коло тенденцій міжнародних відносин в сучасному світі.

1.1.3 Фундаментальні тенденції еволюції сучасних міжнародних відносин

Переходячи безпосередньо до окреслення та сутнісної характеристики базових тенденцій, які впливають на еволюцію сучасних міжнародних відносин, усього їх комплексу, що склався і функціонує після 1991 р., слід особливо наголосити на принципово важливій, на наш погляд, рисі всіх нижче проаналізованих тенденцій. Вона полягає в тому, що практично всі виокремлені нами тенденції еволюції міжнародних відносин після «холодної війни» мають не прямий вектор розвитку, а швидше вигляд зигзагоподібної лінії, еволюціонують зигзагоподібно. Це відображає не просто складність їх перебігу і, відповідно, аналізу, але і діалектику глибокої внутрішньої суперечливості, часто неоднозначності і навіть тактичної або стратегічної неокресленості чи невизначеності. Така оцінка загального процесу еволюції базових тенденцій сучасних міжнародних відносин не тільки не суперечить останнім, а фактично відображає їх наявний і імпліцитний стан.

1.1.4 Тенденція до демократизації міжнародних відносин

Перший її аспект зводиться до розмивання кордонів між внутрішньою і зовнішньою політикою. Висновок про прозорість кордонів між ними поряд з

висновком про втрату державами монополії на роль зверхувача долі міжнародної політики відіграв вирішальну роль у становленні транснаціоналізму як теоретичного напрямку у вивченні міжнародних відносин. Показово, що у центрі третьої «великої дискусії», яка точиться між теоретичними течіями з кінця ХХ ст., перебувають проблеми ролі держави як актора сучасних міжнародних відносин, особливостей її взаємодії з недержавними міжнародними структурами тощо. Основні суперечки відбуваються довкола того, кому з акторів слід віддавати перевагу в сенсі як аналітичної, так і політичної одиниці сучасного світу. Спектр теоретичного сприйняття дуже широкий: він простягається від заперечення суб'єктного характеру недержавних (нетрадиційних) учасників міжнародних відносин до побудови міжнародних систем, які зав'язані на їх постійно зростаючій і навіть визначальній ролі в міжнародній політиці.

Однак, незважаючи на гострі дебати, на сучасному етапі розвитку міжнародного життя все ще не існує переконливих заперечень провідної ролі державоцентричних підходів до аналізу стану і перспектив еволюції всієї системи актуальних міжнародних відносин. З точки зору представників холістської школи зовнішньополітична поведінка держав як правило визначається за допомогою закріпленої концептуально і практично внутрішньополітичної лінії. Водночас зміцнюється розуміння того, що при здійсненні зовнішньої політики як органічного віддзеркалення внутрішніх процесів державні актори повинні все більшу увагу приділяти м'якій силі і культурним впливам або культурній інтервенції, багатостороннім механізмам регулювання міжнародних процесів у постбіполярному світі.

Звідси, *другий аспект* полягає у наповненні демократичним змістом як міжнародних відносин, так і внутрішньополітичних процесів. Він спостерігається у всіх країнах незалежно від пануючого в них типу політичного режиму. Всесвітнє поширення отримує таке явище як прогресуюча політизація мас, які повсюдно вимагають доступу до інформації, участі у прийнятті політичних рішень, покращення свого матеріального становища і якості життя. Як доповнення традиційної дипломатії приходить публічна і навіть віртуальна (мережева) дипломатія [15]. Це об'єктивно веде до такого явища як «другий напрям дипломатії», на відміну від її «першого напрямку», тобто офіційної дипломатії. У зв'язку з появою «другого напрямку дипломатії» постало питання про взаємини неурядових організацій з офіційними структурами, виник новий напрям – «багатоканальна дипломатія», тобто співробітництво офіційних осіб («першого напрямку дипломатії») з неофіційними представниками [16].

За визначенням американських аналітиків, публічна дипломатія це урядова діяльність, яка спрямована на просування національних інтересів та національної безпеки через розуміння, інформування і справляння впливу на зарубіжні аудиторії, а також розширення діалогу з іншими націями. Інформування та ро-

зуміння означає поширення інформації про внутрішню та зовнішню політику країни через усі можливі канали комунікації, враховуючи особливості сприйняття та культури цільової аудиторії. Основним принципом є націленість на отримувача інформації: важливим є не те, що сказано, а як це сприйнято аудиторією [17]. Звідси, важливим завданням публічної дипломатії є забезпечення включення інтересів окремих держав і міжнародних регіонів у глобальний світовий порядок. Основними інструментами публічної дипломатії виступають засоби масової комунікації, міжнародні та національні неурядові організації, міжнародні неформальні контакти й обміни.

Американський фахівець із питань публічної дипломатії К. Росе визначив сім «стовпів» публічної дипломатії [17, с. 151]: 1) захист політичного курсу, тобто здобуття розуміння з боку зарубіжної громадськості; 2) контекст – пошук і створення сфер взаємних інтересів, спільної основи. Поширюючи фундаментальні цінності держави, важливо враховувати специфіку зарубіжних аудиторій і долати існуючі стереотипи, акцентуючи увагу на спільних рисах; 3) поширення послідовних правдивих повідомлень, які викликають довіру; 4) адаптація повідомлень для конкретних аудиторій. Реалізація цієї мети ґрунтується на дослідженні громадської думки та розумінні інших культур; 5) національні і транснаціональні ЗМІ; 6) союзи і партнерства з глобальними корпораціями, гуманітарними організаціями, національними спільнотами за кордоном тощо; 7) підтримка діалогу та здійснення освітніх і культурних обмінів для встановлення довіри і взаєморозуміння.

Третій аспект пов'язаний із розширенням складу і ростом багатоманітності політичних акторів. Тільки за останні 50 років кількість держав – членів Організації Об'єднаних Націй (ООН) зростає з 60 до 193. Зауважимо, що Палестина є державою-спостерігачем, а Ватикан визнаний ООН (на сьогодні в світі існує також 42 залежні території). Водночас поряд з державами зростає кількість і неоднорідність інших діючих суб'єктів на міжнародній арені. Серед них – регіональні адміністрації, сепаратистські сили, релігійні рухи, незалежні профспілки, екологічні партії, транснаціональні корпорації, політичні об'єднання, нарешті, міжнародні організації. У результаті, як підкреслює Дж. Розенау, виникають контури нової, «постміжнародної політики». Водночас, як ми вже відзначали, взаємодія і взаємовпливи державних і неконвенційних міжнародних акторів у кордонах «постміжнародної політики» дуже непрості, а часом і важко передбачувані. Це, зокрема, викликає широку дискусію щодо реорганізації міждержавних міжнародних організацій, наприклад ООН чи Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), так як механізми і можливості їх впливу на регулювання сучасної системи міжнародних відносин явно недостатні. Так, право вето в Раді Безпеки ООН або принцип прийняття рішення на основі кон-

сенсусу не спрацьовують у випадку необхідності врегулювання гострої конфліктогенної ситуації, яка виникла в результаті російської анексії Криму в березні 2014 р. і ведення Росією неоголошеної неконвенційної війни проти України на Донбасі в 2014 – 2015 рр.

1.1.5 Тенденція до змін у змісті загроз міжнародному миру і розширення поняття безпеки

Перший її аспект зумовлений посиленням ролі біфуркаційного чинника в міжнародних відносинах. Дж. Розенау відзначає, що світ «постміжнародної політики» характеризується хаотичністю і непередбачуваністю, спотворенням ідентичності, переорієнтацією традиційних зв'язків авторитету і лояльності. Іншими словами, ріст числа учасників вносить у систему міжнародних відносин велику невпевненість. Тому забезпечення воєнної безпеки держав продовжує залишатися актуальним завданням. Причому до нього додаються виклики, пов'язані із зростанням впливу інтеграційних і глобалізаційних процесів, ставок у сфері економічного змагання, проблемами міжнародного тероризму тощо.

При реалізації як своїх зовнішньополітичних завдань, так і завдань міжнародної політики кожна держава здійснює низку притаманних їй функцій. О. І. Шаповалова і Ю. А. Цирфа в цьому сенсі звертають увагу на важливе значення зовнішньополітичної ідентичності держави [18]. Державам, як ключовим акторам міжнародних відносин, притаманні схильність до прагматизму, раціоналізації, відстоювання власних інтересів на міжнародній арені, тобто до вибудовування певної зовнішньополітичної лінії поведінки або ідентичності, яка сприяє здійсненню відповідних функцій. З поміж зовнішньополітичних державних функцій треба виділити, зокрема, такі: 1) оборонну, яка має на меті захист і збереження територіальної цілісності та суверенітету держави, прав та інтересів її громадян; 2) регулятивну, що полягає у визнанні суб'єктами міжнародних відносин закріплених міжнародними правовими актами норм, принципів, традицій міжнародного спілкування; 3) інформаційно-представницьку, яку здійснюють відповідні органи, що репрезентують державу на міжнародній арені; 4) організаційно-посередницьку, котра полягає у втіленні в життя зовнішньо- і внутрішньополітичних концепцій, доктрин і програмних установок відповідної держави; 5) інтегративну, зміст якої виявляється в тому, що через міжнародні відносини забезпечується існування всього міжнародного співтовариства. Реалізація окреслених функцій безпосередньо залежить від конкретної історичної та міжнародної обстановки, ступеня розвитку суспільства і держави, зв'язків країни із зовнішнім світом та її спроможністю відігравати конструктивну роль у світовій політиці. Це прямо стосується і характеристики й оцінки сучасної зовнішньої політики України.

Другий аспект – трансформаційного плану: треба особливо звернути увагу на той факт, що в сучасному світі відбувається трансформація нині діючих концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції і структури безпеки, засновані на співробітництві. Цей аспект характеризує взаємовплив і взаємозалежність національного і міжнародного аспектів безпеки. Виникає нове розуміння і зацікавленість кожного суб'єкта в забезпеченні національної безпеки через зміцнення безпеки міжнародної. Водночас таке розуміння навіть у світлі сучасних викликів і загроз не є панацеєю від традиційного свавілля на міжнародній арені потужних державних акторів. Одним із останніх прикладів може слугувати анексіоністська і милітаристська політика Росії щодо України. При цьому Кремль, намагаючись виправдати й інформаційно підкріпити свою політику, посилається на відповідні дії США і НАТО на території, наприклад, Югославії і підтримку Заходом незалежності Косово.

Все відзначене вище пов'язано із закріпленням нових елементів у правилах поведінки між державами в рамках сучасного міжнародного порядку, що насамперед характеризується зростанням визначального впливу двох кардинальних постулатів – права гуманітарної інтервенції та нелегітимності авторитарних режимів (інтервенція НАТО 1999 р. в Косово, тиск на С. Мілошевича в Сербії, війна 2003 р. в Іраку, погрози Північній Кореї та Ірану з боку США, надання Францією і Великою Британією допомоги повстанням у Лівії, анексія Криму і війна Росії проти України, включаючи направлення в Донецьку і Луганську області так званих гуманітарних конвоїв, тощо). Новизна ситуації в тому, що США і держави НАТО, а за ними і Російська Федерація, спираючись на свій силовий потенціал і довільно трактуючи діючі міжнародно-правові норми, стали наполегливо домагатися легітимізації практики гуманітарних інтервенцій і ствердження в міжнародних відносинах нового принципу вибіркової легітимності урядів суверенних держав – тенденції, яка йде врозріз з основоположним принципом невтручання, закріпленим ще Вестфальським миром 1648 р., і загрожує наростанням хаосу в постбіполярній системі міжнародних відносин. Така загроза стає особливо небезпечною з точки зору, по-перше, відзначеної вище неефективності в діяльності ООН і ОБСЄ по врегулюванню гострих кризових і конфліктогенних ситуацій в сучасному світі (останні приклади – Сирія і Україна), а, по-друге, грубого порушення нормативно-правових засад функціонування сучасного світопорядку, в тому числі таких засадничих міжнародних документів як Статут ООН від 24 жовтня 1945 р. і Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р.

Звідси, *третій аспект* зумовлений як утвердженням, так і ревізією новітніх (сучасних) механізмів регулювання міжнародного порядку. Фактично здійснена реорганізація глобальних структур світоуправління таким чином, що поряд

з універсальними за охопленням і офіційними за статусом оонівськими механізмами склався напівзакритий і неформальний (за кількістю членів і типом прийняття рішень) механізм. Мова йде про діяльність «великої вісімки» (після вторгнення в Україну навесні 2014 р. Росія була відсторонена від участі в діяльності цієї організації, яка знову перетворилася в G-7), як самостійну, так і з блоком НАТО. На початок XXI ст. ця неформальна коаліція за практичним впливом на світову політику не лише стала рівень з ООН, але й чітко окреслила тенденцію до нарощування свого впливу в подальшому.

Водночас, поряд з двома гілками механізму регулювання міжнародних відносин – універсальною (ООН) та інституційно-груповою (G-7 + Північноатлантичний альянс), у світі стали проступати контури третьої гілки. Мова йде про тенденцію до зростання індивідуально-групового впливу на всю систему міжнародного світопорядку з боку США і, при необхідності, вузької коаліції обраних ними під реалізацію конкретної мети держав [19] (наприклад, коаліція США, Великої Британії, Росії у другій афганській війні 2001-2002 рр. або американо-британська військова коаліція проти Іраку в 2003 р.). Разом з тим ситуація довкола Сирії в 2013 – 2014 рр. і України в 2014 – 2015 рр. свідчать про необхідність, потребу і вміння різних політичних акторів шукати компроміси і досягати домовленостей, насамперед шляхом використання всіх можливостей сучасної дипломатії, а не шляхом застосування сили і нехтування базовими засадами міжнародного права [20]. Зробити це буде вкрай складно, так як останні події на арені міжнародних відносин призвели не лише до загострення відносин між Росією й іншими потужними міжнародними акторами, насамперед США, ЄС і НАТО, але й до втрати взаємної довіри. «Москва більше не довіряє Заходу, а Захід не вірить Москві. Це жахливо» [21], – сказав 10 січня 2015 р. у інтерв'ю німецькому журналу Der Spiegel экс-президент СРСР М. Горбачов.

1.1.6 Тенденція до глобалізації та фрагментації, інтеграції та дезінтеграції міжнародних відносин

Перший її аспект викликаний глобалізацією міжнародного життя, зростанням універсальності, взаємозалежності та взаємообумовленості сучасних міжнародних процесів [22]. Фактично найважливішою сутнісною характеристикою глобалізації стали реалії нової якості «всезагальності» людського буття: воно більше не вкладається у звичні рамки національно-державних утворень і, відповідно, державоцентричної парадигми. Тобто, мова йде про створення глобального («всесвітнього») співтовариства, у рамках якого існуючі національно-державні утворення виступають у якості більш-менш самостійних структурних одиниць. Недаремно, виходячи з основних тенденцій світового розвитку, соціолог Дж. Грум

вважає, що сучасне покликання науки міжнародних відносин полягає у створенні політичної соціології глобального суспільства [23].

Водночас, глобалізаційні процеси ведуть до зростання конфліктогенності, так як за ними стоять колосальні інтереси (економічні, політичні, інформаційні, воєнні тощо), корінні відмінності між потенціалом і можливостями різних країн світу, культурно-цивілізаційні розбіжності та виклики, а також виникнення нових і загострення багатьох старих глобальних проблем. Глобальні проблеми людства поділяються на: соціально-політичні; соціально-економічні; соціально-екологічні; проблеми людини. Тут не можна оминати увагою тенденцію до наростання загрози проблем техногенного характеру. Прикладом може слугувати викликана могутнім цунамі катастрофа на атомній електростанції Фукусіма в Японії. Загалом, глобальні проблеми – це найсуттєвіші, злободенні проблеми, які торкаються життєвих інтересів всіх народів і для свого розв'язання вимагають колективних зусиль світового співтовариства.

Разом з тим глобальні зміни стимулювали нові підходи до вирішення проблем і конфліктів між державами, внесли корективи в міжнародну політику. Значний вплив на зміну міжнародної політики справили видатні вчені, представники Римського клубу, політичні діячі. Так, Б. Рассел і А. Ейнштейн у своєму маніфесті (1955 р.) наголошували, що в ядерну добу міждержавні сутички, спроби вирішувати проблеми силою загрожують людству знищенням. Автори доповідей Римському клубу закликали суспільство, насамперед політиків, «поглянути далі інтересів нинішнього дня», «потурбуватись про виживання всього роду людського», «приступити до спільних, колективних, координованих дій різних організацій і держав». У цьому дусі висловлювались А. Сахаров, В. Брандт, Е. Кеннеді. Наука, яка займається вивченням впливу глобалізації та глобальних проблем на людство, пошуком ефективних шляхів їх розв'язання отримала назву глобалістики [24].

У цьому контексті не лише у спільнотах різних країн, а й серед науковців набуває популярності дихотомічний підхід «за» чи «проти» глобалізації. За результатами останніх опитувань громадськості зростає кількість тих, хто «проти». Зокрема помітно набирає сили тенденція до критичного сприйняття глобалізації внаслідок явного розмивання суверенітету національної держави. Окрім того, так звані «антиглобалісти» наголошують на негативних наслідках домінування у світовому масштабі ТНК (транснаціональних корпорацій) та єдиної на сьогодні «наддержави», а також на численних недоліках, що супроводжують цей процес: різке зростання безробіття, посилення соціальної напруги, тенденція до популяризації світового співтовариства і маргіналізації на планетарному рівні, тероризм, «кримінальна глобалізація» тощо. Такі обставини, на наш погляд, є найголовнішим «каменем спотикання» сучасної глобалістики. Звичайно, однополюсна глобалізація «по-американськи» у частини спільнот багатьох країн світу викли-

кає природний опір – «антиглобалізацію». Проте глобалізація не може обмежуватися лише негативними проявами та конкретними, чітко спланованими акціями глобалізаційних «лідерів» і «аутсайдерів». Адже стрижневим компонентом цього явища є об'єктивне підґрунтя – перш за все детермінантний процес всеохоплюючих економічних зв'язків і відповідні соціально-політичні процеси.

Другий аспект характеризує сутність фрагментації міжнародних відносин. І.Лолан говорить про «балканізацію планети». Під нею він розуміє незворотний процес розпаду відносин солідарності і взаємозалежності, що поступово встановились у повоєнному світі. П. Циганков також вважає, що явища «фрагментації», «балканізації», «дроблення» відображають реальні тенденції, що стосуються і політичних рішень [10, с. 140]. Мова йде про те, що розпад СРСР і Східного блоку, ліквідація біполярної системи ослабили «внутрішню дисципліну» західних держав і виявили раніше приховані суперечності. Колись єдиний Захід змінюють окремі центри сили, про що свідчить утворення ЄС та НАФТА. У цьому сенсі заслуговує на увагу точка зору академіка Є.М.Примакова, яка, до речі, частково контрастує з наведеною вище позицією А. Д.Богатурова щодо скочування міжнародного порядку до дерегулювання після розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. В книзі «Мінне поле політики» [25] Є. М. Примаков зазначив, що закінчення «холодної війни» стало відправною точкою просування до облаштування стабільного і передбачуваного світу на глобальному рівні. Але водночас різко розширилась зона регіональних конфліктів, повсюдний шок спричинив злет хвиль тероризму і, відповідно, зберігається загроза поширення зброї масового знищення.

Міжнародний тероризм став вагомим чинником міжнародного життя і водночас загрозою світопорядку ще в другій половині ХХ ст. Фактично політичний тероризм є специфічною тактикою політичної боротьби на міжнародній арені, що полягає в системному використанні ідеологічно вмотивованого насилля. Потужним терористичним угрупованням, яке оголосило своїм ворогом практично увесь Західний світ, стала створена Усамою бін Ладеном ще в 1988 р. організація «Аль-Каїда». Вона здійснила низку масштабних терористичних актів, більшість із яких були спрямовані проти США. Відправною точкою яскравого прояву міжнародно-терористичної діяльності у ХХІ ст. стали терористичні акти в Нью-Йорку та Вашингтоні 11 вересня 2001 р. (3 тис. жертв), які пов'язують у тому числі й з «Аль-Каїдою». У відповідь США та їх союзники розгорнули глобальну антитерористичну діяльність.

12 вересня 2001 р. керівники країн-членів Ради євроатлантичного партнерства рішуче засудили терористичні дії проти США, які були скоєні 11 вересня 2001 р., та зобов'язалися докласти максимум зусиль для боротьби з проблемою тероризму. Країни-члени РЄАП у межах своїх повноважень та відповідно до

загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, положень Статуту ООН та резолюції Ради Безпеки ООН № 1373 докладатимуть усіх можливих зусиль, спрямованих на запобігання та боротьбу з тероризмом у всіх його формах та проявах. Експерти визнали як одну з провідних політику НАТО в боротьбі із сучасним тероризмом, основні напрями якої були започатковані на Паризькому саміті в листопаді 2002 р.

Боротьба проти міжнародного тероризму хоч і завдала суттєвого удару по міжнародному терористичному руху, але не ліквідувала його як одну із глобальних проблем сучасного світу. Прикладом живучості і небезпечності цього явища можуть слугувати нещодавні атаки палестинських терористів проти Ізраїлю, а також низка терактів у Парижі на початку січня 2015 р., зокрема вбивство 12 осіб у редакції сатиричного тижневика Charlie Hebdo [26].

Третій аспект полягає у виявленні феномену економічної, соціальної, політичної інтеграції та дезинтеграції, які спостерігаються сьогодні практично у всіх регіонах світу. Прикладом можуть служити, з одного боку, процеси об'єднання Європи, а, з другого, процеси розпаду на просторі колишнього СРСР і світу соціалізму взагалі. Теоретики й аналітики міжнародних відносин правомірно звертають увагу на ту обставину, що формування цілісного світу супроводжується не тільки інтеграційними процесами, але й створює умови для виключення, відкидання на периферію всіх, хто не здатний включитися до міжнародних взаємозв'язків і справляти вплив на їх розвиток [27].

Надзвичайно вагомим чинником стабільності, прогнозованості та передбачуваності розвитку як європейської, так і міжнародної системи відносин з початку 1990-х років і до сьогодні залишається Європейський Союз, який об'єднує 28 країн з 500-мільйонним населенням. На перспективу він має всі шанси зберегти свої позиції як одного з найвпливовіших міжнародних акторів. Поряд із ЄС вагому роль в регіональних системах міжнародних відносин з впливом на інтегруючу їх міжнародну складову відіграють й інші інтеграційні об'єднання. Прикладами таких інтеграційних конструктів є, зокрема, Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА), яка утворилася 1 січня 1994 р. після вступу в дію угоди від 17 грудня 1993 р. між США, Канадою і Мексикою; Меркосур (Спільний ринок Півдня) – створений у 1991 р. економічний союз держав у Південній Америці, до якого входять Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай і Венесуела, а як асоційовані члени – Чилі, Болівія, Перу, Колумбія та Еквадор; АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії) – створена ще 8 серпня 1967 р. на основі Бангкокської декларації геополітична та економічна міжнародна організація, до якої входять 10 країн, розташованих в Південно-Східній Азії (Філіппіни, Малайзія, Індонезія, Сінгапур, Таїланд, Бруней, Камбоджа, Лаос, М'янма, В'єтнам). Тенденція до зростання ролі інтеграційних процесів у сучасній системі міжна-

родних відносин, у тому числі й на регіональних і субрегіональних її зрізах, зберігає свою актуальність. Підтвердженням цього можуть слугувати, наприклад, інтеграційні моделі Китай+АСЕАН або Японія+АСЕАН.

За логікою концепції мультиполярності (мультиполярні міжнародні системи характеризуються наявністю багатьох або численних впливових міжнародних акторів), як вважає С. Толстов, ймовірним наслідком взаємодії основних інтеграційних утворень (їх співіснування в режимі співробітництва та конкуренції) може стати нова проміжна форма «концерту держав», мета якого полягатиме в підтриманні стабільності та розв'язанні проблем планетарного значення. Аргументом на користь цієї концепції вважаються зміни традиційних груп протиріч та основних засобів їх урегулювання – збільшення питомої ваги так званих нетрадиційних конфліктів (цивілізаційних, релігійних, етнічних), загострення конкуренції в питаннях контролю за поширенням технологій, позірне зменшення ролі військового фактора в міжнародних відносинах, згортання можливості монодержавної гегемонії, дифузне збільшення можливостей системного впливу для відносно широкого кола держав [6, с. 10 – 11].

Четвертий аспект знаходить вираження у збереженні впливу геополітичних, економіко-фінансових, демографічних, екологічних чинників на міжнародні відносини. При цьому деякі з них, наприклад фінансовий, роль транснаціональних корпорацій (ТНК) тощо, навіть посилюють свій вплив. Свідченням цього стали прояв і наслідки глобальної фінансово-економічної кризи 2008 – 2009 рр. як для світової спільноти загалом, так і окремих її сегментів, зокрема. Шведські дослідники А. і Д. Андерсони створили свою «мережеву» модель у сфері сучасної світової економіки і міжнародних економічних відносин [12]. Спираючись на наукові факти і міжнародну практику, головною причиною трансформаційних зрушень Андерсони вважають стрімку інтеграцію національних економік у глобальну економічну систему. «Мережеву» модель Андерсонів можна умовно назвати моделлю глобальної економіки, побудованої на основі теорії соціальних мереж. З точки зору еволюції сучасної системи міжнародних відносин треба констатувати, що все чіткіше простежується тенденція до зростання значення і ролі геоекономічних чинників, які суттєво доповнюють і розширюють поле класичної геополітики.

1.1.7 Тенденція інформаційно-комунікативного змісту

Перший аспект зумовлений фантастичним зростанням ролі інформації в сучасному світі, швидкістю її надходження, можливостями доступу до неї та оперуванням або маніпулюванням інформаційними ресурсами. Останній приклад «викидання потрібної інформації» через ресурс Wikileaks – міжнародний мережевий соціальний проект Джуліана Ассанджа – є свідченням того, що Ін-

тернет охоплює всю сферу політичних комунікацій у сучасному соціумі, видозмінюючи та встановлюючи їх нові принципи. При цьому цінність Мережі зростає, за «законом Меткафа» [28], пропорційно квадрату чисельності її користувачів. Практично це значить, що при збільшенні кількості користувачів Інтернетом з 500 млн. до 1 млрд. цінність Інтернету і його можливостей підвищується в чотири рази. У Глобальній Мережі не тільки накопичуються всі «нові знання світу», вона дозволяє за їх допомогою державам-лідерам здійснювати в своїх інтересах кардинальні впливи, в тому числі шляхом тиску, маніпулювання, шантажу, як на міжнародну систему в цілому, так і на її регіональні та периферійні структурні елементи. Загалом, держави, які виграють «світову інформаційну гонку», на думку російського дослідника Д. Пескова [29], отримають три типи бонусів: безпосередні – за рахунок підвищення ефективності прийняття та реалізації рішень; тактичні – завдяки отриманню нових функціональних можливостей; стратегічні – маючи здатність установлювати свої правила гри на якісно новій території інформаційного поля.

Другий аспект – зростання ролі Інтернету в світовій політиці, де він виступає у трьох головних якостях. Насамперед, мова йде про Інтернет як простір світової політики, в якому відображається і відбувається діяльність різноманітних міжнародних інститутів, а також простежуються нові фактори впливу на світову політику і становище держав на планеті. Далі, Інтернет виступає як об'єкт світової політики, тобто окремий простір. У цьому сенсі він залишається на периферії світової політики. Це викликано, зокрема, тим, що питанням його регулювання та розвитку в якості об'єкта приділяється мало уваги. Нарешті, Інтернет потрібно розглядати і як виклик світовій політиці, тобто як свого роду технологію, яка формує життя суспільства, змушує міжнародні інститути видозмінюватися і по-новому впливати на еволюцію людства.

Аналіз Інтернету як виклику в сфері міжнародних відносин веде до необхідності усвідомлення низки серйозних загроз з його боку. Особливу небезпеку таїть використання Мережі для ведення широкомасштабних інформаційних воєн або здійснення спеціальних інформаційних операцій. М. Лібікі – один із провідних теоретиків у галузі інформаційних воєн – у своїй книзі «Що таке інформаційна війна» [30] визначає сім форм інформаційної війни: 1) командно-управлінська (націлена на знищення каналів зв'язку між командуванням і виконавцями); 2) розвідувальна (збір важливої і захист власної інформації); 3) психологічна (пропаганда, інформаційна обробка населення, деморалізація); 4) хакерська (диверсійні дії та атаки проти ворога шляхом створення спеціальних програм); 5) економічна (інформаційна блокада й інформаційний імперіалізм); 6) електронна (спрямована проти засобів електронних комунікацій – радіозв'язку, радарів, компютерних мереж); 7) кібервійна – кримінальні дії, скоєні з використанням

електронних комунікаційних мереж та інформаційних систем або проти таких мереж і систем (Лібікі відокремив кібервійну від хакерської війни, убачаючи в «кібервоїні» істоту, яка селиться в систему і живе в ній). Інформаційна індустрія для провідних держав-міжнародних акторів виступає у якості головного чинника стратегічної конкуренції і ця тенденція на перспективу посилюватиметься.

1.1.8 Тенденція до змін у характері відносин між телуро- і таласократичними силами в світі після завершення «холодної війни»

Перший її аспект полягає в еволюції сучасної геоісторичної фази планетарного дуалізму, як «певного способу реалізації основної суперечності сил Суші та Моря» [31]. Найважливішими тут є особливості структури, конфігурації центрисилосих відносин. При цьому одночасно існують і розвиваються два виміри: інтеграція таласо- і телурократичної напівсфер під владою домінуючого центру сили – США; формування поліцентричності для запобігання глобалістичним зазіханням (поряд з США – ЄС, Росія, Китай). Така ситуація, коли гегемонія в одній напівсфері співвідноситься з поліцентризмом, досить небезпечна для міжнародного миру. Саме в сучасних умовах загострення міжнародної обстановки і конфронтації, зокрема по лінії США – Росія, ми спостерігаємо загрозливе порушення рівноваги між телурократією і таласократією на глобальному рівні.

В прогнозі «Глобальні тенденції 2020», підготовленому Національною розвідувальною радою США ще в 2004 р. [14, с. 300], зазначалося, що геополітичний простір, у якому домінує американська могутність, стане складнішим і багатоманітнішим. Ці ознаки можуть призвести до суттєвих змін у позиціонуванні США, оскільки через піднесення Китаю США тяжітимуть до ролі «балансирів» між Китаєм, з одного боку, та Японією та іншими азійськими країнами – з іншого. Стверджувалося, що тенденції глобального розвитку вимагають від США лідерства, проте американському керівництву знадобляться хист і винахідливість, аби досягти консенсусу. Гострі суперечки з питань етики і моралі супроводжуватимуться сподіваннями частини міжнародних суб'єктів на збереження ролі США як провідного гаранта міжнародної безпеки, оскільки лише США володітимуть подібними для цього силами і військовими засобами. Проте архітектура міжнародних відносин не пристосована для забезпечення розподілу відповідальності в питаннях безпеки. На думку американського експертного співтовариства, окрім НАТО жодна інша структура чи регіональна організація не здатна взяти на себе таку відповідальність, хоча саме роль НАТО останнім часом викликала найбільші заперечення з боку інших акторів міжнародних відносин, насамперед Російської Федерації та її союзників.

Звідси, *другим аспектом* цієї тенденції еволюції сучасних міжнародних відносин виступає направленість до перетворення світового міжнародного порядку в «постамериканський світ» (за визначенням відомого американського полі-

толога Ф. Закарії) [32]. У своїй однойменній книзі, яка вже стала бестселером, він дає таку влучну характеристику нової міжнародної системи: «У цій системі, яка розвивається, Сполучені Штати займають основне місце, але саме їм новий порядок і кидає найбільше викликів. Більшості інших великих держав ще належить визначити свою роль – і цей процес уже йде повним ходом. Китай та Індія стають все серйознішими гравцями у своєму і сусідніх регіонах. Росія завершила пристосування до пострадянських умов і перетворюється у все впливовішу (насамперед за рахунок енергоносії і потужних ядерних озброєнь – С.Т.), і навіть агресивну (свідченням цього стала її анексіоністсько-окупаційна політика щодо України – відторгнення Криму і приєднання до Російської Федерації як її суб'єкта – і неоголошена війна проти України на сході в Донецькій і Луганській областях. Після цього перед Росією постало щонайменше дві загрози: санкції Заходу і падіння цін на нафту на світових ринках – С.Т.). Японія, хоча це розвинена держава, все охочіше говорить сусідам про свої погляди. Європа діє на торговій і економічній площадках зі зростаючою могутністю і цілеспрямованістю. В латиноамериканських справах усе гучніше звучать голоси Бразилії та Мексики. Південна Африка позиціонує себе в якості лідера всього африканського континенту. І ці країни займають на міжнародній арені все більший простір». В останній футурологічній доповіді Національної розвідувальної ради США «Глобальні тенденції 2030: альтернативні світи» (2012 р.) [14, с. 301] в довгостроковій перспективі вектор очкувань змінено в бік дифузії «глобальної влади», що змушує зосереджувати увагу на критичній динаміці відносин між старими і новими акторами глобального рівня. В такому контексті питання про те, як інші держави реагуватимуть на скорочення або можливий принциповий перегляд ролі і впливу США на міжнародній арені, залишається відкритим. Це означає не що інше, як відносну нестійкість і подальші зрушення в переструктуризації всієї сучасної системи міжнародних відносин.

Така тенденція має перспективи і з точки зору історичного досвіду, який вказує не лише на обов'язкову множинність реальних суб'єктів політики й альтернативність світового політичного процесу, але й на короткочасність відвертої домінації. За результатами аналізу І. Валлерстайна, спроможність держави-гегемона безперешкодно нав'язувати свою волю іншим великим державам обмежується 25-50 роками.). Так виникають і поступово набирають сили інші глобалізаційні центри. На першочергову увагу заслуговує КНР, яка в абсолютних вимірах ВВП вже залишила позаду США і є потенційним світовим лідером за темпами прогресу і зростання ВВП (у середньому майже на 10% за рік). «Великий Китай здатний кинути виклик Заходу» – до такої думки схиляється все більше дослідників. Упродовж останніх двадцяти років потужним і впливовим міжнародним актором став ЄС і має всі можливості для збереження і навіть зміцнення своїх позицій. Усе

це дозволяє передбачати, що у стратегічній перспективі – 15-20 років – еволюція сучасної системи міжнародних відносин відбуватиметься у бік формування поліцентризму при збереженні конфліктогенного потенціалу на глобальному, регіональних і периферійних її рівнях, з прагненням окремих потужних елементів-суб'єктів міжнародної системи до домінації.

Висновки

Загалом проблема закономірностей і тенденцій еволюції міжнародних відносин, залишається дискусійною в науці про міжнародні відносини, що, зокрема, пов'язано і з її відставанням в осмисленні глобальних міжнародних політичних тенденцій. Це пояснюється, насамперед, специфікою досліджуваної нами сфери суспільних відносин, де особливо важко виявити повторюваність тих або інших подій і процесів. Тому основні риси як закономірностей, так і тенденцій еволюції сучасних міжнародних відносин проявляються у їх відносному, вірогіднішому, стохастичному, минутому характері [33].

Водночас постійна еволюція, яку вповні можна визначити і як трансформаційну еволюцію, та характер змін у світі «постміжнародної політики», прикладом чого слугують і останні події в країнах «арабської весни» або «гібридна» чи неконвенційна неоголошена війна Росії проти України 2014 – 2015 рр., не дають можливості прийти до консенсусу щодо загальноприйнятої назви сучасної системи міжнародних відносин. Перефразовуючи консервативного британського письменника-публіциста, журналіста і політика Д. Прайса-Джонса, можна говорити про «пластичну ситуацію» в формуванні нової системи міжнародних відносин, яка має властивість відносно швидко змінюватися і набирати різних форм. Надзвичайно важливо відчутти і врахувати тенденцію сучасної системи міжнародних відносин до такого характеру змін. У тому числі і з цього приводу дуже актуальні слова рейхсканцлера О. фон Бісмарка: «Завдання державного діяча – почути кроки Всевишнього, який іде крізь історію, і схопитися за його фалди, коли він буде проходити поряд». Головна ж ціль міжнародної архітектури світу «після холодної війни» полягає в забезпеченні миру, міжнародно-правового світопорядку, розвитку і свободи для всієї світової спільноти.

Безперечно, становлення нового світопорядку на демократичних засадах буде довгим і складним процесом еволюції сучасної системи міжнародних відносин. При цьому його всеохоплююча природа має відображати три фундаментальні основи миру – безпеку, соціальний та економічний добробут і розвиток, демократію і повагу людських прав і свобод. Внесок у їх створення повинні зробити всі міжнародні актори, і насамперед держави, в тому числі Україна як впливова регіональна європейська константа, керуючись при цьому виваженою,

добре збалансованою і прогнозованою для партнерів політикою, спрямованою на забезпечення сприятливих для поступального розвитку Української держави і суспільства міжнародних умов. У цьому контексті засобами підвищення безпеки для нас слугуватимуть нарощування довіри, розширення політичного діалогу і співробітництва як з європейськими державами на двох- і багатосторонній основі в рамках загальноєвропейського процесу, так і з державними та недержавними міжнародними акторами на глобальному полі.

Список використаних джерел і літератури

1. Моргентау Г. Политические отношения между нациями. Борьба за власть и мир / Г. Моргентау // Социально-политический журнал. – 1997. – № 2. – С. 189 – 201.
2. Цыганков П. А. Теория международных отношений: Учебное пособие / П. А. Цыганков. – М.: Гардарики, 2002. – 590 с.; Шергин С. О. Политология международных отношений : навч. посіб. / С. О. Шергин. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2013. – 204 с.; Шепелев М. А. Теория международных отношений: Підручник / М. А. Шепелев. – К.: Вища школа, 2004. – 622 с.
3. Мерль М. Социология международных отношений / М. Мерль. – К.: КНЕУ, 2000. – 350 с.
4. Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С. 169.
5. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Пер с англ. / З. Бжезинский. – М.: МО, 2004. – 288 с.; Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / Пер с англ. / И. Валлерстайн. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.; Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. / Пер с исп. / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.; Тоффлер Э. Третья волна / Пер с англ. / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 781 с.; Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер с англ. / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.; Страус А.Л. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России / А. Л. Страус // Полис. – 1997. – № 2. – С. 27 – 44.
6. Толстов С. Міжнародна система початку ХХІ століття / С. Толстов // Зовнішні справи. – 2013. – № 10. – С. 9.
7. Kuźniar R. Pozimowojenne dwudziestolecie: 1989 – 2010. Stosunki międzynarodowe na przełomie XX i XXI wieku / R. Kuźniar. – Warszawa: Scholar, 2011. – 536 s.

8. Троян С. С. Політологія міжнародних відносин: теоретико-експлікаційний підхід / С. С. Троян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Вип. 19. – Рівне: РДГУ, 2010. – С. 277.
9. Системная история международных отношений / Под ред. А. Д. Богатурова. Т. 1. – М.: Московський робочий, 2006. – С. 29.
10. Цыганков П. Мировая политика: содержание, динамика, основные тенденции. – С. 138 / П. Цыганков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/576/864/1217/014Tsygankov.pdf> (доступ – 10.01.2015).
11. Розенау Дж. Меняющиеся индивиды как источник глобальной турбулентности / Дж. Розенау // Жирар М. (рук. авт. колл.) Индивиды в международной политике. – М.: МПА, 1996.
12. Дудинская С. И. «Сетевые» модели современного миропорядка / С. И. Дудинская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2010alyans/ist_dudin.php (доступ – 11.01.2015).
13. Международные отношения: социологические подходы. – М.: Гардарики, 1998. – 352 с.; Цыганков П. А. Теория международных отношений: Учебное пособие / П. А. Цыганков. – М.: Гардарики, 2002. – 590 с.
14. Толстов С. В. Тенденції міжнародної взаємодії в ХХІ столітті: досвід політичного аналізу і моделювання. – С. 298 / С.В. Толстов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 6872-17005-1-V.pdf (доступ – 11.01.2015).
15. Циватий В. Г. Публічна дипломатія: традиції, тренди та виклики (досвід і пріоритети для України) / В.Г. Циватий // Зовнішні справи. – 2014. – № 6. – С. 32 – 36; Макаренко Є.А. Віртуальна дипломатія. Підручник / Є. А. Макаренко, Н.О. Піпченко. – К.: Центр вільної преси, 2010. – 302 с.; Жалоба І. В. Сучасні міжнародні відносини та виклики класичній дипломатії / І. В. Жалоба // Зовнішні справи. – 2014. – № 7. – С. 36 – 39; Жалоба І. Віртуальна дипломатія як допоміжний засіб формування громадської думки / І. Жалоба, І. Куцюк // Україна дипломатична: Науковий щорічник / Гол. ред. Анатолій Денисенко. – К.: Преса України, 2014. – Вип. 15. – С. 694 – 706.
16. Гуменюк Б. І. Дипломатія доби глобалізації: нові виклики та завдання / Б. І. Гуменюк // Світогляд. – 2009. – № 1. – С. 28.
17. Руднева В. Публічна дипломатія: теоретичні основи застосування нової інформаційно-комунікаційної технології в державному управлінні / В. Руднева // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2012. – Вип. 1. – С. 149.
18. Шаповалова А. И. Структура внешнеполитической идентичности государства / А. И. Шаповалова // Идентичность как предмет политического анализа. Сборник статей по итогам Всероссийской научно-

- теоретической конференции (ИМЭМО РАН, 21-22 октября 2010 г. (отв. редактор И. С. Семенов). – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – С. 65 – 69; Цирфа Ю. А. Становлення зовнішньополітичної ідентичності держави в рамках сучасної системи міжнародних відносин: теоретичний аспект / Ю. А. Цирфа // Науковий вісник Дипломатичної академії України / За заг. ред. Н. О. Татаренко, В.Г. Циватого. – К.: ДАУ, 2014. – Вип. 21. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Ч. II. Серія «Політичні науки». – С. 97 – 104.
19. Гура В. Світ-системні перспективи ХХІ ст. у контексті трансформації геополітичних пріоритетів США / В. Гура // Світ ХХІ ст. Взаємодія «Північ-Південь» у вимірах перспектив глобального співіснування : Матеріали Міжвідомчої науково-теоретичної конференції (м. Київ, 21 червня 2011 р.) / Відп. ред. В. К. Гура. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2011. – С. 4 – 14.
20. Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право: Колективна монографія / Упорядник і редактор проф. О. Задорожній. – К.: К.І.С., 2014. – 1016 с.
21. Der Spiegel: Горбачев назвал причину украинского конфликта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.de/der-spiegel> (доступ – 11.01.2015).
22. Білорус О. Закономірності і нові тенденції глобального розвитку / О. Білорус // Глобальний кризовий розвиток чи антикризові тенденції: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 24 червня 2011 р.) / Відп. ред. О.Г. Білорус. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2011. – С. 32 – 37.
23. Грум Дж. Растущее многообразие международных акторов / Дж.Грум // Международные отношения: социологические подходы / Под ред. проф. П. А.Цыганкова. – М.: Гардарики, 1998. – С. 222 – 239.
24. Глобалізація і сучасний міжнародний процес: Монографія / За заг. ред. Б. І. Гуменюка, С.О. Шергіна. – К.: Ун-т «Україна», 2009. – 508 с.
25. Примаков Е. М. Минное поле политики / Е.М. Примаков. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 362 с.
26. Теракт в Париже: все подробности (фото, видео) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/world/terakt-v-parizhe-vse-podrobnosti-582611.html> (доступ – 11.01.2015).
27. Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем : навчальний посібник / М. А. Кулінич, В. Г. Циватий, Н. О. Татаренко, Л. Д. Чекаленко та ін. / За конц. та наук. ред. Л. Д. Чекаленко / Відп. ред. проф. Н. О. Татаренко. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2013. – 628 с.

28. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Г. Рейнгольд. – М., ФАИР-ПРЕСС, 2006. – С. 96.
29. Современные международные отношения. Отв. ред. А. В. Торкунов и А. В. Мальгин. – М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2012. – С. 243.
30. Мартін Лібікі: “Що таке інформаційна війна?” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://viysko.com.ua/tehnologiji-voyen/martin-libiki-shho-take-informacijna-vijna/> (доступ – 12.01.2015); Libicki M. Cyberspace Is Not a Warfighting Domain / M. C.Libicki // I/S: A Journal of Law and Policy. – 2012. – Vol. 8:2. – P. 321 – 336 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moritzlaw.osu.edu/students/groups/is/files/2012/02/4.Libicki.pdf> (доступ – 12.01.2015).
31. Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин: Підручник / М. А. Шепелев. – К.: Вища школа, 2004. – С. 504.
32. Закария Ф. Постамериканский мир будущего / Ф. Закария. – М.:Европа, 2009. – 280 с.
33. Троян С. С. Міжнародні відносини в постбіполярному світі: основні закономірності та тенденції еволюції / С. С. Троян // Зовнішні справи. – 2013. – № 12. – С. 40 – 45.

1.2 АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКИЙ РЕГІОНАЛІЗМ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ МОДЕЛІ ТА СУЧАСНА ПРАКТИКА

На початку ХХІ глобалізаційні процеси своїм багатовимірним впливом охопили більшість регіонів планети, що спричинило зміну моделі світового розвитку. Найбільш результативним вплив глобалізації виявився в тих регіонах, де існували зручні економічні та соціокультурні умови для прискореного інтеграційного розвитку. До таких регіонів належить Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР), який на зламі ХХ – ХХІ ст. перетворився на один із центрів міжнародної співпраці інтеграційного типу. Інституційним оформленням цього процесу став створений в 1989 р. форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), який нині об'єднує 21 економіку регіону. Незважаючи на кризові явища в світовій економіці, на країни-члени АТЕС припадає близько 60% світового ВВП, 50% обсягу світової торгівлі, 48% прямих іноземних інвестицій і майже 70% економічного зростання світу. У цих обставинах західна цивілізаційна модель світового економічного розвитку зіткнулась зі східноазійською, яка за багатьма показниками здатна конкурувати з євроатлантичною. Виникло явище, яке в міжнародній політичній науці отримало назву «східноазійського мультилатералізму» або феномену «азійсько-тихоокеанської спільноти» [1, 4].

Географічні параметри АТР дають підставу називати його не регіоном, а півкулею чи мегарегіоном. У межах цього величезного простору взаємодіють понад тридцять країн з колосальним сукупним економічним потенціалом. Серед них провідні економіки світу – США і Китай, лідер постіндустріального розвитку – Японія і ряд неіндустріальних країн (НІК). Тут зосереджені незлічені природні та рукотворні багатства, представлені різні соціально-політичні системи, основні цивілізації та релігії сучасного світу. Наразі інтегральний потенціал взаємодії між провідними тихоокеанськими державами стає визначальним фактором глобального розвитку, а сам процес глобалізації східноазійським за формою та масштабами.

У контексті актуалізації проблематики АТР важливе місце посідають дослідження проблем, пов'язаних із забезпеченням регіональної і глобальної безпеки. Крім енергетичних, екологічних, інформаційно-комунікаційних та інших порівняно нових аспектів глобальної безпеки, значення АТР набуває ваги в традиційних видах міжнародної діяльності: попередження збройних конфліктів, обмеження військової активності, створення умов для сталого економічного зростання, зокрема розвитку економічної інтеграції та суспільної модернізації. Отже, АТР стає індикатором глобальних і регіональних трансформацій, суперечливий характер і неоднозначні результати яких заслуговують на ґрунтовне науково-теоретичне осмислення. У цьому зв'язку політологічний аналіз, а також історіографічний огляд азійсько-тихоокеанського регіоналізму набуває дедалі більшої актуальності.

1.2.1 Політологічні та історіографічні аспекти дослідження азійсько-тихоокеанського регіоналізму

Становлення та розвиток інтеграційних процесів в АТР у біполярний період були спричинені зростанням ролі економічних факторів у міжнародних відносинах та імперативами подолання міжсистемного протистояння. Проте на зламі ХХ–ХХІ ст. інтеграція в АТР опинилась перед загрозою протекціонізму з боку країн Європейського Союзу та країн-членів НАФТА (Угоди про Північно-Американську зону вільної торгівлі). У таких обставинах перед країнами АТР постало питання про необхідність політичної консолідації для створення інтеграційного простору та інституціоналізації відносин між найбільш розвиненими економіками регіону.

В АТР, якщо застосовувати широкий підхід щодо визначення регіону, функціонують 44 субрегіональних угруповання, в тому числі 28 між окремими країнами-членами АТЕС, а також ведуться перемови про формування близько трьох десятків нових об'єднань. Здебільшого, це двосторонні зони вільної торгівлі, найвідомішими серед яких є: НАФТА в Північній Америці та АСЕАН у Південно-Східній Азії, Зона вільної торгівлі між Австралією і Новою Зеландією (СЕР) і Форум тихоокеанських островів на півдні Тихого океану. Майбутнє азійсько-тихоокеанської економічної інтеграції та місце регіону в світових інтеграційних процесах багато в чому залежить від досягнення цілей Богорської декларації, яку було прийнято на неформальному саміті АТЕС у 1994 р. Зміст основних цілей декларації полягає в поетапному створенні найбільшої у світі зони вільної торгівлі товарами, послугами та інвестиційного капіталу. При цьому розвинені країни повинні були завершити торгово-економічну лібералізацію до 2010 р., неоіндустріальні країни (НІК) – до 2015 р., а країни, що розвиваються – до 2020 р. Проте досягнення задекларованих цілей через низку при-

чин відбувається з певним відхиленням від наміченого графіку. Серед учасників «тихоокеанської спільноти», прототипом якої виступає форум АТЕС, існують суттєві розбіжності щодо інтерпретації Богорських цілей.

У цьому контексті зазначимо, що інтеграція нині охопила в основному два субрегіони – Південно-Східну Азію та південь Тихого океану (зона вільної торгівлі між Австралією і Новою Зеландією). Створені на засадах економічної лібералізації ці угруповання сприяють регіональній інтеграції та формуванню загальнорегіональної зони вільної торгівлі. Головний ефект субрегіональної економічної інтеграції пов'язаний зі зростанням інвестиційної привабливості країн для закордонних інвестицій за рахунок створення спільного й більш великого ринку з вільним переміщенням одного – АСЕАН або більше – СЕР факторів виробництва.

У межах АТЕС активно розвивається трансрегіональна інтеграція, в основу якої покладено принципи відкритого регіоналізму, а саме: взаємна користь, добровільність, еквівалентність (рівність), поступовість, всеосяжність, консультативність і недискримінаційність. Фактично, торговельна та інвестиційна лібералізація в АТЕС здійснюється за трьома напрямками: на національній, субрегіональній (в рамках інтеграційних угруповань) і на багатобічній основах (відповідно до правил СОТ). Подібна м'яка форма регіоналізації носить компромісний характер і пов'язана із збереженням великої диференціації між країнами-учасницями. Заслуга АТЕС полягає у використанні принципово нової моделі інтеграційної взаємодії, що знайшла прояв в індивідуальних і колективних планах дій, у галузевій лібералізації та активізації субрегіональних інтеграційних проектів в умовах мультиполярності.

Ефективність інтеграційного співробітництва країн АТР, яке базується переважно на економічній складовій, пояснюється не тільки економічними, але й іншими факторами. Взаємообумовленість цих факторів ускладнює визначення пріоритетності політики чи економіки в інтеграційних процесах, генезис і розвиток яких багато в чому залежать від історичних, міжнародно-політичних і соціокультурних умов, у яких перебувають окремі країни та регіони.

Для більшого розуміння інтеграційних процесів в АТР потрібний стислий огляд наукової літератури, присвяченої проблемам інтеграційного співробітництва. Зазначимо, що в центрі наукового дискурсу знаходяться питання про переваги та недоліки економічної інтеграції. Умовно можна виділити два основних напрямки, за якими здійснюються пошуки відповідей на ці питання. Перший має вихідним критерієм успіх багатосторонньої (глобальної) торговельної лібералізації, у співвідношенні з якою і розглядається проблеми ефективності регіоналізму. Відповідно, завдання, яке ставлять перед собою дослідники, полягає в тому, щоб з'ясувати сприяють чи заважають регіональні економічні організації

процесу багатосторонньої лібералізації зовнішньоекономічних відносин і торгівлі в рамках СОТ.

Другий напрямок дослідницьких зусиль відштовхується від значення регіональної інтеграції не для глобальної торговельної системи, а для економіки самих країн-учасниць азійсько-тихоокеанської інтеграції. При цьому припускається, що держави, які утворюють регіональні угруповання, переслідують цілі не загального благополуччя, а реалізації національних і колективних (регіональних) інтересів. Сутність головного питання в тому – чи вигідна країнам-членам участь в економічному угрупованні та якими можуть бути реальні переваги й втрати. У якості альтернативи регіональній інтеграції фігурує пряма інтеграція у світову економіку через багатосторонній процес, тобто відмова від дискримінаційної лібералізації. Звідси можливі порівняння між двома сценаріями розвитку інтеграції – реальним і гіпотетичним.

У цьому контексті важливим є розуміння механізмів регіональної інтеграції, так само як і достовірна інформація про її зміст і результати. Аналітичний матеріал і конкретні факти мають цінність не тільки для дослідників інтеграційних процесів, але й для розробників зовнішньоекономічної політики кожної окремої держави, що бере в них участь. Річ у тім, що науковий підхід до вивчення регіональної інтеграції, розуміння її переваг і недоліків уможлиблює більш ефективно управляти інтеграційними процесами та спрямовувати їх у належне русло. Раціональність такого підходу має неабияке значення і для України, яка послідовно реалізує комплекс своїх інтересів в АТР передусім в торговельно-економічній сфері.

Найбільш системно питання східноазійського та тихоокеанського регіоналізму опрацьовано в зарубіжній науковій літературі, зокрема, численних публікаціях американських, австралійських, японських, китайських і корейських дослідників. Слід зазначити, що проблематика інтеграційних процесів в АТР виокремилась в автономний напрям політичних і економічних досліджень передусім у західній науці. Більшість спеціалістів з комплексних питань АТР як американських (Дж. Айкенберрі, В. Аггарвал, Р. Бейкер, К. Калдер, Ч. Моррісон, Д. Канг), так і австралійських (П. Дрісдейл, Д. Макдугалл, Дж. Рейвенхілл, К. Снайдер, Р. Тоу), японських (А. Ватанабе, Т. Іногучі, Т. Терада, К. Того, С. Урата, Й. Ямамото), китайських (Лі Вейкуй, Чжан Юньлін, Чен Венцзін, Чжао Юнлін) і корейських (Лі Сук Йонг, Лі Чін Хва, Кім Хак Джун, Лі Ду Хван) погоджуються, що азійсько-тихоокеанський регіоналізм – це передусім економічна інтеграція суб'єктів регіону на засадах торговельних преференцій та вільної торгівлі. У своїх наукових розвідках вони в цілому схвально оцінюють принципи «відкритого регіоналізму» та перспективи формування «тихоокеанської спільноти» за умов прискорення глобалізаційних процесів.

Серед сучасних праць американських авторів, присвячених теоретичним засадам розвитку азійського регіоналізму та «тихоокеанської спільноти», на особливу увагу заслуговує фундаментальна монографія «Теорія міжнародних відносин і Азійсько-Тихоокеанський регіон», яку було підготовлено колективом американських вчених за редакцією проф. Джорджа таунського університету Дж. Айкенберрі – представника школи «ліберального реалізму». У книзі «на грані» теорії міжнародних відносин і конкретних регіональних досліджень широко розглянуто концептуально-теоретичні аспекти азійсько-тихоокеанського регіоналізму [1].

У монографії представлені концептуально-теоретичні інтерпретації тихоокеанської інтеграції. Наприклад проф. Дартмутського коледжу Д. Канг, виходячи з теоретичних постулатів неореалістів, пропонує «ієрархічну» модель організації міжнародних відносин в Азії, протиставляючи її традиційним – «гегемоністській» і «анархічній». Порівнюючи азійську і європейську (Вестфальську) системи міжнародних відносин, автор зазначає, що європейський порядок передбачав формальну рівність суверенних держав, що поєднувалася з їх неформальною ієрархією, оскільки найбільші держави чинили на систему непропорційно великий вплив. Він зазначає, що їхня поведінка відрізнялася від прогнозів на основі класичних теорій міжнародних відносин. Очевидною аномалією було те, що ці держави віддавали перевагу слідуванню у фарватері політики найбільшої в системі держави (Китаю) ніж врівноваженню цієї системи. Можна погодитися з автором, який підкреслює, що в ієрархічній системі малі держави, як це не парадоксально, користувалися значною мірою незалежності. Тобто вони були незалежні в тій мірі, «... в якій, за їхніми оцінками, передбачували витрати, які мала б центральна держава, примушуючи їх до покори, перевищували б вигоди від такого роду дій». На думку Д. Канга, саме організаційні особливості системи визначають той факт, що поведінка її акторів істотно відрізняється від прийнятих в євроатлантичній системі моделей [1, с.166-170].

Не менший ступінь самокритичності в представленій науковій праці виявляють прихильники неолібералізму. Розглядаючи проблеми формування в АТР інститутів безпеки, проф. Гарвардського університету А. Джонстон дійшов висновку, що всупереч традиційним уявленням інституціоналістів, підвищення рівня співпраці в рамках міжнародних багатосторонніх інститутів може досягатися навіть при досить низькому ступені формалізації та взаємопроникнення. Виходячи з неоліберальної парадигми і розглядаючи Регіональний форум АСЕАН (АРФ) як інститут, що функціонує всупереч принципам «реальної політики», автор не знаходить постулати своєї наукової школи достатніми для пояснення інтеграційних процесів, що відбуваються в АТР. При цьому А. Джонстон здійснив своєрідну теоретичну рокировку, пропонуючи замінити термін «інсти-

туціоналізація» поняттям «соціалізація». Під останнім він розуміє прийняття азійськими спільнотами існуючих у них інтернаціональних норм соціального життя. Переваги, що отримали азійські суспільства від існуючих норм поведінки, розглядаються у гранично абстрактних соціальних поняттях, а не на рівні конкретних причинно-наслідкових зв'язків. На цьому ґрунті робиться висновок, що головними інструментами соціалізації виступають ліберальні переконання та непряма дія в контексті «м'якого регіоналізму», а одним з найважливіших результатів цього процесу є встановлення сприятливого соціально-психологічного клімату, що сприяє зміцненню довіри між учасниками процесу, а відтак і політичній стабільності в регіоні [1, с. 108, 115, 123, 125-130].

Прихильники обох течій лібералізму прагнули до розгляду регіональних процесів крізь призму, спочатку створену для пояснення процесів, що протікали на європейському, а потім і на євроатлантичному просторі, форми організації якого кардинальним чином відрізнялися від архітектури східноазійської системи міжнародних відносин. Подібний спрощений підхід призвів до того, що коли події, які не вдавалося пояснити в термінах класичних шкіл міжнародно-політичної думки, просто ігнорувалися або списувалися з рахунків як рідкісні винятки. Більшість явищ, що відбувалися в Східній Азії, пояснювали «регіональною специфікою» і принципово відмовлялися розглядати регіональні події в міжнародному контексті. Така методологія робила практично неможливим їх теоретичне осмислення та застосування інших, ніж історичних і соціокультурних дослідницьких програм.

Важливість теоретико-парадигмального підходу до аналізу азійсько-тихоокеанського регіоналізму важко переоцінити. По-перше, він дозволяє створити методологічну базу для системних досліджень окремих тенденцій регіоналізації і, по-друге, уможливує пошук закономірностей регіональної інтеграції і пов'язаних з нею проблем забезпечення політичної стабільності. Зокрема це стосується теорій функціоналізму та неофункціоналізму, з позицій яких європейські (К. Дейч, Д. Мітрані, У. Бек) та американські (Дж. Най, Р. Кеохейн, Е. Хаас) політологи, соціологи та економісти ліберальної школи розглядали соціально-політичні та економічні прояви регіоналізації в контексті транснаціональних відносин. Саме вони в 60–70-і рр. минулого століття теоретично обґрунтували раціональність утворення «всеосяжної світової спільноти» як функціональної альтернативи національним економікам. Наукове осмислення процесів економічної інтеграції розвивалося головним чином через їх моделювання з поглибленим аналізом можливих вихідних умов. Розроблялись також моделі зони вільної торгівлі та митного союзу як найбільш популярної на той час форми регіональних економічних об'єднань. Однак, практична реалізація цих концепцій відбулась тільки в 80-90-і рр., коли політичні умови та інституціональний

рівень міждержавної та регіональної взаємодії уможливили створення АТЕС, Європейського Союзу та АСЕМ (Форум Азія-Європа).

Якщо виходити з положень теорії функціоналізму, зокрема про «ліберально-демократичні» та «безпекові спільноти» як необхідні складові інтеграційного угруповання, стає очевидним, що АТР далеко не повністю відповідає зазначеним критеріям. Згідно з теорією, успіх інтеграції в АТР є мало ймовірним, оскільки цей регіон переповнений антидемократичними та слобкорозвиненими державними утвореннями. Значні розбіжності та відмінності в політичних і соціальних системах країн АТР, рівнях їхнього економічного розвитку серйозно заважають будь-яким зусиллям, спрямованим на посилення інтеграційних процесів. Крім зазначених «антиінтеграційних» чинників, у регіоні присутні й такі, як мілітаризація, міждержавні конфлікти, міжетнічні та міжконфесійні суперечки тощо.

Якісні показники азійсько-тихоокеанської інтеграції в контексті внеску кожної окремої країни регіону демонструють прогрес у сфері гармонізації транснаціональних відносин та відповідних програм. Насамперед про це свідчить зростання питомої ваги внутрішньорегіональної торгівлі країн Східноазійського економічного форуму (САЕФ) у загальному товарообороті цих країн. У 1980-2000 рр. цей показник збільшився на третину і становив 45%. При цьому зростання частки внутрішньорегіональної торгівлі було в основному спричинено збільшенням торгівлі Китаю, Японії та Південної Кореї з країнами АСЕАН у форматі АСЕАН+3.

Невирішеною проблемою азійсько-тихоокеанського регіоналізму залишається асиметрія внутрішніх і зовнішніх відносин суб'єктів регіональної інтеграції та параметрів їх економічного розвитку. Асиметричний характер цих відносин став очевидним у другій половині 90-х рр., коли учасники азійсько-тихоокеанської інтеграції у рамках тогочасних регіональних організацій визначили свої зовнішньоекономічні пріоритети. Активна торговельно-економічна та інвестиційна діяльність в регіоні набула в той період форми асиметричного «трикутника». Передусім це стосується Східної Азії, яка цілком забезпечує свій ринок збуту, зокрема величезну суму позитивного торговельного балансу поза межами регіону – в Північній Америці та Європі.

У цьому зв'язку дуже важливим уявляється аналіз економічних оснорів і політико-організаційних засад азійсько-тихоокеанської інтеграції, які складають її основний зміст. Політико-економічний контекст трансрегіонального (АТР) і субрегіонального (Північно-Східна Азія і Південно-Східна Азія) регіоналізму досліджено в багатьох монографіях, автори яких, крім американських, є канадськими, австралійськими, японськими та китайськими вченими. Серед них варто відзначити колективну монографію «Азійсько-Тихоокеанське перехрестя:

створення режиму та майбутнє АТЕС» за редакцією американських професорів Ч. Моррісона і В. Аггарвала [2], а також монографії Д. Макдугалла «Азійсько-Тихоокеанський регіон у світовій політиці» [3] і «Східноазійський мультилатералізм» за редакцією К. Калдера і Ф. Фукуями [4], які вийшли друком відповідно в 1998, 2007 і 2008 роках.

До вищезазначеного необхідно додати, що сучасна бібліографія інтеграційних досліджень досить різноманітна. Втім її фундамент, як і раніше, утворюють монографічні публікації загальнотеоретичного профілю, звернені до інтеграційної проблематики.

Історико-політичним дослідженням східноазійської інтеграції присвячені роботи А. Ачарья, М. Бісона, К. Дента, Б. Хеттне і П. Катзенштейна. У книгах цих авторів були обґрунтовані ідеї та концепції, що дозволили поглянути на східноазійські та латиноамериканські регіональні процеси як на типологічно подібні процесам, що розвиваються в Європі [5, с. 58-73].

У західній академічній традиції дебати навколо політики відкритого регіоналізму мають тривалу історію та евристичне сьогодення. Слід відзначити наполегливі спроби знайти вирішення проблеми азійсько-тихоокеанської інтеграції в першу чергу з боку американських, австралійських, японських учених і політиків. Найбільш істотний внесок у розробку теорії «відкритого регіоналізму» внесли Ф. Бергстен і Р. Гарнаут. Останній у 1996 р. в монографії «Відкритий регіоналізм і торговельна лібералізація» дав визначення відкритої форми регіоналізму та проаналізував основний напрямок діяльності АТЕС – лібералізація та сприяння торгівлі [6]. У 1997 р. Ф. Бергстен публікує монографію «Відкритий регіоналізм», у якій аналізуються концептуальні підходи різних теоретиків відкритого регіоналізму. Чималу роль у дослідженні концепції «відкритого регіоналізму» зіграла робота Р. Фейнберга «Порівняння регіональної інтеграції неідентичних близнюків – АТЕС і НАФТА», на яку посилається Ф. Бергстен. У цій роботі проводиться компаративний аналіз структур форуму АТЕС і Північноамериканської зони вільної торгівлі [7].

Варто зазначити, що теоретичні конструкції мали обмежену практичну користь і далеко не повністю відповідали цілям аналізу економічних результатів діяльності інтеграційних об'єднань – або наявних, або прогнозованих. Потреба в кількісних дослідженнях пояснюється тим, що вони повинні були дати відповіді на питання про доцільність створення того чи іншого економічного блоку, про оптимальний склад його учасників на досвіді інших угруповань. Такі прийоми моделювання стали користуватися попитом у 1990-х і 2000-х роках у зв'язку з різким зростанням кількості регіональних економічних об'єднань. Зазначимо, що в розпорядженні дослідників з'явилось і водночас значно збільшилось число об'єктів для дослідження – крім Західної Європи.

У контексті структурно-функціонального аналізу інтеграційного співробітництва країн АТР можна відзначити наукові дослідження представників неоліберального інституціоналізму (Р. Кеохейн, Л. Мартін, Д. Баркін), соціального конструктивізму (А. Вендт, П. Катзенштейн) і критицизму (Р. Кокс, А. Лінклейтер). Проблема дихотомії «глобалізація – регіоналізація» знайшла своє відображення в низці робіт таких дослідників, як К. Омає, Д. Розенау, Ч. Моррісон. Політико-економічний контекст трансрегіонального і субрегіонального регіоналізму також має належний рівень дослідження в західній науковій літературі.

Широким і різноманітним питанням регіональної інтеграції присвячений збірник праць, який був підготовлений колективом фахівців Токійського інституту міжнародних відносин, які, звичайно, схильні розглядати історію розвитку АСЕАН під «японським» кутом зору. В роботі наголос зроблено на політичні й економічні аспекти інтеграції та відносини Асоціації з Японією, Китаєм, США і СРСР [8].

Важливу роль для вироблення теоретичних підходів до дослідження зіграли сучасні напрацювання концепції «нового регіоналізму». Вважається, що першим цей термін ввів у науковий обіг Е. Харрелл, хоча широке визнання він отримав після серії публікацій з цієї тематики, здійсненої групою з трьох учених – Б. Хеттне, А. Інотай, О. Санкел [9]. Дослідження прихильників цієї концепції показали, що характерна для ЄС висока ступінь інституціоналізації міжнародних інститутів скоріше є аномалією, а не провідною тенденцією їх формування в інших регіонах світу. Тим не менше, прихильники «нового регіоналізму» не прагнуть створити універсальну теорію, називаючи її рамковою концепцією, основна «новизна» якої полягає в розгляді моделей регіоналізму в інших регіонах світу.

Політико-економічний контекст трансрегіонального (АТР) і субрегіонального (Південно-Східна та Північно-Східна Азія) регіоналізму, а також проблеми, що пов'язані з розширенням АСЕАН, знайшли комплексне відображення в дослідженнях представників країн даного регіону: М. Алагатта, Р. Косса, А. Фукушіма, А. Ватанабе, Ц. Кікучі, ЧжанЮньлін, А. Івашита, С. Йошіда, Х. Кімура, Ван Шенцзін, Чо Лі Джей, Чан Хьеп та ін.

Переваги США, Японії, Китаю та інших розвинених країн АТР у дослідженні процесів регіональної інтеграції є цілком очевидними, оскільки ґрунтуються на системному підході та багаторічній праці, яка здійснюється в рамках різних дослідницьких центрів і наукових шкіл. Результати їхньої діяльності у вигляді інформаційно-аналітичної продукції, великої кількості наукових публікацій і практичних рекомендацій знаходять попит у державних і недержавних структурах цих країн, які формують тихоокеанську стратегію та здійснюють відповідні заходи. Тому можна констатувати значний вплив наукового потенціалу цих країн на процес прийняття політичних рішень у сфері розбудови азійсько-тихоокеанської економічної співпраці, інституціональним органом якої виступає форум АТЕС.

Розглядаючи проблематику інтеграційного співробітництва країн АТР, не можна не відзначити вагомий внесок у її розроблення російської історичної, політичної та економічної наук. Спектр російської наукової літератури з питань інтеграційних явищ в різних регіонах світу, зокрема тихоокеанській Азії, є вельми широким. До цього списку входять дослідження радянської і російської школи галузі регіоналістики та інтеграції. На особливу увагу заслуговують монографії В. В. Самойленко [10], Г. І. Чуфріна [11], С. Б. Шипілова [12], О.В. Буторіної [13], Г. М. Костюніної [14], М. П. Малетіна [15], В. В. Михеєва [16], Д. В. Мосякова [17]. Окремо слід відзначити збірник наукових праць Інституту Європи та Інституту сходознавства РАН [18]. Зазначені дослідження характеризуються тим, що межі комплексного аналізу в них розширюються до рівня, який дозволяє робити узагальнення не лише регіонального, але й більш високого порядку.

Міжнародно-політичним аспектам співробітництва в АТР присвятили свої роботи О. А. Арін [19], Є. П. Бажанов [20], П. Я. Бакланов [21, 22], О. Д. Богатуров [23], А. Д. Воскресенський [24], С. В. Васильєв [25], В. С. Иванов [26], М. В. Кузнєцова [27], С. К. Песцов [28], В. Є. Петровський [29], Н. О. Симонія [30], М. Л. Тігаренко [31], М. Ю. Шинковський [32], Г. І. Чуфрін [33], В. Б. Якубовський [34].

Роботи цих авторів охоплюють період другої половини ХХ ст. – початок ХХІ ст. Про їхню наукову цінність свідчить той факт, що деякі з цих досліджень отримали рекомендацію як підручники та навчальні посібники для вищих навчальних закладів. Наприклад, у навчальному посібнику «Схід / Захід. Регіональні підсистеми та регіональні проблеми міжнародних відносин» за редакцією А. Д. Воскресенського розглядаються дискусійні питання, що пов'язані з функціонуванням окремих регіонів світу. Вони стали свого роду сполучною ланкою для аналізу двох типів інтеграції – азійської та європейської. Книга являє собою наукову літературу нового типу – з багатовимірним поглядом на дискусійні проблеми з великою часткою аналітичного компоненту і орієнтовану на спеціалістів у галузі теорії міжнародних відносин [35].

Варто зазначити, що навіть в успішних ринкових країнах існує проблема поширення технологій, для чого використовуються інтеграційні інструменти сприяння. З цього приводу відомий російський дослідник В. Л. Іноземцев у своєму дослідженні «За межами економічного суспільства. Постіндустріальні теорії і постеконічні тенденції в сучасному світі» відзначав, що «нові індустріальні держави, в першу чергу Південно-Східної Азії, надто жорстко, хоча і цілком справедливо пов'язують свої перспективи з проривом до низки промислово розвинених країн і будуть використовувати для цього усі можливості» [36, С. 532-533].

Актуальні питання становлення та розвитку регіоналізму в басейні Тихого океану в біполярний і постбіполярний періоди знайшли достатнє висвітлення в роботах російських дослідників, перш за все Є. Б. Ковригіна [37] і Р. Ш. Алі-

єва [38]. У монографіях цих авторів розглядається процес розвитку співробітництва в АТР – перспективи, інтереси і позиції регіональних акторів, плани і вектори подальшого розвитку. Приділяється багато уваги фактологічному матеріалу, хоча сьогодні його аналіз видається подекуди ідеологізованим.

Після закінчення «холодної війни» з'явився новий ряд досліджень, у яких більш адекватно, тобто без надмірної ідеологізації, аналізуються процеси в АТР. Початком цього процесу можна вважати публікацію в 1991 р. статті І. С. Целищева, основна думка якої полягала в тому, що, з настанням потепління в міжнародних відносинах у басейні Тихого океану, з'явилися можливості розвитку регіонального співробітництва та поглиблення взаємозалежності, чим і були викликані певні інтеракції [39, с. 26-28]. З перших робіт з даної проблематики слід відзначити ряд публікацій С. М. Гончаренка [40], В. О. Кістановна [41], О. В. Іванова [42], В. В. Михеєва [43].

Так, у роботі С. М. Гончаренка «Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво в 90-ті роки» розглянуто робочі механізми та організаційна структура АТЕС, а також та визначено зміст концепції політики «відкритого регіоналізму» як фактора глобалізації світової економіки. Крім того автор аналізує політику Росії щодо цієї організації в контексті її зовнішньополітичної стратегії в 90-х рр. ХХ ст. [44, с. 14-16].

Серед інших робіт даного спрямування слід відзначити монографію М. Ю. Шинковського «Російський регіон: становлення політичного режиму в умовах глобалізації», яка представляє значний науковий інтерес. У роботі досліджуються проблеми впливу глобалізації на російські регіони та визначається місце Росії в світі, що глобалізується. Крім того, автор пропонує власні критерії типологізації політичних режимів в умовах формування сучасних регіонів [45].

Огляд інтеграційних ініціатив, що висуваються АСЕАН, міститься в ряді робіт Л. Ф. Пахомової і О. О. Рогожина [46]. Тема розширення зони АСЕАН та адаптації в ній нових членів, тобто держав Індокитаю, спеціально розроблена в ряді публікацій В. В. Бойцова [47].

Оцінки процесів регіоналізму в Східній Азії в контексті теорії «становлення просторової структури східноазійської стабільності» та «багатофакторної рівноваги» міститься в роботах О. Д. Богатурова [48] і А. Д. Воскресенського [49]. Особливий інтерес представляють роботи, присвячені дослідженню дихотомії глобалізація – регіоналізація, в яких розглядаються перспективи розвитку світової політики та економіки. Це роботи В. Л. Іноземцева і С. О. Караганова [50], В. М. Кулагіна [51], М. М. Лебедевої, А. Ю. Мельвіля, [52], М. В. Мамонова [53], В. В. Михеєва [54], В. Є. Петровського [55] та інших дослідників.

Порівняльний аналіз політичних аспектів регіональної інтеграції та питань реалізації концепції відкритого регіоналізму міститься в працях В. І. Іванова,

В. А. Вревського, В. П. Лукіна – «Тихоокеанський регіоналізм: концепції та реальність» [56], а також Р. Ш. Алієва, Ю. В. Дмитрієвата інших – «Тихоокеанське співтовариство»: плани та перспективи» – роботах, що опубліковані в радянський період [57].

У згаданих роботах аналізується процес розвитку співробітництва в АТР: інтереси і позиції регіональних акторів, плани і вектори подальшого розвитку, а також проблематика становлення азійсько-тихоокеанського регіоналізму в процесі політико-економічної регіоналізації у Північно-Східній Азії, а також матеріали, в яких робиться наголос на співробітництві між країнами

У монографії М. П. Малетіна «АСЕАН: три десятиліття зовнішньої політики (1967 – 1997 рр.)» висвітлюється питання про роль АСЕАН (сім з них є членами АТЕС), а також Регіонального форуму АСЕАН (АРФ) у формуванні та реалізації концепції «тихоокеанської спільноти». Зазначається, що стратегія країн АСЕАН виступати з багатьох міжнародно-політичних питань єдиним фронтом, дає підставу розглядати Асоціацію як дієвий чинник світової політики в таких організаціях як ООН і СОТ [58].

Отже, АСЕАН є політично ефективним угрупованням через свою здатність долати численні кризові ситуації, а також гідно виходити з тривалих військових конфліктів. Свідченням тому є встановлення системи оптимальної регіональної безпеки та розв'язання «камбоджійської проблеми» в першій половині 90-х рр. Політичний авторитет Асоціації країн Південно-Східної Азії посилювався в 1996 р. у форматі форуму «Азія – Європа», в якому брали участь 10 країн Східної Азії і 15 представників Європи. Геополітичний вектор діяльності АСЕАН протягом 70-х і 80-х рр. формувався під впливом самих різних політичних сил. Причому політика неприєднання, якої дотримувались у цей період країни АСЕАН, залишається майже незмінною.

Наразі Асоціація одностайна в підтримці розвитку відносин з позарегіональними акторами, в тому числі з індустріально розвиненими, на умовах рівноправного партнера. Організація схильна до політики взаємодії із зовнішнім світом, «граючи провідну роль на міжнародних форумах і захищаючи загально-регіональні інтереси». В якості резюме наводиться висновок саміту 1997 р. в Куала-Лумпурі, що сформульований в підсумковому документі «Бачення АСЕАН у 2020 р.», а саме АСЕАН – це «ефективна глобальна і регіональна сила, яка бере участь у справі підтримання миру та забезпечення прогресу» [59].

У монографії Г. М. Костюніної «Азійсько-Тихоокеанська економічна інтеграція» досліджуються явища інституційної інтеграції, факти регіональної та субрегіональної політики. Визначаються поняття, форми і наслідки інтеграції для країн-учасниць, місце АТР у системі регіональних інтеграційних зв'язків. Розглядається еволюція і діяльність основних організацій та угруповань АТР

таких, як АСЕАН, Форум Тихоокеанських островів, Тихоокеанська угода про зближення економічних зв'язків. АТЕС визначений як механізм розвитку зони вільної торгівлі та інвестицій методом односторонньої і добровільної лібералізації. У роботі проводиться аналіз економічного і технічного співробітництва і лібералізаційних напрямів діяльності АТЕС, а саме торгівлі товарами і послугами, руху інвестиційних капіталів. Приділено увагу ознакам, що відрізняють АТЕС від аналогічних угруповань Європейського Союзу та зони вільної торгівлі в Північній Америці (НАФТА). Окремо місце відводиться аналізу зовнішньої політики і національних інтересів країн-учасниць, їхньої ролі в організації, а також двостороннім і багатостороннім ініціативам АТЕС [14].

Певну цінність має робота Арешидзе Л. Г. «Міжнародні відносини у Східній Азії», в якій міститься значний історичний та фактологічний матеріал. У монографії розглядаються основні тенденції міжнародно-політичного процесу в регіоні, що пов'язані з новою розстановкою сил після розпаду Радянського Союзу і закінчення «холодної війни». Системно викладається зміст відносин між країнами регіону в контексті таких подій, як тайванська проблема, посилення Китаю як регіональної і глобальної наддержави, питання безпеки на Корейському півострові тощо. Автор доводить, що на даному етапі в Східній Азії сформувалась незбалансована система міжнародних відносин, головним чинником нестабільності якої є претензії США на глобальне домінування. Вивчаються інтереси кожної з провідних держав регіону – США і Китаю, з позицій історичної ретроспективи та сучасності в роботі проводиться пошук рішень існуючих проблем регіонального співробітництва [98].

Серед останніх наукових праць російських дослідників, що присвячені проблемам міжнародних відносин в АТР у контексті азійсько-тихоокеанської інтеграції, слід відзначити монографію С. Б. Шипілова «Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво: становлення, розвиток, перспективи». Автор докладно аналізує діяльність АТЕС у процесі еволюції східноазійського регіоналізму. Як і в роботі Г. М. Костюніної, окрему увагу приділено проблемам взаємодії Російської Федерації з суб'єктами цього інтеграційного об'єднання. Дана обставина свідчить, що представники російської наукової спільноти та експертного середовища вважають за потрібне досліджувати інтеграційні процеси в АТР, зазначаючи, що їх подальший розвиток здатний істотно змінити функціональний і регіональний вимір міжнародної системи, в якій Росії доведеться брати активну участь [60].

Досліджуючи українську історіографію необхідно, перш за все, зазначити, що у вітчизняному науковому дискурсі регіональні інтеграційні процеси в АТР висвітлені дуже фрагментарно. Відсутні також узагальнюючі дослідження, які б містили системний аналіз сучасного етапу реалізації стратегічних завдань азійського напрямку зовнішньої політики України.

Проте, не зважаючи на те, що в українському політологічному дискурсі міжнародних відносин бракує наукових праць, які присвячені регіональним інтеграційним процесам в АТР, можна відзначити спроби вітчизняних дослідників розпочати їх системне вивчення. Це обумовлено нагальною потребою дослідити успішний досвід країн регіону з розбудови власної моделі регіональної співпраці та регіональної безпеки, що може стати прикладом результативної інституціоналізації, створення ефективно діючих інституційних мереж у регіональній кооперації та модернізації економічної інфраструктури нашої держави.

В українській історичній, політичній і економічній науках неодноразово порушувалися питання про необхідність системного вивчення розвитку інтеграційних процесів в АТР, а також ставились завдання щодо налагодження співробітництва з провідними країнами регіону. Зазначимо, що в Україні проблеми регіональної інтеграції в АТР є предметом дослідження фахівців Інституту всесвітньої історії НАН України, Інституту стратегічних досліджень при Президенті України, Дипломатичної академії України при МЗС України, Київського інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка. Серед українських вчених, які досліджували різні аспекти азійсько-тихоокеанської регіоналізації, слід відзначити праці Н. Баранової (Н. Франчук) [61, 62], О. Білоруса [63], А. Веселовського [64], А. Гончарука [65], П. Ігнат'єва [66], М. Кулініча [67], М. Комарницького [68], Л. Лещенка [69], С. Пронь [70], В. Сєднева [71], Н. Городні [72], О. Шевчука [73], С. Шергіна, Є. Шаповалова, Р. Шахматенка [74, 75, 76, 77], В. Шведа [78] та ін.

Концепції азійського регіоналізму, що з'явилися наприкінці 90-х рр. поступово еволюціонували і набули вигляду проектів загальнорегіональної економічної і фінансової інтеграції. Слід відзначити, що ідеї субрегіональної економічної інтеграції в межах АТР почали активно висуватися напередодні та під час азійської валютно-фінансової кризи 1997-1998 рр. з метою подолання її наслідків та недопущення повторення кризи в майбутньому. Крім того, виявилися прагнення до вироблення конкретних інтеграційних програм і бажання налагодити співробітництво з метою надання взаємних гарантій та допомоги.

Наприклад, українська дослідниця Н. Городня, аналізуючи в своїх роботах проблеми інтеграції в АТР на зламі ХХ–ХХІ ст., приділяє увагу факторам впливу валютно-фінансової кризи на формування східноазійського регіоналізму. У цьому контексті розглядаються відносини між Китаєм і країнами АСЕАН у форматі АСЕАН+3 (Китай, Японія, Південна Корея). Водночас аналізується політика США та Японії в АТР як основних рушійних сил азійсько-тихоокеанської інтеграції в умовах глобалізації. Автор зазначає, що стратегічною метою східноазійських країн є «формування інтеграційного ядра на основі культурно-цивілізаційної спільності для вироблення альтернативної моделі світового розвитку» [72, с. 266].

Приклади Японії, Південної Кореї, країн АСЕАН, а в останні десятиліття й Китаю свідчать про те, що країни цього регіону чітко усвідомили, що для конкурентного успіху окремих виробничих і комерційних структур на міжнародних ринках та у відкритих економіках нових технологій і нових навиків недостатньо – необхідні інституційні зміни в економіці. У сучасному висококонкурентному світі за умов розгортання нової хвилі науково-технічного прогресу, змістом якого виступає інформатизація та «іноватизація», суттєво зростає значення інституційного забезпечення НТП на національному рівні, а також міжнародного співробітництва у високотехнологічних галузях з метою максимізації використання науково-технічного потенціалу.

У колективній монографії «Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки» за ред. О. Шведа розглядаються загальні питання інтеграційних процесів в АТР. Зокрема аналізується процес формування нової системи балансу сил у геостратегічному просторі Азійсько-Тихоокеанського регіону. Представлено ґрунтовний аналіз боротьби за економічне лідерство в АТР у контексті інтересів України [78].

Варто зазначити, що проблеми реалізації національних інтересів України на азійському напрямі привертають дедалі більш увагу українських дослідників. Серед наукових праць останніх років потрібно відзначити щорічник Національного інституту стратегічних досліджень «Україна і стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки» за 2007-2013 рр., у яких висвітлюються стратегічні пріоритети зовнішньополітичного курсу України на його азійських напрямках: близькосхідному та азійсько-тихоокеанському.

У роботах української дослідниці Н. Баранової розглянуто безпекові аспекти політики США в Східній Азії в постбіполярний період. Аналіз концепції лідерства США в Східній Азії дав підстави стверджувати про зменшення ефективності американського регулюючого впливу внаслідок здобуття регіонального лідерства Китаєм та зростання впливу Японії на регіональну підсистему. Особливу увагу приділено аналізу пріоритетних цілей американської політики в Східній Азії, які полягають у забезпеченні стабільності в районі Тайванської протоки, на Корейському півострові та врегулюванні відносин між КНР і Японією на умовах вигідних для США. Досліджено якісні зміни, що відбулися в межах американсько-японського союзу, що еволюціонував до стадії функціональної готовності японських збройних сил вести активні оборонні дії на значній відстані від національної території за підтримки США. Показана роль США у розв'язанні «тайванської» проблеми, які використовують її як засіб впливу на вирішення чутливих питань у двосторонніх відносинах із КНР, а також визначена обумовленість цілей американської щодо стримання лідерських амбіцій КНР. Досліджено основні шляхи розв'язання ядерної проблеми Корейського півос-

трома та позиція Вашингтона на шестисторонніх переговорах із вирішення цієї проблеми [61, 62].

У цілому дослідження проблем ефективності регіональних економічних угруповань, за винятком ЄС, залишається багато в чому дискусійним при збереженні своєї актуальності. Додаткова складність обумовлюється тим, що серед фахівців у цій галузі відсутня єдина думка про критерії та принципи оцінки ефективності регіональних економічних угруповань і навіть про сам зміст процесу регіональної інтеграції. Найбільш поширеними залишаються думки, що ефективна інтеграція повинна неодмінно виявлятися у випереджаючому зростанні взаємної торгівлі країн-учасниць, або повинна призводити до формування єдиного ринку, ефекту економії на масштабах виробництва, більш ефективного використання ресурсів і, нарешті, – до підвищення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості регіону.

Загальний аналіз наукової літератури та документальних матеріалів дозволяє зробити висновки щодо природи та особливостей розвитку азійсько-тихоокеанського регіоналізму в біполярний і постбіполярний періоди. В емпіричному аспекті «відкритий регіоналізм» у процесі політичних інтеракцій трансформується в «новий стратегічний регіоналізм», що реалізується шляхом співпраці регіональних організацій на рівні взаємодії макрорегіонів (Східної Азії і Латинської Америки, Північної Америки та Європи). «Новий стратегічний регіоналізм» частково синонімічний регіоналізму «відкритого» типу, хоча останній ширше за своїм контекстом. Прояви «відкритого регіоналізму» здебільшого мають місце в політико-економічній сфері, тоді як регіоналізм нового типу реалізується в таких галузях міжнародної співпраці, як наука, освіта й культура.

Концепція «відкритого регіоналізму» є результатом політичних ініціатив і дипломатичних зусиль багатьох країн-членів АТР упродовж певного історичного періоду. Створення країнами-ініціаторами АТЕС і визначення змісту концепції «відкритого регіоналізму» як знаряддя зовнішньої політики і основоположного принципу організації дозволяє стверджувати, що її можна розглядати в якості історичного та політичного феномена.

В українській політичній науці питання регіонального співробітництва в АТР, навіть з урахуванням збільшення в останній час кількості публікацій, висвітлені надто фрагментарно. Дається взнаки брак фундаментальних теоретичних досліджень, які б містили ґрунтовний аналіз сучасного етапу реалізації завдань азійського напрямку зовнішньої політики України. При цьому постбіполярний період у розвитку міжнародних відносин в АТР не отримав належного розгляду з боку українських істориків і політологів. Актуалізація даної тематики відбулась лише в останні роки, що пов'язано з посиленням східноазійського напрямку в зовнішньополітичній діяльності України. У якості позитивного

прикладу можна відзначити книгу «Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем», яку було підготовлено колективом українських і російських авторів [79].

Натомість у сучасній російській науці проблеми інтеграційного співробітництва країн АТР розроблялися ще з радянських часів і були представлені фундаментальними науковими працями, зокрема, монографіями, науковими збірниками, підручниками та численними науковими статтями в спеціалізованих періодичних виданнях академічних інститутів. Крім загальних питань, пов'язаних з інтеграційними процесами, в російській історіографії велика увага приділяється питанням регіональної безпеки.

Як зазначалось вище, в західній науці проблематика інтеграційного співробітництва країн АТР виокремилася в самостійний напрям досліджень. Осмислення процесів економічної інтеграції розвивалося головним чином через їх моделювання з поглибленим аналізом можливих вихідних умов. Розроблялися моделі зони вільної торгівлі та найчастіше – митного союзу як найбільш поширеної форми регіональних економічних об'єднань.

У сучасних науково-теоретичних працях досліджується та визначається діяльність великої кількості регіональних організацій, політичних і торговельних блоків в АТР. У більшості випадків дослідження такого плану містять положення, що регіоналізм – це рушійна сила в системі міжнародно-економічних відносин і світової торговельної політики, що це об'єктивний процес, який не може бути негативним і водночас передбачуваним.

Пояснюється це тим, що в АТР перетинаються інтереси провідних глобальних і регіональних держав світу – Китаю, Японії, Південної Кореї, нових індустріальних країн, що змагаються як між собою, так і з США та іншими країнами Заходу за участь у регіональній інтеграції. За багатьма макроекономічними показниками АТР вийшов на авангардні позиції у світі, які дедалі більш зміцнюються. Важливість комплексного вивчення регіональних інтеграційних процесів в АТР визначається зростанням ролі цього мегарегіону, а також посиленням впливу регіональних процесів на зміну напрямів і тенденцій глобального розвитку.

У цілому можна констатувати посилення уваги вітчизняних і зарубіжних фахівців і експертів до глобальних і регіональних процесів в АТР і його субрегіонах. Констатація цього факту стосується також і питання ролі України в регіоні в контексті оптимізації двосторонніх і багатосторонніх зв'язків з основними учасниками інтеграційного процесу. Справжній інтерес до політичних і економічних проблем регіону та інтеграційних процесів в АТР і його субрегіонах простежується в публікаціях фахівців США, Росії, Японії, Китаю, Південної Кореї, Австралії, країн АСЕАН, а також західноєвропейських дослідників про зміст, структуру та основні напрями їхнього розвитку. Наведені факти й чинни-

ки потребують опрацювання теоретично-концептуального підходу до проблем азійсько-тихоокеанської інтеграції та визначення пріоритетних напрямів розвитку відносин з провідними країнами АТР у контексті національних інтересів України.

1.2.2 Методологія та концептуалогія дослідження азійсько-тихоокеанського регіоналізму

Дослідження азійсько-тихоокеанської інтеграції потребує комплексного методологічного підходу, тому аналіз процесів формування та реалізації інтеграційної політики в АТР здійснюється на двох рівнях: концептуальному та історичному. Такий підхід дозволяє виявити довгострокові тенденції розвитку інтеграційної політики та прогнозувати її еволюцію. Політологічний та історичний методи дають можливість проаналізувати еволюцію концептуально-теоретичної інтерпретації сутності тихоокеанської інтеграції в хронологічній послідовності з метою визначення її основних етапів та специфіки.

Комплексний підхід уможливує аналіз інтеграційних процесів в АТР в якості моделей, а також політики його основних акторів у регіоні в конкретний історичний період. Це також дозволяє вивчати характер та зміст взаємодій між учасниками АТР, які є сукупністю взаємозалежних елементів і підсистемами глобальної міжнародної системи, що еволюціонує в часовому вимірі та трансформується в структурно-функціональному.

Важливо, що застосування комплексного міждисциплінарного підходу сприяє розширенню контексту і обґрунтованості висновків. Як відзначав український вчений-міжнародник Є. Камінський: «додаткові знання політолога (скажімо, у галузі соціології або економічної науки) допомагають йому досліджувати ситуацію у всіх її нюансах і деталях. Але все це зі сфери допоміжних способів і методів проведення політологічних досліджень. Для політолога важливо поважати і використовувати внесок представників інших галузей суспільствознавства, а не підміняти своїх колег, які там працюють» [80, с. 120-121].

Зазначимо, що політологічний підхід до аналізу міжнародних відносин являє собою ряд принципів теоретичного дослідження об'єктів регіональної взаємодії, котрі виступають в якості складних систем, що розвиваються. Відповідно до цього підходу, будь-яке соціальне явище розглядається як цілісність у єдності всіх його функціональних зв'язків і відносин. Отже, інтеграційна діяльність у межах АТР – це система міжнародної співпраці, структурні елементи якої взаємодіють як один з одним, так і з зовнішнім середовищем у конкретних історичних умовах.

У сукупності такий підхід дозволяє зв'язати різноспрямовані тенденції в загальну картину трансформації інтеграційних процесів в АТР упродовж його історичного розвитку. Характеризуючи сутність даного підходу в контексті

світ-системного аналізу, видатний американський соціолог і економіст І. Валлерстайн зазначав: «Соціальна дійсність не обмежена численними національними державами, але являє собою щось більше – те, що ми називаємо світ-системою. У світ-системі безліч інститутів – держави й міждержавні структури, виробничі фірми, домогосподарства, класи, всілякі групи та об'єднання – і саме ці інститути формують основу, яка дозволяє системі функціонувати, але в той же час систему пронизують конфлікти і суперечності» [81, с. 44, 45].

Іншими словами, будь-яка сфера суспільного життя, в тому числі міжнародні відносини, повинна розглядатися як частина цілісного, складно організованого і саморегульованого організму, який постійно взаємодіє з навколишнім середовищем через «входи» і «виходи» самої системи. Відтак комплексне дослідження інтеграційних процесів в АТР передбачає врахування різних аспектів взаємодії сторін, що інтегруються, а також фактори впливу зовнішнього й внутрішнього середовища та глобально-історичний контекст проблеми.

Взаємозалежність політичних і економічних процесів, що впливають на тихоокеанську інтеграцію, потребує використання факторного аналізу. Він дозволяє вивчати умови та рушійні сили, що визначають напрями сучасної міжнародно-політичної трансформації в АТР, зробити узагальнення щодо функціонування основних інститутів регіону, а також дослідити якісні параметри факторів у динаміці їхнього розвитку та взаємозалежності. Це також дає можливість зробити оцінку інтеграційних процесів у регіоні як з позицій історичної ретроспективи, так і з позицій прогностичного аналізу.

Дослідження процесів азійсько-тихоокеанського регіоналізму передбачає використання методів соціального конструктивізму та структурно-функціонального аналізу. Застосування цих методів дозволяє виявити сутність і загальні тенденції формування та реалізації інтеграційної політики АТР в конкретних соціальних і історичних умовах, а також порівняти досвід застосування теорій і концепцій східноазійської та європейської інтеграції. При цьому аналіз суб'єктів інтеграції в АТР і особливостей їхньої взаємодії, здійснений за допомогою даних методів, необхідний для вивчення проблем економічної та політичної інтеграції, а також для всебічного аналізу політичної і економічної структури АТР. У цьому зв'язку особливого значення набувають міждисциплінарні методи аналізу, що пропонуються як вітчизняними, так і зарубіжними спеціалістами в галузі європейської та східноазійської інтеграції.

Важливу роль у дослідженні комплексних проблем АТР відіграють синергетичний і нормативний методи, які дозволяють моделювати механізми самоорганізації інтеграційної архітектури азійсько-тихоокеанського простору. Так, синергетичний метод допомагає з'ясувати ступінь ієрархічності АТР, визначити еволюцію та стадії самоорганізації азійсько-тихоокеанської регіональної систе-

ми. Очевидно, що регіональна міжнародна система в географічних межах АТР взаємодіє з системами вищого порядку, визначаючи її генезис, етапи еволюції і перехід в інший стан. За допомогою цього методу можна визначати біфуркаційні чинники розвитку азійсько-тихоокеанської системи міжнародних відносин, які впливають на зміни лінійного перебігу історичних і політичних подій на нелінійний. Що стосується нормативного методу, то його використання є необхідним для вивчення нормативно-договірної бази регіонального співробітництва суб'єктів інтеграції в АТР, а також для аналізу статутних документів країн-членів інтеграційних угруповань – АСЕАН і АТЕС.

Загалом більшість дослідників виходить з визнання принципу багатополлярності в міжнародних відносинах, тобто системи «балансу сил», яка характеризується взаємодією декількох центрів світової політики. Такий підхід уможливує послідовне та системне вивчення розбудови інтеграційного співробітництва в межах АТЕС крізь призму вирішення вузлових проблем АТР.

В умовах політичної різноманітності та відмінностей у рівнях економічного розвитку країн АТР наявність динамічного «балансу сил» забезпечує відносну політичну стабільність. Проте, така ситуація не виключає суперництва між окремими суб'єктами регіональної взаємодії. Суперництво виявляється не тільки в сфері військово-політичної активності, але й підкріплюється економічною діяльністю, зокрема в межах АТЕС.

В умовах постбіполярного світу та утвердження в міжнародних відносинах ідеї багатополлярності посилюється багатовекторність політичних і економічних процесів. При цьому дія одних векторів слабшає, інших переходить в активну фазу. Так, після розпаду СРСР в АТР значно підвищився політичний та економічний вплив Китаю і, навпаки, роль США і Японії дещо ослабла. У той же час країни АСЕАН, використовуючи суперництво регіональних лідерів, успішно вибудовують свої відносини з провідними державами через створення систему діалогового партнерства. Ця система дозволяє їм проводити гнучкий і збалансований курс, спрямований на недопущення посилення одного з геополітичних векторів впливу.

Отже, дослідницький процес на основі політологічного аналізу інституціонального та функціонального розвитку АТР уможливує визначення змісту провідних факторів, що сприяють внутрішньорегіональній інтеграції. При розгляді найважливіших проблем розвитку АТР не можна обмежуватися стислими рамками загальноприйнятих регіональних позначень – необхідно досліджувати процеси відповідно до масштабів їхньої значущості. Інтеграційні процеси доцільно розглядати в політологічних категоріях регіонального та глобального розвитку. Тому доцільно розглянути основні теоретико-методологічні засади самого поняття «інтеграція» в контексті азійсько-тихоокеанського регіоналізму насамперед з позицій класичної політичної науки.

Закономірності генезису та розвитку всесвітнього інтеграційного процесу в політичному, економічному та соціальному плані досліджували такі американські вчені: теорія стадій У. Ростоу – всесвітня інтеграція розуміється як закономірність розвитку сучасної суспільно-економічної формації; концепція політичного реалізму Г. Моргентау – інтеграція як військово-політичний союз; «модерністська» теорія Д. Боброу – інтеграція як функціональний і просторово-ресурсний процес; комунікативістська теорія К. Дойча – інтеграція є «загальним історичним процесом загального характеру»; теорія систем М. Каплана і Р. Роузкранца – інтеграція розуміється як органічна система, яка включає безліч ступенів і моментів, будучи багатокритеріальною категорією; теорії індустріального і постіндустріального суспільства Дж. Гелбрейта і Д. Белла – загальна інтеграція є наслідком економічного розвитку на основі змін, викликаних досягненнями НТП; футурологічна теорія Г. Кана – інтеграція є прогресивним процесом, що призводить до розвитку економічних систем.

Джерелом інтеграції як ідейного та соціального конструкту стали модерністські уявлення про державне будівництво, що збіглися з процесом виділення «національних держав» у Західній Європі. Виникло соціополітичне трактування інтеграції як проекту створення «національної держави» для вирішення завдань суспільної модернізації. Передбачалося, що в результаті появи центрального уряду, оформлення внутрішнього ринку, єдиного правового простору і проведення спільної економічної політики зникнуть локальні культурні перегородки, поступившись місцем загальному соціокультурному простору. У такому аспекті розвивали концепцію інтеграції класики європейської політичної соціології ХХ ст. – М. Вебер і Е. Дюркгейм. Вони першими звернулися до опрацювання таких ключових понять, як соціальна, економічна та політична інтеграція.

Відомим теоретиком міждержавної інтеграції класичного (лінійно-стадіального) напрямку був англійський вчений Дж. Вінер. Пізніше його розробки збагачувалися новими побудовами Ф. Гехрельса. У теоретиків цієї школи була обмежена емпірична база: ЄЕС ще не пройшло всі етапи, а до політичного союзу йому було дуже далеко. Тому в якості основних методів аналізу ця група авторів застосовувала логіко-інтуїтивний метод і метод аналогії: в якості історичної точки опори для створення моделі політичного союзу (останньої фази інтеграції) ними були обрані приклади США та Німеччини. Незважаючи на методологічні обмеження, застосування стадіальної схеми і сьогодні може привести до цікавих узагальнень і несподіваних історичних паралелей. Так, всупереч поширеній думці, євро – не єдиний приклад колективної валюти та інтенсивної фінансової інтеграції. Існує як мінімум два зразкових аналога: зона франка, що включає в себе кілька держав Західної і Центральної Африки, а також система «свопових» угод в Південно-Східній Азії за формулою «АСЕАН +3».

У контексті методології дослідження азійсько-тихоокеанської діючої моделі інтеграції відзначимо, що, насправді, методологічне значення класичних інтеграційних парадигм, при всій їх значущості, стає обмеженим у зв'язку з бурхливим зростанням різноманіття регіонального інтеграційного досвіду за останні 20-25 років. Більш-менш успішно працюючи на матеріалі інтеграційних процесів в Євросоюзі, класичні концепції можуть виконувати функцію «відправних точок» при аналізі сучасних варіантів інтеграції в Східній Азії. Причиною змістової обмеженості цих концепцій є майже повна їх зосередженість на аналізі європейського регіонального матеріалу та інерція мислення науковими стереотипами.

Через збіг обставин, головною з яких була «єдність», а також унікальність західноєвропейської інтеграційної спільноти, досвід інтеграції в Західній Європі майже до кінця XX ст. зумовлював розуміння міжнародної інтеграції в цілому. У підсумку на досить тривалому історичному етапі світового розвитку конкретний досвід Європейських співтовариств, а пізніше Європейського Союзу, став ототожнюватися з феноменом інтеграції взагалі. Успіхи інтеграційних процесів у будь-якому регіоні світу стали «автоматично» оцінюватися крізь призму того, чого і як зумів чи не зумів досягти в ході своєї історичної еволюції Європейський Союз.

Ще однією особливістю політологічного дискурсу з інтеграції є множинність і змістова рухливість термінів, з яких до головних належать поняття «інтеграція», «регіоналізм» і «регіоналізація». В 1970 – 1980-х рр. у зарубіжній літературі, присвяченій аналізу досвіду міждержавного зближення в Південно-Східній Азії, виявився свого роду «острах слововживання». Поняття «інтеграція» було до того часу монополізовано вченими-європейцями, а для характеристики аналогічних процесів в незахідних ареалах стали шукати інші терміни наукового дискурсу, зокрема – «регіоналізація» та «регіоналізм». Застосовуючи ці терміни, автори-неєвропейці захищали себе від критики з боку європейців, які наполягали на тому, що ніде поза межами Західної Європи інтеграції немає, а тому вживання слова «інтеграція» щодо інших регіонів є недоречним. Регіоналізм і регіоналізація в контексті так званої «війни термінів» втілювали тимчасовий компроміс, досягнутий з переважанням теоретичної спадщини європейців.

На зламі XX-XXI ст. в спеціальній літературі стався досить потужний «вікид» індивідуальних і колективних робіт, у яких провідні зарубіжні фахівці з інтеграції, в тому числі європейської, по суті відмовилися від ідеї про «універсальну пояснювальну цінність» теорій, заснованих на досвіді ЄС [82, 83]. Досить численна група зарубіжних вчених приступила до обережного конструювання концепцій, націлених на осмислення унікального європейського досвіду в контексті інтеграційних процесів в інших регіонах світу [84].

Великий масив літератури, що утворився в 1990-х роках на основі цих висновків і гіпотез, спостережень і пояснень, одержав загальну назву «теорій нового регіоналізму» – ТНР. Відштовхуючись від аналізу термінів «регіоналізм», «регіоналізація» та «інтеграція», вони вказали на сутнісну близькість цих понять, відзначаючи принципову однорідність даних процесів, і намітили можливості порівняльного аналізу міждержавного співробітництва в різних частинах світу. Під таким кутом зору інтеграція в ЄС стала виглядати як окремий прояв регіоналізму. Західноєвропейський досвід, як зазначається у відповідних наукових працях, «втратив характеристики нормативної моделі, ставши орієнтиром для приватних зусиль деяких міждержавних угруповань у галузі інституційного будівництва» [85, с. 240-241].

В аргументації прихильників «теорій нового регіоналізму» можна виділити дві основні групи доказових аргументів. По-перше, регіоналізм, будучи суто ендогенним процесом, в кожній частині світу знаходить свій неповторний вигляд під впливом економічних, соціокультурних, політичних та історичних особливостей конкретного регіону [86, с. 459]. По-друге, світ другої половини минулого століття, в якому зародилася західноєвропейська інтеграція, радикально відрізняється від сучасного світу, в якому подібні ситуації поки не відтворенні [87, с. 470].

У цьому контексті виділяються оригінальні праці шведського вченого Б. Хеттне, що присвячені азійським інтеграційним процесам [88, 89]. Зазначимо, що підхід Б. Хеттне істотно знижує нормативну жорсткість критеріїв інтеграції, які зазвичай постулюються в старих європейських теоріях. Так, відомий фахівець з європейської інтеграції О. В. Буторіна зазначає, що якщо оцінювати регіональну інтеграцію з критеріальних позицій євроінтеграції, то «...НАФТА безпорадно застрягла на початковому етапі, а АСЕАН тільки наближається до нього» [90, с. 142].

Нарешті, в рамках теорій «нового регіоналізму» чітко вказується на поділ інтеграції де-юре і де-факто. Феномен інтеграції де-юре, під яким розуміється формалізоване співробітництво, як очевидно, відносять переважно до ЄС. Східна Азія в основному розглядається в категоріях інтеграції де-факто [91, с. 41]. Більш детальне ознайомлення з концепцією «нового регіоналізму» висвітлює зміст відмінності понять інтеграції де-факто і де-юре. Інтеграція де-факто, навіть якщо угруповання оформлено юридично, залишається таким, доки не досягнуто консенсусу щодо географічного ареалу угруповання. Так, географічний ареал ЄС склався давно, а фази його розширення були заходами щодо поширення впливу споконвічної «шістки» країн на цей географічний простір. Тому питання про вступ Туреччини до ЄС спровокувало так багато суперечок і активної громадської незгоди. Крім того, зберігається невизначеність стосовно приналежності Туреччини до географічного ареалу ЄС і побоювання старих країн-членів, що прийняття Туреччина може похитнути або зовсім його зруйнувати.

У Східній Азії остаточний вибір того чи іншого географічного простору ще не відбувся. Суперечки навколо тихоокеанського і континентального (східноазійського) вектора інтеграції, втіленого відповідно у форматі АТЕС і АСЕАН+3, учасників яких утримувати в рамках однієї регіональної ідентичності навряд чи можливо в принципі, заважають зайнятися інституціональним структуруванням цього простору. Анонсований проект Східноазійської спільноти вказує на формування географічної бази східноазійського регіоналізму, але здебільшого цей процес відображений в планах і програмах відповідних країн. Так чи інакше в концепції «нового регіоналізму» присутня заявка на формування загальної теорії інтеграції. Вона достатньо обґрунтована та раціональна – принаймні концепція «нового регіоналізму» створює методологію для порівняння інтеграційних угруповань і в цьому сенсі корисна для дослідників.

Тож констатуємо, що регіоналізація стала важливим реальним аспектом сучасної міжнародної системи, однією із найвпливовіших сил, що характеризує подальший розвиток економіки в цілому. Вона стосується усіх галузей суспільного життя, в тому числі політики, соціальної сфери, культури, екології, безпеки тощо. Регіоналізація в аксіологічному вимірі має як позитивні, так і негативні характеристики. Позитивний вплив пов'язаний із ефектом конкуренції, до якого вона неминуче веде, а також створення світової інфраструктури, а негативний – з потенційними конфліктами, які вона постійно породжує і яких можна було б уникнути шляхом розвитку регіонального співробітництва на основі політичних угод або створення нових інститутів. Розкриття теоретичних засад регіоналізації світової економіки є фундаментальною основою для подальшого розвитку цієї науки, що дозволяє глибше усвідомити процеси створення регіонів і стратегічних альянсів як прикладу ефективної регіональної співпраці.

1.2.3 Азійсько-тихоокеанська інтеграція в сучасних міжнародних реаліях

Становлення та розбудова регіональної економічної інтеграції в 1980-х рр. активізували процес подальшої диверсифікації суб'єктної структури та урізноманітнення форм регіональних інтеграційних угруповань. До основних чинників трансформації регіональної економічної інтеграції слід віднести: процес глобальної лібералізації в рамках СОТ: діяльність «Уругвайського раунду» (1986-1994 рр.) і «Доха-раунду» – з 2001 р. Відтак, неоліберальна трансформація зовнішньоекономічних стратегій латиноамериканських, східноазійських та постсоціалістичних країн; загострення конкуренції на експортних ринках між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, стали новою міжнародною реальністю.

Що стосується сповільнення процесу глобальної лібералізації в рамках СОТ, то «Уругвайський раунд», на який було відведено чотири роки, було завершено лише через вісім років з його початку. Основними проблемами «Уругвай-

ського раунду» були: 1) протиріччя між США та ЄС з приводу лібералізації торгівлі сільськогосподарською продукцією; 2) лібералізація сфери послуг та захист прав на інтелектуальну власність; 3) зменшення імпорتنих тарифів на тропічні продукти.

На сучасному етапі ведуться переговори щодо подальшої лібералізації торгівлі в рамках Доха-раунду СОТ. Однак, раунд, який розпочався у 2001 р., й досі не завершений. Основні протиріччя між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, стосуються питань лібералізації торгівлі сільськогосподарською продукцією, зняття нетарифних бар'єрів та зниження тарифів на промислову продукцію, використання менш розвинутими країнами захисного механізму тощо. Отже, неспроможність досягти згоди в рамках СОТ та забезпечити багатосторонніми переговорами досягнення країнами своїх економічних інтересів, активізує процес формування регіональних інтеграційних стратегій, починаючи з 1990-х рр.

Зазначене доводить, що однією з провідних тенденцій сучасних міжнародних процесів разом з глобалізацією є процес регіоналізації, що розгортається в економічно розвинених регіонах світу. Це обумовлює необхідність визначення рушійних сил та специфіки азійсько-тихоокеанської інтеграції, бурхливий розвиток якої припав на кінець ХХ – початок ХХІ ст. Наприклад, академік НАН України Ю. Пахомов, вважає, що регіоналізація – це реакція на негативні прояви глобалізації, спроба захиститися від її руйнівних наслідків світової фінансової кризи 1997-1998 рр. Формування міжнародно-політичних і економічних (не географічних) регіонів дає їм можливість «закритися» і залишатися самодостатніми у випадку якихось пертурбацій у зовнішньому світі. Він зазначив, що «регіоналізм розцінюється як засіб збереження політичного контролю над процесами глобалізації в економічній сфері, які послабили ступінь впливу національних інструментів економічної політики», тобто як об'єднання держав у відповідь на не завжди приємні виклики глобалізації [91].

Характерною рисою дослідження сучасного міжнародного процесу є істотне підвищення уваги до проблем регіоналізації. Це можна пояснити тим, що існуючі рівні економічного аналізу, а саме макро- та мікрорівень не забезпечують комплексності досліджень. Більш того, між ними сформулювався відповідний розрив, який вимагає дослідження проміжної ланки, яка б пов'язала між собою розвиток окремих регіонів і світових глобалізаційних тенденцій. Основну роль такої ланки виконує регіоналістика, яка поєднує дослідження локальної (регіональної) і глобальної структур.

Регіоналізація виступає своєрідним варіантом і водночас альтернативою глобалізації, суттєво загострюючи суперечності глобального розвитку. З одного боку, зняття бар'єрів у переміщенні товарів, послуг, капіталів, робочої сили в

межах інтеграційних об'єднань виступає каталізатором зростання міжнародного співробітництва у глобальному масштабі. З іншого боку, позитивний ефект від впровадження подібної лібералізації обмежується спільними кордонами регіонального інтеграційного об'єднання та супроводжується введенням обмежувальних заходів у відносинах з країнами, які не є членами даного регіонального інтеграційного угруповання. Економічна регіоналізація стала провідною тенденцією світового розвитку і при цьому перестала бути територіально обмеженою за змістом та наслідками. У широкому сенсі регіоналізація – це процес перерозподілу владних компетенцій і передача управлінських функцій від національного на регіональний рівень, поява та розвиток нових інституційних форм, які відповідають новій ролі регіонів у процесі прийняття політичних рішень на національному та наднаціональному рівнях.

З одного боку, сутність регіоналізму визначається стратегією регіональних еліт, яку скеровано на розширення їхніх політичних прав і економічних можливостей. З іншого, це процес самостійного конструювання суспільства, політичної й економічної мобілізації регіонів. У цілому регіоналізм відповідає стратегізації міжнародного середовища і спрямований на здобуття переваг з територіального поділу сучасних суспільств. Сучасні інтеграційні процеси в АТР зумовлені перетворенням його на епіцентр світової економіки, а також зростанням у зв'язку з цим політичного впливу регіональних держав, передусім Китаю. Посилюється також стратегічна нестабільність АТР, що зумовлено конкуренцією між регіональними центрами сили та виникненням нових нетрадиційних загроз у сфері безпеки.

У дослідженні концептуально-теоретичних основ тихоокеанського регіоналізму важливе місце займає концепція «Великого Китаю». Це пов'язано з тим, що Китай справляє визначальний вплив на політичні й економічні процеси в регіоні. Позиції Пекіна з питань регіональної політики є скоріше не зоною впливу, а зоною співпраці за китайськими правилами, позаяк сусідні держави з величезною повагою та обережністю ставляться до економічних і геополітичних прагнень Китаю. Темпи економічного зростання дозволили ряду аналітиків у свій час припустити, що Китай з часом стане наддержавою, однак такі висновки передчасні в силу ряду обставин: конфлікт між економічною і політичною системами народжує ряд протиріч; ніхто не впевнений в тому, що Китай і надалі продовжить нарощувати економічний потенціал тими ж темпами, що й зараз; загальна бідність зберігається, незважаючи на економічне зростання.

Геополітичні плани Пекіну зводяться до концепції «Великого Китаю» – розширення своїх політичних і економічних можливостей через різні структури і методами загальної дипломатії. У регіоні діють лише кілька великих регіональних організацій: АТЕС, АСЕАН і Шанхайська організація співпраці (ШОС),

що недостатньо для рівноцінного західному східноазійському співробітництву. Крім того, ідеологічне обґрунтування китайської державності, засноване на комуністичних ідеях з елементами конфуціанської філософії, що зумовлює жорстку ієрархічність і робить претензії Китаю не тільки зрозумілими для сусідніх країн, у цілому згодних брати участь як другорядні країни в житті цієї імперської системи, але й такими, що не мають нічого спільного з китайською ідентичністю. Саме тому країни, що належать цьому регіону, фактично не суперечать політиці Пекіна, висловлюючи або нейтральні, або дружні оцінки.

Слід зазначити, що формування в 90-х рр. «Великого Китаю» – цієї нової геополітичної, етнокультурної та економічної спільності спонукало американських політологів і стратегів замислитися над необхідністю внесення суттєвих коректив в політику США по відношенню до КНР, Гонконгу і Тайваню в цілому як до членів єдиного «китайського співтовариства». Це усвідомлення допомогло Вашингтону (в ситуації після зникнення «радянської загрози») виробити концептуальну основу ідеї «ангажування» Китаю, яка в реальності переслідує такі ж саме цілі, що й відома «теорія стримування».

Посилення глобальної ролі Китаю та Східної Азії загалом у результаті фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. сприяло посиленню впливу азійського фактору на регіональні й світополітичні процеси. У посткризовий період – 2010-2012 рр. Китай, випередивши азійського промислового велетня – Японію, офіційно став найбільшою регіональною економікою та другою економікою світу (першою за паритетною купівельною спроможністю). Відповідно поширюються прогнози експертів, що ВВП Китаю впродовж наступних 10 років перевищить ВВП США в абсолютному вимірі.

Аналізуючи роль Китаю в контексті теоретико-методологічних проблем дослідження азійсько-тихоокеанської інтеграції, не можна не звернути увагу на так звану концепцію «китайської загрози». Сутність її зводиться до наступних звинувачень на адресу Китаю: після скорочення американських і російських військ в зоні АТР Китай намагається заповнити «вакуум сили»; Китай збирається стати військовою та економічною наддержавою в регіоні; своїми закупівлями в Росії сучасних видів зброї Китай бере на себе відповідальність за гонку озброєнь в регіоні; в останні роки витрати на озброєння в Китаї неухильно підвищуються, що фактично робить його другою після США мілітарною державою світу.

У цьому контексті потребує з'ясування сутність тези про так звану «китайську загрозу». Примітно, що ініціатором цієї тези, яка згодом перетворилась на концепцію, є Японія, котра впродовж кількох століть проводила експансіоністську політику щодо Китаю. На відміну від Німеччини, Японія не змогла публічно вибачитися перед китайським народом і азійською громадськістю за політику агресії та мілітаризму. Тема «вибачення» навряд чи може бути зрозумілою європейцям

чи американцям, але вона є важливою для азійських народів, особливо колишніх жертв японської агресії в період Другої світової війни. Після закінчення війни китайський уряд добровільно відмовився від військової компенсації, вважаючи, що винен не японський народ, а японський милітаризм. Пекін прагнув розвивати добросусідські відносини з Японією, хоча під час війни ця країна завдала азійським народам величезних збитків. Тим не менш, користуючись політичними мотивами, правлячі кола Японії висунули концепцію «китайської загрози». На думку японських політиків і вчених, після закінчення «холодної війни» Китай в результаті бурхливого економічного розвитку став головною зовнішньою загрозою безпеці Японії. З 1991 р. японський уряд почав присвячувати КНР окреме місце в «Білій книзі» з питань безпеки. Така концепція знайшла розуміння та підтримку з боку США, які ніколи не відмовлялися від ідеї «стримування Китаю» [92].

У першій декаді XXI ст. китайсько-японські відносини не набули позитивної динаміки і, як і раніше, залишаються проблемними, що суттєво позначається на темпах і масштабах східноазійської інтеграції. Конкуренція між Китаєм і Японією в рамках Східноазійського співтовариства у форматі АСЕАН+6 сприймається іншими членами САС як негативний момент у формуванні тихоокеанської спільноти. Можливо, що після перетворення АСЕАН+6 за рахунок США і Росії на АСЕАН+8 відносини між Китаєм і Японією стануть більш збалансованими. Принаймні проект «транс-тихоокеанського партнерства», що його запропонував президент США Б. Обама, може знизити рівень політичної конфронтації в АТР і водночас прискорити інтеграційні взаємодії в регіоні. При цьому не слід відкидати спроб Вашингтона відновити гегемонію, зокрема, шляхом ініціювання та створення глобального «антикитайського альянсу» за участі США, ЄС, Японії та, за певних обставин, Росії, якщо західним структурам вдасться змусити російське керівництво відмовитися від лінії на асиметричне балансування між Заходом і Китаєм.

Проаналізовані вище концепції азійсько-тихоокеанської інтеграції дозволяють стверджувати, що провідною тенденцією сучасних міжнародних процесів є формування нових та модифікація існуючих регіональних стратегій, до яких долучаються країни з асиметричним рівнем розвитку з метою реалізації національних економічних інтересів на глобальному рівні. По-перше, така модифікація обумовлена сповільненням поступу глобальної лібералізації в рамках СОТ, по-друге, неоліберальною трансформацією зовнішньоекономічних стратегій країн, що розвиваються, по-третє, загостренням конкуренції на експортних ринках товарів між розвинутими та неоіндустріальними країнами. Зазначимо, що формування зон вільної та преференційної торгівлі, які не передбачають створення наднаціональних інституцій, дозволяють країнам-учасникам завдяки своїй «гнучкості» входити до інших подібних об'єднань.

З одного боку, глобалізація щільно пов'язана з процесами регіоналізації, що спричиняє ускладнення структури глобального простору. Значно посилилася роль міжрегіональних зв'язків, у тому числі на основі взаємодії інтеграційних угруповань, що призвело до формування глобального ринку (що має в основі регіональну і макрорегіональну парадигми). Підтвердженням цього є обговорення на міжурядовому рівні під час самітів «групи двадцяти» декількох проєктів: створення Трансатлантичної зони вільної торгівлі (ТАФТА між вже існуючими НАФТА і ЄС), трансформація форуму АТЕС, який має міжконтинентальний вимір, формування механізму міжрегіональної взаємодії ЄС і АСЕАН у форматі організації Азія-Європа (АСЕМ).

З іншого боку, нового масштабу набула діяльність міжнародних організацій, які формують основу глобальної системи регулювання та впливають на структуру глобального простору, перерозподіл економічних і політичних сил на світовій арені. Наприклад, ООН, яку було утворено 51 державою, на початку XXI ст. налічувала 193 учасника, з яких 150 – країни, що розвиваються. Це свідчить про інші масштаби та новий характер їхньої діяльності, а також про новий розподіл сил між різними групами країн [93, с. 9].

Наразі країни АТР доволі успішно використовують подвійні інтеграційні моделі – загальну лібералізацію міжнародних торгових режимів, а також створюють спільні субрегіональні об'єднання, найбільш відомим з яких є АСЕАН. Разом з тим, формування відкритих економічних моделей зазначених країн не заперечує протекціонізму, який застосовувався ними у «точковому» режимі, що дозволило їхнім молодим галузям виробництва вижити на етапі становлення високих технологій та закріпитися на світових ринках, зокрема в індустріально розвинених державах.

Останнім часом радикальні зміни в співвідношенні економічних центрів сил на світових ринках відбуваються на користь АТР. На відміну від ряду країн, що розташовані в інших регіонах світу, державам АТР вдалося повною мірою використати зручне географічне положення. Розташування цих країн завдяки широким можливостям застосування морського транспорту є набагато вигіднішим, ніж положення, наприклад, багатьох африканських країн, які знаходяться всередині континенту. Країни АТР відіграють велику і дедалі більш важливу роль у процесах зміни конфігурації співвідношення центрів сили та глобальної конкуренції. Значних результатів своєму інноваційному розвитку країни АТР досягли у різні способи з використанням різноманітних економічних і політичних інструментів.

У першу чергу, динаміка розвитку східноазійських країн забезпечується політикою експортної орієнтації їхніх економік та всебічним стимулюванням експорту. Крім того, в суспільному розвитку цих країн було послідовно впро-

ваджено нові промислові технології та вчасно забезпечено захист стратегічних галузей економіки від експансії з боку іноземних ТНК. Внаслідок цих заходів загальний обсяг товарного ринку АТР на початку XXI ст. майже у півтора рази перевищив європейський і мав тенденцію до розширення. Отже, динамізм економічного та технологічного розвитку країн регіону об'єктивно зумовлює зростання потенціалу азійсько-тихоокеанської інтеграції.

Варто зазначити, що інтеграційні тенденції розглядаються країнами регіону як засіб попередження нової валютно-фінансової кризи на кшталт тієї, що відбулася в регіоні в 1997-1998 рр., та зміцнення економічної незалежності від країн Заходу. Після подолання кризових явищ у регіоні стали більш активно обговорюватися ідеї створення колективних гарантій стабільності національних валютно-фінансових систем та перспективи використання спільної валюти. Українські дослідники з'ясували, що ряду країн АТР на різних етапах забезпечення прискореного економічного зростання та розвитку вдалося створити в рамках АСЕАН і АТЕС ефективний інституційний механізм сприяння міжнародній комерційній діяльності та формуванню відкритих економічних систем [94].

Незважаючи на позитивну в цілому характеристику інтеграційних процесів в АТР, деякі науковці акцентують увагу на суттєві розбіжності в інтерпретації понять «регіоналізм» і «регіоналізація». Так, за оцінкою американської дослідниці Е. Фрост, у Східній Азії регіоналізм і регіоналізація розвиваються паралельно, хоча й в різних географічних ареалах. Регіоналізація розвивається в прибережній, острівній і архіпелажній Азії, а регіоналізм – у материковій. Прибережна Азія – це конгломерат приморських територій, торгових портів і міст, на які в сукупності припадає до 60-70% економічної життєдіяльності азійсько-тихоокеанських держав. Ядро материкової Азії складають країни-члени АСЕАН+3 і АСЕАН+6, оскільки вони поєднані завданням узгодити політичні позиції з метою опрацювання планів майбутньої інтеграційної співпраці в умовах глобалізації [95, с. 4-17, 23].

Значущість процесів глобальної і регіональної інтеграції для розвитку національних економік вимагає поглиблення передусім науково-прикладних досліджень. Найбільш актуальними уявляються напрями, що пов'язані з обґрунтуванням сутності глобального ринку, особливостей його розвитку та впливу на національні господарства Східної Азії. На цьому концептуальному ґрунті сформульовані завдання перспективних досліджень, основа яких була започаткована ще в середині 80-х рр. представниками тоді ще радянської школи міжнародних досліджень.

Зміна парадигми світової політики та системи світогосподарських зв'язків і прискорення економічної глобалізації наприкінці XX століття стали об'єктивними факторами розвитку міжнародної співпраці в АТР. Масштабна регі-

оналізація у вигляді полівекторного багатовимірного процесу, яку прийнято називати «ною», створила сприятливі умови для укладення міждержавних угод у сфері багатосторонньої співпраці. Зростаюча взаємозалежність стала причиною різкого зростання інституційних структур економічних угруповань Азійсько-Тихоокеанського регіону, число яких збільшилось в останній третині XX ст. На процес формування інтеракційних комунікацій в АТР вплинули фактори глобалізації та лібералізації світової торгівлі у форматі Генеральної угоди з тарифів і торгівлі та Світової організації торгівлі (ГАТТ/СОТ), які не залишилися не поміченими в практичній діяльності країн регіону.

Новий, або «відкритий, регіоналізм» є результатом зміни світового політичного устрою і парадигми світогосподарських зв'язків. Даний тип регіоналізму являє собою альтернативу старому типу, обмеженому в напрямках співпраці, насамперед, військово-стратегічною взаємодією. Новий регіоналізм втілює багатовимірний і полівекторний розвиток світової спільноти, зокрема, спільноти в АТР. Багатоаспектність міжнародного співробітництва проявляється не тільки у сфері політики та регіональної безпеки, але й в економіці, культурі, науці. Новий регіоналізм характеризується появою північного і південного типів регіоналізму, критеріями типологізації яких виступає участь в регіональних угодах розвинених країн і країн, що розвиваються. Хоча даному типу притаманна широка варіативність у рівні інституціоналізації, основним її форматом залишається Зона вільної торгівлі. Учасники АТЕС перебувають у різних субрегіональних угрупованнях – АСЕАН, РТЕС, ТЕС, ЕРТБ, Південно-Тихоокеанський форум. Якщо процес регіоналізації супроводжується зростанням функціональної якості регіональної співпраці, то АТЕС виступає інституціоналізованою формою нового регіоналізму в умовах глобалізації.

У цілому концепція «відкритого регіоналізму» є результатом політичних ініціатив і дипломатичних зусиль багатьох країн-членів АТР. Створення країнами-ініціаторами АТЕС і визначення змісту концепції «відкритого регіоналізму» як знаряддя зовнішньої політики і основоположного принципу організації дозволяє стверджувати, що її можна розглядати як історичний і політичний феномен. Цей феномен має довготривалий термін дії, і його вплив на процес трансформації сучасної міжнародної системи буде відчуватися впродовж багатьох десятиріч.

Країни АТР доволі успішно використовують подвійні інтеграційні моделі – загальну лібералізацію міжнародних торгових режимів і створюють спільні субрегіональні об'єднання, найбільш відомим з яких є АСЕАН. Головна мета АСЕАН полягає в тому, щоб досягнути рівня розвинених країн Заходу за основними соціально-економічними параметрами, зберігаючи при цьому культурну своєрідність і політичний суверенітет. Формування відкритих економічних моделей не заперечує протекціонізму, який застосовувався азійськими країнами у «точ-

ковому» режимі, що дозволило їхнім молодим галузям виробництва вижити на етапі становлення високих технологій та закріпитися на світових ринках, зокрема в індустріально розвинених державах і регіонах. Знаходячись в оточенні таких економічно розвинених держав як Китай, Японія і Південна Корея, країни АСЕАН змушені займатися «політичним хеджуванням», тобто управлінням ризиками. Тому залучення східноазійських та інших тихоокеанських партнерів до співпраці у форматах АСЕАН+3 і АСЕАН+6 цілком відповідає політиці балансування між великими регіональними та глобальними державами. Трансформація АСЕАН+3 у Східноазійський саміт (САС) із залученням у 2005 р. Австралії, Індії та Нової Зеландії, а з 2011 р. Росії і США – створило умови для стратегічного діалогу та побудови нової архітектури безпеки та співпраці в АТР [96, с. 256, 260].

Щодо перспектив форуму АТЕС як моделі «тихоокеанської спільноти», то це залежатиме від стратегічних відносин між членами тихоокеанського «трикутника» – США-Китай-Японія та політичної життєздатності АСЕАН у контексті розвитку східноазійського регіоналізму. Отже, знову підтверджується класична теза, що регіоналізація, тобто процес соціально-економічної взаємодії суміжних країн, цілком можлива без регіоналізму, тоді як регіоналізм, тобто процес формальної інтеграції і створення керівних органів, без регіоналізації існувати не може.

Практика доводить, що регіональна інтеграція є визначальним міжнародно-політичним і економічним явищем доби глобалізації. У політологічному дискурсі вона виступає як нова категорія міжнародних відносин і світової політики. Розуміння цього складного явища вимагає поглиблення теоретичних розвідок, формулювання нових концептів побудови світового господарства з новим економіко-географічним обличчям, з іншими просторовими, економічними та інституційними характеристиками.

На особливу увагу заслуговують провідні тенденції в АТР, який перетворюється на епіцентр інтеграційного розвитку, що формує структуру глобального простору та «азійсько-тихоокеанську спільноту» як основу світового економічного та геополітичного порядку ХХІ ст. Характерно, що на 21-у саміті АТЕС на Балі (2013) у підсумковому документі були зафіксовані спільні підходи країн-учасниць щодо сталого розвитку АТР як «двигуна глобального зростання». Зокрема було зазначено, що до кінця 2015 р. програму так званих «Богорських цілей» в основному буде виконано, а створення зони вільної торгівлі в АТР стане реальністю [97].

Аналіз підсумків 22-го саміту АТЕС, який відбувся в листопаді 2014 р. в Пекіні, дозволяє відзначити декілька важливих моментів. По-перше, прийнятий на саміті План посилення співпраці в 2015-2025 рр. передбачає становлення в регі-

оні цілісного, всебічно взаємопов'язаного та інтегрованого простору. У цілому план розвитку АТЕС виходять далеко за рамки ліквідації протекціоністських та інших обмежувальних заходів, що перешкоджають розвитку торгівлі в її традиційних формах. По-друге, члени АТЕС погодились продовжити мораторій на використання протекціоністських бар'єрів до 2018 р. По-третє, схвалені в Пекіні пріоритети економічної політики, в тому числі першочергові завдання АТЕС, передбачають створення сприятливого клімату для руху капіталу, збільшення обсягу інвестицій у розвиток промислової, транспортної і соціальної інфраструктури. Підтвердженням цих прогнозів і очікувань є той факт, що в 2015 р. за обсягами переміщення товарів і послуг у регіоні країни АТЕС досягли високого рівня торговельно-економічної та інвестиційної активності.

Реалізацію наміченого самітом плану посилення взаємозв'язку члени АТЕС бачать у послідовному здійсненні заходів у рамках «дорожньої карти», розробленої Китаєм, що передбачає колективні та узгоджені дії тихоокеанських держав, спрямованих на послідовне перетворення АТР у найбільшу в світі зону вільної торгівлі. Активізація пошуку тихоокеанськими країнами вирішення проблем на регіональному рівні викликала незадоволення з боку СОТ, тому критична оцінка її позиції була згадана в документах пекінського саміту. Зміст домовленостей на саміті АТЕС полягає в тому, що процес лібералізації, орієнтований на забезпечення вільної торгівлі та інвестування, буде завершений не раніше 2020 рр. [98].

Наступний саміт АТЕС, який відбувся в листопаді 2015 р. в Манілі (Філіппіни) був цілком зосереджений на пошуку засобів подолання зниження темпів розвитку світової економіки з метою збереження інтеграційної активності в регіоні. Основним предметом дискусії на саміті в Манілі стала тематика формування Азійсько-Тихоокеанської зони вільної торгівлі, заявка на створення якої була основним пунктом обговорення на попередньому саміті в Пекіні. Проте, як і раніше, розбіжності ключових країн АТР у підходах до реалізації принципів «відкритого регіоналізму» не дали можливості учасникам саміту укласти спільний план дій на цьому важливому напрямі співпраці. Лідери економік регіону підтвердили свою прихильність розвитку вільної торгівлі в багатосторонньому форматі під егідою СОТ. Прикметно, що ініційована Вашингтоном програма Транс-тихоокеанського партнерства (ТТП) не отримала згоди на включення її в порядок денний саміту. Основним опонентом був Пекін, який розглядає цю програму як намагання США стримати економічного зростання та вплив Китаю, зокрема в АТР [99].

Уряд КНР поступово реалізує ідею створення альтернативної Світовому банку та Азійському банку розвитку (домінантні позиції в них займають відповідно США і Японія) системи забезпечення валютно-фінансової діяльності китайського державного та приватного бізнесу у таких галузях, як будівництво

електростанцій, залізниць, морських портів, авіапортів, захист довкілля, допомога у працевлаштуванні тощо. У 2013 р. президент КНР Сі Цзяньпін виступив з пропозицією заснувати Азійський банк інфраструктурних інвестицій ((Asia Infrastructure Investment Bank), яку було імплементовано в жовтні 2014 р. шляхом підписання відповідної угоди. Старт роботи банку із загальним акціонерним капіталом в 100 млрд. дол. було здійснено представниками 57 азійських і неазійських країн 16 січня 2016 р в Пекіні. З огляди на те, що США і Японія не підписали цієї угоди, вони були відсутні на церемонії відкриття банку [100, 101].

Утім існування двох основних напрямів інтеграції – «східноазійської» під егідою Китаю та «транс-тихоокеанської» під орудою США і Японії є суперечливим моментом у розвитку багатостороннього співробітництва в АТР. Крім того, на відміну від США, які зацікавлені у прискоренні інтеграції і чекають на відкриття ринків країн Східної Азії, Японія намагається загальмувати цей процес, оскільки хоче захистити свій ринок продукції аграрного сектору від більш дешевої американської. Щодо країн АСЕАН, то вони прагнуть не лібералізації торгівлі, а прискорення розвитку науково-технічної співпраці та припливу інвестицій, що дає можливість понизити рівень економічного та технологічного відставання від розвинених країн світу. Саме ці розбіжності провідних країн-учасників АТЕС у підходах до реалізації концепції «відкритого регіоналізму» посилюють ефект асиметричної інтеграції та гальмують виконання головного завдання у рамках Богорських цілей – створення єдиної (уніфікованої) зони вільної торгівлі в АТР.

Важливим фактором і політичною умовою ефективного інтеграційного розвитку стає міжнародна безпека в АТР, рівень якої поки є незадовільним, беручи до уваги комплекс суперечливих інтересів країн-учасниць форуму АТЕС. У контексті стратегічної перспективи найбільш оптимальним варіантом є варіант створення на тихоокеанському просторі нових структур безпеки та партнерства, які могли б забезпечити контроль за станом суттєвих розбіжностей і протиріч з метою недопущення їх переходу до критичної, тобто кризової фази розвитку. Зазначимо, що необхідність збереження статус-кво є найбільша реалістичним варіантом забезпечення стратегічного балансу сил у регіоні, який здатний мінімізувати кризисні тенденції в АТР.

На думку експертів, забезпечення сталого економічного розвитку та політичної стабільності в регіоні стане можливим за умов створення системи Транс-тихоокеанської безпеки і співробітництва (ТТБС), учасниками якої повинні стати регіональні інтеграційні структури, міжнародні організації, зокрема держави «тихоокеанського трикутника» – США, Японія, Китай. Незважаючи на те, що попередні спроби азійсько-тихоокеанських держав як в епоху «холодної війни», так і в постбіполярний період побудувати систему регіональної безпеки

видалися невдалими, наразі – в умовах нових загроз та процесів дестабілізації глобальної міжнародної системи розв'язання цієї проблеми набуває особливої актуальності [102].

У підсумку зазначимо, що вивчення теоретичних аспектів інтеграції в АТР, а також численних прикладних досліджень на згадану тему дає підставу зробити висновок про наявність різноманітних і часто-густо суперечливих підходів щодо низки важливих проблем розвитку регіону. Проте, без конкретних відповідей залишаються такі проблемні питання, як перспективи багатосторонньої співпраці в АТР, функціональні можливості позарегіональних країн у цьому процесі, а також створення системи колективної безпеки. Подальший розвиток комплексних досліджень інтеграційних процесів сприятиме вирішенню цих питань і, водночас, просуванню інтересів України в цьому динамічному та перспективному регіоні світу.

Список використаних джерел і літератури

1. International Relations Theory and the Asia-Pacific / J. Ikenberry and M. Mastanduno (eds.). – N. Y.: Columbia University Press, 2003. – 450 p.
2. Asia-Pacific Crossroads: Regime Creation and the Future of APEC, ed. by Aggarwal V., Morrison Ch. – N. Y.: St. Martin's Press, 1998. – 434 p.
3. McDougall D. Asia Pacific in World Politics. – Boulder (Colorado): Lynne Rienner Publishers, 2007. – 371 p.
4. East Asian Multilateralism: Prospects for Regional Stability / Ed. by K. Calder and F. Fukuyama. – Baltimore (Maryland): Johns Hopkins University Press, 2008. – 281 p.
5. Katzenstein P. A World of Regions/ P. Katzenstein. Asia and Europe in the American Imperium. – N.Y.: Cornell University Press, 2005. – 297 p.
6. Garnaut R. Open Regionalism and Trade Liberalisation / R. Garnaut. – Singapore: Institute of South East Asian Studies and Sydney: Allen and Unwin. – 1996. – 229 p.
7. Bergstein F. Open Regionalism/ F. Bergstein // The World Economy. – Volume 20. – No 5. – August 1997. – P. 545-565
8. Twenty Years of ASEAN. Its Survival and Development / Ed. by Okabe Tatsumi. – Tokyo, 1988. – 185 p.
9. Hettne B., Inotai A., Sunkel O. The New Regionalism and the Future of Security and Development/ B. Hettne, A. Inotai, O. Sunkel. – Basingstoke: Palgrave, 2000. – 267 p.
10. Самойленко В. В. АСЕАН: политика и экономика / В. В. Самойленко. – М.: Наука, 1982. – 192 с.

11. Чуфрин Г. И. Экономическая интеграция в Азии. Проблемы и перспективы регионального экономического сотрудничества развивающихся стран Азии / Г. И. Чуфрин. – М.: Международные отношения, 1975. – 166 с.
12. Шипилов С. Б. Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество. Становление, развитие, перспективы (1989-2007 гг.). Монография / С. Б. Шипилов. – М.: Восток–Запад, 2009. – 272 с.
13. Буторина О. Понятие региональной интеграции: новые подходы / О. Буторина // Космополис. 2005. – № 3. – С.17-21.
14. Костюнина Г. М. Азиатско-тихоокеанская экономическая интеграция / Г. М. Костюнина. – М.: РОССПЭН, 2010. – 356 с.
15. Малетин Н. П. АСЕАН. Четыре десятилетия развития: монография / Н. П. Малетин. – М.: МГИМО-Университет, 2007. – 312 с.
16. Михеев В. В. Глобализация и азиатский регионализм: Вызовы для России / В. В. Михеев. – М.: РАН. Ин-т Дальн. Востока, 2001. – 224 с.
17. Мосяков, Д. Китай и страны АСЕАН / Д. Мосяков // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 8. – С. 2-5.
18. Становление региона: интеграционные процессы в Юго-Восточной Азии: тезисы научной конференции / АН СССР. Институт востоковедения. – М., 1987. – С.165-168.
19. Арин О. А. Азиатско-Тихоокеанский регион: мифы, иллюзии и реальность. – М., 1997. – 435 с.
20. Бажанов Е. П. Современный мир / Е. П. Бажанов. – Избранные труды. – М.: Известия, 2004. – 422 с.
21. Бакланов П. Я. Интеграционные и дезинтеграционные процессы на Дальнем Востоке России / П. Я. Бакланов // Материалы научной конференции. – ДВГАЭУ, Владивосток, 2001. – С. 21-34.
22. Бакланов П. Я., Ганзей С. С. Трансграничные территории: проблемы устойчивого природопользования / П. Я. Бакланов, С. С. Ганзей. – Владивосток: Дальнаука, 2008. – 216 с.
23. Богатуров А. Д. Великие державы на Тихоокеане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945-1995) / А. Д. Богатуров. – М.: Конверт – МОНФ, 1997. – 278 с.
24. Воскресенский А. Д. Политические системы и модели демократии на Востоке / А. Д. Воскресенский. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 190 с.
25. Васильев С. АТЭС и экономическая дипломатия России / С. Васильев // Материалы межинститутской научной конференции. – МИД РФ. – М., 1999. – С. 32-44.
26. Ivanov V. The Energy Sector in Northeast Asia: New Projects, Delivery Systems, and Prospects for Cooperation / V. Ivanov. – UBC, Vancouver, 2000. – 290 с.

27. Кузнецова Н. В. Процессы экономической интеграции в АТР: сотрудничество и соперничество / Н. В. Кузнецова // Азиатско-тихоокеанские реалии, перспективы, проекты: XXI век / Отв. ред. В. Соколов. – Владивосток: ДВГУ, 2004. – С.310-326.
28. Песцов С. К. Современный международный регионализм: сравнительная историческая динамика / С. К. Песцов. – Владивосток: МГУ им. Г.И. Невельского, 2004. – 270 с.
29. Азиатско-тихоокеанские режимы безопасности после «холодной войны»: Эволюция, перспективы российского участия: монография / В. Е. Петровский; Отв. ред. М. Л. Титаренко; РАН. Ин-т Дальнего Востока. – М.: Памятники ист. мысли, 1998. – 261 с.
30. Симония Н. Размышления о внешней политике России / Н. Симония // Проблемы Дальнего Востока. – 1993. – № 2. – С. 3-14.
31. Титаренко М. Л. Россия лицом к Азии / М. Л. Титаренко – М.: Республика, 1998. – 317 с.
32. Геополитическое развитие Северной Пацифики (опыт системного анализа) / М. Ю. Шинковский, В. Г. Шведов, А. Б. Волынчук; Владивостокский гос. ун-т экономики и сервиса. – Владивосток: Дальнаука, 2007. – 336 с.
33. Chuftrin G. Russia and Asia-Pacific Security / G. Chuftrin. – SIPRI, Sweden, 1999. – 218 p.
34. Якубовский В. Б. Камо грядеши, АТЭС? / В. Б. Якубовский // Азиатско-тихоокеанские реалии, перспективы, проекты: XXI век / Отв. ред. Соколов В.Н. – Владивосток: ДВГУ, 2004. – С. 67-81.
35. Восток / Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений : учеб. пособие для вузов / под ред. А.Д. Воскресенского ; МГИМО(У) МИД России. – М. : РОССПЭН, 2002. – 526 с.
36. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. – М.: «Academia» – «Наука», 1998. – 640 с.
37. Ковригин Е. Б. Противоречия и перспективы формирования «Тихоокеанского сообщества» / Е. Б. Ковригин. – М.: Международные отношения, 1986. – 176 с.
38. Алиев Р. Ш. Мощь государства и глобальное соотношение сил / Р. Ш. Алиев. Государство и общество. – М.: Наука, 2005. – 302 с.
39. Целищев И. С. Сотрудничество в АТР: основа, возможности, специфика / И. С. Целищев // Мировая экономика и международные отношения. 1991. – № 11, 12. – С. 25-37.
40. Гончаренко С. Н. Россия и АТЭС / С. Н. Гончаренко // Мировая экономика и международные отношения. 1998. – № 10. – 91 с.

41. Кистанов В. О. АТР на пороге XXI века: к тихоокеанскому сообществу «азиатским путем»? / В. О. Кистанов // Проблемы Дальнего Востока. – 1998. – № 1. – С. 28–39.
42. Иванов В. И. «Тихоокеанская идея» и международные отношения в регионе / В. И. Иванов. Доклад на VI Международном семинаре молодых исследователей по проблемам сотрудничества в бассейне Тихого океана. Находка-Хабаровск, 1981. – С. 14 – 28.
43. Михеев В. В. Глобализация мировой экономики и азиатский регионализм – вызовы для России? / В. В. Михеев // Проблемы Дальнего Востока. – 1999. – № 2. – С. 22 -32.
44. Гончаренко С. Н. АТЭС в Окленде / С. Н. Гончаренко // Проблемы Дальнего Востока. – 2000. – № 1. – С. 12-21.
45. Шинковский М.Ю. Российский регион: становление политического режима в условиях глобализации»/ М.Ю. Шинковский. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 2000. – 336 с.
46. Восточная Азия: Между регионализмом и глобализмом / Отв.ред. Г. И. Чуфрин; ИМЭМО РАН. – М.: Наука, 2004. – 282 с.
47. Бойцов В. В. Новые члены АСЕАН (Вьетнам, Камбоджа, Лаос, Мьянма) и проблема их адаптации в сообществе/ В. В. Бойцов // Индокитай: тенденции развития. – М.: ИСАА при МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. – С. 83-96.
48. Богатуров А. Д. Очерки теории и политического анализа международных отношений / Отв. ред. Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталев М. А. – М.: НОФМО, 2002. – С. 32-46.
49. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений / А. Д. Воскресенский, П. М. Иванов, А. И. Салицкий, С. М. Труш, А. В. Ломанов // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность, № 5. – 2000. – С. 171-182.
50. Иноземцев В. Л., Караганов С. А. О мировом порядке XXI века / В. Л. Иноземцев, С. А. Караганов // Россия в глобальной политике. – 2005. – № 1. – С. 195-205.
51. Кулагин В. М. Лицо глобализации: впечатления и факты / В. М. Кулагин // Современные глобальные проблемы мировой политики / Отв. ред. М. М. Лебедева. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 255 с.
52. Лебедева М. М., Мельвиль А. Ю. «Переходной возраст» современного мира / М. М. Лебедева, А. Ю. Мельвиль // Международная жизнь. – 1999. – № 10. – С. 76-84.
53. Мамонов М. В. Политика США в Азиатско-Тихоокеанском регионе // Обозреватель-Observer. – 2012. – № 11. – С. 88-96.

54. Михеев В. В. Китай: угрозы, риски, вызовы развитию / В. В. Михеев. – М.: Московский Центр Карнеги, 2005. – 647 с.
55. Петровский В. Е. От империи к открытому миру. О внешней политике России переходного периода / В. Е. Петровский. – М.: РОССПЭН, 2007. – 206 с.
56. Тихоокеанский регионализм: концепции и реальность. / Отв. Ред. В. И. Иванов, К. В. Малаховский. – М.: Наука, 1983. – 262 с.
57. Тихоокеанское сообщество: планы и перспективы / отв. ред.: И. И. Коваленко. – М.: Наука, 1987. – 352 с.
58. Малетин Н. П. АСЕАН: три десятилетия внешней политики (1967 – 1997 г.). / Н. П. Малетин. – М.: МГИМО(У) МИД РФ, 1999. – 208 с.
59. Арешидзе Л. Г. Международные отношения в Восточной Азии. Угрозы и надежды: монография / Л. Г. Арешидзе. – М.: Международные отношения, 2007. – 296 с.
60. Шипилов С. Б. Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество. Становление, развитие, перспективы (1989-2007 гг.). Монография / С. Б. Шипилов. – М.: Восток-Запад, 2009. – 272 с.
61. Баранова Н. С. Північно-Східна Азія в глобальній системі міжнародних відносин / Н. С. Баранова // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – 2003. – Вип. 41 (ч. II). – С. 61-72.
62. Баранова Н. С. Китайський чинник у тихоокеанській політиці США постбіполярного періоду / Н. С. Баранова // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – 2007. – Вип. 67 (ч. I). – С. 190-199.
63. Білорус О. Г. Глобалізація і нова парадигма глобального постіндустріального розвитку / О. Г. Білорус // Економічний часопис. – 2002. – №10. – С. 3–7.
64. Веселовський А. І. Вплив гілок української влади на формування зовнішньополітичного курсу України та перспективу відносин з ЄС / А. І. Веселовський // Міжнародний огляд. – 2007. – № 1. – С. 15- 26.
65. Гончарук А. З. Китайська відповідь на сучасні глобальні виклики / А. З. Гончарук // Китаєзнавчі дослідження. – К., 2011. – С. 18-32.
66. Ігнат'єв П. М. М'янма – слабка ланка АСЕАН/ П. М. Ігнат'єв // Політика і час. – 2002. – № 12. – С. 51-57.

67. Кулініч М. А., Шергін С. О. Тихоокеанський регіоналізм у контексті асиметричної інтеграції / М. А. Кулініч, С. О. Шергін // *Наук. Вісник Дипломатичної академії*. – 2006. – № 10 (Ч. 1). – С. 3–19.
68. Комарницький М. М. Перспективи розвитку регіональної безпекової політики в Південно-Східній Азії / М. М. Комарницький // *Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини*. – Вип. 26. – Львів, 2009. – С. 21-27.
69. Лещенко Л. О. До питання про еволюцію авторитарних режимів у країнах Південно-Східної Азії / Л. О. Лещенко // *Дослідження світової політики: Зб. наук. праць / Відп. ред. Є. Є. Камінський*. – 2005. – Вип. 33. – С. 150–160.
70. Пронь С. В. Японія – США – Росія: співробітництво та суперництво в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 1951–2007 роки: монографія / С. В. Пронь. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 296 с.
71. Седнев В. В., Лукаш О. І. АТР сьогодні: погляд з Києва / В. В. Седнев, О. І. Лукаш // *Політика і час*. – 1994. – № 8. – С. 47-53.
72. Городня Н. Інтеграційні процеси в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні на зламі ХХ–ХХІ ст.: основні тенденції і перспективи / Н. Городня // *Дослідження світової політики: Збірник наукових праць*. Вип. 38 / Відп. ред. В. Гура / К.: ІСЕМВ НАН України, 2007. – С. 238-266.
73. Шевчук О. В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку: Монографія / О. В. Шевчук. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. П. Могили, 2010. – 200 с.
74. Шергін С. О., Шаповалов Є. Л. «Тиждень АСЕАН»: прорив у забезпеченні стабільності в Східній Азії / С. О. Шергін, Є. Л. Шаповалов // *Зовнішні справи*. – 2011. – № 11-12. – С. 48-51.
75. Шергін С. О. Дилема азійсько-тихоокеанського регіоналізму / С. О. Шергін // *Науковий вісник дипломатичної академії України*. Вип. 22. Ч. II. – К., 2015. – С. 36-49.
76. Шергін С. О. Рушійні сили азійсько-тихоокеанського регіоналізму / С. О. Шергін / *Глобалізація і сучасний міжнародний процес: монографія / За заг. ред. Б. І. Гуменюка і С. О. Шергіна*. – К.: Університет «Україна», 2009. – С. 381-405.
77. Шергін С.О., Шахматенко Р. С. 21-й саміт АТЕС на Балі: цілі та пріоритети розвитку за умов кризи глобалізації / С.О. Шергін // *Зовнішні справи*. – 2013. – № 11. – С. 22-25.
78. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки: монографія / В. О. Швед та ін.; за ред. В. О. Шведа. – К.: НІСД. – 2008 – 222 с.

79. Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем: навч. посібник / за ред. Л. Д. Чекаленко та ін. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2013. – 628 с.
80. Камінський Є. Концептуальні виміри практичної ефективності політологічних досліджень / Є. Камінський // *Політична думка*. – 2002. – № 2/3. – С. 108-122.
81. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / И. Валлерстайн; Пер. с англ. Н. Тюкиной. – М.: Территория будущего, 2006. – 248 с.
82. Katzenstein P. Regionalism and Asia / P. Katzenstein // *New Political Economy*. – Vol. 5. – No. 3. – 2000. – P. 353-368.
83. Fawcett L. and Hurrell A. Regionalism in World Politics / L. Fawcett, A. Hurrell. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 342 p.
84. Milner H. International Theories of Cooperation among Nations: Strengths and Weaknesses / H. Milner // *World Politics*. – No. 44 (April). – 1992. – P. 466-496.
85. Acharya A. How Ideas Spread: Whose Norms Matter? Norm localization and Institutional Change in Asian Regionalism / A. Acharya // *International Organisation*. – No 58. – 2004. – P. 239-275.
86. Hettne B., Soderbaum F. Theorising the Rise of Regionness / B. Hettne, F. Soderbaum // *New Political Economy*. – 2000. – Vol. 5. – No. 3. – P. 457-474.
87. Milner H. International Theories of Co-operation among Nations: Strengths and Weaknesses / H. Milner // *World Politics*. – No. 44 (April). – 1992. – P. 466-496.
88. Hettne B. Beyond the New Regionalism / B. Hettne // *New Political Economy*. – Vol. 10. – No 4. – 2005. – P. 543-571.
89. Hettne B. Globalization and the New Regionalism: the Second Great Transformation / B. Hettne // Hettne, B., Inotai, A. and Sunkel, O. (eds.). *Globalism and the New Regionalism*. London: Macmillan, 1999. – P. 3-24.
90. Буторина О. Понятие региональной интеграции: новые подходы / О.Буторина // *Космополис*. – 2005. – № 3 (13). – С. 136-145.
91. Попович А. Интеграция: теоретические аспекты/ А.Попович – [Електронний ресурс]:/ Режим доступу: <http://fmp-gugn.narod.ru/pop2.html>.
92. Хайдун Ван. О концепции китайской угрозы / Ван Хайдун – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geopolitics.ru/2012/09/o-koncepcii-kitajskoj-ugrozy/>
93. Иноземцев В. Л. «Постамериканский мир»: мечта дилетантов и непростая реальность / В. Л. Иноземцев // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2008. – № 3. – С. 3–15.
94. Романов Д. С. Країни Азійсько-Тихоокеанського регіону в системі економічних пріоритетів України [Текст]: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.05.01 / Романов Денис Сергійович. – Інститут світової економіки і

- міжнародних відносин НАН України. – К., 2002. – 18 с.; Барщевський Є. І. Еволюція АСЕАН в контексті глобалізаційних викликів ХХІ століття [Текст]: автореферат. дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / Барщевський Євген Ігорович. – Чорноморський державний університет ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2015. – 20 с.
95. Frost E. Asia's New Regionalism / E. Frost. – London: Lynne Rienner Publishers, 2008. – 293 p.
96. Мартынова Е. С. Интеграционные процессы в Азиатско-Тихоокеанском регионе: новые контуры восточноазиатского регионализма / Е. С. Мартынова // Вестник международных организаций. – 2012. – № 4. – С. 254-270.
97. Лидеры стран АТЭС приняли итоговую декларацию саммита. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsradio.com.ua/rus/2013_10_07/nachalsja-sammit-atjes-na-bali/
98. The results of the APEC summit in Beijing. – <http://all-rss.com/item-1997660-the-results-of-the-apec-summit-in-beijing/#.VMlRJ2isV8E> [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://all-rss.com/item-1997660-the-results-of-the-apec-summit-in-beijing/#.VMlRJ2isV8E>
99. Лидеры АТР обсудили сотрудничество в период мирового спада экономики / The 23rd APEC Economic Leaders' Declaration – Building Inclusive Economies, Building a Better World: A Vision for an Asia-Pacific Community. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ria.ru/world/20151119/1324499586.html#ixzz3yLyMH9Pi>
100. Taketo Kikuchi and Takechiro Masutomo. Japan Should Influence the Asian Infrastructure Bank from within // East Asia Forum. – 2015. – March 18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eastasiaforum.org/2015/japan-should-influence-the-asian-infrastructure-bank-from-within>
101. Начал работу Азиатский банк инфраструктурных инвестиций. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.finance.liga.net/economics/2016/1/16/news/46562.htm>
102. Амиров В., Швидко В. Новая архитектура транстихоокеанской безопасности / В. Амиров, В. Швидко // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 5. – С. 91-99.

1.3 ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Латинська Америка – це великий культурно-історичний, геополітичний та гео економічний регіон світу. До нього відносять 20 незалежних романомовних країн (18 іспаномовних, 1 португаломовну та 1 франкомовну) з загальною територією близько 20 млн. кв. км. та населенням понад 600 млн. осіб. За багатьма параметрами, передусім культурно-історичним змістом, це унікальний регіон, хоча його історія де в чому нагадує минуле інших регіонів світу. Зокрема, як і в Африці та в Азії, його країни – це колишні колонії європейських держав (Іспанії, Португалії, Франції), котрі також вибороли незалежність, щоправда, відносно давно – на початку ХІХ ст. З іншого боку, характер його політичного, економічного, культурного розвитку дуже відрізняється від розвитку північного сусіда – Сполучених Штатів Америки – колишніх колоній ще однієї європейської держави – Англії, що ненабагато раніше перемогли у власній визвольній війні.

Початок формуванню унікальної Латиноамериканської цивілізації поклала конкіста Америки іспанцями та португальцями, що почалася на зламі ХV – ХVІ століть. Вона єдина була утворена внаслідок злиття вже сформованих раніше цивілізацій: середньовічної західноєвропейської, представленої іберійськими державами – Іспанією й Португалією, та індіанських цивілізацій Південної й Центральної Америки (інків, ацтеків і майя). У ній єдиний з'єдналися цивілізації Старого і Нового Світу. При цьому її розвиток радикально відрізнявся від цивілізаційного розвитку Північної Америки, куди з Західної Європи практично в чистому (навіть «рафіновано чистому» – пуританському) вигляді перенесли від-диференційовані соціальні системи нового часу [Докладніше див.: 1, с. 177–213]. С. Гантінгтон із цього приводу зауважував: «Хоча Латинська Америка і є нащадком європейської цивілізації, вона еволюціонувала зовсім іншим шляхом, ніж Європа та Північна Америка. Культура там кланова й авторитарна,

що в Європі проявилось значно слабкіше, а в Північній Америці не проявилось взагалі... Політична еволюція й економічний розвиток Латинської Америки різко відрізняються від моделей, що превалюють у північноамериканських країнах» [2, с. 56–57].

Це зумовлено тим, що суспільства середньовічних Іспанії й Португалії та доколумбової Америки мали ряд схожих стилевих характеристик цивілізаційної структури, причому близьких до східного типу. Ключовою була наявність у них патримоніальних держав, сакралізованих релігією, а значить і відповідного сприйняття влади масою населення. Де в чому подібними були і форми соціальної організації з їх корпоративно-колективістською складовою. Звичайно, піренейські суспільства принципово відрізняла від східних відсутність жорсткої регламентації життя людини і суспільства, позаяк християнство не встановлює численних норм і правил для мирського життя. Але й у «доосьових» індіанських культурах такого роду норми були не більш ніж архаїчною традицією, лише зовні закріпленою релігією. Ці обставини робили в принципі можливим структурне з'єднання двох типів суспільств.

Та це об'єднання було асиметричним, оскільки в районах колишніх високих культур відбувалося з'єднання цивілізацій різних історичних типів: «доосьового» й «осьового». Крім того, внаслідок руйнівної конкуренції від доколумбових цивілізацій залишилися тільки «уламки» у вигляді деяких традиційних форм господарювання та соціальної організації, подекуди ще збережених релігійних культів та елементів художньої культури, а також сам носій і спадкоємець цих цивілізацій – індіанське населення. Але з останнім пов'язана й асиметрія іншого роду – значна чисельна перевага. За даними П.Шоню, у 1700 р. вже досить поріділе індіанське населення Америки налічувало, однак, 11 млн. осіб, тоді як число білих жителів сягало тільки 700 тис. [3, с. 258], тобто було в 15 разів меншим.

Принесена з Піренейського півострова соціальна система мала пристосуватись до нового середовища, яке складалося з одного боку, соціальні, культурні, особистісні системи індіанських спільнот, а з іншого – природно-кліматичні та економіко-географічні умови Америки. Цей природно-географічний чинник, спільний для індіанців (повністю адаптованих до нього) та іспанців, зумовлював зближення у їхньому світогляді, напрямках і технології господарської діяльності, причому в багатьох випадках за індіанським зразком. А якщо додати сюди повну залежність колоній від метрополії, у свою чергу залежної від європейської світ-економіки, то стане очевидною і спільність долі населення колоній, і неминучість поступового становлення в них інтегрованої соціокультурної системи.

У цивілізації, що формувалася, політична влада, природно, носила патримоніальний характер, причому більш виражений, ніж на Піренейському півос-

трові. Світська й духовна влада тут настільки переплелися, що являли собою по суті єдиний комплекс. Діяла керована із Іспанії і вкрай забюрократизована структура управління колоніями. Індіанська община поставала логічним доповненням патримоніальної держави іберійського походження. Разом ці різноцивілізаційні компоненти і склали цілісний комплекс, близький до східних зразків.

Духовно-моральну інтеграцію колоніального суспільства, що складалося з комунікативних сегментів різних культур – «осьової» християнської, «доосьової» індіанської у зонах розвинених цивілізацій Америки, первісних міфологічних культів у великій кількості індіанських племен та привезених із Африки рабів, – покликано було забезпечити християнство. Католицька Церква добилася майже повного знищення «матеріальних» символів колишніх релігійних культів індіанців – храмів, ідолів, сакральних зображень. Проте ця «смерть богів», що руйнувала колективну самосвідомість і підривала етнокультурну самоідентифікацію індіанців, не забезпечувала «викорінення» старих символів і заміни їх новими на рівні архетипу. Результату вдалося досягти після наближення християнських символів до традиційної індіанської символіки, надання їм зовнішньої «пізнаваності». Одним із таких засобів стало зведення християнських культових споруд на вершинах пірамід, де колись стояли індіанські храми.

А найефективнішим кроком було офіційне введення наприкінці XVI ст. шанування Діви Гвадалупської – Богородиці в образі індіанки. Культ Діви Гвадалупської широко розповсюдився й посів центральне місце в своєрідному «індіанському католицизмі», що пояснюється його символічною подібністю до культів Богині-Матері та Богині-Землі в індіанських народів. «Індіанізація» католицизму супроводжувалась і зворотним процесом: індіанці відправленню своїх традиційних культів все частіше надавали зовні християнських обрядових форм.

Визискування метрополіями колоній та їхнього населення (білого, індіанського, метисного, негритянского з числа завезених із Африки рабів) врешті-решт викликало війну колоній за незалежність. Вона тривала з 1810 до 1826 р., мала підтримку з боку потужних європейських держав та США й увінчалась успіхом. Нові латиноамериканські республіки налагоджували прямі торговельно-економічні зв'язки з розвиненими країнами і водночас старанно копіювали («імітували», за Л.Сеа [4, р.20]) з демократичних систем США й, почасти, Англії конституції, законодавство, державні інститути (посади президентів, двопалатні парламенти, територіально-адміністративний поділ, навіть назви держав).

Але в США ці інститути утворилися в рамках еволюції від-диференційованої функціональної системи політики. А в Латинській Америці, де відносини між патримоніальною владою й масою населення традиційно будувалися на засадах патерналізму, ці «запозичення» лише зовні підфарбували в «демократичні» кольори фасад традиційної цивілізаційної будівлі з багатофункціональним

релігійно-владно-власницьким комунікативним центром, представленим багатю креольською верхівкою. Народ підкорився цій «демократичній» владі, за звичкою уповаючи на її «добру волю», а католицизм за традицією освятив таку покору патримоніальній владі.

Економіки країн Латинської Америки у зростаючих масштабах інтегрувалися до світового капіталістичного ринку на правах постачальників окремих видів продовольства чи корисних копалин і здобували монокультурний характер. При цьому в іспаномовних країнах та Бразилії якраз великі плантатори, земле- і шахтовласники мали прямий доступ і до влади. Засобом концентрації в одних руках влади й власності та збереження патримоніального характеру влади був соціально-політичний феномен каудильїзму. Це була давня традиція об'єднання груп людей навколо сильного та впливового лідера в надії здобуття його заступництва та просування слідом за ним ієрархічною суспільною драбиною. Такими каудильйо (від ісп. caudillo – вождь, проводир) найчастіше виступали великі землевласники, власники рудників, торговці-експортери, керівники збройних загонів, інші лідери, що мали в очолюваних ними угрупованнях необмежену владу й беззаперечний авторитет.

Індіанські общини та новітні «корпорації» каудильїстського типу вказували на збереження в Латинській Америці общинності у вигляді локальних сегментарних спільнот. Комунікації кожної з них (і серед індіанців, і серед метисів та креолів) все ще регулювалися медіумами моралі з відповідними цінностями взаємності, солідарності, спільного блага, справедливості, підтримуваними Католицькою Церквою. Очолювана різного роду загальнонаціональними каудильйо патримоніальна держава та общинність являли собою взаємозв'язані цивілізаційні структури, причому східного зразка, які не зруйнувало й певне поширення в регіоні комунікацій властивих пост-цивілізації від-диференційованих функціональних систем політики, економіки, науки тощо.

Як пишуть Б.Сорж і Д.Мартучеллі, «між державою та підлеглими спільнотами склався негласний пакт, згідно з яким підлеглі спільноти визнавали за державою право стягувати данину й вимагати повинностей, тоді як держава, своєю чергою, забезпечувала закріплення й відтворення корпоративної структури цих спільнот, утримуючись від прямого втручання в їхню внутрішню організацію або в структуру їхніх органів влади. Сама структура олігархічної влади сприяла цьому розділенню навіть протягом значної частини XIX століття». За наявності свого роду кастової структури корінне населення не допускалося до участі в національному житті, «водночас дозволяючи владним елітам здійснювати політичне панування над «республікою індіанців»» [5, с. 187].

В умовах XX ст. ці структури набули нового забарвлення. Так, після руйнівної економічної кризи 1929–1933 рр. багато держав взяли курс на імпорт-

заміщуючу індустріалізацію. Однак його реалізація була вкрай ускладнена обмеженістю ресурсів і зростанням протестної активності мас, котрі вимагали від патерналістської влади невідкладного вирішення соціальних проблем. Тому при політичній нестабільності зазвичай встановлювала свою диктатуру армія, що лишалася чи не найстійкішим із усіх державних інститутів. Тільки в 1945–1970 рр. у регіоні сталося 75(!) військових переворотів.

Однак з'явився й різновид режимів, здатних акумулювати соціально-політичну активність зовсім різних соціальних груп. Ці режими спиралися на популізм – ідеологію й практику масових («народних») націоналістичних рухів, керованих загальноновизнаним вождем і призначених для мобілізації населення на підтримку його політичної влади. По суті це було нове видання каудильїзму, пристосованого до умов XX ст. «Класичні» популістські режими Ж.Варгаса в Бразилії (1930–1945 і 1951–1954) і Х.Д.Перона в Аргентині (1946–1955) опиралися на підтримку профспілок і легко задовольняли їхні вимоги, намагаючись поєднати вирішення економічних і соціальних проблем. В управлінні суспільством вони застосовували здавна відомі Латиноамериканській цивілізації методи корпоративізму й «безкомпромісного патерналізму» [6, р. 468], тобто прямого диктату.

Найбільш організаційно й ідеологічно оформленим був перонізм в Аргентині. Він проголошував гасла економічної незалежності, політичного суверенітету та соціальної справедливості. Дуже показовими є організаційні принципи, на яких будувався режим. Його трьома головними опорами офіційно проголошувались «вождь/провідник» – «керівні кадри» – «народ як організована маса» [7, р. 25].

Популізм став властивий багатьом режимам і рухам у Латинській Америці. Так, після перемоги революції 1959 р. неформальні владні інститути популістського (каудильїстського) типу на чолі з Ф.Кастро утвердилися на Кубі. З часом за участю СРСР вони були частково трансформовані у формальні інститути радянського (партійно-державного) зразка, але фактично відновилися наприкінці 1980-х років [Докладніше див.: 8].

Але в цілому в міжнародному житті країн Західній півкулі домінували США. Проголошена ще в 1823 р. доктрина Монро на зламі XIX–XX ст. була наповнена ідеями панамеріканізму та беззаперечного лідерства США. У роки Другої світової війни рівень міжамериканської військово-політичної співпраці різко зріс. Як наслідок, у вересні 1947 р. у Ріо-де-Жанейро було підписано Міжамериканський договір про взаємну оборону («Пакт Ріо-де-Жанейро»), а на IX Панамериканській (Міжамериканській) конференції (м. Богота, 30 березня – 2 травня 1948 р.) на базі Панамериканського союзу була утворена Організація американських держав (ОАД). Стаття 5 її Статуту, крім іншого, стверджувала, що «агресія проти однієї з американських держав є агресією проти всіх решти» [9, с. 274]. Пізніше аналогічна стаття була включена й у Північноатлантичний договір.

У період із 1930-х до початку 1980-х років ХХ ст. держава в Латинській Америці в цілому зберігала свій патримоніальний характер, проте її активна роль у розв'язанні економічних, соціальних і культурних проблем дозволила помітно збалансувати розвиток суспільства в цих галузях (Ці частково модернізовані суспільства Ш. Ейзенштадт називає неопатримоніальними і до їх числа відносять більшість країн Латинської Америки [Див.: 10, с.325, 327.]). Порівняно з ХІХ ст. помітно змінився суспільний статус індіанського населення. У Мексиці й ряді інших «індіанських» країн з 1930-х років провадилися аграрні реформи, за якими індіанським общинам була повернута частина колись віднятих у них земель. Індіанським селищам надавалася державна допомога в розв'язанні питань освіти, охорони здоров'я, збереження культурних надбань тощо. Проте й більш масштабне залучення общин у життя сучасного латиноамериканського суспільства не змусило їх відмовитися від колишнього способу життя. Як свідчать результати соціологічних і культурологічних досліджень, і досі в індіанських общинах зберігаються як старі вірування, звичаї, колективістські традиції, так і певна відособленість від зовнішнього світу.

У 1980–1990-ті роки в регіоні відповідно до світових тенденцій намітився відхід від патерналістської ролі держави як багатофункціонального центру і створювались умови для вільного поширення в суспільстві функціональних систем комунікацій, передусім економічної. Спочатку це принесло позитивні результати, і після «загубленого десятиліття» 1980-х років темпи економічного зростання помітно збільшилися, швидко розвивалася соціальна сфера (освіта, охорона здоров'я). Але в умовах глобалізації недостатньо конкурентоспроможні латиноамериканські економіки зіткнулися «один на один» із досить агресивним і високоорганізованим світовим ринком. У результаті знову почали загострюватись соціальні проблеми, спостерігався найбільший у світі розрив між доходами найбагатших і найбідніших груп населення.

Тут слід звернути увагу на саму програму неоліберальних економічних перетворень. Рекомендації латиноамериканським країнам щодо нової економічної політики в 1989 році були сформульовані англійським економістом, співробітником Інституту міжнародної економіки Петерсона Дж. Вільямсоном. Вони по-своєму узагальнювали позиції уряду США та головних міжнародних фінансових організацій (МВФ, Світового банку), штаб-квартири яких розташовані у Вашингтоні, й отримали назву «Вашингтонського консенсусу». Ці рекомендації включали 10 пунктів:

1. Дисципліна у фіскальній політиці й уникнення значних дефіцитів бюджету.
2. Переспрямування державних витрат на ключові питання розвитку, інфраструктуру, допомогу бідним верствам населення в отриманні початкової освіти, первинної медичної допомоги тощо.

3. Податкова реформа: розширення податкової бази та зниження граничних ставок податків.

4. Процентні ставки повинні визначатися ринком і бути в реальному вираженні позитивними, але помірними.

5. Вільні курси обміну валют.

6. Лібералізація торгівлі: зняття кількісних обмежень на імпорт, відносно низькі й уніфіковані захисні тарифи.

7. Зняття бар'єрів для прямих іноземних інвестицій.

8. Приватизація державних підприємств.

9. Дерегулювання економіки.

10. Юридичне забезпечення прав власності [Див.: 11].

Деякі з цих принципів у ряді країн впроваджувалися на вимогу світових фінансових центрів ще у 1980-ті роки. А на початку 1990-х років нова політика вже втілювалася ледь не повсюдно в Латинській Америці (виняток, звісно, становила Куба). На неї покладалися великі надії і в регіоні, і поза ним. Відбувалася приватизація державних підприємств і цілих галузей. В регіон у наростаючих обсягах надходили іноземні інвестиції.

Перехід від кейнсіанської до неоліберальної моделі економічної політики дав помітний поштовх економічному розвитку латиноамериканських країн. Якщо в 1981–1989 рр. середньорічні темпи зростання ВВП в 19 країнах регіону (крім Куби) становили 1,3%, то в 1990–1997 рр. вони зросли до 3,2% [12, р. Р.54]. Останнє десятиріччя ХХ ст. не було безхмарним, про що свідчили банківські кризи в Мексиці та Аргентині в 1994 р. та в Бразилії в 1998 р., збої в розвитку інших країн, економічна криза початку 2000-х років в Аргентині, проте економіка регіону отримала деяку динаміку. Удвічі збільшився експорт із країн регіону і втричі – імпорт. Більш як удесятеро зросли прямі іноземні інвестиції.

Одночасно зміцнювались позиції демократії в регіоні. У 1990-ті роки авторитарний режим зберігався по суті лише на Кубі, яка, до того ж, позбулася «спонсорської» допомоги від СРСР і переживала критичний «особливий період у мирний час».

Ці процеси позитивно позначилися на міжнародному становищі країн регіону. Налагоджувалися зв'язки з країнами Євросоюзу.

Тон у зміцненні контактів з європейськими країнами задавала Іспанія. Вона виступала ініціатором зближення ЄС і Латинської Америки, а тим часом узялася за організацію Ібероамериканських самітів. Серед країн Євросоюзу посильну допомогу надавала їй Португалія, що нарощувала зв'язки з Бразилією. Розширювалася співпраця з іншими країнами. Все міцніші позиції в економіці більшості країн регіону відвойовували транснаціональні корпорації, що було проявом загального тренду глобалізації. Разом із ТНК приходили й новітні технології, прискорювався процес модернізації.

Однак економічна динаміка мало змінювала соціальне становище більшості латиноамериканців. Багатіли найзаможніші верстви населення, тоді як число соціально знедолених помітно не зменшувалось. Якщо в 1980 р. частка родин, що проживали в умовах бідності (не могли задовольнити потреби в найнеобхідніших товарах) становила 35%, у т. ч. тих, що проживали в умовах крайньої бідності (не могли задовольнити потреби в продуктах харчування), – 15%, а в 1990 р. – навіть 41% і 18%, відповідно, то в 1994 р. ці частки становили 38% і 16%, а в 1997 р. – 36% і 15% [13, с.55].

Як зазначає венесуельський економіст і політик Т. Петкофф, «після десятиліть десароллістських військових диктатур і популістських та/чи неоліберальних демократій спільним підсумком... стали інституційна деградація, корупція, нестійке й суперечливе економічне зростання, котре призвело до виникнення найбільш несправедливих і нерівноправних суспільств на планеті, що перебувають у постійній соціальній кризі й політичній нестабільності» [Цит. за: 14, с.5]. Тут спостерігається найбільший у світі розрив між доходами найбагатших і найбідніших груп населення.

Б. Сорж і Д. Мартучеллі так описують загальний зміст зазначеної економічної моделі: «В деяких країнах проринкові реформи, які часто виправдовуються та політично полегшуються гіперінфляцією, потягли за собою демонтаж держави й справили особливо згубний вплив на найбідніші сегменти населення. Ця модель, яку ми назвемо технократично-реформістською, робила наголос на структурних реформах, які повинні були забезпечити фіскальну відповідальність і прозорість, монетарну стабільність і зменшення державного втручання в певні ринкові механізми» [5, с.243]. Водночас ці автори відзначають соціальні й політичні наслідки курсу, ініційованого міжнародними фінансовими організаціями: «Коли політичне життя зводиться до державної політики, соціальне життя – до абстрактних соціально-економічних категорій, а проблеми зайнятості, трудових відносин та інтеграції неофіційного сектора перекладаються на ринок, неможливо розробити політичний проект, з яким могли би ідентифікувати себе найбідніші сегменти. Зубожілий економістський погляд на політичне життя йшов пліч-о-пліч із зубожінням соціальної сфери. Суспільство загнали в категорії рівня доходу, бідності й соціальної нерівності. Будь-яке зацікавлення індивідуальною дією зводили до цінності підприємливості, а спільноту втискали в інструментальне й надзвичайно обмежене поняття соціального капіталу. Технократично-реформістський дискурс втиснув захист символічної гідності бідноти в категорію вилучених сегментів, які вимагають компенсаторної соціальної політики» [5, с. 244].

Невдоволення соціальних низів вилилося в широку підтримку лівоцентристських партій та блоків на виборах у більшості країн Латинської Америки в

першій декаді XXI століття. Прихід цих партій до влади отримав назву «лівого повороту» в Латинській Америці.

Важливо зазначити, що цей «поворот» відбувався на власне латиноамериканському ґрунті, на відміну від попередніх десятиліть, коли ліві сили, головним чином комуністи, спиралися на ідеологічну, організаційну, фінансову допомогу з боку КПРС та радянських спецслужб. Більше того, в середовищі «нових лівих» Латинської Америки, що виступають з позицій «соціалізму XXI століття», доволі поширена критика на адресу «соціалізму XX ст.», представленого передусім радянською моделлю тоталітарного суспільства.

Ліві та лівоцентристські сили почали формувати уряди вже на зламі ХХ–ХХІ ст. «Піонером» тут виступив венесуельський ліворадикальний лідер У. Чавес, висуванець коаліції Рух V Республіка, що вперше переміг на президентських виборах 1998 р., а очолив уряд у 1999 р. Отже, президентами ставали:

1999, 2000, 2006, 2012 р. – У. Чавес, Рух V Республіка, Об'єднана соціалістична партія Венесуели (Венесуела).

2002, 2006 р. – Л.І. Лула да Сілва, Партія трудящих (Бразилія).

2003 р. – Н. Кіршнер, Фронт за перемогу (Аргентина).

2004 р. – М. Торріхос, Революційно-демократична партія (Панама).

2005, 2015 р. – Т. Васкес, Широкий фронт – Прогресивна зустріч (Уругвай).

2006, 2010, 2014 р. – Е. Моралес, Рух до соціалізму (Болівія).

2006, 2014 р. – М. Бачелет, Соціалістична партія (Чилі).

2007, 2011 р. – К. Фернандес де Кіршнер, Фронт за перемогу (Аргентина).

2007 р. – А. Колом Кабальерос, Національне об'єднання надії (Гватемала).

2007, 2009, 2013 р. – Р. Корреа, Альянс Горда й суверенна батьківщина (Еквадор).

2007, 2012 р. – Д. Ортега, Сандіністський фронт національного визволення (Нікарагуа).

2008 р. – Ф. Луго, Патріотичний альянс за зміни (Парагвай).

2009 р. – М. Фунес, Фронт національного визволення імені Фарабундо Марті (Сальвадор).

2010 р. – Х. Мухіка, Широкий фронт (Уругвай).

2010, 2014 р. – Д. Русеф, Партія трудящих (Бразилія).

2011 р. – О. Умала, Перуанська націоналістична партія (Перу).

2013 р. – Н. Мадуро, Об'єднана соціалістична партія Венесуели (Венесуела).

2014 р. – С. Санчес Серен, Фронт національного визволення імені Фарабундо Марті (Сальвадор).

Як бачимо, «лівий поворот» упродовж десятиліття тією чи іншою мірою охопив ледь не всю Латинську Америку. Так, із 10 країн Південної Америки представники лівих сил не виборювали президентську посаду лише в Колум-

бії (тут півстолітня війна з ліворадикальними партизанами зі Збройних революційних сил Колумбії – FARC – помітно підірвала довіру до лівих партій). У Мексиці на президентських виборах 2006 р. кандидатури від лівоцентристської Партії демократичної революції А.М. Лопесу Обрадору забракло для перемоги лише 0,5% голосів. У Центральній Америці більш-менш надійно завоювали домінуючі позиції лише ліві Фронти національного визволення (спадкоємці колишніх повстанських рухів) в Нікарагуа та Сальвадорі, щоправда, тільки з другої половини 2000-х років. На один президентський термін приходили до влади лівоцентристські діячі в Панамі та Гватемалі. Не мали й таких перемог ліві сили в Коста-Ріці та Гондурасі, а також в острівних Республіці Гаїті та Домініканській Республіці, проте й там владу виборювали представники партій соціал-демократичного спрямування. Звісно, зберігався режим «соціалізму ХХ ст.» на Кубі, що слугував «флагманом» для лівих радикалів у всій Латинській Америці.

Слід відзначити, що в Південній Америці непохитно тримали владу в своїх руках У. Чавес і «чавісти» у Венесуелі в 1998–2015 рр., представники Партії трудящих у Бразилії у 2002–2016 рр., пероністи з Фронту за перемогу в Аргентині у 2003–2015 рр., Е. Моралес і Рух до соціалізму в Болівії у 2006–2016 рр., представники Широкого фронту в Уругваї з 2005 р., Р. Корреа й Альянс PAIS в Еквадорі з 2007 р.

У Чилі на виборах 2010 р. уже перемагав правоцентрист С. Піньєра, а в Парагваї в 2012 р. Ф. Луго був усунутий від влади в порядку імпичменту.

Постає питання: а чому саме на ліві та лівоцентристські партії й блоки стали покладати такі великі надії латиноамериканці? Цілком очевидно, що це зумовлювалось прихильністю цих партій та блоків до посилення впливу держави на економіку й інші сфери суспільного життя. З відповідних, за своєю суттю соціал-демократичних, позицій вони й критикували неоліберальну політику. Ті ж Б. Сорж і Д. Мартучеллі ще раз нагадують про одну з цивілізаційних характеристик Латинської Америки: «Держава була і залишається провідним актором у латиноамериканських суспільствах. Від часу здобуття незалежності вона відіграла основоположну роль у забезпеченні соціальної згуртованості в її символічному й національному вимірах, а також у плані економічної й адміністративно-територіальної інтеграції» [5, с.186].

Саме з визнанням домінуючої ролі держави автори пов'язують альтернативний технократично-реформістському аналітичний підхід і відповідну політичну модель. Цей підхід вони називають «державницько-націоналістичним» і пишуть, що він «обстоює повернення до націоналізму, відведення стрижневої ролі держави в економічному житті, ролі активних агентів – соціальним рухам і введення прямої участі низів, контрольованої за можливості центральною владою. Ця модель розвивається в антагоністичний спосіб в опозиції до «неолібералізму» та глобалізації, які ототожнюються з імперіалізмом США». Вказані ав-

тори наголошують, що така модель «є кроком назад у напрямку авторитаризму, контролю з боку центральних органів над народними рухами та тиску й придушення економіки державою, чії рівні витрат не відповідають виробничій базі», але вона стала привабливою в очах латиноамериканців внаслідок «серйозних проблем технократично-реформістського підходу» [5, с. 243].

Тож логічно, що центральним напрямком економічної й соціальної стратегії лівих урядів Латинської Америки стало значне посилення державного втручання в економічні процеси для встановлення більш рівномірного доступу різних соціальних груп до ресурсів. Проблема полягала лише в тому, щоб у зоні досяжності держави були самі ці ресурси. На зламі століть їх обсяги після східноазійської фінансової кризи 1997–1998 рр., що болоче вдарила й по економіці Латинської Америки, особливо Бразилії, помітно зменшились. У 1998–2003 рр. середньорічні темпи зростання ВВП в країнах регіону знову впали до рівня 80-х років (1,3%), причому в Аргентині ВВП скорочувався на 1,3% в рік. Проте вже у 2004–2005 рр. вони зросли до 5,1% щорічно, а в Аргентині – до 8,8%, в Уругваї – до 9,1% [12, р.54], а в більш широкому часовому діапазоні 2003–2007 рр. середньорічне зростання економіки становило рекордні 5,4% [15].

І хоча в ряді країн у цей період до влади вже прийшли ліві та лівоцентристські сили, що пробували так чи так регулювати економічні процеси й навіть вдавалися до націоналізації деяких підприємств, економічне піднесення відбувалося не завдяки, а скоріше всупереч цим крокам. Воно мало місце практично в усіх країнах регіону з різними режимами. На думку дослідників, йому допомогло поєднання щонайменше чотирьох сприятливих зовнішніх чинників: високих темпів зростання світової торгівлі, підвищення цін на сировину, вільного доступу до міжнародного фінансування, послаблення міграційної політики в США та Іспанії. А коли внаслідок глобальної фінансово-економічної кризи 2007–2009 рр. перші два чинники зникли, а доступ до зовнішніх запозичень був ускладнений, темпи економічного зростання латиноамериканських країн в період 2008–2013 рр. загальмувалися до 3,2% на рік [15]. І відбулося це знов-таки незалежно від характеру режимів.

В умовах доволі сприятливої, хоч і тимчасової, економічної кон'юнктури ліві та лівоцентристські уряди зазвичай не надто наполягали на техніко-економічній модернізації своїх країн, потрібній для сталого подальшого поступу. Але їм принаймні вдалося хоча б частково розв'язати гострі соціальні проблеми, породжені різкою соціальною нерівністю. Так, уряд Л.І. Лулі да Сілви в Бразилії, поставивши за мету подолання масової бідності, взявся за суттєвий перерозподіл ресурсів (субсидовані кредити споживачам і бізнесу, штучне стримування цін на енергоносії, випереджаюче нарощування держвидатків тощо), внаслідок чого 50 млн. бразильців поповнили середній клас. Великі соціальні видатки

практикували уряди Н. Кіршнера та К. Фернандес де Кіршнер в Аргентині, де на початку 2000-х років триразове падіння курсу песо сприяло справжньому економічному буму. Але ці й інші лівоцентристські режими хоч і мали ознаки традиційних популістських, проте зазвичай дотримувались демократичних процедур. Їх можна назвати помірковано-популістськими, або ліво-реформістськими (звісно, в межах уже зазначеної державницько-націоналістичної моделі).

Але більш радикальними лівими силами формувався інший тип режимів, достатньо наповнений традиційним популізмом (пероністського зразка), однак із задекларованою відданістю «соціалізму XXI ст.». Безумовним лідером тут виступав режим У.Чавеса у Венесуелі, а близькими до нього виступали режими Е. Моралеса у Болівії, дещо менше Р. Корреа в Еквадорі та Д. Ортеги в Нікарагуа.

Тут також боротьба з бідністю виступала на перший план. Загалом же, за даними ЕКЛАК, в населенні частка осіб, що проживали нижче рівня бідності, у 1999 і 2010 р. становила:

Аргентина – 23,7% і 8,6% (зменшення на 15,1%);
 Болівія – 60,6% і 54% (-6,6);
 Бразилія – 37,5% і 24,9% (-12,6);
 Венесуела – 49,4% і 27,8% (-21,6);
 Гватемала – 61,1% і 54,8% (-6,3);
 Гондурас – 79,7% і 67,4% (-12,3);
 Домініканська Республіка – 47,1% і 41,4% (-5,3);
 Еквадор – 63,5% і 37,1% (-26,4);
 Колумбія – 54,9% і 44,3% (-10,6);
 Коста-Ріка – 20,3% і 18,9% (-1,4);
 Мексика – 46,9% і 34,8% (-12,1);
 Нікарагуа – 69,9% і 61,9% (-8);
 Панама – 19,5% і 25,8% (+6,3);
 Парагвай – 59% і 54,8% (-4,2);
 Перу – 48,6% і 31,3% (-17,3);
 Сальвадор – 49,8% і 46,6% (-3,2);
 Уругвай – 9,4% і 8,6% (-0,8);
 Чилі – 21,7% і 11,5% (-10,2) [16].

Як бачимо, частка бідного населення знизилась у всіх країнах, крім Панами та, очевидно, Гаїті, що переживала природні катаклізми. Але найбільше вона скоротилась в Еквадорі та Венесуелі – країнах, що стали бенефіціарами від багаторазового зростання цін на енергоресурси в 2000-ні роки. При цьому, якщо, наприклад, в Аргентині вона скоротилась на 80% за рахунок зростання економіки, у т.ч. експорту, а на 20% завдяки перерозподілу доходів, то у Венесуелі ці показники становили вже відповідно 45% і 55%, перерозподіл був тут найвищим у регіоні [16].

При цьому у Венесуелі, що має одні з найбільших у світі запасів нафти, вводились безкоштовна первинна медична допомога й початкова освіта, субсидії на продукти харчування й отримання освіти, грошова допомога вагітним жінкам, малозабезпеченим родинам та людям похилого віку. А ставилось завдання повністю викоринити бідність. Усе це реалізовувалось під гаслом «соціалізму XXI століття». Цій політиці намагалися наслідувати Р. Корреа в Еквадорі та Е. Моралес у Болівії, що також нарощували видобуток та експорт енергоносіїв та отримували допомогу від У. Чавеса та його режиму. І вони, а ще більше сам У.Чавес, у своїх країнах піддавалися опозицією жорсткій критиці за фактичне ігнорування проблем техніко-економічної модернізації і популістське «розтринькування» доходів від експорту, які навряд чи могли надовго залишитися такими масштабними. Але ці дії урядів мали підтримку з боку широких незаможних мас населення, що забезпечувало їм необхідну електоральну підтримку.

У Венесуелі опозиційні ЗМІ зазнавали тих чи тих утисків, а водночас створювалось інституційне й інформаційне підґрунтя для створення навколо лідера та його оточення справжніх масових об'єднань. Водночас наростала «антикапіталістична» й «антиімперіалістична» (читай: антиамериканська) риторика. США (найвпливовіший зовнішній критик режиму і водночас найбільший торговельний партнер) оголошувались ледь не головним ворогом «революції», очолюваної створеною У.Чавесом у 2007 р. Об'єднаної соціалістичної партії Венесуели (ОСПВ).

Б. Сорж і Д. Мартучеллі вбачають у такому захопленні до внутрішньосупільної й міжнародної конфронтації однозначні прояви популізму: «Вплив популізму в кінцевому підсумку полягає в його здатності сформувати цілісність довкола полюса «народу», яка говорить одним голосом – голосом свого «лідера», при цьому встановлюючи гостроантагоністичні, непримиренні відносини з усіма іншими формами політичного самовираження: це «антинародний» полюс. Вислід цього процесу відомий усім: спіраль взаємних викриттів з обох боків яка ослаблює й, урешті-решт, усуває будь-які форми перемовин і взаємообміну, притаманні плюралістичній демократичній системі» [5, с.215]. Серед популістських ознак «чавістського» режиму вони відзначають, зокрема, такі: месіаністський провід / концентрацію влади; соціально-політичну поляризацію; олігархію / народ; націоналістичну / антиімперіалістичну риторіку; неприйняття істеблішменту / демонтаж демократичних інституцій; високий рівень інфляції; контрольовану державою економіку / націоналізацію; клієнтелістський перерозподіл благ; піднесення корупції; контроль за медіа. Але визнають, що режим перебуває в динаміці і змінах, через що його важко однозначно описати. Тому «можна стверджувати, що перехідний процес триває і що переобрання Уго Чавеса та його заяви, зроблені в січні 2007 року, про побудову «соціалізму XXI сто-

річчя» можуть свідчити про зсув у бік більш авторитарного «каудилістського» й мілітаристського режиму, який урешті-решт може повністю порвати зв'язки з традиційним зразком латиноамериканського популізму» [5, с. 212–213].

Водночас венесуельський лідер розумів, що самотою його режим вистояти проти внутрішніх (і зовнішніх) противників не зможе, а тому прагнув об'єднати навколо Венесуели цілий блок держав з ліворадикальними режимами і очолити таким чином уже регіональний міжнародний політичний рух. Його політичним кумиром був Ф. Кастро, але на відміну від Куби Венесуела мала в своєму розпорядженні величезний «нафтодоларовий» ресурс. В умовах рекордного зростання цін на нафту, якому, здавалося, не буде кінця, та ще й маючи величезні її родовища, котрі дехто оцінював як найбільші у світі, можна було створити альянс країн, що проголошували такі ж цілі «соціалізму ХХ століття» та зголошувалися виступати в регіоні Латинської Америки й Карибського басейну єдиним фронтом.

Прямими союзниками Венесуели, у т.ч. ідеологічними, виступали ліворадикальні режими Куби, Болівії, Нікарагуа та Еквадору. Але була створена й ширша субрегіональна організація, яка спочатку називалася «Боліварська альтернатива для Америки», а сьогодні носить більш широку й претензійну назву «Боліварський альянс для Америк» (ісп. *Alianza Bolivariana para las Américas, ALBA*). Її заснували в 2004 р. Венесуела і Куба. Пізніше до неї приєдналися інші країни з лівими режимами, а також ті малі країни Карибського басейну, що сподівалися на отримання від Венесуели обіцяної економічної допомоги. Сьогодні до АЛБА входять: Антигуа і Барбуда, Болівія, Венесуела, Гренада, Домініка, Еквадор, Куба, Нікарагуа, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Люсія, Сент-Кітс і Невіс, Суринам. Крім того, з 2005 р. почала діяти організація «Петрокарібе», яка об'єднала ледь не всі країни карибського басейну та Центральної Америки. Країни-учасниці (зараз їх налічується 18) отримували венесуельську нафту з оплатою на дуже пільгових умовах, зокрема – своїми традиційними товарами експорту.

Лева частка допомоги припадала, звісно, на союзу Кубу. З 2000 року вона отримувала за заниженими цінами (40% від світових) венесуельську нафту в обсягах спочатку 50, а потім – 100 тис. барелів на добу. Це становило понад 5 млн. т. на рік. Значна частина нафти реекспортувалася, даючи Кубі додаткові прибутки. Куба мала від Венесуели й пряму фінансову підтримку. У 2000-ні роки щорічна допомога Кубі становила за різними оцінками, від 5 до 10 млрд. дол. У свою чергу, у Венесуелі трудилися десятки тисяч кубинських фахівців – лікарів, учителів, працівників силових структур тощо [Див.: 17].

Досить характерно, що в Латинській Америці путінська Росія зробила ставку на найтісніші зв'язки саме з ліворадикальними режимами. Допомогу в 2 млрд. дол. отримала Венесуела, 1 млрд. – Нікарагуа. Кредити були пов'язані з передусім із закупівлею в Росії зброї. У відповідь Венесуела та Нікарагуа услід за

Росією визнали «незалежність» Абхазії та Південної Осетії після російсько-грузинської війни 2008 р. Російським енергетичним компаніям було дозволено освоювати родовища нафти і газу в Венесуелі та Болівії.

Активність У. Чавеса серйозно відбивались і на функціонуванні інших міжнародних організацій у регіоні, де Венесуела поширювала антиамериканську риторіку. У 1973–2006 рр. вона разом із Колумбією, Еквадором, Перу, Болівією входила в Андське співтовариство націй (КАН), у 2012 р. приєдналась до МЕРКОСУР (Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай), вплинувши на посилення в ньому «лівої» ідеології. Була одним із ініціаторів утворення в 2008 р. Союзу південноамериканських націй (УНАСУР).

А в грудні 2011 р. у Каракасі під головуванням У. Чавеса проходив перший (установчий) саміт Співтовариства латиноамериканських і карибських держав (СЕЛАК), що охоплює всі країни Латинської Америки та Карибського басейну, але в ньому не представлені 2 держави Західної півкулі – США і Канада. Це об'єднання створювалося поступово й довгий час виконувало функції свого роду переговорного майданчика при залагодженні політичних конфліктів у тих чи тих країнах. Першою з'явилася Контадорська група, утворена в 1983 р. президентами Венесуели, Колумбії, Мексики та Панами з метою дипломатичного врегулювання збройних конфліктів у центральноамериканському регіоні (Нікарагуа, Сальвадор, Гватемала). У 1985 р. була сформована Група підтримки Контадори (Аргентина, Бразилія, Перу, Уругвай). У 1986 р. ці дві групи країн на нараді в Ріо-де-Жанейро об'єдналися, утворивши так звану Групу Ріо. Це вже був постійно діючий механізм політичних консультацій, покликаний узгоджувати позиції латиноамериканських держав і щодо регіональних, і щодо світових проблем. З часом у Групу Ріо ввійшли всі континентальні латиноамериканські країни, деякі з карибських острівних англомовних країн, а також сама міжнародна організація КАРИКОМ – Карибський спільний ринок, що об'єднує англомовні карибські країни.

У 2008 р. в Бразилії (під головуванням Л. І. Лули да Сілви), а в 2010 р. в Мексиці пройшли саміти країн Латинської Америки і Карибського басейну (КАЛК), де були ухвалені рішення про створення єдиної організації. Нарешті, III саміт КАЛК, або тепер уже Саміт СЕЛАК, що проходив у Каракасі 2–3 грудня 2011 р., забезпечив інституційне оформлення Співтовариства латиноамериканських і карибських держав. На Саміті було ухвалено «Декларацію Каракаса» як програмний документ [Див.: 18], Статут організації, План дій Каракаса 2012, Декларацію на захист демократії та 19 спеціальних комюніке з актуальних питань життя регіону і світу. Як і в колишній Групі Ріо, керівництво в усіх структурних ланках належить так званій «тройці» (використовується російське слово), яку тимчасово очолює країна, що прийматиме найближчий саміт, але до якої вхо-

дить країна, що приймала попередню зустріч, і країна, що прийматиме наступну зустріч на найвищому рівні. План дій передбачає передусім інтенсифікацію інтеграційних процесів у регіоні. Важливо, що, незважаючи на досить серйозні ідеологічні й політичні розбіжності між лідерами багатьох держав, основні документи на установчому саміті були ухвалені одностайно.

Наступні саміти СЕЛАК проходили: у 2013 р. – в Чилі, у 2014 р. – на Кубі, у 2015 р. – в Коста-Ріці, у 2016 р. – Еквадорі, а в 2017 р. має пройти в Домініканській Республіці.

Утворення й початок діяльності СЕЛАК показує, що Латинська Америка разом із країнами Карибського басейну консолідується й шукає власні шляхи включення в світові системи економіки, політики, права тощо. Цій меті й слугує зазначена регіональна інтеграція. Скоординовані (і мультипліковані) комунікації цих країн в усіх функціональних сферах дозволяють і сам комунікативний процес у навколишньому світі спрямовувати в прийнятне для Латиноамериканської цивілізації ричище.

Слід зазначити, що утворення СЕЛАК, як і раніше АЛБА та УНАСУР, стало одним із яскравих проявів «лівого повороту» з його державницько-націоналістичним ухилом, підкресленим інтересом до розв'язання державою згори наболілих соціальних проблем у внутрішній політиці та забезпечення її самостійності, незалежності від глобальних акторів, передусім США, у зовнішній. Це були і спроби своєрідного «захисту» від процесів глобалізації та неоліберального нівелювання ролі держави в суспільному житті. Утім, сам економічний поступ латиноамериканських країн значною мірою був зумовлений швидким економічним зростанням нового глобального гравця – Китаю, що в усе зростаючих масштабах скуповував у країнах регіону сировину та продавав дешеві товари. Китай поступово став для багатьох країн головним торговельним партнером, а з часом і інвестором.

Зрозуміло, що за цих обставин можливе уповільнення економічного зростання КНР негативно відбилася б і на розвитку Латинської Америки. Але в 2000-ні роки відносно швидко розвивалися й інші економічні партнери країн регіону, передусім, Євросоюз, США, розвивались зв'язки з Росією та Індією. Своєрідним локомотивом економічного піднесення Латинської Америки виступала Бразилія, котру аналітик Дж. О'Ніл 2001 р. включив до групи країн швидкого економічного розвитку БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай).

У міжнародних відносинах у регіоні цього періоду домінували інтеграційні процеси в рамках як старих інтеграційних об'єднань (МЕРКОСУР, НАФТА тощо), так і нових. Але наростали й тертя між сусідніми країнами, до яких в умовах переважно сировинної економіки штовхала насамперед боротьба за ресурси, що було характерним і для інших регіонів світу. Це стосувалося і бо-

ротьби між сусідніми країнами за контроль над водними (гідроенергетичними) ресурсами рік Парагвай, Ла-Плата, Амазонка. Тривають спори між Колумбією й Нікарагуа стосовно приналежності ряду островів у Карибському морі. Територіальні суперечки з сусідами має Венесуела: із Гайаною за володіння нафтоносним районом ріки Есекібо та з Колумбією. З останньою гострі конфлікти виникали через надання прихистку у Венесуелі партизанам із FARK та їх переслідування колумбійськими вояками. Аналогічні зіткнення відбувались і на кордоні Колумбії з Еквадором. Ще однією гострою проблемою є питання повернення Болівії виходу до Тихого океану, відібраного Чилі в результаті Тихоокеанської війни 1879–1883 рр. Аргентина конфліктує за володіння островами з Чилі та Великобританією. Є й інші територіальні суперечки в регіоні. Але всі ці тертя не виливаються в кровопролитні війни.

«Лівий поворот» і популістська (державницько-націоналістична) модель легко прижилися в Латинській Америці, позаяк узгоджувалися з традиційним стилем комунікацій Латиноамериканської цивілізації. Проте сприятлива світова економічна кон'юнктура, яка живила цей «поворот», виявилася нетривалою. Першим «дзвіночком» для нього стала світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., котра обрушила світові ціни на енергоносії та сировину. Щоправда, незабаром ціни знову піднялися, хоча й не досягли колишніх максимумів. Темпи економічного зростання дещо «пригальмували» і підтримка лівих сил зменшилась, а в деяких країнах вони взагалі втратили владу (Парагвай, Панама, Чилі). Однак у цілому, здавалося, «лівий дрейф» продовжиться ще тривалий час.

Та пройшло лише кілька років, і ситуація знову почала погіршуватись. Сповільнювались темпи зростання в Китаї, найбільшому споживачеві експортної продукції латиноамериканських країн, і його практично ніким було замінити. Це й спонукало до пошуку гнучкіших методів економічної політики та нових ринків. Проявом цих тенденцій стало створення в 2012 р. нового економічного блоку – Тихоокеанського альянсу (ТА). Його утворили Мексика, Колумбія, Перу та Чилі. Ці доволі потужні країни в основу економічної політики поклали принципи неолібералізму. Якщо для Мексики та Колумбії, що мали тісні зв'язки з США, це було більш-менш природним, то приєднання до ТА президента Перу О. Умали, котрий позиціонував себе прихильником лівих ідей, стало несподіванкою. Логічною виглядала підтримка неоліберального ТА з боку президента Чилі правого центриста С. Піньєри, але дуже показовою стала згода з політикою альянсу з боку соціалістки М. Бачелет, що перемогла на президентських виборах 2014 р. Цей альянс було укладено не стільки для розвитку взаємної торгівлі між його учасниками, скільки для спільного просування країн на ринки АТР. Примітно, що три країни (Мексика, Перу та Чилі) стали учасниками очолюваного США Транстихоокеанського партнерства (ТТП). Очевидно й інше: ТА за обя-

гами економіки мало поступається МЕРКОСУР і стає в регіоні його справжнім неоліберальним конкурентом. Неоліберальні тенденції в економіці поширені й у Центральній Америці, де частина країн орієнтується на співпрацю з США та об'єднанням НАФТА.

Ось на цьому тлі й проявилися міжнародно-політичні пріоритети різних країн та альянсів, коли їм довелося голосувати 27 березня 2014 р. на Генеральній Асамблеї ООН за проект резолюції про територіальну цілісність України. Серед латиноамериканських країн цю резолюцію підтримали всі чотири країни ТА, а також Панама, Коста-Ріка, Гватемала, Гондурас, Гаїті та Домініканська Республіка. Утримались чотири країни МЕРКОСУР, а також Еквадор, Сальвадор, Гайана, Суринам. А виступили проти чотири країни АЛБА (Куба, Нікарагуа, Венесуела та Болівія). Таким чином, політичні (й ідеологічні) орієнтації правлячих режимів, політика, котру вони проводять, прямо відбилися на ставленні до територіальної цілісності України та російської загарбницької політики.

Але 2014 рік одночасно започаткував новий період не лише у світовій політиці, а й у світовій економіці. Передусім різко покотились униз світові ціни на енергоносії, зменшившись на початок 2015 р. утричі, а на початок 2016 р. – учетверо порівняно з початком 2014 р. Одночасно погіршилась світова економічна кон'юнктура, зокрема, упали ціни на сировину, а в Китаї продовжили знижуватись темпи зростання.

У Латинській Америці найбільше постраждали країни, чиї доходи прямо залежать від експорту нафти. Так, у Венесуелі у 2015 р. ВВП скоротився на 8%, а рівень бідності зріс до 73%. Виник гострий дефіцит найнеобхідніших товарів [19]. У Бразилії спад виробництва склав 3%. Економічна рецесія в ній визнається найгіршою за останні 80 років. Це вдарило й по Аргентині, у якої на Бразилію припадає 18,5% всього експорту та 42% імпорту товарів легкої промисловості й важкого машинобудування [20].

Оскільки Венесуела втратила можливість допомагати союзникам, передусім Кубі, становище їх серйозно погіршилось і вимагало адекватних ситуації шляхів виходу з кризи. У добу глобалізації «лівий дрейф» виявився для Латинської Америки врешті-решт тупиковим курсом. А тому вже з 2015 р. почали відбуватися суттєві політичні зміни в країнах із лівими та лівоцентристськими режимами. Насамперед варто відзначити зміни в міжнародному становищі Куби. Ще в грудні 2014 р. керівник Куби Р. Кастро і президент США Б. Обама домовились про початок нормалізації двосторонніх відносин. У липні 2015 р. були відновлені дипломатичні відносини між двома державами, розірвані ще 1961 р. Почали налагоджуватись торговельно-економічні зв'язки. А в березні 2016 р. Кубу відвідав президент США. Це змінювало й загальний характер стосунків між США і Латинською Америкою.

На президентських виборах в Аргентині у листопаді 2015 р. ліві пероністи зазнали поразки, а перемогу здобув правий центрист М. Макрі, що почав проводити неоліберальну економічну політику й налагоджувати зв'язки з США, виявив інтерес до входження Аргентини в ТТП. Буенос-Айрес у березні 2016 р. також відвідав Б. Обама.

6 грудня 2015 р. у Венесуелі відбулися парламентські вибори. Вони проходили на тлі економічної розрухи, з якою вже не міг упоратися уряд «чавіста» Н. Мадуро, котрий ще в 2013 р. замінив на посаді президента померлого У. Чавеса. На виборах повну перемогу здобула права опозиція, котра отримала 2/3 місць у парламенті і вже планує в 2016 р. усунути з посади Н. Мадуро в порядку імпічменту.

А тим часом у Бразилії процедура імпічменту проти президента Д. Русеф у квітні 2016 р. вже була започаткована. У цій країні розгорівся небачений корупційний скандал, у який виявились уплутаними більшість депутатів парламенту та керівництва правлячої Партії трудящих. Це загрожує потрясінням для всієї політичної системи країни.

Нарешті, у Болівії в лютому 2016 р. більшість громадян висловились на референдумі проти нового переобрання на посаді президента Е. Моралеса з його «Рухом до соціалізму». Не буде переобиратися на посаду президента і Р. Корреа в Еквадорі.

Таким чином, майже в усіх країнах Латинської Америки відбувається, або найближчими роками ймовірно відбудеться зміна політичних режимів. «Лівий дрейф» закінчується. На порядку денному вимальовується скоріше «неоліберальний дрейф». Та чи закріпиться він? Адже до нього Латинська Америка в минулому досить погано пристосовувалась. Утім, інші перспективні варіанти для поступу християнських суспільств, відмінні від шляху «класичного» Заходу, поки що не проглядаються.

Список використаних джерел і літератури

1. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В. Г. Космина. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимева, Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с. – (Philosophy).
3. Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пьер Шоню ; пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 608 с. (Великие цивилизации).
4. Zea L. Latinoamérica y el mundo / Leopoldo Zea. – Caracas : Universidad Central de Venezuela, 1960. – 164 p.

5. Сорж Б., Мартучеллі Д. Латиноамериканський виклик: Соціальна згуртованість і демократія / Бернарду Сорж, Даніло Мартучеллі; пер. з португ. та англ. Т. Цимбал. Львів: Кальварія; К.: Ніка-Центр, 2014. – 288 с.
6. History of Latin American Civilization : Sources and Interpretations [ed. by Lewis Hanke]. – Boston : Little, Brown, 1967 –. – Vol.2 : The modern age. – 1969. – xvii, 548 p.
7. Perón J. D. Conducción política / J. D. Perón – Buenos Aires: Mundo Peronista, 1952. – 252 p.
8. Космина В.Г. Куба: інституційні струси у ХХ столітті / В.Г.Космина // Зовнішні справи. – 2015. – № 10. Історичні науки. – С. 34–37.
9. Устав Организации американских государств : 30 апреля 1948 г. // Гвоздарев Б. И. Организация американских государств. – М. : Изд-во Ин-та междунаро. отн-й, 1960. – С. 273–292.
10. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ : сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт ; пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б. С. Ерасова. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
11. Williamson J. What Washington Means by Policy Reform [Електронний ресурс] / John Williamson, Peterson Institute for International Economics. Chapter 2. from Latin American Adjustment: How Much Has Happened? Edited by John Williamson. Published April 1990. // Режим доступу: <http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?ResearchID=486>
12. French-Davis, R. El contexto de las privatizaciones y la situación actual: Entre el Consenso de Washington y el crecimiento con equidad [Електронний ресурс] / R. French-Davis // Nueva Sociedad: revista latinoamericana de ciencias sociales. – №207. – Режим доступу: http://nuso.org/upload/articulos/3405_1.pdf (P.54)
13. Жирнов О.А. Латинская Америка : затянувшееся ожидание экономического чуда : науч.-аналит. обзор / О.А. Жирнов, И.К. Шереметьев ; Рос. акад. наук, ин-т науч. информ. по обществ. наукам. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – 107 с. – (Проблемы Латинской Америки).
14. Жирнов О.А. «Левый поворот» в Латинской Америке : аналитический обзор / О.А. Жирнов, И.К. Шереметьев ; РАН ; ИНИОН ; Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регион. проблем : Отд. Зап. Европы и Америки. – М. : ИНИОН РАН, 2008. – 130 с. – (Проблемы Латинской Америки).
15. Ocampo J.A. La difícil coyuntura económica latinoamericana [Електронний ресурс] / José A. Ocampo // Infolatam. – 2015. – 22 de diciembre. – Режим доступу: <http://www.infolatam.com/2016/01/04/la-dificil-coyuntura-economica-latinoamericana/>
16. Paullier J. El secreto de Venezuela en su lucha contra la pobreza /Juan Paullier // BBC Mundo, Caracas. – 2012. – 5 de enero

17. Дабагян Э.С. Специфика Кубино-Венесуэльского альянса / Э.С. Дабагян // Мировая экономика и международные отношения . – 2013 . – № 5 . – С.81-90
18. Declaración de Caracas [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.celac.gob.ve/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=77&lang=es
19. Oppenheimer A. Venezuela: ¿cerca del ‘colapso total’? [Електронний ресурс] / Andres Oppenheimer // El Nuevo Herald. – 2016. – 20 de abril. Режим доступу: <http://www.elnuevoherald.com/opinion-es/opin-col-blogs/andres-oppenheimer-es/article72968392.html#1>
20. Colombo E., Robba A. La peor crisis de Brasil en 25 años [Електронний ресурс] / Emiliano Colombo, Alejandro Robba // Pagina 12. – 2015. – 19 de octubre. – Режим доступу: <http://www.pagina12.com.ar/diario/economia/2-284140-2015-10-19.html>

1.4 ПРОЦЕСИ СУСПІЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В АРАБСЬКИХ КРАЇНАХ ЗАТОКИ

1.4.1 Передумови проведення системних реформ: внутрішні і зовнішні чинники

Характер і перспективи політичного розвитку арабських монархій на початку XXI ст. багато в чому визначаються системою державного управління, пріоритетами зовнішньої та внутрішньої політики, а також станом політичної свідомості національних еліт у цих країнах.

Водночас, під впливом процесів регіоналізації та глобалізації у регіоні Затоки ця система перебуває у мінливому, динамічному стані. Нині арабські монархії Затоки докладають зусилля, спрямовані на реформування політичних інститутів, а також надання їм ознак, притаманних західним демократіям, з урахуванням власного бачення національної моделі політичного устрою.

У цьому контексті цілком справедливим є твердження, що «...серед гострих проблем, з якими мусульманські держави увійшли у XXI століття, особливе місце посідають виклики, пов'язані з глобалізацією та відповідною модернізацією місцевих суспільств» [1, с. 320].

Важливим фактором проведення реформ в арабських монархіях став вплив з боку провідних міжнародних акторів в економічному, військово-політичному та гуманітарному відношеннях [2, с. 91], який, утім, має досить суперечливий характер, а сама модернізація в арабських монархіях здійснюється вкрай повільно, маючи, здебільшого, «косметичний» характер, незважаючи на зусилля провідних західних країн їх активізувати, прискорити та надати їм характеру демократичних змін.

Аравійські монархії завдяки своїм зваженим внутрішньополітичним підходам змогли приборкати «огульну» демократизацію субрегіону Затоки, зосередивши власні духовні та матеріальні ресурси на модернізації й адаптації глобалізаційних викликів до місцевих реалій. Подібним чином т. зв. «Аравійська

шістка» спромоглась підключитись до магістральних тенденцій цивілізаційного розвитку, не позбуваючись своєї самоідентичності та автохтонності, запропонувавши світові унікальну формулу гармонізації західної культури з традиційними цінностями мусульманських суспільств.

У практичній площині зацікавленість у вивченні західного досвіду державотворення не призвела в арабських країнах до зрушень у політичному світогляді. Західна політична модель демократичного розвитку була чужою арабській еліті, яка висунула власні проекти політичного і соціально-економічного розвитку («Ісламський проект», «Лівійська альтернатива»), що відображають особливості арабської політичної культури і ментальності.

Крім того, для арабських теоретиків, і в цілому для арабської політичної свідомості, близькими завжди були ідеї «обмеженої монархії» – організації халіфату на основі обмеження одноосібної влади монарха.

Передусім, як зазначає американський політолог арабського походження В. Фарес, монархічні режими на Близькому Сході створили політико-юридичний простір, який може збільшуватися, але не здатний скорочуватися, оскільки навіть зменшення географічної території не спричиняє трансформації політичної ідеології ісламу [3]. Цей простір став частиною світової цивілізації, в якій місія арабського світу визначається як поширення політичної ідеології ісламу у світовому масштабі. Відтак, спостерігається конфлікт між ідеєю ісламізації світу та поширенням демократії західного зразка, яку просувають країни «Великої вісімки».

Ця модель, безумовно, є прагматичною і перспективною, перш за все для арабського світу, хоча, як зазначає російський історик-сходознавець Л. С. Васильєв, усі монархії «аравійської шістки» сьогодні – це багаті і процвітаючі держави, щоправда, їх добробут – результат, радше, щедрості долі, аніж власних цілеспрямованих зусиль [4].

Утім, з цим твердженням важко погодитися повністю, оскільки у новітній історії є приклади, коли деякі арабські держави, маючи у своєму розпорядженні величезні природні ресурси, не змогли ефективно розпорядитися ними, забезпечити належний рівень життя для своїх громадян (Лівія, Алжир, Судан). Арабські ж монархії змогли досягти значних успіхів не лише у своєму економічному розвитку, але й у розбудові соціальної сфери, не змінюючи при цьому політичний режим і, не копіюючи західні зразки демократії, зокрема, вестернізовані моделі політичного устрою.

Арабські монархії доцільно розглядати як особливий суб'єкт політичної модернізації, оскільки від решти арабського світу ці режими суттєво відрізняються за такими ознаками:

Високий рівень валового національного доходу дає можливість аравійським монархіям самостійно розвивати економіку, реалізовувати масштабні на-

ціональні проекти без залучення ресурсів міжнародних фінансових інститутів, підконтрольних західним державам. При цьому арабські монархії накопичили величезний обсяг коштів у державних суверенних фондах¹, загальний обсяг активів яких становив станом на 2010 рік 1,5 трлн. дол. США [5].

Доказом фінансової незалежності арабських монархій є те, що у першому десятилітті XXI ст. країни «аравійської шістки» посіли перше місце у світі за фінансуванням інвестиційних проектів. Наприклад, влада Саудівської Аравії оголосила про намір протягом 2000-2010 рр. реалізувати будівельні проекти загальною вартістю понад 365 млрд. дол. США [6]. Приблизно стільки ж інвестовано у різні проекти Еміратами. У свою чергу, Катар оголосив про намір інвестувати 150 млрд. дол. США у розвиток власної соціально-економічної інфраструктури [7], а на реформи в Бахрейн і Омані було виділено 20 млрд. дол. США [8]. Інвестиційні проекти, а також наявність величезних запасів стратегічної сировини забезпечують розвиток національної економіки, наслідком чого є високий рівень життя населення, всеохоплюючі соціальні гарантії, що, у свою чергу, забезпечує політичну стабільність монархічних режимів. Водночас, в економічній площині для цих країн характерна орієнтація на «ідеологію суспільства споживання», яка є притаманною для західних демократій. Крім цього, арабська політична еліта щиро сприймає цінності західної освіти, передові технічні та інформаційні технології. Водночас, в арабських монархіях викликають відторгнення побутові ознаки західної цивілізації, які спрощують стандарти суспільної поведінки, що не сприяє зближенню двох цивілізаційних світоглядів, у тому числі й на рівні політичного сприйняття;

В ідеологічній основі політичної системи монархічних режимів полягає іслам, що насамперед впливає на політичні процеси в арабських монархіях, визначає сталість самої політичної конструкції, яка забезпечує монархічну владу. «Ісламізація» політики, в принципі, не сприяє демократизації суспільства. Заідеологізований релігійний світогляд виявляється в тому, що в арабських монархіях збереглися історичні риси арабського державотворення – наявність лідерів, кланів, політичних традицій, які формувалися на протязі століть. Для арабських монархій характерна відсутність багатьох політичних свобод, що не викликає значного невдоволення в суспільстві. Намагання опозиційних сил вплинути на владу або дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію не приносять успіху. Слабкість опозиційних сил виявляється у тому, що вони діють під традиційними релігійно-політичними гаслами, які мало чим відрізняються від державної політичної ідеології, але їх сутність завжди ґрунтується на ідеології

¹ Державні суверенні фонди – широко розповсюджені у державах РСАДЗ фінансові інструменти, статки яких наповнюються за рахунок прибутків від експорту вуглеводневої сировини та використовуються як для інвестування у закордонні програми і проекти (ОАЕ, Катар), так і для поповнення інших фондів розвитку та заощаджень на кшталт Резервного фонду майбутніх поколінь у Кувейті.

«радикального ісламу». Це, у свою чергу, викликає занепокоєння у західному світі, і не дає підстав для використання західними країнами ісламської опозиції для досягнення задекларованої мети – демократизації політичних інститутів в арабських монархіях. Самі зовнішні зусилля західних країн з просування ідей індивідуалізму, лібералізму, конституціоналізму, прав людини, рівності, верховенства закону, демократії і вільного ринку, здебільшого, викликають відторгнення як в традиційному арабському світі, так і серед опозиційних політиків;

Незважаючи на відмінності у динаміці і напрямках суспільно-політичного розвитку арабських монархій, в їх політичній модернізації виокремилися спільні тенденції. Зокрема, це поява нових функцій політичної системи, розвиток політичного плюралізму, поширення обмежених форм і механізмів участі населення у політичному житті, реформування національних правових систем, розширення і вдосконалення політичних норм і традицій відповідно до вимог сучасності. На практиці їхні політичні системи сприйняли частину західних норм і інститутів, у деяких арабських монархіях були ухвалені закони, які закріпили принципи організації державної влади. Ці країни пройшли етап формування апарату управління західного зразка, включаючи створення дорадчих органів, які, хоча й не є повноцінними парламентськими інститутами, але їх політичні функції і завдання дають змогу розглядати їх як демократичні органи, що, враховуючи національну специфіку арабської політичної ментальності, мають перспективи для подальшого розвитку.

Саме під впливом цих факторів склалася, певною мірою, унікальна модель політичного устрою аравійських монархій, яка, в принципі, не вимагає негайного реформування та досить успішно конкурує з західними моделями демократії.

Водночас, в епоху глобалізації, яка стала на початку XXI ст. основною тенденцією світового соціально-економічного і політичного розвитку, монархічні режими в субрегіоні Затоки не могли залишатися осторонь основних напрямів розвитку цивілізації. Реагуючи на цивілізаційні зміни, ці країни розпочали проведення політичних реформ, що було викликано необхідністю зміцнення та легітимізації монархічної влади усередині окремих країн. Зі свого боку, провідні держави Заходу нині не могли залишатися осторонь тих політичних процесів, які відбувались усередині монархічних режимів, оскільки будь-які зміни розглядаються цими країнами крізь призму власних геополітичних та економічних інтересів.

Самі ж модернізаційні процеси в арабських монархіях розглядаються в західному світі з точки зору можливостей впливу на ситуацію всередині цих країн з метою забезпечення домінуючого положення у субрегіоні Затоки як центрів політичної та військової сили.

Ініціатором та основною рушійною силою співпраці у сфері демократичних реформ з монархічними державами Затоки виступають США, які реалізу-

ють геополітичний проект «розширеного Близького Сходу». Слід відзначити, що арабські монархії увійшли до сфери геополітичних інтересів США ще за часів «холодної війни». Однією з важливих причин цього стало усвідомлення Вашингтоном непересічної ролі цих країн у забезпеченні енергетичної безпеки США. Саме проблема енергетичної безпеки була покладена у фундамент «доктрини Картера», яка під завісою демократичної риторики (її провідним концептом була декларація про необхідність підтримки зусиль інших націй в напрямку створення демократичних інститутів, які б забезпечили подальше просування на шляху до свободи) була спрямована на забезпечення власних стратегічних інтересів не тільки в цьому регіоні, але й у світовому масштабі.

На початку XXI ст. енергетичні інтереси США та інших західних країн практично не змінилися. Проте, стратегічне значення регіону актуалізувалося іранською проблемою, невирішеністю «афганського» та «іракського» питань, що не сприяло зміні політичної риторики, перегляду вже відомих загальнополітичних доктрин. Зазначимо, що ідеологія «просування демократії», хоча і не довела своєї ефективності з точки зору демократизації арабського політичного простору, все ж таки залишається вкрай важливим аспектом ідеолого-політичного забезпечення присутності (політичної, економічної, військової) США та інших західних країн у субрегіоні Затоки.

Політика «просування демократії» визначається західними країнами як намагання, перш за все, громадських інститутів західного світу популяризувати ідеї демократії у так званих «периферійних» суспільствах. Водночас, як засвідчує практика, за фасадом цих громадських організацій здебільшого присутні державні інститути, які реалізують конкретні цілі та захищають особисті політичні інтереси.

Події 11 вересня 2001 р. активізували намагання країн «Великої вісімки» впливати на політику країн Затоки, а нові акценти у співпраці США з арабськими монархічними режимами почали викристалізовуватись після того, як Вашингтон перейшов до активної фази «боротьби з тероризмом» в Афганістані, що співпала у часі з початком військової операції проти Іраку у 2003 р.

У травні 2003 р. президент США Дж. Буш-молодший заявив про необхідність економічної співпраці з країнами регіону, про намір створити зону вільної торгівлі між США та країнами Близького Сходу, які є союзниками Америки в регіоні. Дж. Буш-молодший наголошував також на тому, що метою США є, перш за все, мир на Близькому Сході, а економічна співпраця має сприяти оновленню відносин між країнами, «замінити стару ненависть новими надіями». Ця співпраця, за словами американського президента, мала б дозволити країнам, з якими США встановлюватимуть економічні відносини, знизити залежність від експорту нафти, відкрити можливості для подальшого політичного реформу-

вання, а вільний ринок сприятиме подоланню корупції, що, у свою чергу, мало б принести у регіон «процвітання і свободу» [9].

Водночас, співпрацю арабських монархій з країнами «Великої вісімки» у сфері здійснення політичних реформ не можна назвати безконфліктним процесом, який, по-перше, дає реальні результати у сфері політичного реформування, а, по-друге, має зрозумілі та чіткі перспективи. На думку автора, це пов'язано з тим, що самі країни «Великої вісімки» не є єдиним політичним конгломератом, оскільки переслідують різні цілі у близькосхідному регіоні, маючи відмінне від арабських монархій розуміння суті процесу реформації.

Основне протистояння проходить по лінії демократизації монархічних режимів, проведення відповідних реформ, сутність яких країни «Великої вісімки» бачать по-різному, тоді як арабські монархії позитивно сприймають лише їх окремі аспекти, які, в основному, стосуються економічного співробітництва. Великобританія, Франція, Італія і Німеччина на сьогодні виявляють значний інтерес до регіону Близького Сходу. Проте їхня активність є далекою від тієї наполегливості, яку демонструють США [10, с. 446]. На відміну від ідеї «розширеного Близького Сходу», Європейський Союз ще у 1995 р. затвердив програму, відому під назвою Барселонський процес, яка, однак, не поширюється на монархічні режими Затоки [11], що свідчить про недооцінку на той час стратегічного потенціалу цих країн з боку Європи.

Політика агресивного просування демократії не знаходить підтримки й серед низки західних політологів. Як вказує керівник «Проекту за демократію і правління закону» Фонду ім. Карнегі з підтримання міжнародного миру Т. Каротерс, агресивний демократичний наступ в арабському світі несе в собі як переваги, так і глобальні загрози. Перевагою є те, що, формуючи демократичні пріоритети, західні країни підвищують власний імідж поборників демократії.

Дослідники О.О. Волович [12] та О.Б.Подцероб [13] вказують на те, що саме через негативну позицію арабських країн (у першу чергу Саудівської Аравії), а також деяких європейських союзників США, проект «Великий Близький Схід» втратив не лише первинну назву, але й первісний зміст, позбувшись своєї «наступальної сили».

Успіхи реформування політичної системи в Саудівській Аравії, незважаючи на обмеженість і певну обережність у проведенні перетворень, були відзначені, зокрема, у Європейському Союзі. Так, у ході офіційного візиту Ж. Ширака в Саудівську Аравію у березні 2006 р. тодішній президент Франції позитивно відгукнувся про проведені у королівстві перетворення в адміністративній (проведення виборів до органів місцевого самоврядування) та соціальній (розширення прав жінок у саудівському суспільстві) сферах [14].

Справедливою, на наш погляд, є загальнопоширена теза про те, що події 11 вересня 2001 року у США змусили Вашингтон переосмислити тактику відносин

з країнами Близького Сходу та Північної Африки і, зокрема, з РСАДЗ. Думається, що лише подолання негативного стереотипу США у регіоні у поєднанні з лібералізацією політичного життя та соціально-культурного середовища в арабських монархіях Затоки стане запорукою запобігання і радикалізації настроїв окремих верств аравійських суспільств у бік екстремістського ісламізму.

З другого боку, США та великі європейські країни почували б себе набагато безпечніше у разі, якщо б в усіх країнах РСАДЗ встановилася конституційна форма монархії, що наблизило б їх у політичному плані до європейських країн, де зберігаються монархічні режими в умовах розвинутої парламентської системи, діють політичні партії та чіткі механізми впливу на монарші родини. Водночас, західні держави зацікавлені, насамперед, у популяризації серед арабського населення (особливо молоді) притаманних для європейців та американців стереотипів і норм поведінки, звичок, традицій. Саме на це спрямована агітація місцевого населення здобувати вищу освіту на Заході або у філіях західноєвропейських та американських вищих навчальних закладів у країнах Затоки, створення сприятливих умов для відвідання громадянами країн Ради США та західних країн шляхом лібералізації візового режиму, надання дозволів на здійснення аравійськими авіакомпаніями (Емірейтс, Етїхад, Катар Ейрвейз) польотів до найбільших аеропортів світу з одночасним наданням зазначеним авіаперевізникам права так званої «п'ятої свободи» тощо.

Розуміючи невідворотність реформ, консервативні монархічні системи Аравії, хоча й на різних етапах розвитку своїх держав, дійшли висновку щодо неминучості проведення внутрішньої модернізації для забезпечення подальшого існування правлячих режимів та уникнення соціальних потрясінь.

На нашу думку, зусилля Заходу у напрямку демократизації країн РСАДЗ виявились неефективними у зв'язку з існуванням низки чинників, які мали вирішальне значення для розвитку політичного життя у регіоні в цілому.

Унаслідок проведення економічних перетворень, які були реалізовані завдяки величезним фінансовим надходженням від торгівлі вуглеводнями, змінилася структура не лише економіки, але й соціального складу населення Затоки за класифікацією ООН, з початку XXI ст. країни Затоки стабільно входять до групи держав з високим (Бахрейн, Оман, Саудівська Аравія) і дуже високим (Кувейт, Катар, ОАЕ) рівнем розвитку людського потенціалу [15, с. 3].

До того ж, монархічні режими є політично самодостатніми. Можна погодитися з В.А.Мельянцевим у тому, що влада в арабських монархіях здатна своїми силами і без використання армії впоратися з політичними та економічними негараздами, не відчуваючи при цьому потреби у реформуванні політичної системи [16, с. 132]. Свідченням цього, зокрема, була обмежена політична активність в цих країнах під час подій «Арабської весни» початку 2011 р. Буде не зайвим навести

приклад Китаю, який доводить, що, навіть за відсутності демократичних змін або розвинених демократичних інститутів держава здатна активно розвиватися в економічній площині, ігноруючи при цьому рекомендації західних критиків.

Крім того, монархічний режим у його нинішньому «класичному варіанті» може достатньо ефективно протистояти ісламському фундаменталізму, а будь-які корінні зміни в країнах, де монархія є типом державного устрою, неминуче послаблять систему державного впливу на релігійне життя, у чому не зацікавлені, в першу чергу, країни «Великої вісімки», які бачать вигоди арабського політичного екстремізму у поширенні ідей радикального ісламу.

Загальна політична нестабільність, викликана подіями, що не лише впливають на встановлення балансу сил в регіоні, але й вимагають військової присутності західних країн у регіоні, обумовлюють факт відходу питання демократичних реформ на другий план. Головним же напрямком співпраці залишається військово-політичне співробітництво між провідними західними державами та арабськими монархічними режимами.

Таким чином, на сьогодні відсутні вагомі причини для активного впровадження арабськими монархіями політичних реформ західного зразка. Водночас, самі країни «Великої сімки» наполягають на цих реформах «за інерцією», не бажаючи порушити внутрішньополітичну стабільність у державах Затоки. На цю трансформацію політичних пріоритетів вказував, зокрема, З. Бжезінський, який писав, що за останні роки завдання у сфері зміцнення глобальної безпеки в арабському світі полягають у умиротворенні, а, згодом, реорганізації політичних режимів. Йдеться, перш за все, про необхідність зменшення активності США та західних країн у просуванні демократії [17, с. 86-87].

Слушно видається думка, що «ісламська культура є основною причиною неможливості встановлення західної демократії в більшості мусульманських країн» [18], тому можна погодитися з російською дослідницею М. А. Сапроновою у тому, що основна теоретична проблема, яка постає у зв'язку з цим, пов'язана з пошуком і розробкою моделі, а швидше за все, безлічі моделей демократії і тих форм, яких вона може набути в арабському регіоні [19].

Як зазначає українська дослідниця Ж.Б.Ігошина, процес формування нових контурів політичних систем арабських країн викликав гостру дискусію серед арабських науковців щодо можливості адаптації принципів західної демократії до арабських політичних реалій, а також боротьбу соціально-політичних сил арабських країн за реалізацію власних інтересів [20].

Йдеться, насамперед, про те, що основні принципи демократії (вільні вибори, діяльність політичної опозиції, свобода ЗМІ, плюралізм, гарантії прав та свобод людини і громадянина) повинні узгоджуватися з ісламськими (національними) традиціями, ісламською політичною культурою.

На цьому акцентують увагу й українські дослідники, вказуючи на те, що збереження національної ідентичності залишається головною метою суспільного буття в ісламському світі, що, у свою чергу, визначає негативне ставлення арабської спільноти до втручання в їх культурно-цивілізаційний простір [21].

Саме тому співпраця між арабськими монархічними режимами і західними країнами зосереджена, насамперед, на гуманітарній складовій. Основними напрямками діяльності країн «Групи Восьми» стають активна допомога у розширенні прав жінок в економічному житті, залучення їх до політичної діяльності, співпраця в освітній сфері, допомога у проведенні судової реформи, розвиток юридичної системи, підтримка зусиль щодо підвищення ролі громадянського суспільства, включаючи різні політичні і громадські організації та групи, розвиток засобів масової інформації тощо [22].

Отже, можна відзначити наявність певних тенденцій у співпраці західних країн та арабських держав Затоки з питань політичного реформування монархічних режимів.

По-перше, активне просування демократії «західного типу» викликає зростаючий опір з боку політичної еліти, суспільства, традиційних ісламських інститутів. Саме по собі втручання у життя арабських монархій під егідою необхідності запровадження політичних реформ, безумовно, є формою політичної експансії, в першу чергу США, з метою забезпечення власних стратегічних інтересів в субрегіоні Затоки.

По-друге, ідеї сучасної західної політичної модернізації не є ідеальними або єдиними зразками політичної еволюції для арабських монархій. Існують можливості політичної модернізації за так званим «східним типом», який являє собою особливий шлях реформування політичної системи, спрямований на здійснення синтезу демократичних принципів, норм конституційного лібералізму і певної політичної культури в її конфесійній і регіональній своєрідності.

По-третє, арабські монархії в цілому мають великий досвід здійснення складного модернізаційного розвитку власних політичних систем. Самі процеси трансформації політичних систем у мусульманському світі тривають вже довгий час, хоча й повільніше, ніж у західних країнах. Зазначений факт, тим не менш, не дає підстав говорити про безперспективність арабського шляху реформування політичної системи або про його антидемократичну спрямованість.

По-четверте, на сучасному етапі західні країни дедалі глибше усвідомлюють марність своїх зусиль щодо нав'язування власної моделі політичного устрою в арабському світі. Відповідно, можна прогнозувати, що основна співпраця зміщуватиметься у бік військового співробітництва та взаємодії в гуманітарній сфері, хоча західний політичний дискурс і надалі декларуватиме необхідність демократичної модернізації політичних інститутів арабських монархічних режимів.

Враховуючи племінний устрій арабських монархій, історичну та культурно-релігійну гомогенність місцевих бедуїнських громад, можна очікувати, що будь-яка з країн Ради Затоки може стати рушійною силою перетворень на теренах решти країн РСАДЗ. Крім того, успіх реформ напряму залежить від готовності арабських суспільств взяти на себе частку відповідальності за подальшу долю своєї країни у разі здійснення модернізаційних перетворень, які змінять «правила гри» на довгі роки наперед.

Саме по собі об'єднання РСАДЗ є ідеальним практичним прикладом, який дає можливість збагнути, що співпраця в економічній площині може з часом принести дивіденди для реалізації всеохоплюючої політичної інтеграції.

У першому десятилітті XXI століття стало очевидним, що держави Ради повністю відійшли від старих тенденцій регіоналізму, які формувались в рамках протекціоністського блоку під проводом Великобританії у контексті «холодної війни», максимально наблизившись до нової моделі субрегіональної співпраці, яка характеризується поглибленням політико-економічних зв'язків та чіткою організаційною структурою.

Глобалізація змусила національні структури Затоки мислити категоріями субрегіональних проблем, підштовхнувши РСАДЗ до розбудови міцних міжрегіональних зв'язків та партнерських відносин у відповідь на глобальні виклики.

Монархії Затоки мають спільну культурну ідентичність, інтереси та схожі сфери занепокоєння, які допомагають розширити спектр інтеграційних перспектив.

Вагомими причинами, які дозволяють з оптимізмом дивитись на майбутнє політичних реформ та інтеграційних угод в рамках РСАДЗ, є унікальність монархічних режимів Затоки як таких. Низка учених вважає, що монархії, швидше за все, стануть найбільш успішним прикладом адаптації до глобалізаційних викликів та вимог реформування на Близькому Сході. У цьому сенсі слід зазначити, що монархії Затоки насправді виявилися більш гнучкими ніж республіканські режими, оскільки їм вдалось прийняти, а згодом й імплементувати селективні реформи, не змінюючи цілісності та архаїчності самої системи владної вертикалі.

На наше переконання, інтеграція країн Ради є не лише потрібним, але й вкрай важливим інструментом для управління викликами внутрішньої безпеки субрегіону Затоки.

У той час, коли міжнародна спільнота намагається посилити міждержавну інтеграцію на тлі зростання рівня глобалізації, посилення ролі США у субрегіоні Затоки, члени РСАДЗ у безпековому відношенні не мають альтернативи розбудові системи взаємозалежності, насамперед, у питаннях забезпечення внутрішньої та субрегіональної безпеки. Враховуючи ці фактори, інтеграція може сприяти:

- створенню та зміцненню інститутів, відповідальних за забезпечення належного рівня управління та розширення участі представників громадянського суспільства в управлінні державою;

- набуттю досвіду з координації політики і об'єднання наявних технічних ресурсів;
- сприянню гармонізації зовнішньої політики та вироблення спільних підходів до актуальних регіональних і міжнародних проблем;
- перенесенню низки проблемних національних питань на субрегіональний колективний рівень;
- збереженню і розширенню суверенітету з одночасним зміцненням концепції національної ідентичності та цілісності;
- допомозі малим країнам істотно знизити ступінь використання власного «політичного ресурсу» з одночасним зміцненням їхньої ролі в рамках міжнародних організацій шляхом об'єднання потенціалу і можливостей країн Затоки на базі спільних інтересів;

1.4.2 Модернізація політичних та соціальних структур

Масштабний модернізаційний процес, який охопив країни Затоки на початку ХХІ ст., не міг не позначитися на рівні лібералізації владних інститутів, що, у свою чергу, поставило держави РСАДЗ перед новими глобалізаційними викликами, пов'язаними з залученням місцевого населення до управління внутрішньополітичними процесами. Активна взаємодія арабських монархій зі США та західноєвропейськими країнами у торговельно-економічній та банківсько-фінансовій сферах вимагала від держав Ради активнішого впровадження реформ й у політичній площині з метою удосконалення законодавчої бази, її адаптації до міжнародних норм та стандартів. Крім того, стратегічна співпраця країн Затоки з США, Францією та Великобританією у сфері безпеки суттєво відбилась на темпах реалізації програм з реструктуризації адміністративного апарату шляхом створення нових державних структур, покликаних забезпечити відповідний рівень міждержавної взаємодії.

Як зазначає російський вчений В.Ахмедов, процеси економічної модернізації, при всій їхній непослідовності і сповільненості, чинять в кінцевому рахунку певний вплив на політичні системи арабських країн. Це добре простежується на прикладі арабських монархій, в яких переважаючим типом державного устрою є конституційна монархія, а також зустрічаються дуалістична і абсолютна (Саудівська Аравія, Оман) монархії. Незважаючи на сильний дух консерватизму, арабські королі, султани та еміри під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів змушені поступово реформувати традиційну структуру діючих політичних систем, розширюючи права і свободи громадян, а також підвищувати роль виконавчих органів влади. Проте інститут монарха, як і раніше, вирішальним чином впливає на діяльність законодавчих, виконавчих і судових інститутів в арабських монархіях [23].

Згодом питання політичної модернізації держав Затоки ставали предметом дедалі ширших громадських дискусій, як усередині країн цього регіону, так і на міжнародній арені. Нагального вирішення, передусім, вимагали такі питання, як відсутність виборних законодавчих органів, відстороненість жінок від внутрішньополітичних процесів, абсолютизм влади правлячих монархічних династій. Тривалий час правителям країн Затоки з успіхом вдавалося відволікати увагу населення своїх країн від необхідності форсованого впровадження реформ завдяки високим стандартам життя, які забезпечувались за рахунок надприбутків від експорту вуглеводнів.

Проте, у цьому контексті необхідно зауважити, що в період 2000-2010 рр. Шкала рейтингу за рівнем річного доходу на душу населення у країнах Затоки стрімко змінювалась. Якщо, скажімо, у 2000 р. лідером за цим показником серед країн РСАДЗ був Кувейт (22,5 тис. дол. США), то у 2005 р. першу сходинку посіли ОАЕ (25,2 тис. дол. США). У 2008 р., завдяки відкриттю та активній розробці величезних родовищ природного газу в Катарі, ця країна перетворилась на безумовного лідера регіону за рейтингами матеріального благополуччя і продовжує посідати перше місце серед усіх членів «шістки» (2008 р. – 75,9 тис. дол. США, 2010 р. – 91,6 тис. дол. США) [24, р. 256]. Традиційними аутсайдерами за цими критеріями є Оман і Бахрейн, які, маючи доволі обмежені енергетичні ресурси, змушені звертатись по допомогу до заможніших країн Ради з метою пошуку джерел фінансування внутрішніх реформаторських програм.

Водночас, в країнах цього регіону спостерігається певний парадокс, який відображається у тому, що, наприклад, Саудівська Аравія, яка є найбільшим у світі експортером нафти, має фактично однаковий з Оманом дохід на душу населення (у 2008 р. КСА – 20,7 тис. дол. США, Оман – 19,1 тис. дол. США), регулярно надаючи при цьому фінансову допомогу сусіднім країнам Ради для реалізації ними програм із розбудови та розвитку національної економіки. Зазначене, вочевидь, доцільно віднести, по-перше, до того, що Саудівська Аравія, як відомо, є найбільшою за населенням країною Ради (у 2012 р. – 26,5 млн. чол.), а, по-друге, це є свідченням непропорційного розподілу прибутків від нафтодоларових надходжень.

Питання модернізації політичних інститутів влади в країнах Затоки з часом дедалі загострювалось, зокрема, через похилий вік вищого керівництва цих держав, який коливався від 49 (Бахрейн) до 83 років (КСА). Станом на 2012 р. наймолодшому лідеру РСАДЗ, Еміру Катара шейху Х. Аль Тані виповнилось 60 років, а найстаршому, саудівському королю А. Аль-Сауду – 88. Величезною стає вікова прірва між основною масою населення, скажімо, Саудівської Аравії (середній вік 25,7 років) та її керівництвом. Подібна демографічна ситуація є характерною й для інших країн Ради, де середній вік населення становить в Бах-

рейні (31,1 рік), Катарі (32,2 роки), Кувейті (28,6 років), ОАЕ (30,2 років) та Омані (24,4 роки) [25]. Парадокс саудівської системи влади, на наш погляд, полягає у тому, що модернізація та внутрішні реформи, проведення яких є необхідним і неминучим, втілюються в життя політиками, яких відділяє від власного народу декілька поколінь. З другого боку, політичне «довголіття» арабських правителів є запорукою стабільності країн Затоки, враховуючи, що у Султанаті Оман, наприклад, влада зберігається в руках засновника країни Кабуса ще з 1970 р. У Бахрейні король є одноосібним керівником з 1999 р., а саудівський король Абдалла, який зійшов на трон у 2005 р., де-факто тривалий період керував королівством через хворобу свого брата Фагда.

Водночас, процес демократизації країн Затоки відбувається набагато спокійніше, ніж, скажімо, в інших арабських країнах з республіканською формою правління. Як зазначає американська дослідниця Дж. Готье, згаданий ефект досягається завдяки тому, що влада в арабських монархіях не є побудованою на конкретній ідеології. Це, у свою чергу, дозволяє лідерам країн РСАДЗ гнучко підбирати ті параметри реформ, які гарантуватимуть стабільність своїх держав. На відміну від монархічних режимів Аравійського півострова, арабські республіки мають систему влади, побудовану на принципах однієї керівної партії та націоналістичному популізмі [26, р. 32].

Загалом, на нашу думку, запорукою соціальної та внутрішньополітичної стабільності в державах РСАДЗ у 2001-2010 рр. є, зокрема, той факт, що в цих країнах ще були живі лідери, які брали безпосередню участь у створенні та розбудові цих країн з найперших днів після здобуття ними незалежності у 60–70-х рр. ХХ ст. Потім, можна припустити, що загроза внутрішній стабільності і процвітанню країн Затоки зростатиме пропорційно до зменшення кількості засновників цих держав, які мали беззаперечний авторитет серед місцевих племінних суспільств.

Об'єктом пильної уваги реформаторських сил у регіоні Затоки став процес успадкування влади в арабських монархіях. Існує ціла низка схем, згідно з якими відбувається передача вищої державної посади в країні, що, у свою чергу, закріплені у Конституціях цих держав. Наприклад, влада може бути абсолютною та одноосібною (без наявності спадкоємного принца) як в Омані, належати колегіальному органу, як, скажімо, в ОАЕ (Вища Рада правителів), групі нащадків (братів) одного предка, як у Саудівській Аравії, або об'єднанням двоюрідних братів, як у Кувейті та Катарі, або ж, нарешті, безпосереднім альянсом між дядьком та племінником, як у Бахрейні.

Як зазначає відомий російський дослідник процесів демократизації у країнах Затоки А.І.Меліхов, гносеологічне та політичне значення представляє вивчення інституту правлячих династій, їх легітимності на етапі модернізації,

прийнятності монархічного правління, тим більше в його абсолютистській формі. Існування настільки «неординарної» ситуації ставить у скрутне становище не тільки прихильників методології історизму, а й позитивістів, інституціоналістів та функціоналістів. Вона не вкладається в теоретичні концепції «індустріального суспільства», тим більше в його «постіндустріальні» модифікації, що претендують на формулювання універсальних загальносоціологічних закономірностей [27].

Період кінця 90-х – поч. 2000-х рр. в країнах Затоки можна охарактеризувати, як етап конституційних реформ, коли більшість держав Ради затвердили Основні закони, що діють і дотепер. Вперше такий процес ініціював Кувейт, керівництво якого ухвалило Конституцію ще у 1962 р. Загалом, переважна більшість дослідників поділяє думку про те, що Держава Кувейт є своєрідним взірцем демократії на теренах Затоки, маючи один з найбільш дієздатних парламентів [28, р. 170] (Національна Асамблея), склад якого обирається шляхом прямого, рівного та загального голосування. Один із західних фахівців зазначає, що кувейтський парламент став успішною платформою для діалогу між впливовими місцевими підприємцями та правлячою родиною Аль-Сабахів [29]. У цьому контексті зазначимо, що монархія у чотирьох країнах «аравійської шістки» (Кувейт, Катар, Бахрейн та Оман), на думку більшості дослідників, є конституційною, тоді як у КСА та ОАЕ влада правителя є абсолютною. Водночас, окремі західні дослідники схильні розглядати усі без винятку країни РСАДЗ як держави з абсолютною монархією [30, р. 1].

За рейтингом демократії, який щорічно публікується Підрозділом економічної розвідки журналу Economist, у 2011 р. Кувейт було визнано найвільнішою країною РСАДЗ, посівши 122 позицію зі 167 країн світу, включених до рейтингу оцінювання. Решта країн Затоки розмістилась таким чином: Оман (134 позиція), Катар (138), Бахрейн (144), ОАЕ (149) та КСА (161) [31]. Загалом, усі країни Ради були віднесені до категорії держав з авторитарним режимом правління.

Вибори до Національної Асамблеї Кувейту вперше відбулись у 1963 р., у результаті яких Кувейт став першою країною Затоки, яка отримала власний законодавчий орган у складі 50 депутатів (до складу парламенту входять також 15 міністрів зі складу уряду Емірату, які також мають депутатські мандати за квотою Еміра). Незважаючи на те, що повноваження парламенту не передбачають можливості прямого призначення народними обранцями Еміра або будь-якого члена уряду, утім, кувейтська Національна Асамблея стала унікальним органом, який отримав можливість здійснювати контроль за діяльністю членів правлячої родини, критикувати її та вносити пропозиції щодо її покращення. Середина 70-х рр. ХХ ст., яка була ознаменована для Кувейту нафтовим бумом, докорінно змінила розміщення сил у кувейтському суспільстві, в результаті чого альянс між правля-

чою сім'єю Аль-Сабах та членами Національної Асамблеї, переважна більшість яких представляла олігархічні фінансові кола, назавжди розколовся. Зазначене, у свою чергу, почало призводити до регулярних і тривалих парламентських криз, викликаних у різні часи численними розпусками Еміром депутатів Національної Асамблеї у зв'язку з розслідуваннями щодо діяльності діючих на той час правителів чи урядів Емірату. Найбільш тривалою парламентською паузою відзначився період 1976-1981 рр., протягом якого Емір Кувейту одноосібно видавав укази та законодавчі акти, здійснював контрольні функції над діяльністю уряду. Після ісламської революції 1979 р. в Ірані кувейтське керівництво, у тому числі й сам Емір, відчули небезпеку її поширення на теренах Аравійського півострова, тому рішенням Еміра Кувейту було оголошено про проведення чергових виборів до Національної Асамблеї аби заручитися підтримкою населення (насамперед, сунітського) для протидії шіїтському впливу ззовні.

Тривалий шлях розвитку кувейтського парламентаризму, на наш погляд, відзначається декількома визначальними подіями, однією з яких став заклик Еміра надати жінкам право голосу на виборах Національної Асамблеї дев'ятого скликання у 1999 р. Однак, спроба Еміра розширити політичні права кувейтських жінок цього разу виявилася невдалою через непоступливу позицію ісламістів, які наполягали на тому, що участь жінок у виборах є несумісним з ісламськими традиціями явищем [32, р. 243]. Водночас, кувейтські депутати у травні 2005 р. більшістю голосів підтримали виголошену Еміром пропозицію надати жінкам право голосу, формалізуючи дане рішення відповідним законом у ході роботи Національної Асамблеї десятого скликання.

Не зважаючи на те, що Кувейт став першою країною Затоки, яка отримала власний парламент, у питанні щодо надання жінкам активного та пасивного виборчого права Кувейт був лише четвертим, поступившись за хронологією Катару (1999 р.), Бахреїну (2002 р.) та Оману (2003 р.). Між іншим, на чергових виборах до Національної Асамблеї Кувейту 2006 р., участь у них вперше з 1962 р. взяли жінки, а у 2009 р. чотири кувейтянки (усі мали ступінь доктора філософії з різних вищих навчальних закладів США) стали народними обранцями. Утім, як зазначають аналітики, розширення прав кувейтських жінок щодо їх участі у політичному житті не сприяв усуненню утисків щодо слабкої статі у соціальній сфері. Так, за кувейтським законодавством, кожна жінка-громадянка, яка одружується з нерезидентом Кувейту і бажає проживати з ним на території своєї країни, повинна сплатити щороку до бюджету податок у 550 євро [33].

Здійснюючи моніторинг наявності законодавчих органів в країнах Затоки, як своєрідний елемент політичної зрілості аравійських суспільств, західні дослідники доходять висновку, що існування парламентів є для правлячих монархічних сімей важливим механізмом розподілу не лише владних повноважень,

але й, передусім, відповідальності, що призводить, врешті-решт, до легітимізації абсолютної влади правителя та його родини.

Наочним підтвердженням поступового (особливо, протягом першої декади ХХІ ст.) розширення повноважень кувейтського парламенту стало зближення представлених у Національній Асамблеї ісламістських сил з представниками кувейтських трайбілістських союзів та племен, що стало результатом поразки ісламістів на парламентських виборах 2003 р. Зазначений альянс згодом значною мірою сприяв посиленню позицій кувейтської опозиції, яка роками ефективно використовує такий адміністративний інструмент, як депутатські запити з метою ініціювання службових, адміністративних та, навіть, кримінальних розслідувань по відношенню до членів уряду, його глави, а також будь-кого з представників центральних органів виконавчої влади за звинуваченнями у недбалості, корумпованості, чи невідповідності займаній посаді. Як зазначають окремі західні дослідники, кувейтській правлячій родині Аль-Сабах ніколи не подобався текст діючої конституції з огляду на широкі повноваження і значні політичні права, які вона надає усім верствам кувейтського населення, усіляко намагаючись при цьому звузити їх за будь-якої можливості [34, р. 36].

Загалом, цілком справедливим, на наш погляд, є висновок, зроблений деякими науковцями, котрі зазначають, що вимоги населення країн РСАДЗ до правителів своїх країн активізувати демократичні перетворення стають більш гучними кожного разу, коли падає ціна на нафту [35, р. 190]. Незважаючи на притаманну, на перший погляд, ліберальність політичної моделі кувейтського суспільства, у цій країні й досі заборонені політичні партії, що змушує, зокрема, опозиціонерів створювати блоки, рухи та альянси з метою представлення своїх інтересів на загальнодержавному рівні. При цьому слід сказати, що бахреїнська громадськість з нетерпінням чекала на прийняття королем закону про політичні партії одразу ж після затвердження конституції 2002 р. Крім того, проект такого закону був переданий до Палати представників у грудні 2003 р. Натомість, у липні 2005 р. король ухвалив закон про політичні об'єднання, яким, заборонялось формувати такі об'єднання на релігійній, конфесійній, етнічній чи географічній приналежності, а також отримувати матеріальну або фінансову допомогу з-за кордону. Єдиним джерелом фінансування таких організацій визначались членські внески. Варто зазначити, що шість бахреїнських політичних сил звернулись до короля відхилити проект цього закону, підтриманого на той момент обома палатами парламенту. Незважаючи на це, 16 липня 2005 р. король цей законопроект підписав [36, р. 75].

Не менш давню історію у боротьбі за демократизацію своєї країни мають бахреїнські реформатори, відомі тим, що у період з 1954 по 1956 рр. (себто, за часів британського протекторату) ними було створено Національний союзний

комітет (НСК), до якого увійшли відомі представники сунітських та шіїтських течій аби покласти край міжконфесійному насильству, яке охопило Бахрейн на поч. 50-х рр. минулого століття. Головними цілями НСК було проголошено формування виборних Народних Зборів (парламенту), створення кодифікованих систем цивільного та кримінального права, заснування Апеляційного суду, забезпечення права на створення профспілок, а також розрив відносин з британськими колонізаторами. Оскільки діяльність НСК ставила під загрозу легітимність бахрейнського короля, а також законність британського протекторату, за ініціативи вищого керівництва Бахрейну більшу частину проводу НСК було заарештовано та згодом депортовано, що на тривалий час поклато край справам демократизації Бахрейну.

З приходом до влади короля Бахрейну шейха Хамада бін Іси Аль-Халіфи у 1999 р. (до 2002 р. перебував у статусі Еміра) у питанні лібералізації внутрішньополітичного життя острова було розпочату нову сторінку. Поряд із оголошеною масштабною амністією політичних в'язнів, Емір у 2000 р. оголосив про намір дозволити жінкам та не мусульманам увійти до складу Консультативної Ради (парламенту), який призначається королем Бахрейну. У 2001 р., за ініціативи короля було створено та призначено склад Вищого Національного комітету, який підготував програмний документ щодо поетапного переходу Бахрейну до конституційної монархії під назвою «Хартія Національної дії». Згодом, текст Хартії було винесено на всенародний референдум, за результатами якого документ підтримали 98% голосуючих. Ця хартія стала важливим кроком на шляху до втілення внутрішніх перетворень, забезпечення політичної модернізації та розвитку в таких сферах, як гарантування політичних і релігійних прав, свобода думок, захист прав людини, а також у питаннях, пов'язаних з реформуванням законодавчої та судової систем. На думку дослідників з бахрейнської Служби моніторингу за дотриманням прав людини, основними досягненнями Хартії в контексті модернізації політичної моделі королівства є, зокрема, такі [37]:

- 1) Хартія заклала підвалини для національного примирення, зміцнила відносини між державою і суспільством на основі поваги прав та основних свобод громадян;
- 2) Хартія проклала шлях до створення організацій громадянського суспільства, включаючи ті, що відстоюють права людини, а також політичних партій (хоча й під назвою політичних об'єднань). Хартія зобов'язала також уряд надавати підтримку таким об'єднанням та організаціям;
- 3) документ надав можливість для широкої участі бахрейнців у політичному житті (зокрема, участь у парламентських виборах);
- 4) Хартія посилила політичну та соціальну роль жінок. Жінки в Бахреїні в даний час більш активно, ніж будь-коли раніше, представлені у всіх сферах діяльності, включаючи політику, освіту та дипломатію;

5) поруч з модернізацією політичної системи королівства, Хартія сприяла створенню умов для встановлення верховенства права, а також забезпечила ухвалення низки законів та нормативно-правових документів, що регламентують порядок впровадження політико-соціальних реформ;

6) Хартія сприяла поширенню політичної свідомості та обізнаності про права людини серед жителів Бахрейну, що відбулось завдяки активній позиції державних та громадських засобів масової інформації;

7) Хартія сприяла майже повному викоріненню зловживань у слідчих ізоляторах і в'язницях, незважаючи на деякі заяви про протилежне, які вимагають перевірки, розслідувань та притягнення порушників до відповідальності. Період, який наступив за прийняттям Хартії, став свідком скасування сумнозвісного Закону про державну безпеку (є аналогом Законів про надзвичайний стан, що діяли у низці країн Близького Сходу до подій так званої «Арабської весни»).

Важливо також зазначити, що процес лібералізації внутрішньополітичного життя заторкнув, серед іншого, питання громадянства. Як зазначає російська дослідниця Є.С.Мелкумян, починаючи з 2001 р., рішенням Еміра повноправне громадянство почали набувати місцеві шіїти іранського походження, предки яких у кількох поколіннях проживали на території Бахрейну. Крім того, надзвичайно важливим практичним підтвердженням рішучості намірів Еміра щодо демократизації бахрейнської політичної моделі стало розширення прав жінок шляхом створення у серпні 2001 р. Вищої ради бахрейнських жінок на чолі з дружиною Еміра. У квітні 2002 р. уперше в історії жінка отримала портфель міністра в уряді Бахрейну [38, с. 87].

Зміни торкнулись у тому числі й свободи ЗМІ після того, як влада Бахрейну дозволила заснувати дві незалежні газети: «Аль-Місак» та «Аль-Васат» на додаток до створення у 2000 р. Спілки бахрейнських журналістів. Загалом слід зазначити, що у порівнянні з 1999 р., коли у Бахреїні виходило лише 4 щоденні газети (дві з них – англійськомовні), наприкінці 2010 р. їхня кількість становила 13 щоденних та щотижневих часописів, а також 65 журналів, які виходили на щотижневій або щомісячній основі [39].

Одним з елементів практичної реалізації пріоритетів Хартії Національної дії стало прийняття у лютому 2002 р. нової Конституції королівства, яка замінила основний закон, що діяв у Бахреїні з 1973 р. Згідно з новою Конституцією, Емір отримав статус короля, що було розцінено як необхідний крок для переходу королівства до конституційної монархії. Є. С. Мелкумян зазначає, що доволі неоднозначною була реакція бахрейнців на положення ст. 70 Конституції, яка надала королю одноосібне право внесення змін до тексту Основного документу без погодження із жодною з палат парламенту [40, с. 87]. У цьому зв'язку хотілося б звернути увагу на те, що

спостереження Є.С.Мелкумян є не до кінця справедливими, оскільки у тексті зазначеної статті Конституції передбачається обов'язкове затвердження королем ухвалених обома палатами парламенту законів та поправок. Мова у даному випадку жодним чином не йде про внесення королем поправок до основного закону в імперативному порядку. Натомість, п. 1 ст. 35 бахрейнської Конституції лише закріплює за монархом право внесення пропозицій щодо змін до Основного закону держави [41].

Утім, як зазначає М.С.Сапронова, у Конституції 2002 р. суттєвим чином було скорочено повноваження законодавчих органів у питаннях контролю за діяльністю виконавчої влади у порівнянні з положеннями Основного закону королівства від 1973 р. [42, с. 240].

У тому ж 2002 р. Бахрейн став свідком масштабних модернізаційних процесів, які торкнулись усього спектру політичного життя королівства, починаючи з проведених у травні місцевих муніципальних виборів, закінчуючи виборами до нижньої та верхньої палат парламенту у жовтні.

Як зазначають М. С. Сапронова та А. Хасянов, закон про муніципальні вибори містив низку особливостей, найважливішими з яких є дві:

По-перше, бахрейнські жінки були зрівняні у правах з чоловіками, отримавши можливість не лише обирати (цим правом бахрейнки вперше скористались на муніципальних виборах у 1951 р.), а й бути обраними у процесі муніципальних виборів [43, с. 87].

По-друге, закон гарантував право на участь у виборах не лише бахрейнцям, але й підданам держав-членів РСАДЗ, які постійно проживають у Бахреїні та емігрантам, котрі володіють нерухомою власністю або ділянками землі на острові [44, с. 211].

Крім того, Бахрейн та Оман є єдиними державами РСАДЗ, в яких діють двопалатні парламенти. На перший погляд може видатись, що створення двопалатного парламенту в Бахреїні повинно було б повторювати основні елементи, притаманні західним демократіям, проте, це не зовсім так. Як наголошує М. С. Сапронова, ст. 70 Конституції Бахреїну містить положення про те, що «будь-який закон може бути промудрований лише після його ухвалення Консультативною Радою та Палатою депутатів і ратифікації Королем». Аналогічне положення міститься й в Основному законі Кувейту з урахуванням однопалатності кувейтського парламенту [45].

Доволі цікавим є той факт, що Бахрейн став першою країною, яка запропонувала решті країн Затоки створити єдиний парламент для усього РСАДЗ. Дану пропозицію озвучив бахреїнський монарх під час саміту РСАДЗ у грудні 2004 р. у Манамі, проте, цю ідею до теперішнього часу не було реалізовано [46, р. 123].

В контексті модернізації судової системи у грудні 2002 р. було сформовано Конституційний Суд Бахреїну, юрисдикція якого поширювалась на всі без виключення органи центральної влади королівства. У 2003 р. згідно з положеннями ст. 104 Конституції було створено Генеральну прокуратуру Бахреїну [47]. Важливою подією у цьому контексті став дозвіл короля Бахреїну на обрання жінок у якості суддів. Так, у 2006 р. першою суддею-жінкою в історії РСАДЗ стала громадянка Бахреїну М. Аль-Куварі. Пізніше, у 2008 р. указом президента ОАЕ жінкою-суддею була призначена мешканка Еміратів Х. Аль-Загері [48]. При цьому зазначимо, що Бахрейн на той момент мав конкретний досвід із залучення жінок до юридичної практики, оскільки з 2003 р. представниці слабкої статі мали можливість влаштовуватись на роботу до Генеральної прокуратури Королівства [49].

Крім того, у 2002 р. указом короля бахреїнським працівникам було дозволено створювати профспілки, що, у свою чергу, відкрило шлях для легітимізації страйків, як інструменту впливу на владу.

Просування ОАЕ шляхом політичної реформації є прикладом того, коли успішний фінансово-економічний розвиток країни виступає як своєрідний гальмівний механізм, що уповільнює лібералізаційні процеси з огляду на високий рівень достатку місцевого населення. До того ж, Емірати стали однією з останніх країн Затоки, які провели загальні вибори до Федеральної Національної Ради (парламент) у 2006 р. Як відомо, з 1971 по 2006 рр. члени ФНР, кількість яких складає 40 депутатів, призначались кожним з правителів семи еміратів відповідно до квот, що розподіляються таким чином: Абу Дабі Дубай (по 8 місць), Шарджа та Рас Ель-Хайма (по 6 місць), Ум-Аль-Кувейн, Аджман і Фуджейра (по 4 місця). Непересічною подією у внутрішньополітичному житті ОАЕ стали прямі вибори членів ФНР. Проте, з огляду на нерозвиненість демократичних інститутів, у якості першого кроку, у цих виборах взяли участь лише 1741 виборець, серед яких 382 жінки [50]. Серед тих, кому влада надала право голосу на перших в історії країни парламентських виборах були, здебільшого, старійшини місцевих племен, відомі бізнесмени, суспільні діячі, яким народ «делегував» право голосу. Також зазначимо, що на цих виборах вперше до складу парламенту було обрано жінку, А. Аль-Кбейсі – доктора наук, випускницю одного з британських ВНЗ за фахом інженерія. Крім того, за квотою президента ОАЕ до складу парламенту моделі 2006 р. було призначено ще вісім представниць слабкої статі, що формально вивело Емірати не лише у регіональні, але й у світові лідери за відсотком жінок у вищому законодавчому органі країни (22,5%).

Парламентські вибори в ОАЕ щоразу проходять на тлі критики, яка, однак доволі обережно, лунає на сторінках інтернет-форумів та у соціальних мережах стосовно необхідності скасування практики прямого призначення половини членів парламенту ОАЕ, що, на думку опозиціонерів, серед яких є й представни-

ки руху братів-мусульман, відповідатиме загальноприйнятим демократичним засадам. Іншим недоліком виборчого процесу не лише в ОАЕ, але й у решті держав Затоки є, на думку місцевих оглядачів, родинні або, здебільшого, племінні стосунки між виборцями та народними обранцями. Даний факт призводить до того, що виборці, віддаючи свій голос за кандидата, виходять переважно не з його професійних та ділових якостей, а з його біографії, родинних зв'язків, племінної репутації тощо. Водночас, немає жодних підстав говорити про імовірність фальсифікації результатів парламентських виборів, оскільки ОАЕ стали першою країною Затоки, яка запровадила систему електронного голосування з метою уникнення людського фактору [51].

Другі парламентські вибори в ФНР відбулись у вересні 2011 р. Врахувавши недоліки з практики організації виборів 2006 р., керівництво ОАЕ дозволило усім громадянам країни, яким на момент голосування виповнилось 18 років, взяти у ньому участь. Згідно зі списками, складеними еміратською Національною виборчою комісією, загальна кількість громадян, що мали право голосу склала 129 тис. чол., проте, явка на виборчих дільницях у день голосування не перевищила 28% (36 тис. чол) [52]. Важливо зазначити, що лише у 2009 р. президентом ОАЕ шейхом Х. Аль-Нагаяном було внесено зміни до конституції країни, згідно з якими строк депутатських повноважень був збільшений з 2 до 4 років [1]. До складу нового парламенту зразка 2011 р. увійшли 7 жінок, що є гіршим результатом у порівнянні з показниками виборів 2006 р. Однак, в уряді ОАЕ станом на 2011 р. було жінкам належали чотири міністерські посади (зовнішньої торгівлі, соціальних питань та дві жінки у якості міністрів кабінету міністрів), що у відсотковому еквіваленті становило 19% від загального складу Кабінету міністрів ОАЕ.

Відтоді як помер колишній засновник Еміратів та їх перший президент шейх Заїд Аль-Нагаян у 2004 р. процедура передачі влади в країні не зазнала жодних змін. Рішенням Вищої Ради правителів ОАЕ, до якої входять діючі правителі усіх семи еміратів, у тому ж році президентом було обрано шейха Халіфу Аль-Нагаяна, старшого сина покійного шейха Заїда та Спадкоємного принца ОАЕ з 1969 р. Відразу ж після обрання президента на посаду кронпринца було призначено шейха М.Аль-Нагаяна, сина засновника країни, який є основним законним претендентом на посаду глави держави.

Враховуючи існуючу в ОАЕ заборону на діяльність політичних партій, керівництво держави доклало зусиль для збереження елементів демократичного племінного володарювання, залишивши практику регулярного проведення так званих меджлісів (інша вживана назва – «діванійя») – зустрічей-дебатів, на які запрошуються повноважні представники усіх еміратських племен для прямого спілкування з лідером держави. Подібний інструмент спілкування вищого

керівництва країни з громадськістю залишається доволі дієвим механізмом, здатним в вирішувати нагальні проблеми суспільства без надання їм публічного забарвлення.

Відтак, основними недоліками політичної моделі ОАЕ залишаються надзвичайна обмеженість повноважень парламенту щодо його участі у законотвірчій діяльності, а також відсутність жодних юридичних механізмів впливу на процес формування уряду.

Переходячи до розгляду основних аспектів модернізації виконавчих та представницьких інститутів влади в найбільшій з країн Затоки державі – Саудівській Аравії, варто зазначити, що період з 1990 по 2010 рр. відзначився поетапним впровадженням реформаторських кроків, що призвели наприкінці першої декади ХХІ ст. до нечуваних для саудівського ультраконсервативного суспільства зрушень у напрямку демократизації внутрішньополітичної моделі. Головним ідеологом реформ у Саудівській Аравії прийнято вважати короля Фагда Аль-Сауда, за часів правління якого було затверджено Основний закон королівства (1992 р.), створено Консультативну Раду «аль-Шура» (1993 р.), а також Вищу Раду з ісламських справ (1994 р.). Саме цей період відомий значною активізацією саудівської громадськості, яка увела традицію направлення відкритих листів (петицій) до монарха з викладенням нагальних внутрішньополітичних та соціально-економічних проблем, що бентежать підданих королівства. Найвідомішим з таких листів стала петиція, направлена Кронпринцу Абдулі Аль-Сауду у січні 2003 р. саудівськими інтелектуалами з вимогами активізувати демократизацію королівства, починаючи із захисту політичних та громадських прав і свобод громадян і, закінчуючи перетворенням Консультативної Ради «аль-Шура» на відкритий законодавчий орган, що обирається прямим голосуванням [53, р. 3].

Водночас, дедалі голосніше почали лунати заклики саудівських жінок дозволити їм керувати автомобілями, а інколи деякі саудівські міста навіть ставали ареною для жіночих антиурядових демонстрацій з вимогами до влади вжити невідкладних дій з метою задоволення їхніх соціально-економічних вимог (наприклад, демонстрація у м. Бурайда у липні 2005 р.). Відомо також, що у 2009 р. уряд Саудівської Аравії офіційно пообіцяв Комітету ООН з прав людини скасувати систему «опіки», яка діє у королівстві щодо жінок. Суть її полягає у тому, що будь-яка саудівська жінка не може без дозволу батька, чоловіка або брата приймати рішення щодо виїзду за кордон, проживання в готелі без супроводу чоловіка, відкриття банківських рахунків тощо. Проте, зазначена обіцянка саудівською стороною не була виконана [54].

Склад Ради «аль-Шура» першого скликання було призначено королем ще у 1993 р., з одночасним створенням провінційних рад на чолі з губернаторами

(посади губернаторів провінцій у даний час зарезервовані для емірів з королівської сім'ї), а муніципальні ради були створені лише у 2005 р. Члени Ради «аль-Шура» призначались на строк до чотирьох років з можливістю автоматичного продовження на аналогічний термін. Спочатку до складу саудівського парламенту входило 60 членів. На різних етапах граничний склад Ради «аль-Шура» коливався від 60 до 90, а у 2013 р. його було визначено на рівні 150 депутатів, з яких 20%, згідно з рішенням короля А. Аль-Сауда, мають належати до осіб жіночої статі [55]. Створення Консультативної Ради «аль-Шура», без сумніву, є непересічною подією у житті Саудівської Аравії, насамперед, з огляду на таке: по-перше, це стало початком формування законодавчої гілки влади, яка «де-юре» має іншу специфіку та повноваження, аніж влада виконавча. По-друге, цей крок став де-факто визнанням необхідності підключення суспільства до політичних процесів, що відбуваються у королівстві. Нарешті, як вважають західні дослідники, це стало першим кроком на шляху до визнання державою реально-го впливу так званого «другого суспільного прошарку», представники якого не належать до правлячої родини [56, р. 221].

Суттєвим прогресом у напрямку розширення повноважень саудівської Консультативної ради можна вважати указ короля від 29 листопада 2003 р. щодо внесення змін до ст. 27 Основного закону КСА, згідно з якими Рада «аль-Шура» отримала право повторного розгляду відхилених урядом законопроектів. Після цього, документ має бути направлений на розгляд короля, який приймає остаточне рішення щодо його затвердження або відхилення. Для більшого розуміння зазначимо, що до прийняття зазначеної поправки усі парламентські законопроекти, направлені до уряду на затвердження, у разі їх відхилення з боку Кабінету Міністрів, вважались анульованими [56, р. 222].

Як зазначається в одній з публікацій у журналі *Middle East Journal*, основним завданням Консультативної ради було надання рекомендацій та порад королю у різних галузях. До них належали розробка генерального плану економічного і соціального розвитку, висловлення позиції Ради щодо проектів міжнародних договорів та концесій, а також надання правової оцінки діючим адміністративно-цивільним нормам [58, р. 206].

Першими загальнонаціональними виборами на території Саудівської Аравії можна вважати вибори до муніципальних органів влади у 2005 р., тоді як практика проведення подібних виборів у подальшому стала регулярною завдяки, як прийнято вважати, реформаторському підходу саудівського монарха А. Аль-Сауда. Однак, під час цих виборів піддані королівства (лише чоловіки віком від 21 року, за винятком військовослужбовців) отримали право обирати лише половину майбутніх членів муніципалітетів [59, с. 118]. Інша половина традиційно була призначена шляхом рекомендацій та надання протекцій з боку

правлячої родини подібного до того, як це відбувається під час виборів до Консультативної Ради «аль-Шура» або регіональних рад.

У середині 2000-х рр. неодноразовими були спроби схилити вище керівництво королівства до необхідності започаткування демократичного механізму обрання членів Ради «аль-Шура» шляхом проведення загальнодержавного плебісциту, а також забезпечення рівних можливостей для усіх кандидатів взяти у ньому участь у якості кандидатів у депутати. У відповідь на ці вимоги у 2004 р. Другий Віце-прем'єр-міністр С. Аль-Сауд (з серпня 2005 р. – Спадкоємний Принц КСА) заявив, що Королівство не готове до подібних кроків, оскільки у такий спосіб до парламенту можуть потрапити «неграмотні та некваліфіковані люди» [60, р. 230].

Традиційними залишаються вимоги саудівських жінок дозволити їм брати участь у політичному житті країни тривалий час залишались без належної уваги. Історичний момент настав у 2011 р., коли указом короля Абдалі до складу Ради «аль-Шура» було призначено одразу 30 жінок, що склало 1/5 від загальної кількості депутатів. Виступаючи на церемонії принесення депутатами присяги, монарх, звертаючись до жінок-депутаток, зазначив, що їхнє обрання «не є ознакою обраності, а високою відповідальністю та місією представляти широкий прошарок саудівського суспільства» [61]. Як зазначає міжнародна правозахисна організація *Human Rights Watch* із посиленням на заяву саудівського короля Абдалі від 2011 р., саудівські жінки матимуть змогу взяти участь у наступних муніципальних виборах, запланованих на 2015 р. [62].

Говорячи про модернізаційні рухи в Саудівській Аравії, неможливо оминати стороною загальнонаціональний проект, започаткований на той час Кронпринцом Абдалою у 2003 р., який отримав назву «Національний діалог». З метою забезпечення життєздатності проекту рішенням Спадкоємного принца створено Центр ім. Короля Абдель-Азіза з національного діалогу. Проект Національного діалогу став тією платформою, якої не вистачало саудівському суспільству для прямого спілкування з владою. Щороку згаданий центр проводить два тури з національного діалогу, за результатами яких складаються відповідні звіти, які подаються на розгляд керівництва та уряду держави. Разом з тим, Центр національного діалогу не зміг отримати статус державної установи, що, на наш погляд, є свідченням опору консерваторів намаганням короля лібералізувати саудівську політичну модель. Діяльність даного Центру виключно на громадських засадах, перш за все, влаштувала, передусім, незгодних з політикою короля міністрів, депутатів та впливових членів династії Аль-Сауд, оскільки рішення, які приймаються під егідою ініціативи Національного діалогу мають суто рекомендаційний характер.

У жовтні 2006 р. у Саудівській Аравії було ухвалено Закон щодо створення Комітету з принесення клятви, який завершив процедуру легітимізації процедури успадкування престолу. Як зазначає відомий російський сходознавець і фахівець з Саудівської Аравії Г. Г. Косач, новий Конституційний акт, який став доповненням до Основного закону Королівства, є підтвердженням «безперервності» між правлячою династією Аль-Саудів та створеним ними королівством. Відтак, на думку Г. Г. Косача, будь-які спроби нанести удар по одному з цих елементів «органічного союзу» між династією та державою неминуче призведуть до знищення його другого елемента [63, с. 47]. Закон про Комітет з принесення клятви, уведений у дію королівським указом № А/135, передбачає одночасно й корекцію Основного закону правління. Якщо раніше текст третього розділу ст. 5 цього найважливішого конституційного акту королівства передбачав, що «король вибирає спадкового принца і зміщує його своїм указом», то нова редакція цього положення підкреслювала, що «принесення клятви на вірність королю та вибір спадкоємця престолу здійснюються на основі закону про Комітет з принесення клятви». Іншими словами, існуюча раніше виняткова прерогатива правлячого монарха самостійно призначати другу фігуру національного політичного істеблїшменту перейшла до колективного органу – Комітету з принесення клятви, що складається з живих синів короля-засновника Ібн Сауда або представників їхніх родин [64]. Як зазначає Г. Г. Косач, Закон про принесення клятви заклав необхідні підвалини для послідовного наближення Саудівської Аравії до спадкової (обмеженої певною фракцією сімейства Аль-Сауд) форми правління. А це стане необхідною запорукою стабільності країни, її режиму і поступальності її еволюційного розвитку. Вона дедалі менше виглядає як «цивілізаційний феномен», все більш перетворюючись на «державу інститутів» [65].

Роблячи проміжні висновки щодо демократизації саудівського політикуму, цікавим є спостереження, якого доходить згаданий нами автор, що, залишаючись патріархальним, саудівське суспільство змінилося. У ньому вже присутні принципово важливі елементи політичного процесу. Більше того, ці елементи були сприйняті саудівським соціумом, а саме таке сприйняття вже не є абстрактним [66, с. 133].

Для того, аби відтворити еволюцію прогресу, якого досягли держави РСАДЗ протягом першої декади ХХІ ст., необхідно окремо зупинитись на досвіді реформування виконавчих і представницьких органів Катару та Оману.

Держава Катар є країною з абсолютною монархією. Правитель Катару (емір) має необмежені владні повноваження, а законодавчий орган країни виконує виключно представницько-консультативні функції. Разом з тим, Катар є найпершою серед держав РСАДЗ країною, яка надала жінкам-громадянкам право голосу, ще у 1999 р. під час перших в еміраті муніципальних виборів.

Зазначена подія була ознаменована епохою правління шейха Хамада Аль-Тані, який у 1995 р. зайняв посаду еміра у результаті безкровного палацового заклоту, усунувши від престолу свого батька, коли той знаходився на лікуванні у Швейцарії.

Крім того, шейх Х. Аль-Тані здійснив серйозну реформу політичної системи Катару. У 1999 р. в країні вперше відбулися прямі вибори до Муніципальної ради (консультативний орган при Міністерстві муніципального управління). Того ж року указом Еміра було створено Комісію з розробки тексту Конституції, який протягом не більше трьох років належало подати на розгляд глави держави її остаточний варіант.

У 2003 р. на референдумі була прийнята конституція Катару («за» проголосували 96,6% виборців). Конституція 2003 р. містить положення про те, що система державного управління заснована на розподілі влад. Виконавча влада покладена на Еміра та Раду міністрів. Законодавча влада є прерогативою Консультативної ради, тоді як судова влада здійснюється незалежними судами від імені Еміра [67, р. 70].

Дослідники виділяють, принаймні, дві причини, чому шейхом Хамадом було прийняте рішення про розширення політичної участі катарців у державних справах. По-перше, це проблеми, які виникли з підтримкою його політичного курсу з боку представників старшого покоління. Для багатьох з молодих представників команди шейха Хамада, демократизація означала підвищення популярності і статусу Катар у Затоці, що дозволило б поступово перебрати на себе роль регіонального лідера. По-друге, шейх Хамад хотів знайти друзів на Заході, який критикував молодого еміра за переворот, здійснений проти свого батька, а також зменшити тиск на Катар, який чинився сусідами, насамперед, Саудівською Аравією [68, р. 15].

Згідно з Конституцією засновувався парламент у складі 45 депутатів (дві третини з них повинні були обиратися, решта – призначатися еміром). Проте, вибори до парламенту, призначені на 2007 р., кілька разів переносилися. У 2008 р. емір Катару, який призначав членів парламенту, ухвалив закон, відповідно до якого у 2013 р. мали відбутись вибори частини членів цього законодавчого органу [69]. У 2010 р. емір підтвердив, що парламентські вибори відбудуться наприкінці 2013 р. Утім, після добровільної передачі влади шейхом Х. Аль-Тані синові шейху Т. Аль-Тані у червні 2013 р., останній заявив про чергове перенесення дати проведення загальнодержавних парламентських виборів на 2016 р. [70]. Згідно зі ст. 8 Конституції Катару, влада в Еміраті передається за принципом спадкоємності усередині родини Аль-Тані, а самому еміру належить право самостійно обирати, хто з синів стане спадкоємним принцом [71]. У 2003 р. на підставі зазначених положень Конституції емір Катару прийняв рішення про

заміну спадкоємного принца, усунувши з посади Кронпринца свого старшого сина шейха Джасіма і призначив на його місце третього сина від своєї другої дружини шейхи Мози Аль-Міснед, шейха Таміма.

Коли Кронпринц Хамад Аль-Тані став еміром, Катар увійшов у фазу планової лібералізації. Ст. 44 та 45 Конституції 2003 р. гарантують право громадян на свободу зборів та створення асоціацій у відповідності до положень чинного законодавства. Утім, закон, як і раніше, накладає значні обмеження на формат діяльності таких асоціацій. При цьому, вони в обов'язковому порядку підлягають реєстрації у Міністерстві внутрішніх справ. У травні 2004 р. набув чинності Закон № 12, замінивши Закон № 8 від 1998 р., яким надається громадянам Катару право на створення професійних асоціацій. Крім того, катарське законодавство надає працівникам право формувати професійні спілки з «правом на страйк у випадках, коли вирішення спорів між працівниками та роботодавцями не може бути досягнуте у мирний спосіб» [72, р. 76]. Крім того, уряд Катару не дозволяє проводити політичні демонстрації, проте, на практиці не заборонено організувати мирні демонстрації, наприклад, проти дій Ізраїлю щодо палестинців [73, р. 77]. У 2003 р. вперше в історії не лише Катару, але й усієї РСАДЗ до складу уряду було призначено жінку – міністра освіти Ш. Аль-Махмуд [74].

Як неодноразово відзначали західні журналісти, за цих змін державний устрій Катару залишався далеким від демократичного: у країні діяла заборона на діяльність політичних партій, обмежена свобода слова, а влада самого монарха залишалася фактично необмеженою. Загалом, на даний час Катар і Саудівська Аравія залишаються єдиними країнами РСАДЗ, в яких жодного разу до цього часу не відбувались ані повні, ані часткові парламентські вибори.

Говорячи про модернізацію політичної моделі Султанату Оман, слід зазначити, що у даному конкретному випадку доводиться констатувати наявність нетипової для країн Затоки ситуації, коли державою вже понад 40 років поспіль керує один лідер – Султан Кабус бін Саїд Аль-Саїд, який не має нащадків, а відтак, й спадкоємного принца, що значно ускладнює прогнозування перспектив збереження стабільності у цій державі на ближчу перспективу. Модель влади в Омані насправді унікальна. У той час, коли в усіх державах РСАДЗ влада є сімейною корпоративною справою, в Омані одноосібним правителем є Султан Кабус, від успішності політичного курсу якого повністю залежить стабільність Султанату. Як зазначають історики, у 1997 р. султан Кабус публічно заявив про те, що ним особисто написані два однакових заповіти, в яких міститься ім'я спадкоємця престолу. Обидва заповіти сховано у двох різних частинах Султанату для того, аби уникнути фальсифікації з боку тих, хто ці заповіти відкриватиме першими [75, р. 190-191]. Кількість посад, яку обіймає Кабус вражає: він є не лише султаном, але й прем'єр-міністром, міністром оборони, міністром фінансів, міністром закор-

донних справ, а також головою центрального банку. З іншого боку, кільком його родичам все-таки відійшло декілька незначних державних посад: Тувайні (син одного з його двоюрідних дідів) є Спеціальним представником Султана, Фахд (двоюрідний брат) є віце-прем'єром у справах кабінету міністрів; Гайсам (двоюрідний брат) є міністром національної спадщини та культури, а Шабібі (дядько) є спеціальним радником з питань навколишнього середовища [76].

Як відомо, оманське суспільство є зразковим патріархально-племінним типом суспільства, яке зберегло свої традиції, у тому числі політичні, виявляючи суттєву пасивність у питаннях лібералізації політичного життя, демократизації інститутів влади тощо. За словами А. І. Меліхова, економічна відсталість Оману багато у чому зумовлює уповільнене руйнування його племінної інфраструктури [77]. В Омані заборонена діяльність політичних партій, профспілок, будь-яких суспільних об'єднань політичного спрямування, у тому числі правозахисних. У цілому, суспільно-побутовий уклад характеризується більшою свободою у порівнянні з консервативними сусідами-арабами [78, с. 5].

Аналогічно до саудівського сценарію, Основний закон Султанату Оман був прийнятий на підставі одноосібного указу султана Кабуса у 1996 р. без проведення жодних дебатів, або публічного обговорення положень нової Конституції.

У 1991 р. султан Кабус бін Саїд своїм указом створив Консультативну Раду «аль-Шура» (аналог європейської нижньої палати парламенту), яка складалась з 59 (станом на 2013 р. – 83) депутатів. У 1996 р. Рада перетворилась на дорадчий виборний орган. Лише у 2003 р. оманські чоловіки і жінки вперше отримали право обирати членів Консультативної Ради шляхом прямого голосування. Одночасно з обранням складу парламенту зразка 2003 р. Султаном був виданий указ про збільшення терміну депутатських повноважень з 3 до 4 років з можливим продовженням цього терміну на аналогічний строк [79].

У 2007 р. в Омані пройшли чергові парламентські вибори, на яких оманці мали обрати склад вищого законодавчого органу VI скликання на період 2007-2011 рр. На виборчі дільниці у 2007 р. прийшло близько 385 тис. громадян Оману (з них 39,3% жінок), тоді як у 2003 р. участь у плебісциті взяли 262 тис. оманців. Серед кандидатів на посади народних обранців було зареєстровано 21 жінку (3,3%), які, переважно, представляли такі провінції як Маскат та Аль-Батна [80]. Жодна з них не змогла здобути перемогу [81, р. 4]. Однак, на чергових муніципальних виборах, які відбулись в Омані у грудні 2012 р. після хвилі протестів, що охопила Султанат на тлі «Арабської весни», до місцевих рад потрапили одразу 4 жінки. Зазначений факт отримав високу оцінку міжнародних спостерігачів, у тому числі схвальні відгуки від американської адміністрації Б. Обама.

Найвищим представницьким органом в Султанаті є Рада Оману, до якої входять вже згадана нами вище Ради «аль-Шура» та Державна Ради (меджліс

ад-дауля). До Державної Ради входять, як правило, діючі та відставні державні службовці (колишні міністри, судді, посли, офіцери вищого командного складу), які відповідають певним фаховим критеріям та здатні обіймати керівні посади відповідно до конкретних напрямів міністерської роботи. Кількісний склад Державної Ради не може, за Конституцією, перевищувати кількість членів Ради «аль-Шура». Строк повноважень членів Державної Ради складає 4 роки. Основними повноваженнями Державної Ради як дорадчого органу є розгляд підготовлених відповідними міністерствами та відомствами проектів законів і постанов, обговорення щорічних фінансових звітів, після чого про результати роботи члени Державної Ради звітують перед Султаном та членами уряду. Крім того, Державна Рада має на щорічній основі подавати звіт про свою річну діяльність на затвердження Султану.

Рада Омани є органом, члени якого у повному складі призначаються Султаном. У 2011 р. указом Султана № 39 було незначним чином розширено повноваження Ради Омани у частині здійснення ним контрольно-ревізійних функцій над фінансовою діяльністю державних установ і відомств [82].

Доволі часто за останнє десятиліття в Омані відбувались громадські маніфестації та акції протесту, які, здебільшого, мали антиамериканський та антиізраїльський характер. Разом з тим, окремі оглядачі вважають, що будь-яка антизахідна маніфестація в Омані може розцінюватись, зокрема, як акт виявлення публічної незгоди з проамериканською зовнішньою політикою керівництва Султанату та самого Кабуса [83].

У підсумку слід сказати, що зростаючі ліберальні рухи в країнах РСАДЗ мали важливе значення з огляду на їх спроможність переконати арабські монархічні режими у важливості імплементації політичної лібералізації. Ліберали тривалий час були набагато обережнішими у своїх підходах до вирішення внутрішніх соціальних проблем, використовуючи при цьому неконфронтаційні підходи щодо взаємодії з правлячими династіями та урядами на відміну від ісламістів. Тому, вимоги лібералів, найімовірніше, й надалі серйозно братимуться до уваги арабськими режимами.

1.4.3 Поглиблення міжарабської економічної інтеграції в межах РСАДЗ

Згідно з преамбулою, а також відповідно до ст. 4 Статуту РСАДЗ (The GCC Charter), основними завданнями створення у травні 1981 р. цієї регіональної організації були: «ефективна координація, інтеграція та інституціональні зв'язки між державами-засновницями», насамперед, у сфері економіки [84]. Вирішення цього завдання на той момент вбачалось у:

- «розробці єдиних правил» розвитку торгівлі та комунікацій, фінансів і митниці, законодавства та адміністративної справи, а також низки інших галузей;

- стимулюванні науково-технічного прогресу у промисловості, насамперед, у її видобувних галузях та сільському господарстві шляхом здійснення спільних наукових досліджень, створення спільних підприємств, заохочення розвитку приватної ініціативи [85].

У листопаді 1981 р. держави-учасниці РСАДЗ ратифікували Єдину економічну угоду (The GCC unified economic agreement), а у березні 1983 р. уклали Договір про введення безмитної торгівлі сільськогосподарськими і промисловими товарами національного (власного) виробництва. У якості національної була визнана продукція, у капіталі виробника якої, по-перше, більша частка належить громадянам держав РСАДЗ а, по-друге, не менше 40% вартості цієї продукції вироблено в межах цих же держав. Підтвердженням походження товару стали спеціальні сертифікати, що видаються компетентними органами цих держав. Водночас, стосовно третіх країн кожен учасник РСАДЗ зберігав право провадити власну зовнішньоторговельну політику. Тим самим ратифікацією Єдиної економічної угоди держави РСАДЗ юридично оформили створення між ними Зони вільної торгівлі (ЗВТ), ставши на етап міжнародної економічної інтеграції.

Інтеграція держав РСАДЗ у форматі ЗВТ тривала майже 20 років. За цей період товарообіг між ними збільшився з 11,6 у млрд. дол. США у 1993 р. до, майже, 20,3 млрд. дол. США у 2002 р. [86]. Однак, таке зростання непереконливо свідчить про істотний вплив створених на той момент інтеграційних стимулів на економічний розвиток кожної зі сторін Ради. За двадцять років існування ЗВТ РСАДЗ частка внутрішньорегіонального товарообігу в загальному обсязі торгівлі країн Затоки зростає лише на 2 в.п. – з 5% у 1981 р. до 7% у 2001 р. [87].

Основними причинами недостатньо ефективної взаємодії держав РСАДЗ у межах ЗВТ, на наш погляд, були:

- недостатньо обґрунтоване у науковому плані впровадження ліберальних (західних) методів економічної інтеграції за умов домінування в кожній з країн патріархально-консервативних відносин, що ґрунтуються на ісламському віросповіданні та монархічному устрої держави;

- переважна орієнтація на високоприбуткові та стабільні зовнішні ринки.

Важливою віхою на цьому шляху стала 19-а сесія Вищої Ради РСАДЗ в Абу-Дабі, що відбулася у 1998 р. Одним з її рішень стало ухвалення курсу на створення до 2001 р. Митного союзу (МС) держав РСАДЗ². Практично було поставлене питання про перехід на новий, вищий рівень економічної інте-

² Головна відмінність МС від ЗВТ полягає в тому, що учасники МС не лише усувають тарифи й квоти в торгівлі між собою, але й здійснюють єдину зовнішньоторговельну політику відносно третіх країн, запроваджуючи єдиний зовнішній тариф по периметру кордону загальної митної території. Згідно зі ст. XXIV ГАТТ, МС передбачає заміну декількох митних територій однією. При цьому митні служби на внутрішніх кордонах скасовуються, а їх функції передаються відповідним службам на зовнішніх кордонах єдиної митної території.

грації³. Однак зазначені терміни створення МС РСАДЗ довелося перенести, визнавши у 1999 р. на 20-й сесії Вищої Ради РСАДЗ в м. Ер-Ріяд (Саудівська Аравія) необхідність переглянути Єдину економічну угоду від 1981 р. Практично відразу ж було поставлене питання про розробку нової Економічної угоди з метою поглиблення економічної інтеграції держав-членів Ради [88].

На підтвердження цього 31 грудня 2001 р. у м. Маскат (Султанат Оман) на 22-й сесії Верховної ради РСАДЗ після дворічного узгодження сторонами проекту нової Економічної угоди цей документ (Економічна угода РСАДЗ – The Economic Agreement) було затверджено [89]. При підведенні підсумків минулого двадцятиріччя було визнано, що «вдалося забезпечити необхідну динаміку розвитку економічних зв'язків, які забезпечують повну економічну інтеграцію та економічну єдність держав РСАДЗ. Вищою Радою РСАДЗ на щорічних засіданнях було прийнято декілька життєво важливих резолюцій в економічній сфері, що забезпечили розвиток спільних економічних дій. Найважливіші резолюції стосувалися визначення загальної схеми розвитку інтеграції та створення на цьому шляху митного союзу. Згодом домовленості доповнились згодою про створення спільного ринку, економічного та валютного союзів».

Виховою подією в інтеграційному процесі країн-членів Ради стало оголошення у грудні 2005 р. на 26-у саміті Ради про ухвалення Єдиної стратегії спільного ринку для країн Затоки.

Важливо також зауважити, що за усіх існуючих протиріч між державами РСАДЗ жодна з них досі не вийшла з ЗВТ, створеної у 1983 р., тоді як, для порівняння, суперечлива й непослідовна двадцятирічна політика економічної інтеграції пострадянських держав зробила можливим підписання Договору про створення між ними ЗВТ лише у 2011 р. Причому тільки три з дев'яти його підписантів пішли далі (Білорусь, Казахстан та РФ), створивши МС, а з травня 2014 р. – Євразійський економічний союз.

Таким чином, у період 2001-2010 рр. державами-членами РСАДЗ було досягнуто значного прогресу у їхній економічній інтеграції – після затяжного формування спільної ЗВТ ними було створено Митний Союз. У межах цього союзу в розглянутий період відбулось зміцнення їх економік, про що свідчать темпи економічного зростання: виробництво сумарного ВВП збільшилось у 3,1 рази, експорт – у 4,1 рази, а також спостерігалось взаємне зближення цих держав у контексті розвитку як внутрішньосоюзної торгівлі, так і економічних відносин загалом (спільні проекти, координація цінової політики тощо).

Сучасний досвід і досягнення держав РСАДЗ у розв'язанні актуальних соціально-економічних проблем.

³ Варто зазначити, що ще в травні 1992 р. на нараді міністрів торгівлі держав РСАДЗ пріоритетною метою було заявлено створення загального ринку РСАДЗ. Така заява й наступне рішення про створення МС свідчать про європейський (класичний) шлях міжнародної економічної інтеграції, обраний цими державами.

У процесі проведення структурних перетворень у соціально-економічній сфері, арабійські монархії зіткнулись з необхідністю подолання низки накопичених проблем, притаманних не лише субрегіону Затоки, але й усьому регіону БСПА. Головними з них були питання бідності, безробіття, неписьменності, охорони здоров'я, водопостачання та інші важливі соціально-економічні аспекти на тлі серйозного демографічного зростання, з яким зіштовхнулись держави РСАДЗ на початку ХХІ ст. у зв'язку із небувалим напливом іноземних трудових іммігрантів, стрімкими темпами зростання чисельності місцевого населення тощо.

Важливо зазначити, що протягом сорока років стрімкого зростання кількості населення країн Затоки цей субрегіон став свідком безпрецедентного збільшення частки молоді у структурі місцевих соціумів. Якщо у 1950 р. на Аравійському півострові мешкало 8 млн. осіб, то у 2007 р. ця цифра досягла 58 млн. (за деякими прогнозами, у 2050 р. населення РСАДЗ складе 124 млн. осіб) [90]. Прогнози фахівців МВФ вказують на те, що кількість населення держав «аравійської шістки» у 2050 р. складатиме близько 71 млн. чол. [91]. Водночас, за прогнозами арабських дослідників, у 2020 р. кількість громадян Затоки у віці до 15 років складе близько 24% від усього населення РСАДЗ (другий у світі показник після країн Африки південніше Сахари) [92].

Серйозним соціальним викликом, який протягом десятиліть дестабілізує демографічну ситуацію в Кувейті та ОАЕ, залишається проблема осіб без громадянства, так званих «бедунів». За даними міжнародної правозахисної організації «Human Rights Watch», наразі у Кувейті нараховується 106 тис. осіб, які не змогли набути кувейтське громадянство через те, що їхні діди та батьки своєчасно не подали до державних установ необхідні для набуття громадянства документи після отримання Кувейтом незалежності у 1961 р. Другою категорією кувейтян без громадянства є особи, які у 60-ті рр. були найняті на службу до лав армії та внутрішніх сил безпеки, а згодом залишились у Кувейті для постійного проживання. До третьої категорії «бедунів» відносяться діти, що народилися у шлюбах між кувейтянками та іноземцями або особами без громадянства [93]. Згідно з Конституцією Емірату, громадянами Кувейту є араби, які змогли документально довести своє «кувейтське походження», тобто проживання на території країни до 1920 р. Таких осіб серед місцевого населення трохи більше 40% [94, с. 242].

Лише у 2011 р. указом Еміра Кувейту «бедунам» було дозволено видавати свідоцтва про народження, шлюб та смерть [95]. Водночас в ОАЕ кількість «бедунів», за наявними даними, становить близько 100 тис. чол. (хоча уряд ОАЕ стверджує про наявність лише 10 тис. осіб) [96], більшість з яких прибула до Еміратів з Ірану. У 2006 р. президент ОАЕ шейх Халіфа аль-Нагаян у своїй заяві підкреслив, що ближчими роками питання осіб без громадянства буде остаточно вирішено. Станом на 2008 р. паспорти громадян ОАЕ отримали лише 1294 особи. Відомо, що певна кількість тих, хто належить до категорії «бедунів», за

домовленістю урядів ОАЕ та Коморських островів, отримали коморські паспорти, аби мати можливість проживати на території Еміратів, бодай, у якості іноземців [97]. За даними ООН, ще близько 70 тис. осіб без громадянства мешкають на території Саудівської Аравії [98].

Набуття «бедунами» громадянства ОАЕ або Кувейту автоматично означає необхідність надання їм повного пакету соціальної допомоги, яку отримують громадяни цих держав. Зазначене, у свою чергу, спричинить додаткове навантаження на державний бюджет, враховуючи, що еміратський уряд, наприклад, витрачає на утримання одного громадянина 55,5 тис. дол. США на рік [99].

У цьому контексті наведемо статистичні дані, опубліковані у звіті про діяльність Арабської Організації праці за 2008 р., де зазначені темпи приросту населення в усіх арабських країнах та, зокрема, державах-членах РСАДЗ:

Таблиця 4.1

Показники народжуваності в країнах РСАДЗ у 2000-2010 рр., %

№	Назва країни	Період, рр.	
		2000-2006	2006-2010
1	2	3	4
1	Бахрейн	2,5	1,7
2	Катар	6,0	2,0
3	Кувейт	2,8	1,4
4	ОАЕ	4,9	1,7
5	Оман	3,4	1,5
6	КСА	2,4	2,4

Джерело: побудовано автором на підставі.

Згідно з Доповіддю про людський розвиток для арабських країн Програми ООН з розвитку за 2010 р., приблизно, з 2005 р. помітною стала тенденція до зниження (більш як на 50%) народжуваності в країнах Затоки, що може бути пов'язано як з підйомом рівня соціальної свідомості та поширенням механізмів планування сім'ї, так і зі стрімким підвищенням вартості життя в цих державах.

Враховуючи той факт, що більшість населення Затоки відноситься до молоді, перед урядами цих країни виникають серйозні виклики, пов'язані з необхідністю не лише реформування освіти та розширення мережі навчальних закладів, але й створення додаткових робочих місць. Важливо зазначити, що рівень безробіття серед громадян держав РСАДЗ значно перевищує відсоток безробітних з числа негромадян, які проживають на їх території. За даними найбільшого комерційного банку Саудівської Аравії NBC, рівень безробіття серед

саудитів у віці до 19 років у 2012 р. склав 27,3%. У категорії 20-24 роки він становить 28% та 14,3% серед громадян КСА у віці від 25 до 29 років [100]. У сусідніх ОАЕ рівень безробіття серед молоді (12%) утричі перевищує загальний рівень безробіття по країні (4%). Водночас у Кувейті частка безробітних у віці від 20 до 24 років у 2011 р. становила 36,3%. Плачевною залишалась ситуація у країнах Ради з жіночим безробіттям. Так, у Саудівській Аравії 78,3% безробітних жінок мали дипломи про вищу освіту, а у Кувейті, наприклад, 77% усіх безробітних станом на 2011р. були жінками [101]. Як видно з рис. 4.1, рівень безробіття серед громадян країн РСАДЗ зростає:

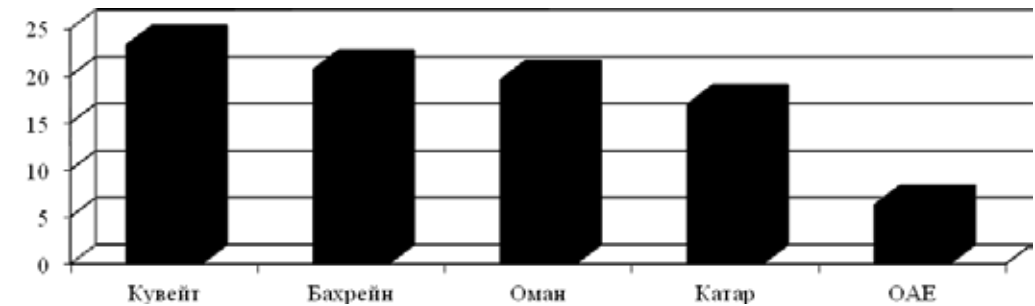

Рис. 4.1. Рівень безробіття серед громадян країн РСАДЗ станом на 2009 р. Джерело: побудовано автором на підставі [102]

Проте, зауважимо, що у статистичних даних, які оприлюднюються державними установами країн РСАДЗ, як правило, свідомо занижені показники безробіття з метою збереження позитивного іміджу цих держав, а також зменшення рівня соціальної напруги (табл. 4.2). У якості підтвердження наведено дані, що містяться у щорічному статистичному звіті Генерального Секретаріату РСАДЗ у частині, яка стосується індексів безробіття у державах Ради:

Таблиця 4.2

Індекси безробіття у країн РСАДЗ у 2009 р., %

№	Держава	Рівень безробіття
1	2	3
1	Саудівська Аравія	10,5
2	Кувейт	н/д
3	Бахрейн	4,0
4	Оман	н/д
5	Катар	0,3
6	ОАЕ	3,9

Джерело: побудовано автором на підставі [505]

До основних причин безробіття серед місцевого населення арабських держав Затоки доцільно, передусім, віднести крайній консерватизм у підходах до вибору місця роботи. Справа у тім, що згідно з традицією місцевих суспільств, громадяни країн РСАДЗ традиційно віддають перевагу працевлаштуванню лише у державному секторі, тоді як приватний сектор вже тривалий час залишається сферою, де абсолютна більшість співробітників формується за рахунок іноземних трудових емігрантів. Надзвичайно роздутий державний апарат, який десятиліттями був змушений штучно створювати робочі місця для місцевих, дедалі частіше доводить свою неефективність, що вимагає вжиття заходів з метою його невідкладного реформування та спонукання громадян цих країн до активнішого залучення до розбудови приватного сектору. У цьому зв'язку зазначимо, що, скажімо, нафтогазова галузь, яка формує 43% від ВВП держав Затоки, здатна працевлаштувати не більше 3% громадян цих країн з огляду на високий ступінь автоматизації виробничих процесів та автоматизації адміністративних функцій у цій сфері [103]. З точки зору громадян країн Затоки, до основних привабливих сторін державної служби в РСАДЗ можна віднести високі зарплати, всеохоплююче соціальне страхування, достойне пенсійне забезпечення, нетривалий робочий день тощо.

Період 2001-2010 рр. відзначився суттєвим зростанням кількості експатріантів (ex-pats) за рахунок стрімкого зменшення частки місцевого населення у структурі арабських громад. Якщо у 2001 р. громадяни РСАДЗ становили 64% населення країн Затоки, то у 2011 р. цей показник знизився до 52% [104]. Дана тенденція, у свою чергу, призвела до поступового зростання відсотку безробітних серед громадян Затоки. Станом на 2011 р. найбільший відсоток безробітних серед громадян РСАДЗ був зафіксований в Омані (15%) [364]. Далі у цьому списку країни Ради розташувались таким чином: КСА (10%), ОАЕ (6,3%), Катар (4,1%), Бахрейн (менше 4%) та Кувейт (3%) [105]. На думку багатьох аналітиків, вирішення проблеми безробіття серед громадян РСАДЗ знаходиться у площині удосконалення системи підготовки кадрів, яка наразі не відповідає вимогам і потребам приватного сектору. Результатом цього має стати заміщення іноземної робочої сили, частка якої на ринку праці КСА, наприклад, становить 25%, Кувейту – 66%, ОАЕ та Катару – 90%. Як зазначається у звіті швейцарського банку «Credit Suisse» за 2011 р., відсоток трудових емігрантів у Катарі є найбільшим у світі (40,62 експатріатів на кожну 1000 осіб, що прибувають до країни) [106].

Відомо, що у період 2000-2010 рр. країнами Затоки було створено близько 7 млн. нових робочих місць, з яких лише 1,15% стосувались державного сектору, що мало, в принципі, сприяти ширшому залученню арабської молоді до роботи у приватному секторі. Водночас, за статистичними даними, лише 25% робочих місць відійшли громадянам РСАДЗ, тоді як решту вакансій закрили іноземні спеціалісти [107, р. 20].

Крім того, понад 50% складу армії ОАЕ укомплектована за рахунок оманців та белуджів, а серед офіцерського складу тривалий час переважали вихідці з Йорданії. До середини 80-х рр. оманська армія складалася майже виключно з белуджів та еменців, катарська – з оманців, еменців, йорданців і пакистанців, кувейтська – з іранців, іракців і саудівських бедуїнів. З другої половини 80-х рр. в усіх монархіях Затоки стала активно проводитися політика націоналізації кадрів в армії шляхом створення армії, яка б складалася виключно з представників корінного населення [108].

Невпинне зростання індексів безробіття серед громадян країн Ради спонукає уряди держав РСАДЗ до розробки національних програм із надання соціальної підтримки тим, хто не має засобів для існування. З метою зменшення фінансового тягаря, який тяжіє над безробітними співвітчизниками, уряди країн Затоки дотримуються політики субсидування житлово-комунальної сфери шляхом часткового покриття за рахунок бюджету витрат громадян на електроенергію, водотакопостачання, медичні послуги тощо. Одна з найбільш сучасних програм з фінансової підтримки громадян діє наразі у Кувейті. Так, у 2010 р. за рахунок державного бюджету сплачувалось близько 30% усіх витрат громадян за комунальні та житлово-господарські послуги. Крім того, усім кувейтським подружжям надаються державні квартири, громадяни країни мають право на безкоштовне медичне обслуговування та освіту. У Саудівській Аравії також діє державна програма із виділення житла найбільш незахищеним верствам населення. Державне медичне обслуговування є також безкоштовним. Станом на 2009 р. високими залишались бюджетні видатки на надання соціальної підтримки громадянам ОАЕ та Катару, які з цієї метою виділили відповідно 10% та 20% видаткової частини своїх національних бюджетів [109, р. 14]. Зазначимо також, що, за ініціативи відомого саудівського бізнесмена та мецената Принца Аль-Валіда бін Талала, у 2003 р. було започатковано громадську ініціативу з розвитку житлового фонду, згідно з якою уряд КСА визначив перелік саудівських сімей, що потребують негайного вирішення житлових проблем. Водночас, указом короля Абдалли з бюджету королівства було виділено 62 млрд. дол. США на будівництво 500 тис. квартир у м. Джидда. Загалом, за даними комерційного саудівсько-французького банку, до 2015 р. саудівським урядом планується побудувати 1,65 млн. нових квартир, для чого зі спеціально створеного для цих потреб фонду буде виділено понад 15 млрд. дол. США [110].

У Кувейті у 2009 р. парламентом країни було затверджено бюджет, в якому було закладено рекордну для Емірату суму на соціальні витрати, що становила 5,5 млрд. кув. динарів (близько 18,7 млрд. дол. США).

Подібна «щедрість» арабських монархій щодо власного населення має не лише позитивні, але й негативні наслідки. Усталені механізми надання дотацій, субсидій та соціальної допомоги дедалі більше нівелюють у місцевого населення

ня відчуття відповідальності перед державою, що призводить у багатьох випадках до повної відсутності мотивації для пошуку роботи, особливо серед молоді. Крім того, унаслідок високого рівня залежності аравійських економік від експорту вуглеводнів, на території РСАДЗ протягом останнього десятиліття створено найбільш передову систему соціального захисту, що, у свою чергу, перетворило держави цього субрегіону на найбільших у світі роботодавців для громадян Ради.

Кінець першої декади ХХІ ст. відзначився в країнах РСАДЗ значними успіхами у подоланні неписьменності. Не зважаючи на те, що даний соціальний феномен є характерним переважно для більш бідних країн регіону БСПА (Марокко, Судан, Алжир, Єгипет та ін.) [111], проблема неписьменності на Аравійському півострові й досі вважається однією з перешкод повноцінного соціально-економічного розвитку. У 2011 р. Королівство Бахрейн стало першою країною Затоки, в якій рівень писемності жінок та чоловіків склав 85% та 91% відповідно [112]. Утім, дані, які наводяться сайтом CIA Factbook вказують на те, що ще у 2010 р. відсоток писемних серед осіб чоловічої та жіночої статі становив 96,1% та 91,6% відповідно [113].

Велику роботу було здійснено країнами РСАДЗ у сфері модернізації системи охорони здоров'я. У цьому зв'язку, хотілося б позитивно відзначити кооперацію членів Ради у галузі надання медичних послуг. Початком міжаравійської співпраці у цій сфері прийнято вважати неформальну зустріч міністрів охорони здоров'я країн Затоки у травні 1975 р. на полях засідання Генеральної Асамблеї Всесвітньої організації охорони здоров'я у Женеві. Згодом рішенням причетних державних органів країн Затоки було створено постійну Конференцію міністрів охорони здоров'я Аравійських країн Затоки, перше засідання якої відбулось у 1976 р. Пізніше (у 1981 р.) її було трансформовано у Раду міністрів охорони здоров'я арабських держав Затоки, а у 1991 р. – у Раду міністрів охорони здоров'я РСАДЗ [114]. До найуспішніших проектів з гармонізації порядку надання медичних послуг у різних країнах РСАДЗ стало затвердження її членами єдиного типу полісу медичного страхування, який значно спростив процедури госпіталізації, а також надання першої необхідної допомоги хворим серед громадян держав Затоки. Іншим важливим кроком стало ухвалення урядами держав РСАДЗ рішення щодо збільшення ввізного мита на тютюнові вироби з 50% до 100%. До цього переліку варто віднести також створення Комітету РСАДЗ з фармацевтичного контролю, який здійснює контрольні-ревізійні функції над імпортом медикаментів та лікарських препаратів до країн Ради [115].

Незважаючи на значні зусилля урядів держав РСАДЗ у напрямку розвитку системи охорони здоров'я, розширення мережі медичних закладів, країни цього регіону й дотепер значно відстають за рівнем та якістю медичних послуг, що надаються. Наразі країнам Затоки бракує вільних місць у державних лікарнях,

діагностичних лабораторій та кваліфікованого медперсоналу. Країни Затоки щороку витрачають величезні кошти для залучення іноземних медичних фахівців для роботи у місцевих медичних закладах. Водночас, згідно з даними оргкомітету щорічної міжнародної регіональної конференції з охорони здоров'я Arab Health, у 2009 р. лише ОАЕ витратили на лікування своїх громадян за кордоном 2 млрд. дол. США [116]. Однак, якщо порівнювати бюджетні асигнування на медичні послуги з розрахунку на одну людину, то виявляється, що країни Затоки загалом виділяють значно менше коштів (631 дол. США), аніж, наприклад, США (6719 дол. США) чи Велика Британія (3332 дол. США). Водночас, деякими країнами Затоки (насамперед, Катаром, ОАЕ та Бахрейном) розроблено та імплементовано практичні механізми залучення приватних інвестицій до розбудови медицини. У деяких країнах РСАДЗ для заохочення інвесторів, які висловлять готовність будувати лікарні, держава гарантуватиме їх мінімальне заповнення [117].

За даними ВООЗ, на країни РСАДЗ припадає найвища у світі частка захворювань на цукровий діабет та ожиріння [118]. За останніми даними, 24% населення ОАЕ хворіє на цукровий діабет, що є другим найвищим у світі показником [119].

Подібні соціальні виклики змусили уряди цих країн поступово збільшити державні асигнування на розвиток медичної сфери (станом на 2009 р. країнами Ради було інвестовано в дану галузь понад 34 млрд. дол. США, 70% з яких було сформовано за рахунок коштів державного сектору). До того ж, у період з 1990 р. по 2011 р. відчутно зросла в країнах Ради кількість державних лікарень (345 лікарень у 1990 р. проти 635 лікарень у 2011 р.). У тому ж 1990 р. загальна кількість лікарів складала 23 тис. чол., тоді як у 2011 р. їхня кількість досягла 100 тис. лікарів, що працюють як у державних медичних установах, так і в приватних клініках РСАДЗ. Крім того, з 1990 по 2011 рр. значно зменшилась кількість пацієнтів з розрахунку на 1 лікаря (1990 р. – 937 пацієнтів проти 458 пацієнтів у 2011р.) [120].

У 2012 р. лише Саудівська Аравія виділила на потреби медичної галузі близько 23 млрд. дол. США на додаток до 73 млрд. дол. США, закладених у бюджет п'ятирічного плану із розвитку економіки королівства на 2010-2014 рр., який передбачає спорудження 121 нової лікарні, 700 медичних центрів первинного обстеження та діагностики, а також 400 центрів ургентної терапії.

На відміну від більшості країн Затоки, Катар в останні роки спромігся значно збільшити частку приватних медичних закладів на ринку медичних послуг Емірату, яка, за наявними даними, складає близько 60%. Варто зазначити, що у Катарі було створено Вищу раду з питань охорони здоров'я, яка планує вжити практичних заходів для найскорішого введення у дію системи обов'язкового медичного страхування усіх громадян. Водночас, в ОАЕ успішним виявився досвід організації співпраці у сфері охорони здоров'я між державним і приватним секторами на умовах приватно-публічного партнерства (Public-Private Partnership).

Одним з прикладів такого співробітництва стало заснування в Абу-Дабі міжнародної клініки між еміратським холдингом «Мубадала» та клінікою «Клівленд». Крім того, в ОАЕ створено вільну економічну зону під назвою Dubai Healthcare City, основним завданням якої є заохочення іноземних інвесторів у сфері надання медичних послуг до активнішого виходу на еміратський ринок [121].

Підвищення якості медичних послуг, яке відбулось в країнах РСАДЗ упродовж останніх 40 років, є доволі очевидним. Наприклад, якщо у 1978 р. середня тривалість життя становила 60,5 років, то у 2004 р. цей показник досяг 73 років. У той же час значно зменшилась дитяча смертність, яка за аналогічний період становила 69 смертей на 1000 новонароджених порівняно з 18 смертями у 2004 р. Враховуючи, що більшість населення РСАДЗ – це молодь віком до 25 років, неважко передбачити, що, приблизно, через 30-40 років країни цього субрегіону матимуть величезну «армію» людей похилого віку, які потребуватимуть медичної допомоги та лікування [122, р. 55].

Тому, вже зараз намітилась чітка тенденція урядів держав Ради до поступової мінімізації державного втручання у медичну галузь з метою зменшення витрат з бюджетів цих країн.

Однак, найголовнішим завданням для урядів РСАДЗ на найближчу перспективу залишається обрання оптимальної схеми взаємодії з приватними інвесторами, які, врешті-решт, мають самостійно прийняти остаточне рішення щодо доцільності фінансування державних програм у галузі охорони здоров'я, або реалізації власних проєктів, що залежатиме, основним чином, від умов, які ці держави запропонують діловим колам.

Список використаних джерел і літератури

1. Нагайчук В. І. Глобальні виклики та регіональні процеси на Близькому і Середньому Сході / Віктор Іванович Нагайчук // Глобалізація і сучасний міжнародний процес : монографія / Борис Іванович Гуменюк ; Сергій Олександрович Шергін ; [Б. І. Гуменюк, С. О. Шергін (заг. ред.)] ; ДАУ при МЗС України, ВАПН. – К. : Університет «Україна», 2009. – С. 318-355. – ISBN 978-966-388-299-4.
2. Сапронова М. А. Арабский мир : новые векторы политического развития / Марина Анатольевна Сапронова // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 12. – С. 91-101. – ISSN 0131-2227.
3. Фарес В. Революция грядет : борьба за свободу на Ближнем Востоке / Валид Фарес. – М. : Эксмо-Пресс, 2012. – 616 с. – ISBN 978-5-45705-238-3.
4. Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. / Леонид Сергеевич Васильев. – М. : Высш. шк., 1994. – Т.1. – 495 с.; Т. 2. – 495 с.

5. Бирюков Е. С. Страны Аравийского полуострова на мировом рынке финансовых услуг : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.14 «Мировая экономика» / Бирюков Евгений Сергеевич ; МГИМО-Университет. – М, 2008. – 26 с.
6. Ibid.
7. Ibid.
8. Мелкумян Е. С. Аравийские монархии еще сдерживают натиск революционеров. На реформы в Бахрейне и Омане выделяют 20 млрд долларов [Электронный ресурс] / Елена Суменовна Мелкумян // Независимая газета. – Электрон. дан. – [Москва : ЦентрАзия, 2011]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1300053120>. – Загл. с экрана (дата обращения 20.04.2014).
9. Bush G. W. Commencement Address at the University of South Carolina. [Electronic resource] / George W. Bush. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=407#axzz1LD2PmQLn> (viewed on June 14, 2014). – Title from the screen.
10. Шелест А. Позиции США и ЕС относительно решения кризисных ситуаций на Ближнем Востоке : сотрудничество и разногласия / Анна Владимировна Шелест, Полина Андреевна Синовец // Востокведный сборник. 2006. – Вып. 7. – С. 445-468.
11. Ткаченко А. А. Барселонский процесс : проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Александр Алексеевич Ткаченко // Институт Ближнего Востока. – 2007. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/11-07-07a.htm>. – Загл. с экрана (дата обращения 23.04.2013).
12. Волович А. А. О планах демократизации Ближнего Востока [Электронный ресурс] / Алексей Алексеевич Волович. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2004/19-08-04.htm>. – Загл. с экрана (дата обращения: 13.06.2013).
13. Подцероб А. Б. Арабский мир – способен ли он реформироваться? [Электронный ресурс] / Алексей Борисович Подцероб // Институт Ближнего Востока. – 2007. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/19-02-07.htm>. – Загл. с экрана (дата обращения 03.12.2012).
14. Руденко Л. Н. Проблемы привлечения иностранных инвестиций в арабские страны в условиях глобализации : монография / Людмила Николаевна Руденко ; Александр Оскарович Филоник [отв. ред. О. А. Филоник] ; Ин-т востоковедения РАН. – М. : ИБВ, 2006. – 194 с. – ISBN 5-89394-162-4.
15. Краснова Н. В. Политика народонаселения в арабских странах Персидского залива : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством (экономика

- народонаселения и демография) / Краснова Наталья Вениаминовна ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2010. – 21 с.
16. Мельянцева В. А. Арабо-исламский мир в контексте глобальной экономики (статистико-экономический анализ) : монография / Виталий Альбертович Мельянцева. – М. : ИЦ ИСАА МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. – 75 с.
 17. Бжезинский З. Выбор : Глобальное господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский. – М. : Международные отношения, 2005. – 288 с. – ISBN 978-5-7133-1323-4.
 18. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : монография / Самюэль Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 576 с. – ISBN 978-5-17-039454-8.
 19. Сапронова М. А. Арабский Восток на современном этапе : эволюция институтов власти и модернизация традиционного общества / Марина Анатольевна Сапронова // Вестник ТГУ. – 2009. – № 318. – С. 125-132. – ISBN 5-7511-1701-8.
 20. Игошина Ж. Б. Спроби демократичних перетворень в арабських країнах в контексті процесів глобалізації / Жанна Борисівна Игошина // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 95. – Ч. 1. – С. 7-8.
 21. Субх М. А. Передумови проведення системних реформ у країнах Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (2001-2010 рр.) / М.А. Субх // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія / Під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь, 2015. – Вип. 12. – С. 268-277.
 22. Сапронова М. А. Арабский мир : новые векторы политического развития / Марина Анатольевна Сапронова // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 12. – С. 91-101. – ISSN 0131-2227.
 23. Ахмедов В. М. Некоторые особенности формирования и эволюции политических систем арабских стран Ближнего Востока [Электронный ресурс] / Владимир Муртузович Ахмедов. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=8468#more-8468>. – Загл. с экрана (дата обращения: 06.11.2012).
 24. Rahman M. S. Variance Analysis of GDP for GCC Countries / M. Shafiqur Rahman // International Review of Business Research Papers. – 2010. – Vol. 6. – № 2. – pp. 253-259.
 25. Index Mundi [Electronic resource] / Detailed country statistics, charts, and maps compiled from multiple sources. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.indexmundi.com/> (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.
 26. Gauthier J. Prospects for Democratization in the Oil Monarchies of the Persian Gulf : Master's Thesis [Electronic resource] / Julie Gauthier ; Louisiana State University. – Electronic data. – Mode of access: http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-11112007-214948/unrestricted/Gauthier_thesis.pdf (viewed on November 19, 2012). – Title from the screen.

27. Мелихов И. А. Арабские монархии Персидского залива на этапе модернизации (70-90-е годы) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Мелихов Игорь Александрович ; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2000. – 41 с.
28. Baaklini A. Legislative Politics in the Arab World : The Resurgence of Democratic Institutions / Abdo Baaklini, Guilain Denoeux, Robert Springborg. – London : Lynne Rienner Publishers, 1999. – 278 p. – 978-1-55587-840-5.
29. Thuroczy F. Kuwait : Democratization in Process (Five factors of democratization and their state in Kuwait) : Bachelor Thesis [Electronic resource] / Ferencz Thuroczy. – Electronic data. – Mode of access: <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1627007&fileId=1627008> (viewed on June 23, 2013). – Title from the screen.
30. Crystal J. Political Reform and the Prospects for Democratic Transition in the Gulf [Electronic resource] / Jill Crystal // FRIDE Working Paper. – 2005. – № 11. – Mode of access: http://fride.org/download/WP11_ReforPoli_ENG_jul05.pdf (viewed on October 13, 2012). – Title from the screen.
31. Democracy index 2011 : Democracy under stress [Electronic resource] / A report from the Economist Intelligence Unit. – Electronic data. – Mode of access: https://www.sida.se/globalassets/global/about-sida/sa-arbetar-vi/eiu_democracy_index_dec2011.pdf (viewed on February 10, 2012). – Title from the screen.
32. Alnajjar G. The Challenges Facing Kuwaiti Democracy / Ghanim Alnajjar // Middle East Journal. – 2000. – Vol. 54. – No. 2. – pp. 242-258.
33. Thuroczy F. A Revolutionary 8% for the Women of Kuwait [Electronic resource] / Ferencz Thuroczy. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.utrikesperspektiv.se/2009/05/21/stat-och-samhalle/a-revolutionary-8-victory-for-the-women-of-kuwait/> (viewed on June 23, 2013). – Title from the screen.
34. Deegan H. The Middle East and Problems of Democracy (Issues in Third World Politics) / Heather Deegan. – London : Lynne Rienner Publishers, 1994. – 152 p. – ISBN 978-1-55587-455-1.
35. Henry C. Globalization and the Politics of Development in the Middle East / Clement Moore Henry, Robert Springborg. – 2nd Edition. – New York : Cambridge University Press, 2010. – 382 p. – ISBN 978-0-52173-744-9.
36. Khalaf A. Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf / Abdulhadi Khalaf, Giacomo Luciani ; [ed. A. Khalaf, G. Luciani]. – Dubai : Gulf Research Center, 2006. – 304 p. – ISBN 9948-432-54-1.
37. Shafaei H. National Action Charter and Human Rights [Electronic resource] / Hasan Shafaei // Bahrain Human Right Monitor. – Mode of access: <http://www.bahrainmonitor.org/views/w-002-01.html> (viewed on March 02, 2013). – Title from the screen.

38. Мелкумян Е. С. Бахрейн : современные проблемы политического развития / Елена Суреновна Мелкумян // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 31. – С. 82-90. – ISBN 978-5-89394-190-6.
39. Бахрейн добился замечательных успехов во время правления короля Бахрейна [Электронный ресурс] / Bahrain News Agency. – Режим доступа: <http://www.bna.bh/portal/news/447185>. – Загл. с экрана (дата обращения: 13.04.2014).
40. Мелкумян Е. С. Бахрейн : современные проблемы политического развития / Елена Суреновна Мелкумян // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 31. – С. 82-90. – ISBN 978-5-89394-190-6.
41. Constitution of the Kingdom of Bahrain [Electronic resource] / Constitution in English // WIPO Lex. – Mode of access: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=189442 (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.
42. Сапронова М. А. Парламенты в арабских монархиях : конституционная регламентация деятельности и политическая практика / Марина Анатольевна Сапронова // Ближний Восток и современность. – 2009. – Вып. 37. – С. 236-282. – ISBN 978-5-89394-190-6.
43. Сапронова М. А. Правительство и парламент в арабских странах (правовой статус и политическая практика) : монография / Марина Анатольевна Сапронова – М. : ИВ РАН, 2008. – 244 с. – ISBN 978-5-89394-194-4.
44. Хасянов А. О. Бахрейн: путь к либерализации и национальному примирению / А. О. Хасянов // Ближний Восток и современность. – 2002. – Вып. 16. – С. 207-225. – ISBN 978-5-89394-190-6.
45. Kuwaiti Constitution [Electronic resource] / Constitution in English // WIPO Lex. – Mode of access: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=181003 (viewed on May 13, 2014). – Title from the screen.
46. Kapiszewski A. Elections and Parliamentary Activity in the GCC States: Broadening Political Participation in the Gulf Monarchies / Andrzej Kapiszewski // Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf / Gulf Research Center ; [ed. Abdulhadi Khalaf, Giacomo Luciani]. – Dubai : Gulf Research Center, 2006. – pp. 88-313. – ISBN 9948-432-54-1.
47. Бахрейн добился замечательных успехов во время правления короля Бахрейна [Электронный ресурс] / Bahrain News Agency. – Режим доступа: <http://www.bna.bh/portal/news/447185>. – Загл. с экрана (дата обращения: 13.04.2014).
48. President of the United Arab Emirates issued an order to appoint the first female judge in the country [Electronic resource] / Al Arabia. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.alarabiya.net/articles/2008/03/26/47480.html> (viewed on April 26, 2013). – Title from the screen.

49. The appointment of the first woman judge in the history of Bahrain [Electronic resource] / Alriyadh. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.alriyadh.com/161096> (viewed on June 27, 2014). – Title from the screen.
50. Al Jazeera [Electronic resource] : Al Jazeera Arabic. – Электронні дані. – [Doha : Al Jazeera Media Network, 2015]. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.aljazeera.net/portal> (viewed on March 13, 2015). – Title from the screen.
51. UAE : adoption of the formation of committees of the National Council elections [Electronic resource] / Al Riyadh. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.alriyadh.com/636874> (viewed on May 12, 2013). – Title from the screen.
52. Second election Federal National Council UAE [Electronic resource] / Thomson Reuters Arabian. – Electronic data. – Mode of access: <http://ara.reuters.com/article/topNews/idARACAE78O01X20110925> (viewed on July 23, 2013). – Title from the screen.
53. Crystal J. Political Reform and the Prospects for Democratic Transition in the Gulf [Electronic resource] / Jill Crystal // FRIDE Working Paper. – 2005. – № 11. – Mode of access: http://fride.org/download/WP11_ReforPoli_ENG_jul05.pdf (viewed on October 13, 2012). – Title from the screen.
54. Saudi Arabia : Women will participate in the vote and enter the Shura Council [Electronic resource] / Human Rights Watch. – Mode of access: <http://www.hrw.org/ar/news/2011/09/26-1> (viewed on April 17, 2013). – Title from the screen.
55. Saudi king gives women 20% of the membership of the Council [Electronic resource] / RT. – Electronic data. – Mode of access: http://arabic.rt.com/news/604723-أرسل_الملك_سليمان_بن_عبد_المعز_الملك_السعودي_دعوة_لإجراء_الانتخابات_البرلمانية_الوطنية_في_الرياض_في_20_أيار_من_العام_القبلي (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.
56. Ammoun C. The Institutionalization of the Saudi Political System and the Birth of “Political Personell” / Camille Ammoun // Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf [Khalaf A. & Luciani G. (Eds.)]. – U.A.E : Gulf Research Centre, 2006. – pp. 213-240.
57. Ibid.
58. Dekmeijan R. Saudi Arabia’s Consultative Council / Richard H. Dekmeijan // Middle East Journal. – 1998. – Vol. 52. – № 2. – pp. 204-218.
59. Косач Г. Г. Саудовская Аравия : внутривосточные процессы «этапа реформ» (конец 1990-2006 г.) : монография / Григорий Григорьевич Косач ; Ин-т Ближ. Востока. – М. : ИБВ, 2007. – 359 с. – ISBN 978-5-89394-183-8.
60. Ammoun C. The Institutionalization of the Saudi Political System and the Birth of “Political Personell” / Camille Ammoun // Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf [Khalaf A. & Luciani G. (Eds.)]. – U.A.E : Gulf Research Centre, 2006. – pp. 213-240.

61. Mixed reactions about the entry of women for the first time Council [Electronic resource] / Radio Sawa. – 2013. – Mode of access: <http://www.radiosawa.com/content/saudi-women-join-advisory-council-first-time/218935.html> (viewed on May 26, 2013). – Title from the screen.
62. Saudi Arabia : Women will participate in the vote and enter the Shura Council [Electronic resource] / Human Rights Watch. – Mode of access: <http://www.hrw.org/ar/news/2011/09/26-1> (viewed on April 17, 2013). – Title from the screen.
63. Косач Г. Г. Саудовская Аравия : «национальные проекты» в контексте внутренней политики / Григорий Григорьевич Косач // Ближний Восток и современность. – 2007. – Вып. 31. – С. 43-65. – ISBN 978-5-89394-190-6.
64. Косач Г. Г. Саудовская Аравия : устав Комитета по принесению клятвы [Электронный ресурс] / Григорий Григорьевич Косач // Институт Ближнего Востока. – 2007. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/11-10-07a.htm>. – Загл. с экрана (дата обращения: 03.10.2012).
65. Ibid.
66. Косач Г. Г. Саудовская Аравия : внутривосточные процессы «этапа реформ» (конец 1990-2006 г.) : монография / Григорий Григорьевич Косач ; Ин-т Ближ. Востока. – М. : ИБВ, 2007. – 359 с. – ISBN 978-5-89394-183-8.
67. Al Arabiya [Electronic resource] : Al Arabia Arabic. – Электронні дані. – [Dubai : Al Arabia News Channel, 2015]. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.alarabiya.net/> (viewed on March 13, 2015). – Title from the screen.
68. Rathmell A. Political reform in the Gulf : the case of Qatar / Andrew Rathmell, Kirsten E. Schulze // Middle Eastern Studies. – 2000. – Vol. 36. – № 4. – pp. 47-62. – ISSN 0026-3206.
69. Emir of Qatar announces a Shura Council elections in 2013 [Electronic resource] / BBC Arabic. – Electronic data. – Mode of access: http://www.bbc.co.uk/arabic/middleeast/2011/11/111101_qatar_elections_.shtml (viewed on December 10, 2014). – Title from the screen.
70. EBSCOhost [Electronic resource] / Electronic Resources for Public Libraries. – Electronic data. – Mode of access: <https://www.ebscohost.com/public> (viewed on November 23, 2014). – Title from the screen.
71. Constitution of Qatar [Electronic resource] / Constitution in English // Qatar Government. – Mode of access: <https://portal.www.gov.qa/wps/wcm/connect/5a5512804665e3afa54fb5fd2b4ab27a/Constitution+of+Qatar+EN.pdf?MOD=AJPERES> (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.
72. Khalaf A. Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf / Abdulhadi Khalaf, Giacomo Luciani ; [ed. A. Khalaf, G. Luciani]. – Dubai : Gulf Research Center, 2006. – 304 p. – ISBN 9948-432-54-1.
73. Ibid.

74. Ministry of Foreign Affairs (Qatar) [Electronic resource] / MOFA. – Mode of access: <http://www.mofa.gov.qa/en/Pages/default.aspx> (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.
75. Valeri M. Liberalization from Above : Political Reforms and Sultanism in Oman / Marc Valeri // Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf / Gulf Research Center ; [ed. Abdulhadi Khalaf, Giacomo Luciani]. – Dubai : Gulf Research Center, 2006. – pp. 187-210. – ISBN 9948-432-54-1.
76. Katz M. Assessing the Political Stability of Oman [Electronic resource] / Mark N. Katz // Middle East Review of International Affairs. – 2004. – Vol. 8. – № 3. – Mode of access: <http://www.rubincenter.org/2004/09/spyer-2004-09-01/> (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.
77. Мелихов И. А. Арабские монархии Персидского залива на этапе модернизации (70-90-е годы) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Мелихов Игорь Александрович ; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2000. – 41 с.
78. Вачнадзе Г. Н. Деловой Оман : справочник ПОЛПРЕД / Георгий Николаевич Вачнадзе // Экономика и связи с Россией в 2000-2008 гг. – Т. 3. – М. : Совет ветеранов МИД РВ, 2008. – 60 с. – ISBN 5-900034-43-7.
79. Development, the New Shura. [Electronic resource] / Toward Institutional Reform and Basic Monitoring. – Electronic data. – Mode of access: http://www.shura.om/en/develop_shuranew.asp (viewed on October 12, 2012). – Title from the screen.
80. Ibid.
81. Katzman K. Oman : Reform, Security, and U.S. Policy [Electronic resource] / Kenneth Katzman // CRS Report for Congress. – 2013. – Mode of access: <https://www.fas.org/sgp/crs/mideast/RS21534.pdf> (viewed on December 13, 2014). – Title from the screen.
82. Oman Council [Electronic resource] / Majlis Oman. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.omanet.om/arabic/government/gov4.asp?cat=gov&subcat=gv2> (viewed on May 23, 2013). – Title from the screen.
83. Katz M. Assessing the Political Stability of Oman [Electronic resource] / Mark N. Katz // Middle East Review of International Affairs. – 2004. – Vol. 8. – № 3. – Mode of access: <http://www.rubincenter.org/2004/09/spyer-2004-09-01/> (viewed on June 13, 2013). – Title from the screen.
84. The Charter [Electronic resource] / Digital Library. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.gcc-sg.org/eng/indexfc7a.html?action=Sec-Show&ID=1> (viewed on August 15, 2013). – Title from the screen.
85. Ibid.

86. Impact of the Customs Union on Intra-GCC Trade [Electronic resource] / GCC Trade. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.gcc-sg.org/eng/indexd503.html?action=Sec-Print&ID=415&Lg=Eng> (viewed on February 25, 2015). – Title from the screen.
87. Котляров С. В. Состояние и перспективы развития аравийской интеграции [Электронный ресурс] / Сергей Викторович Котляров // Проблемы современной экономики. – 2007. – № 2 (22). – Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1385>. – Загл. с экрана (дата обращения 05.02.2013).
88. The Closing Statement of the Twentieth Session / Digital Library. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.gcc-sg.org/eng/index6965.html?action=Sec-Show&ID=122> (viewed on December 23, 2014). – Title from the screen.
89. The Economic Agreement Between the GCC States [Electronic resource] / Publications. – Electronic data. – Mode of access: <http://sites.gcc-sg.org/DLibrary/index-eng.php?action=ShowOne&ID=168> (viewed on July 23, 2014). – Title from the screen.
90. Коатс-Ульрихсен К. Персидский залив : есть ли жизнь после нефти? / Кристиан Коатс-Ульрихсен // Россия в глобальной политике. – 2011. – № 5. – С. 112-123. – ISSN 1810-6439.
91. GCC Demographic Shift : Intergenerational risk-transfer at play [Electronic resource] / Kuwait Financial Centre “Markaz” Research. – 2012. – Mode of access: <http://www.markaz.com/DesktopModules/CRD/Attachments/DemographicsResearch-MarkazResearch-June%202012.pdf> (viewed on May 23, 2013). – Title from the screen.
92. Gulf labor market between the challenges of unemployment : Local and regional integration opportunities [Electronic resource] / Omani Economic Association. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.oea-oman.org/Belghersa.pdf> (viewed on June 17, 2014). – Title from the screen.
93. Prisoners of the Past : Kuwaiti Biduns and the Burden of Statelessness [Electronic resource] / Human Right Watch. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/kuwait0611WebInside.pdf> (viewed on August 17, 2013). – Title from the screen.
94. Кургинян С. Е. Политическое цунами. Аналитика событий в Северной Африке и на Ближнем Востоке : монография / Сергей Ервандович Кургинян. – М. : МОФ ЭТЦ, 2011. – 288 с. – ISBN 978-5-7018-0519-2.
95. Bedoon [Electronic resource] / Wikipedia. – Electronic data. – Mode of access: <http://en.wikipedia.org/wiki/Bedoun> (viewed on September 18, 2014). – Title from the screen.

96. The Bidoun of the United Arab Emirates [Electronic resource] / Emirates Center for Human Rights. – Mode of access: <http://www.echr.org.uk/wp-content/uploads/2012/07/Bidoun-ECHR.1.pdf> (viewed on May 06, 2013). – Title from the screen.
97. Ibid.
98. Human Development Report [Electronic resource] / Special reports and multimedia. – Electronic data. – Mode of access: <http://hdr.undp.org/en/data> (viewed on June 20, 2014). – Title from the screen.
99. Fattah Z. U.A.E. Denies 100,000 Residents Access to Riches From Oil Boom [Electronic resource] / Zainab Fattah // Bloomberg. – 2008. – Mode of access: http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=a_ciA0lSxo0Q (viewed on November 15, 2012). – Title from the screen.
100. GCC hit by high youth unemployment [Electronic resource] / Emirates 24/7. – 2012. – Mode of access: <http://www.emirates247.com/business/gcc-hit-by-high-youth-unemployment-2012-07-26-1.468856> (viewed on October 10, 2012). – Title from the screen.
101. Ibid.
102. Gulf labor market between the challenges of unemployment : Local and regional integration opportunities [Electronic resource] / Omani Economic Association. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.oea-oman.org/Belghersa.pdf> (viewed on June 17, 2014). – Title from the screen.
103. Ibid.
104. Ibid.
105. Economic Insight Reports [Electronic resource] / QNB Publications. – Electronic data. – Mode of access: http://www.qnb.com/cs/Satellite/QNBQatar/en_QA/InvestorReln/Publications/enEconomicInsightReports (viewed on May 20, 2014). – Title from the screen.
106. GCC Demographic Shift : Intergenerational risk-transfer at play [Electronic resource] / Kuwait Financial Centre “Markaz” Research. – 2012. – Mode of access: <http://www.markaz.com/DesktopModules/CRD/Attachments/DemographicsResearch-MarkazResearch-June%202012.pdf> (viewed on May 23, 2013). – Title from the screen.
107. Kapiszewski A. Arab versus Asian migrant workers in the GCC countries [Electronic resource] / Andrzej Kapiszewski – Mode of access: http://www.un.org/esa/population/meetings/EGM_Ittmig_Arab/P02_Kapiszewski.pdf (viewed on June 23, 2014). – Title from the screen.
108. Мазеин Н. В. Иностранная рабочая сила в зоне Персидского залива : страны, которые перестали быть арабскими / Никита Васильевич Мазеин // География. – 2003. – № 11. – С. 3-9.

109. GCC Demographic Shift : Intergenerational risk-transfer at play [Electronic resource] / Kuwait Financial Centre “Markaz” Research. – 2012. – Mode of access: <http://www.markaz.com/DesktopModules/CRD/Attachments/DemographicsResearch-MarkazResearch-June%202012.pdf> (viewed on May 23, 2013). – Title from the screen.
110. Trenwith C. Saudi Arabia facing ‘housing crisis’ [Electronic resource] / Courtney Trenwith // Arabian Business. – 2013. – Mode of access: <http://www.arabianbusiness.com/saudi-arabia-facing-housing-crisis--493485.html#.VS-2wSG8PGd> (viewed on August 19, 2014). – Title from the screen.
111. Literacy rates of the countries of the world [Electronic resource] / World by Map. – Mode of access: <http://world.bymap.org/LiteracyRates.html> (viewed on January 30, 2015). – Title from the screen.
112. Bahrain tops GCC with 85pc female literacy [Electronic resource] / Trade Arabia. – Mode of access: http://www.tradearabia.com/news/EDU_203647.html (viewed on July 29, 2014). – Title from the screen.
113. The World Factbook [Electronic resource] / CIA. – Electronic data. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html> (viewed on February 20, 2015). – Title from the screen.
114. The GCC Process of Achievement [Electronic resource] / Digital Library. – Electronic data. – Mode of access: <http://www.gcc-sg.org/eng/> (viewed on January 29, 2014). – Title from the screen.
115. Ibid.
116. GCC healthcare spending to reach \$44bn by 2015 [Electronic resource] / Emirates 24/7. – 2011. – Mode of access: <http://www.emirates247.com/news/emirates/2bn-to-treat-nationals-overseas-2011-12-13-1.432613> (viewed on September 07, 2013). – Title from the screen.
117. Ibid.
118. GCC Healthcare : Growing investment opportunities for Private Sector Players [Electronic resource] / Deloitte. – Mode of access: http://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/xs/Documents/About-Deloitte/mepovdocuments/mepov8/dtme_mepov8_gcc-healthcare.pdf (viewed on May 16, 2014). – Title from the screen.
119. The GCC Healthcare Industry Outlook [Electronic resource] / Alpen Capital. – 2014. – Mode of access: http://www.alpencapital.com/downloads/GCC_Healthcare_Sector_22_April_2014_Final.pdf (viewed on August 26, 2014). – Title from the screen.
120. Ibid.
121. Ibid.

122. Mourshed M. Gulf Cooperation Council Health Care : Challenges and Opportunities [Electronic resource] / Mona Mourshed, Viktor Hediger, Toby Lambert. – Mode of access: http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/Reports/chapters/2_1.pdf (viewed on June 14, 2013). – Title from the screen.

1.5 ПІВДЕННА АЗІЯ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Традиційно до регіону Південної Азії включають сім держав: Індію, Пакистан, Бангладеш, Непал, Шрі-Ланку, Бутан і Мальдіви [1, С.7]. Зазначений регіон має майже чверть населення Землі, чітко окреслені природні кордони та свої цивілізаційні особливості. Усі перелічені фактори сприяють інтеграційній консолідації. Але на заваді цьому процесу залишаються, передусім непрості індійсько-пакистанські відносини. Внаслідок цього Індостан залишається проблемним з точки зору безпеки. Громадяни восьми країн регіону розмовляють майже чотирма сотнями мов та належать до різних расових груп. Але регіональна інтеграція вписується у логіку глобалізації як процесу перетворення світу на велике «селище». Утім, конкуренція глобалізму і регіоналізму буде тривалою [2, С.85].

Кашмір належить до етнічно найбільш строкатих районів Азії. Джерело кашмірської проблеми дослідники бачать у ХІХ столітті, коли англійці продали Кашмір з переважно мусульманським населенням магараджі сусіднього князівства Джамму [3, с.115]. Історія свідчить, що без компромісу щодо визначення остаточного статусу штату Джамму і Кашмір стабільне зближення Індії і Пакистану неможливе. Зазначена територія залишається однією з найбільш мілітаризованих у світі.

Фактично Кашмір перетворився для Індії на «маленький Пакистан». Площа території Джамму і Кашмір складає 84 471 кв. км, а населення тоді перевищувало 4 млн. жителів, з яких 77,11% були мусульманами, 20,12% індуїстами, 1,64% сикхи, близько 1,4% буддисти та християни. Показово, що саме Індія стала мішенню нового джихаду, який здійснювався не проти іноземців, а проти сусідів-іновірців. Ситуація ускладнюється внаслідок того, що чимало представників нижчих індійських каст переходять з індуїзму до ісламу, аби змінити на краще свій соціальний статус [4, С.12].

Розробники теорії «регіональних комплексів безпеки» Б. Бузан та О. Ульвер визначають Південну Азію як конфліктний регіон, де боротьба за гегемонію нівелює потенціал створення регіонального режиму безпеки [5, С.40]. Під «регіональним комплексом безпеки» зазначені дослідники розуміють настільки щільні і суперечливі взаємовідносини держав, які унеможливають окремих розгляд проблем безпеки. Вітчизняний дослідник П. М. Ігнат'єв вважає, що «міжнародні відносини в Південній Азії є цікавим прикладом асиметричності, що ускладнюється втручанням у цей регіон впливових третіх країн» [4, С.13].

Зовнішня політика як Індії, так і Пакистану ґрунтується на міркуваннях реального співвідношення сил, а не лише на абстрактних принципах, цінностях та ідеологіях. Лише під час лідерства Індії в Русі Неприєднання до 1991 р. індійська дипломатія іноді схилилася до того, що «сила аргументу» важливіша за «аргумент сили» [6, С.279].

Фундамент пакистанської державності будували не на лінгвістичних, расових або географічних засадах, а на основі релігійної приналежності. Це апріорі створили проблеми зі зміцненням нової ідентичності. Ідеологія Пакистану мала ґрунтуватися на ідеях: ісламу як державної релігії, урду як національній мові, Кашмірі – невід'ємній частині Пакистану, сильній армії як гаранта цілісності і процвітання країни [7, С.55]. Протистояння Індії швидко стало головною національною ідеєю для Пакистану.

Приблизно 15% мусульман Пакистану та близько 10% мусульман Індії є шиїтами. В Індії також популярні секти ісмаїлітів. Зазначимо, що після здобуття незалежності Індія внаслідок покращення медичного обслуговування населення, спроб гарантування соціальної безпеки у старості через народження синів, релігійне заперечення планування народжуваності, недостатню жіночу емансипацію почала переживати демографічний вибух [4, С.21].

Релігійний Пакистан сприймається як загроза існуванню світської індійської державності. Існування Пакистану є свідченням гіпотетичної нелояльності мусульманської меншості Індії. Водночас у самій Індії місце місцевих мусульман у політичній та економічній системі другорядне. Цікаво, що серед пакистанців незмінною популярністю користується індійське кіно. Однак потенціал застосування «м'якої сили» у відносинах із Пакистаном Індія використовує не досить ефективно. Зокрема, внаслідок слабкості неурядового сектору у цих відносинах а також ділових кіл.

У географічному центрі регіону Південної Азії об'єктивно розташована Індія, решта держав регіону розташовані на індійській периферії – на півночі Пакистан, на заході Непал, на сході Бангладеш, нарешті на півдні – острівні Шрі-Ланка і Мальдівська республіка. Тому Індія традиційно розглядає проблеми своєї національної безпеки у форматі південно-азійського регіону та висту-

пає проти залучення зовнішніх сил до вирішення регіональних проблем. Регіон Південної Азії є одним із найбільш милітаризованих у сучасному світі. Величезні армії мають Індія, Пакистан. Бангладеш має майже 100 тисячну армію, яка відіграє свою роль у протистоянні із Індією з приводу сухопутних прикордонних проблем і суперництва в Бенгальській затоці і північній акваторії Індійського океану. Збройні сили Бангладеш, Індії і Пакистану активно використовує ООН у миротворчих місіях [8, С.123]. Станом на початок 2006 р. Індія брала участь у 40 миротворчих місіях ООН, в яких втратила 110 своїх громадян, які загинули головним чином у африканських країнах [9, с.19].

У січні 2010 р. в Делі побувала прем'єр-міністр Бангладеш Шейх Хасіна. Тоді було підписано угоду про взаємодію двох країн у запобіганні транскордонному тероризму. У вересні 2011 р. в Бангладеш побував індійський прем'єр-міністр М. Сінгх [10].

Індія стурбована тим фактом, що громадянська війна в Непалі негативно впливає на безпеку у регіоні. 28 травня 2011 р. непальський парламент прийняв тимчасову конституцію країни, яка легалізувала у політичному житті маоїстів [11].

Однією із найбільш милітаризованих країн світу є М'янма (Бірма), яка межує із Індією в районі ключового штату Ассам та має важливий для Китаю вихід у море. Китай має станцію електронної розвідки в Бенгальській затоці поруч з Малаккською протокою. З 1992 р. Індія активно розвиває військово-технічну співпрацю з Бірмою. 25-29 липня 2010 р. у Делі побував бірманський генерал Тан Шве [12]. Починаючи з 1988 р. бірманські військові утримують владу, спираючись на союз із Пекіном. Лише 13 листопада 2010 р. бірманські військові звільнили з-під домашнього арешту Аун Сан Су Чжі [13, с.233]. Після цього почали поліпшуватися відносини М'янми зі США та Євросоюзом. Натомість у червні 2011 р. бірманські урядові війська провели на кордоні з Китаєм бойову операцію проти загонів племені качинів. Нарешті 30 вересня 2011 р. бірманський керівник Тейн Сейн відмовився від китайського проекту будівництва гідроелектростанції Мьятсоун [13, С.236]. Це посприяло формальній нормалізації відносин М'янми зі США та ЄС.

Навесні 2009 р. на Шрі-Ланці були розбиті тамільські повстанці, які вели війну, починаючи з 1983 року. Однак, індійські таміли продовжують з недовірою ставитися до ланкійці.

Етнічні та конфесійні конфлікти залишаються актуальною проблемою для країн Південної Азії. Все це відбувається на фоні поширення зброї масового ураження, тероризму, радикалізації радикальних ісламістських настроїв. Також помітною є тенденція до посилення впливу на регіональні та глобальні процеси Китаю й Індії.

В свою чергу Індія водночас є прикладом національної держави та однієї із локальних світових цивілізацій. Величезна кількість мусульман в Індії дає підстави вважати їх «п'ятою колоною» сусіднього Пакистану. Причому Пакистан⁴ найчастіше відносять до держав, які балансують на межі розпаду. Тому індійсько-пакистанським відносинам властива асиметрія. В Індії співіснують міжрелігійні й міжетнічні протиріччя. Серйозними є соціальні відмінності між індійськими штатами. Наприклад, «найбагатший» штат Пенджаб переважає за доходами на душу населення в чотири рази «найбідніший» штат Біхар [14, С.18].

Водночас в основі конфлікту у Джамму і Кашмірі залишається несумісність підходів секулярної Індії та мусульманського Пакистану до «теорії двох націй». Пакистанська «Мусульманська ліга» вважає, що індійські мусульмани мають власну національну ідентичність. Індійський національний конгрес не визнавав індусів і мусульман за різні нації, але погодився на поділ за релігійною ознакою, побоюючись збереження британського домінування, або громадянської війни [15, С.311].

У разі втрати Кашміру, Індія ризикує втратити у статусі та геополітичному значенні [16, С.47]. У грудні 1989 р. в кашмірській долині почалося ісламістське повстання, головну роль у організації якого відіграли афганські моджахеди, які збиралися боротися «за звільнення Кашміру від індійського панування». Поєднання кашмірського етнічного сепаратизму з ісламізмом перетворило Кашмір на частину світової терористичної мережі [17, С.151]. Термін «ісламізм» розуміється як спроба не лише повернення до фундаментальних основ ісламу та об'єднання усіх мусульман світу, а й сповідування насилля як засобу досягнення цієї мети. Контекст цього терміну співзвучний англomовному терміну «ісламський фундаменталізм» та французькому аналогічному терміну «ісламський інтегрізм» [18, С.15].

Пакистан активізував звинувачення Індії у репресіях проти кашмірських мусульман. Афганські моджахеди прямо залучилися до терористичної діяльності у Кашмірі. Внаслідок війни у Перській затоці подорожчала нафта, що болячи вдарило по економіці Індії. В 1991 р. заради забезпечення кредиту МВФ більша частина індійського золотого запасу була відправлена до Лондону [6, С.42]. Впродовж 1990-х рр. Індія досягла суттєвого прогресу у розвитку інформаційних технологій.

У 1993-1995 рр. індійські власті навели порядок у центральних районах Кашміру. Масова боротьба опозиції внаслідок певної вичерпаності ресурсів протестного потенціалу вщухає. На цьому фоні уряд Б. Бхутто восени 1994 р.

⁴ Ідею назви держави «Пакистан» приписують бенгальському студенту Чуадхурі, який пропонував заснувати «країну правовірних».

пропонував генсеку ООН Бутросу Галі посередничати у вирішенні кашмірської проблеми, але Індія цю ідею не підтримала. По-перше, тому, що не хотіла будь-якого міжнародного втручання, а по-друге, сподівалася на успіх своєї тактики замирення Кашміру.

В травні-червні 1996 р. пакистанські війська намагалися витіснити індійців із висоти 6 500 м у районі льодовика Сіачен [19, С.1]. Влітку 1996 р. відбулися вибори до місцевих законодавчих зборів. За підсумками трьох раундів участь у виборах взяли більше 55% відсотків виборців. Перемогла партія «Національна конференція» на чолі з сином шейху Абдулли Фаруком. Він контролював 58 з 87 місць у законодавчій асамблеї штату та очолив уряд. Проведення виборів, а також реалізація широких соціальних програм дали можливість зменшити градус напруження та стабілізувати ситуацію у штаті. Змінився й склад бойовиків, які воюють у Кашмірі. Головним чином це афганці, а не кашмірці, які у переважній більшості схилилися до замирення. Сепаратисти виявилися неспроможними протистояти індійським силам безпеки у відкритій боротьбі, внаслідок чого дедалі частіше брали на озброєння терористичні методи. Внаслідок цього складно покінчити з тероризмом та сепаратизмом у штаті. Для ісламістського «інтернаціоналу» боротьба за Кашмір стала невід'ємною частиною глобального джихаду.

20-21 лютого 1999 р. у Лахорі відбулися переговори глав уряді Індії і Пакистану – А. Б. Ваджаї та Н. Шарифа. У прийнятій за результатами переговорів «Лахорській декларації» сторони підтвердили намір дотримуватися положень «Сімльської угоди», взяли на себе зобов'язання докласти додаткових зусиль для вирішення спірних питань, включно з кашмірською проблемою, вирішили інтенсифікувати переговорний процес, створити інструменти для зміцнення миру та стабільності, зменшення ризику виникнення конфлікту із застосуванням ядерної зброї. Сторони домовилися розпочати консультації з питань національної безпеки та ядерних доктрин, розробити засоби довіри у сфері ядерних та звичайних озброєнь. Було вирішено підписати угоду про превентивне попередження про випробування балістичних ракет. Важливою була заява А. Б. Ваджаї про те, що «сильний та стабільний Пакистан – в інтересах Індії».

Однак події у Каргіллі порушили логіку переговорного процесу та показали, що нормалізація не є незворотною. Ідейним натхненником цих подій був особисто Усама Бін Ладен, який докладав чимало зусиль, аби настрої «джихаду» не вщухали у Кашмірі [20, С.55]. Каргілл знаходиться посередині шосе, яке з'єднує Срінагар з найбільш високогірною індійською військовою базою Лех. Цікаво, що в 1977 р. Індія і Пакистан домовилися, що військові не будуть займати свої пости в Каргіллі в період від 15 вересня до 15 квітня кожного року [21, С.99].

Нарешті 5 травня 1999 р. у важких кліматичних умовах розпочалися бої у високогірній частині Кашміру – Каргіллі. Контроль над цією гірською ділянкою має ключове значення для зв'язку між Срінагаром і Ладакхом та районом льодовика Сіачин. Починаючи з 8 травня 1999 р. індійські та пакистанські військові у районі Каргілл почали обмінюватися артилерійськими ударами [22, С.245]. Стратегічна мета Пакистану полягала у витісненні індійців із льодовика Сіачин. Хоча бойові дії зосередилися лише у районі Каргіллу, Індія передислокувала флот у Аравійське море, імітуючи блокаду узбережжя Пакистану. Прем'єр-міністр Н. Шариф пізніше визнав, що запасів палива вистачило би лише на тиждень активних бойових дій [23, С.47].

11 травня 1999 р. до бойових дій приєдналася індійська авіація. 26 травня 1999 р. індійські війська розпочали першу фазу наступальної операції у горах Каргіллу. Головним індійським артилерійським засобом стали 170 шведських гаубиць фірми «Бофорс» [21, с.104]. Головним напрямком індійського наземного наступу став південно-західний сектор Драсс, де відбувалися бої за гору Тулолінг, яка була головним вузлом пакистанського опору. 1 червня 1999 р. індійський міністр оборони Джордж Фернандес запропонував коридор для виведення пакистанських військових, але офіційний Ісламабад заперечував їхню присутність у районі бойових дій. В ніч на 13 червня 1999 р. гора Тулолінг була взята індійськими військами [21, С.104]. ВПС Індії бомбували пакистанські позиції напалмом [22, С.32].

Вдень 13 червня 1999 р. індійський прем'єр-міністр А. Б. Ваджаї відвідав район Каргіллу. Президент США Б.Клінтон 15 червня 1999 р. закликав Пакистан вивести війська. Навіть Китай однозначно не підтримав Пакистан. Зрештою, 5 липня 1999 р. індійські війська оволоділи Тигровим Холмом, що означало перемогу у секторі Драсс. До 6 липня 1999 р. пакистанські військові були відкинуті за Лінію контролю.

Хоча Пакистан стверджував, що його армія не бере участі у подіях навколо Каргіллу, віддавши лаври моджахедам, але нагородження на день незалежності Пакистану у серпні 1999 р. військових, які там відзначилися, спростувало це твердження [21, с.99]. Військова поразка посилювала внутрішньополітичний хаос у Пакистані. Індійський дослідник Суміт Гангулі довів, що слабкість структур пакистанської влади провокує терористичну активність ісламістів, які сподіваються завоювати собі Кашмір [25, С.49].

Посередничати намагався президент США Б.Клінтон. Хоча на момент боїв заявлялося, що в Каргіллі знаходяться ісламські бойовики, підсилені пакистанськими офіцерами. Внаслідок важких боїв індійські війська у середині липня 1999 р. відновили контроль над всіма територіями своєї лінії контролю. Деякі індійські дослідники вважають каргільський конфлікт четвертою індій-

сько-пакистанською війною. Разом з тим за масштабом, інтенсивністю боїв та тривалістю він поступається попереднім конфліктам 1965 та 1971 років. Однак це було збройним протистоянням двох держав, які де-факто володіють ядерною зброєю після проведення низки ядерних випробувань обох сторін у травні 1998 року. Тому світова спільнота була одностайна у висловленні стурбованості та докладанні зусиль для припинення конфлікту.

Показовою стала спільна заява держав «великої вісімки» наприкінці липня 1999 р., в якій вони закликали Пакистан та Індію негайно припинити військові дії. Пізніше з аналогічним закликом до прем'єр-міністра Пакистану звернувся тодішній російський президент Б. Єльцин. Китай у каргілльському конфлікті зберігав нейтралітет, обмежуючись закликами проявляти стриманість та вирішити проблему Кашміру за столом переговорів. Це давало підтвердження індійській версії подій, яка полягала у твердженні про намір Пакистану захопити контрольовану Індією територію. Вашингтон пригрозив сторонам неприємностями в разі розростання конфлікту, рекомендувавши Пакистану відвести війська за лінію контролю, довів цю позицію Індії.

12 липня 1999 р. Наваз Шариф у телевізійному зверненні до нації оголосив про відведення військ. За декілька днів бойові дії припинилися. Каргілльська криза літа 1999 р. показала, що наявність ядерної зброї не змінила сутності індійсько-пакистанських відносин. Все ще вирішальним фактором залишалася перевага у звичайних видах озброєнь, за якими баланс був на боці Індії. Наявність ядерної зброї у Пакистану не змінило асиметрії, адже Індія і у ядерних озброєннях має перевагу. Водночас події у Каргіллі різко погіршили двосторонні відносини. Був перерваний переговорний процес. Конфлікт суттєво вплинув на внутрішньополітичне становище в обох країнах.

В Індії військова операція під кодовою назвою «Віджай» (Перемога) дала можливість уряду А.Б.Ваджаї посилити свої позиції перед виборами, що сприяло збереженню при владі попередньої коаліції на чолі з БДП, натомість для Пакистану ці події мали протилежний ефект. Його невдача полягала не стільки у військовій, скільки у політичній та пропагандистській поразці. Перекопувати світ у наявності широкого визвольного руху у Кашмірі стало важко. В середині країни цей факт підірвав становище правлячої еліти. Загострилися стосунки між урядом та ісламістами. Провал у Каргіллі деморалізував як армію, так і суспільство. Погіршилася економічна ситуація. Загострилися стосунки між урядом та генералітетом. Пакистанські військові були обурені тим, що Н. Шариф не поставив їх у відомість про свої наміри здати позиції під тиском США, хоча цивільний уряд і взяв на себе відповідальність за поразку.

Внаслідок військового перевороту у жовтні 1999 р. прем'єр-міністр Пакистану Наваз Шариф був усунений від влади. Він отримав судовий вирок, але по-

тім виїхав з країни, як і Б.Бхутто. Новим правителем країни став генерал Первез Мушарраф, який 2002 р. став президентом Пакистану. Він був вимушений піти у відставку у серпні 2008 р. під загрозою імпічменту. Переворот 1999 р. став першим військовим переворотом у державі, яка має ядерну зброю.

Отже, після Каргілльської кризи у Пакистані в четвертий раз було встановлено військове правління. Воно відрізнялося від попередніх військових режимів. П. Мушарраф постійно наголошував, що країні потрібна «повна демократія», очищена від військових обмежень, така що має глибоке коріння в суспільстві. У квітні 2000 р. була оголошена загальнонаціональна кампанія дотримання у Пакистані прав людини. Робота представницьких органів була призупинена, але вони самі не розпущені. З певними обмеженнями діяли політичні партії. Конституція країни була лише «тимчасового призупинена». Працював обраний у 1997 р. президент країни М. Р. Тарар. Сам генерал П. Мушарраф мав статус «голови виконавчої влади».

Після грудневої 2001 р. атаки терористів смертників Індія у травні 2002 р. розгорнула більшу частину своєї армії поблизу пакистанського кордону. Генерал П. Мушарраф запевнив, що Пакистан не порушить лінію розмежування в Кашмірі та не допустить експорту тероризму зі своєї території [6, С.286]. Пакистан хотів миру із честю, але готовий був дати Індії черговий «урок». Індія також була не проти покарати пакистанських військових за самовпевненість.

13 грудня 2001 р. терористи з екстремістської організації «Лашкар-е-Тайба» та «Джанаш-е-Мухамед», які базуються у Пакистані, атакували індійський парламент. Внаслідок цієї акції загинули 14 осіб. Індійська сторона не виключала причетності до цих подій пакистанських спеціальних служб. На міждержавному індійсько-пакистанському кордоні відбувалися збройні сутички з використанням важких озброєнь. Чисельність збройних сил обох сторін, які були стягнуті до кордону, досягнула мільйона військових. Хоча криза була подолана на зустрічі лідерів двох країн, загальне напруження на фоні відсутності реального вирішення фундаментальних проблем та покращення ступеня довіри в індійсько-пакистанських відносинах зберігалось.

В травні 2002 р. кашмірські бойовики атакували індійську військову базу Каучак у Кашмірі. Внаслідок цього нападу 34 особи загинули, а 57 були поранені. Головним чином це були дружини та діти індійських військових. Знову відбувається концентрація збройних сил на пакистансько-індійському кордоні. Нормалізації становища сприяли зусилля багатьох країн. Включно з Росією, США, Китаєм, які стримали Індію та Пакистан від зіткнення.

У вересні – жовтні 2002 р. в штаті Джамму і Кашмір в умовах високої терористичної активності відбулися вибори до Законодавчої асамблеї штату. Символічно, що «Фронт звільнення Джамму і Кашміру» замість перспективи при-

єднання до Пакистану, або залишення у складі Індії, виступає за незалежність штату [27, С.316]. Фактично на початку XXI століття, зважаючи на залучення до проблем Джамму і Кашміру Індії, Пакистану і Китаю, зазначений конфлікт все більше нагадує курдську проблему. Хоча, звичайно, специфіка курдського конфлікту полягає в тому, що він розвивається в етнічному Курдистані, поділеному між Іраком, Іраном, Туреччиною і Сирією [26, с.254].

Утім, наразі територія Кашміру також поділена між Індією, Пакистаном і Китаєм. У випадку з Кашміром США дотримуються тактики збереження статус-кво, натомість курдське питання Сполучені Штати активно використовують як інструмент геополітичної трансформації Великого Близького Сходу.

Важливе значення для двосторонніх відносин мала зустріч на початку 2004 р. в Ісламабаді між А. Б. Ваджапаї та П.Мушаррафом. Її результатом стала домовленість про проведення між двома країнами політичного діалогу, тобто проведення переговорів з усіх основних міждержавних проблем: миру та безпеки; кашмірського питання; демаркації кордону на спірних ділянках; тероризму та контрабанди наркотиків; економічного та торговельного співробітництва; розвитку транспортних комунікацій. Були створені робочі групи з обговорення та пошуку компромісів з названих проблем. Такий комплексний підхід дав можливість розглядати індійсько-пакистанські проблеми одночасно й у взаємному зв'язку. Раніше окремі питання обговорювались незалежно від інших.

Однак безперервність діалогу часто порушувалася внаслідок конфронтаційних подій. Наприклад, в липні 2006 р. в Мумбаї (Бомбеї) внаслідок терористичного акту загинули 186 індійських громадян. Індійська сторона звинуватила в його організації підтримуваних Пакистаном кашмірських сепаратистів. Переговорний процес був перерваний, доки Делі вимагав від Ісламабаду припинення практики транскордонного тероризму.

Лише у вересні 2006 р. під час зустрічі індійського прем'єр-міністра Манохана Сінгха та пакистанського президента П. Мушаррафа на саміті Руху неприєднання у Гавані була досягнута домовленість про відновлення двостороннього переговорного процесу. Завдяки цьому було знайдено компроміси з багатьох суттєвих питань. Покращилося індійсько-пакистанське співробітництво з проблем безпеки, боротьби з тероризмом та наркобізнесом. Відбувалися консультації прикордонних служб Пакистану й Індії. Здійснювався щорічний обмін координатами ядерних об'єктів відповідно до угоди про заборону нападів на ядерні об'єкти двох країн. Чітко виконувалася угода про попередження щодо проведення ракетних випробувань. Обидві країни здійснили заходи щодо удосконалення механізму попередження несанкціонованого застосування ядерної зброї. Була розроблена система взаємного сповіщення вздовж кордону на випадок «помилкової тривоги», «надзвичай-

них подій» та інших інцидентів, спроможних спровокувати ядерну відповідь з боку сусіда.

Однак остаточне вирішення складної та багатопланової кашмірської проблеми ускладнюється накопиченим негативом взаємної недовіри, яка накопилася між сторонами за час протистояння. Врегулювання кашмірської проблеми вимагає величезних зусиль, тривалого часу, щирого бажання, гнучкості та довіри. Цей процес не обмежується межами самого об'єкту конфлікту, чимало залежить від стану відносин між його суб'єктами, внутрішнього становища кожного з них, зрештою від міжнародного становища.

Відома російська дослідниця Т. Шаумян розглянула альтернативні варіанти вирішення кашмірської проблеми. Перший пов'язаний зі збереженням статус-кво, тобто визнання лінії фактичного контролю в якості державного кордону. Альтернативний варіант пов'язаний із проведенням під контролем ООН плебісциту. Але цей сценарій може стимулювати третій варіант, пов'язаний зі створення незалежного Кашміру [27, С.300]. Індія і Пакистан мають враховувати той факт, що значна частина кашмірців прагнуть повної незалежності як від Делі, так і від Ісламабаду. Але цей сценарій ще більш дестабілізуючий для регіону.

Не менш дестабілізуючим фактором залишається суцільна асиметрія у індійсько-пакистанських відносинах. Пакистан має дипломатичні відносини зі 110 державами світу, але лише 83 з них мають свої дипломатичні представництва у Ісламабаді [28, С.82]. Індія ширше представлена у сучасних міжнародних відносинах.

У 2006 р. сектор послуг складав більше половини індійської економіки. Інша половина припала на сільське господарство і промисловість. Причому у сільському господарстві залишаються працювати 470 млн. індійців [6, с.50]. Причому лише 10% працюючих індійців мають легальну роботу. Зберігається великий економічний розрив між «міською» і «сільською» Індією. Індія й досі витрачає на медичну допомогу менше за будь-яку іншу країну «третього світу». Адаптації Індії до реалій глобальної економіки допомагає освічений англомовний вищий прошарок середнього класу індійського суспільства, який забезпечив країні прорив у цифрових технологіях. Однак, світова економічна криза 2008-2014 рр. стимулювала знищення стереотипів споживання середнього класу. Глобалізоване виробництво вже не має потреби у чисельному середньому класі, крім того, з бідних олігархічним колам вже немає можливості отримувати надприбутки.

На початку березня 2006 р. президент США Дж. Буш здійснив турне в Індію, Пакистан і Афганістан. Результати зазначеного візиту можуть стати поворотним моментом у розвитку стратегічного становища не лише в азійському регіоні. Індія однозначно відмовилася від перспективи разом із Росією та Китаєм «стримувати» Сполучені Штати [29, с.8].

Головною метою поїздки американського президента була Індія. Останнім часом у стосунках між Делі та Вашингтоном почали відбуватися суттєві зрушення. В 2005 р. відбувся візит у США міністра оборони Індії та прем'єр-міністра цієї країни. На порядку денному переговорів тоді були проблеми налагодження стратегічного американсько-індійського партнерства, постачання в Індію військової техніки, співробітництва в ядерній галузі.

Принаймні зрозуміло, що США в перспективі хочуть використати Індію в якості протизваги зростаючій стратегічній потузі Китаю, який американська еліта все частіше бачить у ролі свого основного глобального конкурента. Крім того, в тактичному сенсі адміністрація Дж. Буша намагалася втягнути Індію до участі в іракській операції, а також в Афганістані в форматі так званої боротьби проти тероризму. У вересні 2003 р. тодішній індійський прем'єр-міністр Атал Біхарі Ваджапаї офіційно заявив, що пріоритетом його уряду є забезпечення національної безпеки, тому Індія «не має можливості направити великий контингент до Іраку для участі у стабілізаційних силах» [30, С.72].

Особливо треба зазначити, що індійсько-американська угода про співробітництво в атомній енергетиці ґрунтується на принципі розподілу індійських цивільних і військових ядерних об'єктів. Індія ставить 14 з 22 ядерних реакторів під контроль МАГАТЕ і зобов'язується забезпечувати відповідний моніторинг на своїх реакторах, які будуть побудовані в майбутньому. Таким чином, зазначена домовленість не перешкоджає Індії виробляти збагачений плутоній для військових цілей, водночас отримуючи ядерні технології і паливо в США, забезпечуючи енергією зростання своєї економіки. Отже, індійсько-американська угода про співробітництво в ядерній сфері радикально змінює американську політику щодо Індії, яку Вашингтон піддав політиці санкцій відразу після проведення в травні 1998 р. ядерних випробувань [31, С.8].

Таким чином, американський закон надає Індії статус офіційного члена ядерного клубу. Також прийнятий конгресом документ передбачає потребу офіційного перегляду статусу Індії у Міжнародному агентстві з атомної енергетики, зокрема в Групі ядерних постачальників, яка об'єднує 45 країн. Після цього буде укладено американсько-індійську угоду про ядерне співробітництво [32, С.8]. Зрештою, робити висновок про успіх розвороту Вашингтону в бік Делі поки що передчасно. Але у зазначеному контексті можна розглядати активність акцій протесту на місці будівництва за участю Росії атомної станції «Куданкулам». 10 вересня 2012 р. під час зіткнень із індійською поліцією там загинув один учасник протестів проти будівництва цієї станції [33]. У 2014 р. новий індійський прем'єр-міністр від «Бхаратія Джаната» Нарендра Моді декларував намір розширити співпрацю з Росією у енергетичній сфері.

Навряд чи індійці погодяться стати простим інструментом конкурентної політики США щодо Китаю, або підтримають Сполучені Штати проти Ірану. Адже для інтенсивного розвитку індійської економіки потрібні іранські енергетичні ресурси, крім того, Індія має традиційні зв'язки з Іраном і навряд чи їх перерве [34, С.4]. Наприклад, одним із стратегічних проектів індійсько-іранського співробітництва є будівництво газопроводу з Ірану в Індію територією Пакистану. Причому Індія не відмовилася від цього проекту навіть заради підписання угоди про співробітництво зі США в ядерній сфері. Звичайно, серйозну конкуренцію Індії у регіоні у контексті використання енергетичних ресурсів складає Китай [35, С.89].

Водночас поки що передчасно говорити про можливість розіграшу Вашингтоном «індійської карти» проти Китаю. Незважаючи на протиріччя і конкуренцію, Індія і Китай знаходять можливості для співробітництва в різних сферах. Показовим щодо цього був візит у грудні 2006 р. до Делі китайського лідера Ху Цзіньтао. Зазначена подія є історичною, адже президент КНР відвідав Індію вперше за десять останніх років. На думку багатьох аналітиків, зближення Китаю та Індії створює передумови для спільних дій щодо ствердження своїх позицій і впливу в сучасному світі. Адже індійсько-китайська зустріч на вищому рівні ретельно готувалася. Наприклад, у квітні 2006 р. китайський прем'єр-міністр Вень Цзябао провів переговори з головою індійського уряду Манмоханом Сінгхом. Було зроблено заяву про початок стратегічного партнерства обох країн в підтримці миру. Суттєві політичні результати принесли переговори спікерів індійського та китайського парламентів.

Відбуваються переговори про укладання індійсько-китайської угоди про вільну торгівлю. Хоча укладання такої угоди потребуватиме низки економічних проблем двосторонніх відносин. Наприклад, Індія з міркувань безпеки досі забороняє інвестування китайського капіталу в свої порти та комунікації. Зберігають актуальність невирішені територіальні проблеми індійсько-китайських відносин. Тривають індійсько-китайські консультації із прикордонних проблем. Обидві сторони офіційно заявляють про намір пошуку взаємоприйнятних рішень, причому впродовж потрібного для цього часу це питання не повинно перешкоджати розвитку інших напрямків співпраці. Але покращення індійсько-китайських стосунків відбувається на загальному непростому фоні.

Насамперед, Китай продовжує розвивати активне співробітництво з Пакистаном – конкурентом Індії. Зокрема, Пекін постачає Ісламабаду реалізовувати ядерну програму, постачає зброю, будує стратегічний порт в Гвідарі. На східних межах Індії китайці активно проникають в Бангладеш. В свою чергу індійці також намагаються розвивати стосунки з сусідами Китаю у Південно-Східній Азії. Наприклад, Індія підписала угоду про вільну торгівлю з Сінгапуром. Роз-

виваються індійські контакти з В'єтнамом, Бірмою, яку КНР традиційно вважає своєю сферою впливу. «Тісна військова співпраця Китаю з Пакистаном, – як слушно зауважує З. Бжезінський, – ускладнює вирішення Індією своїх проблем безпеки та заважає їй стати лідером у Південній Азії і геополітичним суперником Китаю» [36, С.197].

Натомість Пакистан є одним із претендентів на лідерство в ісламському світі, а для США лишається цінним, хоча і проблемним союзником. Ліберальні західні науковці класифікують режим президента П. Мушаррафа до авторитарного типу. Але ролі в тандемі Пакистан – США фундаментально не змінилися. Однак Пакистан більше не є ексклюзивним стратегічним партнером Сполучених Штатів в регіоні.

Після березневого 2006 р. візиту в Делі президент Дж. Буш здійснив візит до Пакистану. Основне розчарування Ісламабаду стосувалося відмовою США від розвитку співпраці з Пакистаном в ядерній сфері за аналогією відповідної угоди з Індією. Хоча розчарування компенсувалося американською військовою та економічною допомогою Пакистану. Однак це слабка втіха для Ісламабаду, якого Вашингтон вважає основним помічником в проведенні антитерористичної операції в Афганістані.

Попри це, Пакистан опинився в становищі, коли він вимушений конкурувати з Індією за підтримку своїх ініціатив Сполученими Штатами. Зокрема, неодноразово лунали заклики залучити американців до посередництва в Кашмірі [37, С.3]. Втім, Індія вимагає вирішення цього питання виключно на двосторонній основі. Подібні пропозиції та продаж американської зброї Пакистану створюють додаткове напруження в індійсько-американських відносинах.

Умовне потепління індійсько-пакистанських відносин пов'язано на цьому етапі з домовленостями, досягнутими в січні 2004 р. в Ісламабаді під час зустрічі прем'єр-міністра Індії з президентом Пакистану. Сторони тоді погодилися піти на компромісний діалог, який охоплюватиме вісім основних груп питань, наприклад, забезпечення стабільності і безпеки в регіоні, включно з засобами довіри, консультації з кашмірської проблеми, боротьби проти тероризму і нелегального обігу наркотиків, тощо. По кожній з окреслених проблем відбуваються багато профільні індійсько-пакистанські консультації за участю відповідних відомств. Наприклад, переговорному процесу не змогли завадити навіть вибухи в Мумбаї 11 липня 2006 р., внаслідок яких загинули 200 індійських громадян. Навпаки, на зустрічі міністрів закордонних справ Індії і Пакистану в Нью-Йорку в листопаді 2006 р. була досягнута домовленість про створення під керівництвом заступників міністрів закордонних справ Індії та Пакистану двостороннього координаційного органу для боротьби з тероризмом. Заради цього будуть розроблені спільні заходи, зокрема, щодо обміну інформацією [38, С.3].

У квітні 2005 р. президент Пакистану П. Мушарраф та прем'єр-міністр Індії М.Сінгх відвідали матч із крикету [39, с.64]. Ця спортивно дипломатична подія зафіксувала факт «холодного миру» між Ісламабадом і Делі. Мушарраф обіцяв відмовитися від претензій на Кашмір, якщо Індія погодиться на поетапне виведення військ, передачу владних функцій кашмірцям та моніторингом ситуації за участі кашмірців, пакистанців та індійців [40, с.7]. Індія погодилася на регулярне автобусне сполучення між Срінагаром і Музаффаробадом (адміністративним центром пакистанської частини «Азад Кашміру»). Але Пакистан залишився на супротивній позиції щодо легітимізації лінії контролю як постійного державного кордону [41].

Таким чином, тенденції зовнішньої політики Індії в 2006 р. переконливо засвідчили наміри, спираючись на зміцнення статусу потужної регіональної держави, посилити вплив Індії на вирішення світових проблем. Підписання угоди про співробітництво зі Сполученими Штатами в ядерній сфері є рішучим кроком у цьому напрямку. Причому Індія вбачає наслідки такої дії не лише сприяння посиленню своїх позицій у суперечках з Китаєм, Пакистаном, а й серйозним аргументом у відносинах з Росією.

Відставка 2008 р. президента Пакистану П. Мушаррафа, який намагався обмежити вплив радикальних ісламістів, додала непевності у визначення найближчого майбутнього цієї країни. Його наступник на посаді президента Алі Асіф Зардарі намагався знайти компроміс із ісламістами. Але політично слабкий і ще більш корумпований Зардарі слабо протидіяв ісламським радикалам та плеємною сепаратизму. Індійський дослідник Сайед Накві вважає, що в разі дійсної нормалізації індійсько-пакистанських відносин може бути підірвано теорію «двох націй». Тому «бажання Індії нормалізувати відносини із Пакистаном розглядається пакистанських істеблішментом як брамінська хитрість, націлена на ліквідацію Пакистану» [42, с.390]. Водночас автор визнає, що індуїстські екстремісти працюють на інтереси збереження Пакистану. У вересні 2010 р. делегація усіх фракцій індійського парламенту відвідала Кашмір [43].

В свою чергу Пакистан намагається диверсифікувати свої зовнішньополітичні зв'язки. На початку вересня 2012 р. міністр закордонних справ Пакистану Раббані Хан за результатами переговорів із німецьким колегою Г. Вестервелле вів мову про «стратегічний діалог» [44, С.1].

Восени 2012 р. опозиційна «Бхаратія джаната парті» зажадала відставки уряду М.Сінгха та проведення позачергових виборів. Водночас пакистанський президент А. А. Зардарі залишався під загрозою судового переслідування за звинуваченнями у корупції. Вкотре внутрішньополітичні протиріччя, які властиві Індії і Пакистану, не сприяли стабільному та конструктивному двосторонньому діалогу. Утім, З. Бжезінський жаліється з того, що «Індія надає скромну економічну допомогу Афганістану» [45, с.62].

Відразу після завершення роботи ХУІІІ з'їзду Комуністичної партії Китаю, на якому відбулася ротація партійного й державного керівництва КНР, Індія 22 листопада 2012 р. висловила протест Китаю. Приводом стало включення до складу території КНР на ескізі китайської географічної карти на паспорті громадян цієї країни спірних територій Аксайчин та штату Аруначал-Прадеш [46].

Утім, на початку січня 2013 р. група пакистанських військових незаконно перетнула кордон із Індією в Кашмірі та вбила двох індійських прикордонників. Причому тіло одного з них було обезголовлено [47, С.11]. Після невдалих спроб повернути відтяти голову 14 січня 2013 р. головнокомандувач сухопутними військами Індії Бікрам Сінгх зажадав «жорсткої відповіді» на пакистанські провокації у Кашмірі [48]. Крім того, 28 січня 2013 р. Індія і Пакистан відновили роботу прикордонних перехідних пунктів у Кашмірі, де сталися небезпечні інциденти [49]. Але минуло ледь більше двох тижнів, як 15 лютого 2013 р. надійшла інформація про вбивство у Кашмірі пакистанського військового [50]. Чергова дестабілізація індійсько-пакистанських відносин відбувалася на фоні бажання США використати територію Пакистану для поетапного виведення свого військового контингенту із Афганістану.

На фоні підготовки Пакистану до парламентських виборів Китай 22 квітня 2013 р. зчинив провокаційні дії на кордоні з Індією у спірному районі Ладатх. МЗС Індії закликав Китай не порушувати кордон [51]. Ці події підтвердили надмірність прогнозів про утворення «Чиндії», тобто глобального союзу Індії і Китаю [52]. Утім, на думку З. Бжезінського, «спроби Індії здобути звання провідної держави обмежуються її суперництвом з Китаєм» [45, С.67].

Неспокійним у Кашмірі видався й Рамадан 2013 року. 18 липня 2013 р. у Срінагарі сталися сутички ісламістів з поліцією. Індійських прикордонників звинуватили у розриві Корану під час молитов Рамадану [53]. 6 серпня 2013 р. на індійсько-пакистанському кордоні у Кашмірі бойовики «Лашкар-і-Таїба» вбили п'ятьох індійських солдат [54]. Цей інцидент розглядався як спроба зірвати заплановану на кінець вересня 2013 р. зустріч на полях Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку зустрічі індійського прем'єр-міністра М. Сінгха та його пакистанського колеги Н. Шарифа. 21 серпня 2013 р. пакистанські власті звинуватили Індію у вбивстві в зоні розподільної лінії Кашміру свого офіцера [55].

Індійський прем'єр-міністр М. Сінгх напередодні зустрічі у Нью-Йорку на сесії ГА ООН з пакистанським прем'єр-міністром Н. Шарифом вкотре закликав Ісламабад покінчити з тероризмом [56]. Під час особистої зустрічі індійського і пакистанського прем'єр-міністрів 30 вересня 2013 р. сторони знову декларували намір мирними засобами врегулювати кашмірський конфлікт [57]. Але ці декларації не завадили Індії направити додаткові безпілотні апарати на кордон з Пакистаном і Китаєм у Ладакху і Кашмірі [58]. Адже Індія

на початку жовтня 2013 р. знову звинуватила Пакистан у підтримці бойовиків у Кашмірі [59].

Отже, обидві сторони зацікавлені у підтриманні «контрольованої напруги» у Кашмірі, що дає можливість підтримувати обом сторонам високі військові видатки та виправдовувати двосторонній конфронтаційний курс.

16 серпня 2013 р. індійський фондовий ринок пережив «чорну п'ятницю». Внаслідок стрімкого знецінення курсу акцій відбулася обвальна девальвація індійської національної грошової одиниці рупії [60]. Це може здешевити індійський експорт та загострить конкуренцію з Китаєм. Внаслідок девальвації рупії найбагатша людина Індії Мукеш Амбані втратив 24% свого статку, тобто майже 5,6 млрд. дол. [61]. Соціально нестабільним стало становище індійського середнього класу. Водночас треба мати на увазі той факт, що досі індійська економіка, на відміну від китайської, яка більше орієнтувала на експорт, була зорієнтована на розвиток внутрішнього попиту [62, С.13]. «Індія проводить свою зовнішню політику і захищає свою безпеку в умовах демократії», причому «консенсусна зовнішня політика Індії підтримується більшістю суспільства» [63, С.27]. Аналогічні фрази лунають й з пакистанського боку. Фактично лише ядерний фактор перевів кашмірську проблему у стан «холодної війни».

В умовах глобалізації Індія є об'єктивним лідером в регіоні Південної Азії [64, С.27]. Тим паче, що Захід трактує політичну систему Індії як зразок демократичності для країн, які розвиваються [65, С.84]. На підтвердження цього 13 провідних західних країн у серпні 1958 р. створили Консорціум допомоги Індії, який лише у 2004-2010 рр. виділив Індії 25,27 млрд. дол. [66, с.16]. Це дало можливість Індії надавати фінансову допомогу країнам Південної Азії, які орієнтуються на неї. Зокрема, 2003 р. Індія стала кредитором Міжнародного валютного фонду. Індійський океан є важливою артерією глобальних комунікацій. Тут здійснюється 50% світових контейнерних перевезень і 70% нафтових перевезень [67, С.6]. Тож, насамперед США і Китай не зацікавлені у регіональному домінуванні Індії. Тому Вашингтон і Пекін, кожен виходячи з суто власних геополітичних інтересів, сприяють стагнації регіональної співпраці у Південній Азії. Тим паче, що особливих зусиль для цього докладати й не треба, зважаючи на надмірну кількість системних протиріч між державами цього регіону.

У виступі на конференції присвяченій 50-річчю Бандунзької конференції 23 квітня 2005 р. тодішній прем'єр-міністр Індії М. Сінгх закликав зберегти дух Руху Неприєднання [83, С.184]. Уперше ідея створення інтеграційного об'єднання усіх держав Південної Азії була висловлена 2 травня 1980 р. тодішнім диктатором Бангладеш Зія Рахманом [4, С.370]. Безумовно, серед причин цього були міжнародні фактори, такі як друга нафтова криза після ісламської революції в Ірані та введення радянських військ до Афганістану. Регіон Південної Азії без

інтеграції ризикував відстати від країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), створеного 1967 року. Хоча ця ідея співпала з фактичною синхронізацією процесів лібералізації національних економік більшості країн регіону, через обережний підхід Індії і Пакистану її реалізація була відкладена до 1985 року.

У серпні 1983 р. на конференції міністрів закордонних справ в Делі було проголошено утворення Форуму регіонального співробітництва в Південній Азії у складі Індії, Пакистану, Непалу, Бангладеш, Шрі-Ланки, Бутану і Мальдівських островів [120, С.22]. Утім, до початку ліберальних ринкових реформ 1990-х рр. прямі індійські інвестиції у країнах Південної Азії були обмеженими [66, С.43]. Співпраця в регіональному форматі залежить як від стану індійсько-пакистанських відносин, так і від відносин Індії і Пакистану з кожною з країн Південної Азії.

На початку 1990-х рр. спроби Індії вийти на рівень світової держави були заблоковані на північному заході країнами «мусульманського півмісяця», а на сході було продемонстровано небажання країн Азійсько-Тихоокеанського регіону допускати Індію у свої інтеграційні структури. У підсумку Індія була виштовхана у зону «привілейованого партнерства» вздовж її узбережжя.

Створена за безпосередньої участі Індії Народна Республіка Бангладеш, вже більше чверті століття існує в режимі «тяжіння – відторгнення» від Індії. Велика за чисельністю населення (понад 130 млн. чоловік), фактично оточена з усіх боків індійською територією (кордон у 200 км з М'янмою проходить малонаселеним гірським масивом), невелика за площиною (понад 140 тис. кв. км.) Бангладеш вирізняється великою щільністю, яка наближається до 1000 чоловік на 1 кв. км. Головною проблемою Бангладеш є бідність, яка охоплює 40% родин [4, с.309]. Армія Бангладеш орієнтована головним чином на вирішення проблем внутрішньої безпеки. Головними постачальниками зброї для Бангладеш залишаються Китай, Пакистан, Велика Британія, Південна Корея [68, С.19].

Впродовж 1947-1971 рр. мешканці Східного Пакистану (Бангладеш) вважали, що рівень їхнього життя нижчий за соціальні стандарти жителів Західного Пакистану. У єдиному на той час Пакистані до 1954 р. перевага надавалася мові урду, а не бенгальській. Крім того, у правлячих колах Пакистану домінувало міркування, що Східний Пакистан може бути легко захоплений індійськими військами, тому немає сенсу будувати там промислові підприємства [4, С.310]. У грудні 1971 р. індійські війська втрутилися у громадянську війну в Пакистані, наслідком чого стало проголошення 16 грудня 1971 р. незалежності Бангладеш. Індія не могла нехтувати розвитком подій, позаяк має по-сусідству зі Східною Бенгалією власну провінцію Західна Бенгалія. Лише 22 лютого 1974 р. Пакистан і Бангладеш установили дипломатичні відносини [69, С.299]. У тому ж році Пакистан та Китай зняли вето на вступ Бангладеш до ООН.

Перший лідер країни Муджибур Рахман⁵ був вбитий внаслідок перевороту 15 серпня 1975 року. Але це не привело до покращення становища в країні, адже економіка залишалася у повному занепаді. Цікаво, що бангладешці звинувачували у цьому індійців, які своїм військовим втручанням нібито зруйнували економіку та не надали великої допомоги після здобуття незалежності. Індія, таким чином, замість єдиного «хворого» Пакистану, отримала «великий» реваншистський Пакистан та постійно комплексуючий «маленький» (відносно) Пакистан. Індійсько-бангладешські відносини погрожувалися під час цивільного правління у Бангладеш та загострювалися, коли при владі у цій країні були військові.

Другий лідер Бангладеш генерал Зіяур Рахман також був вбитий у 1981 р., після чого президентом країни став генерал Х. М. Ершад, який вважав іслам основою національної ідентичності. Він керував до 1990 р., однак в країні зберігалася політична нестабільність. Впроваджена парламентська система обтяжена наслідками діяльності попередніх військових та цивільно-бюрократичних режимів. Діяльність політичних партій та відповідальних перед парламентом урядів обмежується закулісним контролем військової верхівки та вищих цивільних бюрократів, спроможних мобілізувати для досягнення своєї мети опозиційний протестний потенціал міських мас.

У серпні 1983 р. Бангладеш відвідав міністр закордонних справ Пакистану М. Якуб-хан. У червні 1986 р. з візитом у Пакистані побував президент Бангладеш Х. М. Ершад. Восени 1989 р. Бангладеш відвідала Б. Бхутто, а у квітні 1993 р. та у листопаді 1997 р. у Дацці побував Наваз Шариф [69, С.299].

У Бангладеш склалася двопартійна система – дві головні партії – «Націоналістична» та «Авामी Ліг» змінюють одна одну в ролі правлячих. Остання з них спирається на більш «лівий» політичний спадок М. Рахмана, а очолює партію його дочка Хасіна Вазед. Націоналістична партія успадкувала традиції генерала З. Рахмана. На її чолі стоїть його вдова Халіда Зія.

У 1980-х рр. після сутичок у штаті Ассам між індусами і бангладеськими мігрантами індійський уряд побудував на кордоні з Бангладеш 4053 км. загорожу [70, с.89]. Незважаючи на ці екстраординарні заходи, індійсько-бангладеський кордон досі залишається зоною напруження. Більшість великих річок Бангладеш беруть початок на території Індії. Це ставить Дакку у залежність від Делі у водному питанні. Натомість Індія зацікавлена у розробці покладів природного газу у Бангладеш. У 1995 р. Пакистан і Бангладеш підписали угоду про взаємний захист інвестицій [69, с.300].

Попри власні проблеми, Бангладеш у 2003 р. посіла третє місце серед країн ООН за ступенем участі у миротворчих операціях, що можна також розглядати

⁵ Муджибур Рахман (1920-1975) – політичний і державний діяч Пакистану і Бангладеш. В 1966-1974 рр. голова партії «Авामी ліг». В 1971-1975 рр. перший лідер незалежної держави Бангладеш.

як відчайдушну спробу властей заробити на цій діяльності конвертовану валюту. Вони брали участь у місіях в Сьєрра-Леоне, Сомалі, Руанді, Мозамбіку, Еритреї, Конго, загалом у 25 миротворчих операціях. Вони несли службу переважно у мусульманських країнах Чорної екваторіальної Африки, де присутність «білих» військ мала би релігійні та політичні упередження [4, с.320].

Перехідний уряд Бангладеш, який перебував при владі із січня 2007 р. жорстко придушував «домашні» ісламістські групи, але заплющував очі на діяльність транснаціональних ісламістських терористичних угруповань із Пакистану та країн Близького Сходу [20, с.81]. Радикально налаштована ісламістська молодь Бангладеш вважає, що потрібно створити державу Бангла-Ассам, тобто приєднати до Бангладеш північно-східні штати Індії, аби за допомоги вивезення на зовнішні ринки чайних культур вирішити проблеми обмеженості експортного потенціалу Бангладеш [4, С.315].

У столиці Бангладеш Дацці 25 лютого 2009 р. стався заколот прикордонників, невдоволених рівнем свого матеріального забезпечення. Прем'єр-міністр Хасіна Вазед 28 лютого 2009 р. створила військові трибунали, які придушили заколот. Нижчі чини військових Бангладеш вимагали поліпшення свого соціального становища [71, С.51]. Індія, яка має 4 тис. км. кордону із Бангладеш, перекинула у штат Західна Бенгалія 50-ту окрему парашутно-десантну бригаду [72, С.1]. Загроза дестабілізації становища зберігається. Крім того, індійський уряд вимушений зважати на той факт, що на території Бангладеш мають тиллові бази бойовики «Об'єднаного фронту звільнення Ассаму» і «Загальнотрипурські сили тигрів» [73, С.45].

На початку 2011 р. революційні ексцеси захопили міста Бангладеш. Реальною є перспектива політичної кризи внаслідок зіткнення між ісламістами та прихильниками світської форми влади [74, с.274]. Асиметричність індійсько-бангладеських відносин змушує Дакку шукати союзників для збалансування впливу Делі. На перешкоді цьому залишається дискримінаційна політика, яку мусульманська більшість Бангладеш проводить щодо індістської меншості у країні [74, с.275]. Неврегульованою залишається проблема демаркації державного кордону між Індією і Бангладеш.

4 березня 2013 р. у столиці Бангладеш Дацці стався замах на президента Індії П. Мукерджі [75, с.11]. В середині липня 2013 р. суд виніс вирок – смертна кара через повішення генеральному секретареві бангладеської опозиційної партії «Джамаат-і-Ісламі» Алі Ахсану Мохаммаду Муджахіду. Вирок спричинив активні вуличні протести [76, С.15]. На початку січня 2014 р. у Бангладеш в умовах фактичної громадянської вуличної війни пройшли парламентські вибори, які формально зафіксували перемогу правлячої «Народної ліги» (Авами ліг). Це означає, що наявні протиріччя між Бангладеш та Індією й надалі перешкоджа-

тимуть налагодженню регіонального системного співробітництва у Південній Азії. Адже Бангладеш належить до кола країн, злидні в яких стрімко штовхають їх у хаос соціально-політичного протистояння, що негативно позначається на сусідніх державах.

Республіку Шрі-Ланка (колишній Цейлон) можна називати головною морською складовою Південно-Азійського регіону. За доби середньовіччя намітилися міжетнічні та міжконфесійні протиріччя між місцевими сингалами, головним чином буддистами, та тамілами – індістами [75, с.373]. Англійські колонізатори з 1796 р. до 1948 р. на Цейлоні спиралися на тамілів. Із Південної Індії тамілів завозили для роботи на плантаціях чаю, кофе, каучуку. Після проголошення незалежності Шрі-Ланки ця держава так само як Індія орієнтувалася на Рух Неприєднання.

У жовтні 1964 р. Бандаранаїке та індійський прем'єр-міністр Л. Б. Шастрі підписали угоду про поетапну репатріацію зі Шрі-Ланки індійських тамілів. Утім, пролонгований спосіб вирішення зазначеної проблеми не встигав за посиленням протиріч між сингалами та тамілами. У січні 1974 р. Індіра Ганді погодилася прийняти ще 75 тис. тамілів, які за колоніальних часів працювали на плантаціях. Того ж року зі студентів та міської бідноти сформувалася організація «Тигри визволення Таміл Іламу» [78, С.184]. Після 1978 р. з метою балансування індійського впливу Шрі-Ланка активізувала відносини із Пакистаном. Але це лише радикалізувало позицію Делі. Індія вирішила безпосереднім військовим втручанням підтвердити свій особливий статус у регіоні.

3 липня 1983 р., коли І. Ганді надала зброю тамільським сепаратистам під приводом недопущення переорієнтації Шрі-Ланки на США на острові не припинялася збройна боротьба між урядовими військами та екстремістами з організації «Тигри звільнення Таміл Іламу» (ТЗТІ). Вони виступають від імені тамільської етноконфесійної меншини (таміли індісти складають близько 10% з 20 млн. населення, яке у більшості представляють сингали-буддисти) та вимагають створення на півночі та північному сході острову самостійної тамільської держави або надання тамілам широкої автономії. Це угруповання має власні військово-морські та військово-повітряні сили. Воно фінансується за рахунок грошей тамільської діаспори в Європі та Америці (добровільних або вимушених внесків, а також контрабанди зброї та наркотиків). «ТЗТІ» відома тим, що набагато активніше за інші терористичні угруповання використовує смертників.

29 липня 1987 р. було підписано угоду про припинення війни між сингалами і тамілами на Шрі-Ланці та про введення індійського миротворчого контингенту на острів [21, с.14]. Але сингальські націоналісти побачили в цьому зраду національних інтересів і громадянська війна 10 липня 1990 р. спалахнула

з новою силою. Найбільшим постачальником зброї до Шрі-Ланки залишається Китай [68, с.34].

Найбільш відомий теракт «тигрів» – вбивство 21 травня 1991 р. під час передвиборчого мітингу у штаті Тамілнад прем'єр-міністра Індії Раджива Ганді. Що було помстою за введення індійських військ на острів та за їхню участь у військових діях проти «ТЗТІ». Нестабільність на півночі Шрі-Ланки загрожувала індійському штату Тамілнад. Тому Індія зобов'язалася закрити табори тамільських бойовиків на своїй території [75, с.379]. Впродовж 1990-х рр. громадянська війна на Шрі-Ланці точилася з перемінним успіхом для ворогуючих сторін. Однак саме Шрі-Ланка стала першою південно-азійською країною, з якою Індія 1998 р. уклала угоду про поетапну лібералізацію торгівлі. Пакистан побачив у цьому спробу Індії монополізувати нові ринки.

Під час військових дій, які тривали до 2001 р. загинули 65 тис. осіб. З 2002 р. діє припинення вогню між урядовими військами та «ТЗТІ». Але надії на остаточне вирішення тривалого конфлікту видавалися марними. Але в 2004 р. у середовищі «Тигрів звільнення Таміл Іламу» стався розкол між прихильниками створення незалежної держави та більш поміркованими бойовиками.

Навесні 2007 р. знову розпочалися військові дії між повстанцями та урядовими військами. Втрата урядовими військами більшої частини військової авіації зменшило асиметрію збройного протистояння між урядовими військами та «Тиграми визволення Таміл Іламу». Утім, урядові війська Шрі-Ланки впродовж 2008 р. провели успішні військові операції на Джафні. Їм вдалося забезпечити надійну блокаду контрольованої «тиграми» території та забезпечити перевагу на морі й у повітрі. Самі «тигри» в цей час фактично відмовилися від тактики партизанської війни, внаслідок чого й зазнали поразки від краще організованої регулярної ланкійської армії. 25 січня 2009 р. шрі-ланкійські війська взяли м. Муллайттиву, яке було останнім оплотом тамільських партизан [21, с.23]. До 19 травня 2009 р. тривала громадянська війна на Шрі-Ланці була нарешті завершена перемогою урядових військ. На Шрі-Ланці з'явилися передумови для подолання розколу між сингалами і тамілами [79, с.26]. Але сингальсько-тамільська міжетнічна напруга зберігається, що негативно впливає на Індію, особливо на її штат Тамілнад.

Незважаючи на військові дії та великі витрати коштів на оборону, економіка Шрі-Ланки розвивалася високими темпами. Суттєву роль у економіці Шрі-Ланки відіграють транспортні реекспорти та туристичні функції. За обсягами національного доходу Шрі-Ланка суттєво випереджає своїх сусідів по регіону. У країні склалася головним чином двопартійна система. Провідними політичними партіями країни є «Об'єднана національна партія» (ОНП), яка займає праві прозахідні позиції, та лівоцентристська «Партія свободи». Високою

залишається ступінь недовіри між тамілами і сингальським урядом Шрі-Ланки. Це означає, що індійсько-шрі-ланкійські відносини також далекі від оптимальних форм довіри, без якої неможливе регіональне інтеграційне партнерство.

Високі держави Південної Азії – Непал та Бутан залишаються слабо-розвинутими країнами з традиційним укладом господарства та винятково бідним населенням. Визначальними факторами залишаються важко доступність та ізоляваність обох країн. Відтоді, як Китайська народна армія 1950 р. встановила контроль над Тибетом, Непал посів важливе місце у зовнішній політиці Індії. У 1950 р. державний кордон Індії і Непалу, який простягнувся на 1751 км. та проходить штатами Сіккім, Західна Бенгалія, Бігар, Уттар-Прадеш відкрито. Чимало непальців працюють в Індії. Індія зацікавлена в розробці водних ресурсів та розвитку туризму у Непалі.

Оборонний інтерес Індії до індістського Непалу обумовлений тим фактом, що Делі розташовано на відстані 320 км. від непальського кордону. Тож Непал зобов'язався не допускати присутності іноземних військ на своїй території, віддавати перевагу придбанню індійської зброї. Передбачалася можливість спільного патрулювання індійських і непальських прикордонників на непальсько-китайському кордоні протяжністю 1450 км. Непал зобов'язувався бути дружньо-нейтральним щодо Індії у разі потенційного індійсько-китайського конфлікту. Натомість непальці отримали право вільно перебувати в Індії, працювати там у приватному секторі, вести бізнес та купувати нерухоме майно. Громадянам Непалу, зрозуміло, заборонялось займати посади у системі державного управління Індії. Непал продовжує виконувати функції буферної держави між Індією і Китаєм. Водночас Непал підтримує досить дружні відносини із Пакистаном.

У 1965 р. Індія та Непал підписали угоду про постачання зброї королівській армії та навчання непальських офіцерів. Катманду зобов'язався не передавати індійською зброю третім країнам [4, с.350]. У вересні 1974 р. натовп непальців, протестуючи проти часткового захоплення індійськими військами Сіккіму, розгромив індійське дипломатичне представництво у Катманду. Остаточна анексія Індією цієї території 9 квітня 1975 р. ще більше загострила індійсько-непальські відносини.

Географічно Сіккім з одного боку розташований між Непалом і Бутаном, а з іншого, між Індією і Китаєм. За його територією пролягає вузька смуга Західної Бенгалії, яка поєднує Індію з її переважно сепаратистськими північно-східними штатами. В 1965 р. Китай погрожував через Сіккім ввести війська до Індії. А в 1967 р. у цьому районі тривали індійсько-китайські артилерійські дуелі. Втрата Сіккіму могла поставити під сумнів вплив Індії на малі гімалайські країни. Зрештою, 2005 р. Китай визнав Сіккім частиною території Індії.

Починаючи з 1996 р. у західних регіонах Непалу активізувалися партизани маоїсти. 1 червня 2001 р. король Бірендра разом з іншими членами родини був вбитий власним сином та спадкоємцем престолу Діпендрою, який покінчив життя самогубством [80, С.11]. Новий монарх Гіянендра восени 2002 р. розпустив парламент та взяв на себе функції виконавчої влади. Вбивство Бірендри ще більше ускладнило становище в Непалі, де з 1996 р. розпочалася збройна боротьба лівих радикалів, маоїстів з урядовими військами. Внаслідок чого загинули понад 6 тис. непальців. В умовах фактичної громадянської війни проведення реформ не мало успіху. У середині 2003 р. маоїсти контролювали до 80% території Непалу [81, с.54]. Феномен їхнього успіху пояснювали опорою на традиційні общинні цінності [82, с.75]. У листопаді 2006 р. була досягнута угода між королем Гіянендрою та маоїстами про проведення парламентських виборів.

Новий склад законодавчого органу прийняв рішення про ліквідації монархії та перетворення країни на парламентську республіку. Що й відбулося 2008 року. Існує прогноз загострення становища в Непалі, позаяк індійські переселенці у непальській провінції Терай вимагають свою частину політичної влади [10, С.81]. Крім того, Непал традиційно має велике від'ємне сальдо у торгівлі з Індією. Індія також вважає загрозою для своєї безпеки діяльність маоїстських партизанів у Непалі.

30 грудня 2007 р. політичні сили Непалу прийняли рішення про скасування монархії. Індія розцінила цю тенденцію обережно. Прем'єр-міністром Непалу став Пушпа Камал Дахала Прачанда, який 1996 р. ініціював партизанську боротьбу маоїстів [83, С.235]. У листопаді 2008 р. тодішній міністр закордонних справ Індії П. Мукхерджі, перебуваючи у Непалі, підтвердив курс на розвиток двосторонньої співпраці. Адже Індію не влаштовує зміцнення китайських позицій у цій країні.

Досі буддистське королівство Бутан – одна із найбільш закритих високогірних держав, яка так само як і Непал виконує роль буферу між Індією і Китаєм. У Бутані в 1907 р. за підтримки британців була встановлена монархія. Кордон Бутану та Індії проходить рівниною. Бутан з трьох боків оточений індійськими штатами Ассам, Аруначал-Прадеш і Західна Бенгалія. Тож Індія відповідає за оборону та зовнішню політику королівства [92, С.45].

28 травня 2008 р. Установчі збори проголосили Непал Федеративною демократичною республікою. Королю Гьянендрі було запропоновано за 15 днів залишити посаду. Цікаво, що британський суд 30 вересня 2008 р. дозволив непальським гуркхам пенсіонерам залишитися у Великій Британії та зрівняв їхні пенсії з пенсіями британських ветеранів [84, С.32].

У 1949 р. Індія і Бутан підписали договір про дружбу, згідно з яким Індія зобов'язалася не втручатися у внутрішні справи Бутану, який в свою чергу зби-

рався враховувати індійські зовнішньополітичні інтереси. Індія передала Бутану 32 тис. квадратних миль території в гірській області Діванігірі. Зазначений Договір встановив вільний торговельний режим, безкоштовний транзит бутанських товарів через територію Індії та національний режим для громадян Індії і Пакистану, що перебувають на території сусідньої держави. Водночас Бутан мав право імпортувати зброю або з Індії, або за допомогою Індії, і не міг реекспортувати її до третіх країн [4, С.360].

Після програної війни 1962 р. Китаю лунали «пропозиції» анексувати Бутан, але вони так і не були реалізовані. Після відкриття 1968 р. в столиці Бутану м. Тхімпху індійського дипломатичного представництва стало зрозуміло, що Делі визнає право цієї країни на самостійну зовнішню політику. У 1998 р. Бутан і Китай досягли домовленості про мирне врегулювання прикордонних суперечок. Але у листопаді 2005 р. Бутан звинуватив Китай у таємному будівництві прикордонних доріг. Індія активно надає економічну допомогу Бутану.

Власті Бутану поділяють населення на вихідців із Тибету та вихідців із Непалу (близько 35% населення). На межі 1990-х рр. зрівняння в правах буддистів та індуїстів привело до зіткнень з армією. Від 1993 р. тривають непальсько-бутанські переговори щодо біженців із Бутану. У країні досі заборонено введення буддистської літератури [75, С.395].

Бутан забезпечує північно-східні штати Індії водними ресурсами та електроенергією та виконує геополітичну роль буферу між Індією і Китаєм. Делі стурбований тим фактом, що у слабо мілітаризованому Бутані як у тилу переходяться бойовики сепаратисти з «Об'єднаного фронту визволення Ассаму» й «Національного демократичного фронту Бодо» [4, с.360]. У грудні 2003 р. індійські та бутанські війська провели спільну операцію проти цих баз сепаратистів.

Затверджена 2007 р. «Біла книга» оборони Бутану серед головних загроз безпеці королівства визначає тероризм, транснаціональну злочинність, масштабні катастрофи [85, С.21]. Невелика армія маленького гімалайського королівства цілком оснащується Індією [68, С.20]. У березні 2008 р. в Бутані відбулися парламентські вибори, які ознаменували собою перехід від королівського правління до конституційної монархії. 6 листопада 2008 г. був коронований новий монарх Бутану Джигме Кхесар Намгьял Вангчук [86, С.4].

Прем'єр-міністр Індії М.Сінгх відвідав Бутан 16-18 травня 2008 р., а візит короля Бутану до Індії відбувся 23-31 жовтня 2011 року. Індія сприяє розвитку гідроенергетики у Бутані. За оцінкою британських дипломатів, бутансько-індійські відносини загалом залишаються дружніми [87].

За рахунок певних обмежень у зовнішньополітичній сфері Індія забезпечує економічний розвиток Бутану. 13 липня 2013 р. вдруге в політичній історії Бутану відбулися парламентські вибори, на яких конкурували близька до мо-

нарха «Партія миру і процвітання» та опозиційна «Народно-демократична партія» [88]. У грудні 2003 р. індійські та бутанські сили безпеки провели спільну військову операцію проти бойовиків «Національного демократичного фронту Бодоленду» [73, С.46].

Також Індія взяла на себе забезпечення безпеки і суверенітету Мальдівської республіки. Однак, саме навколо Мальдівських островів вірогідними є тенденції до загострення протистояння Індії і Пакистану у військово-морській сфері.

Бірма (М'янма) після проголошення незалежності 4 січня 1948 р. вважається традиційним геополітичним партнером Китаю. Причому правлячий в країні військовий режим активно використовує буддизм для консолідації суспільства навколо своїх цінностей [88, с.59]. Для Індії Бірма важлива як міст між нею та Східною і Південно-Східною Азією. Як і у випадку із Індією, Росія налагоджувала з Бірмою військово-технічне співробітництво. Бірма рухалася за 50 років незалежності до демократії не повільніше, ніж за 200 років США [89, с.55]. У 2010 р. Тейн Сейн зняв генеральський мундир і розпочав контрольовану військовими демократизацію Бірми. Він відкрив країну для іноземних інвестицій і звільнив з-під домашнього арешту Аун Сан Су Чжи. Після цього 2012 р. санкції проти Бірми скасував Європейський Союз. У жовтні 2012 р. США запросили Бірму на маневри «Золота кобра», які вони проводять у Таїланді. У травні 2013 р. президент Бірми Тейн Сейн відвідав США. Востаннє у Вашингтоні був бірманський лідер Не Він у 1966 році. Бірма, втягнена у геополітичне суперництво наддержав, може лише намагатися артикулювати свої інтереси.

Ускладнення геополітичної структури регіону після 1971 р., її еволюція з біполярної на багатополярну, хоча й із збереженням провідної лінії протистояння за полюсами Делі – Ісламабад, повинно було привести до появи багатосторонніх зв'язків у Південній Азії. Вперше у 1977 р. про бажання регіональних консультацій та взаємодію завів мову король Непалу Бірендра. Цей крок не мав наслідків. Але у 1979 р. з аналогічною пропозицією виступив президент Бангладеш З. Рахман. Розіслане 1980 р. послання З. Рахмана главам держав та урядів країн регіону, а також робочі документи, розроблені МЗС Бангладеш, започаткували конкретну дипломатичну практику багатосторонніх відносин.

У квітні 1981 р. у столиці Шрі-Ланки Коломбо відбулася перша зустріч секретарів у іноземних справах, тобто перших заступників міністра, держав «сімки». Тоді були погоджені сфери співробітництва, головним чином економічного, та затверджено принцип консенсусу (спільної згоди) в процесі прийняття рішень. Впродовж 1981-1983 рр. відбулися ще три такі зустрічі. У серпні 1983 р. відбулася перша зустріч на рівні міністрів закордонних справ. На ній країни-учасники заявили про початок діяльності «Організації регіонального співробітництва Південної Азії» або «С А Р К» (South Asian Regional Cooperation). Також була

затверджена відповідна декларація «С А Р К», програма дій, створено постійний комітет. Знадобилися ще два роки роботи та дві зустрічі міністрів закордонних справ, перш ніж у Дацці в грудні 1985 р. вдалося провести першу конференції на вищому рівні. Учасники Даккської зустрічі проголосили створення «Асоціації регіонального співробітництва» (С А А Р К), прийняли декларацію та хартію. Були визначені наступні неконфліктні сфери співробітництва: обмін інформацією, досвідом у сфері сільського господарства, освіти, охорони здоров'я, науки й техніки. Також сторони домовилися про прийняття конкретних заходів з встановлення гуманітарних контактів, розвитку поштового та телекомунікаційного зв'язку. Було досягнуто домовленості про створення Ради міністрів та Секретаріату «С А А Р К», визначена періодичність зустрічей: на вищому рівні раз на рік, а міністерському – два рази на рік.

У діяльності «С А А Р К» були свої підйоми та занепади, які пов'язувалися із загальною ситуацією у Південній Азії, а також стосунками між країнами-учасниками. Зазначимо, що одним із головних результатів створення та діяльності «С А А Р К» є той факт, що вона слугує переговорним форумом та обговорення та пошуку вирішення проблем, які виникають між державами-учасниками, насамперед регіональними державами Індією та Пакистаном. Без «С А А Р К» такі контакти були б ускладнені. Також за час існування «С А А Р К» було проведено обмін досвідом та різною корисною інформацією.

В центрі багатостороннього співробітництва залишаються питання підвищення рівня і якості життя населення країн регіону Південної Азії, розвиток сільського господарства та сільських районів, а також телекомунікацій і транспорту, науки й техніки, культури, туризму, спорту, охорони здоров'я, тощо. Водночас для розвитку торговельно-економічного співробітництва у конфігурації «С А А Р К» має суттєві об'єктивні обмеження. Головне з них низька ємність ринку та національних економік, в яких домінує сільське господарство та промисловість, яка обробляє продукцію сільського господарства. Схожість набори корисних копалин та природних ресурсів також не створює умов для широкого товарообігу. Дефіцит вільних капіталів, умов для вигідних інвестицій внаслідок малої різниці у ціні робочої сили та її кваліфікації, робить вужчою основу для економічної взаємодії. У цьому ж напрямку діє технічна односторонність.

В 1996 р. держави-члени «С А А Р К» підписали угоду про пільгові митні тарифи [69, с.324]. Але наступного року азійська фінансова криза поставила реалізацію цього проекту під сумнів. Також показово, що у першій половині 1990-х рр. імпорту із країн «С А А Р К» становив лише 12% «азійського імпорту» країн Європейського Союзу [90, с.171]. В 1997 р. було створено «Асоціацію регіонального співробітництва країн Індійського океану» у складі Індії, Індонезії, Австралії, ПАР, Оману, ОАЕ, Малайзії і Сінгапуру. Це був

важливий крок до формування єдиного індійсько-океанського економічного простору [91, с.61].

Крім того, Індії постійно доводиться доводити Китаю свої ексклюзивні права у Південній Азії. Співпраця у форматі «С А А Р К» вибудовується на основі двосторонніх та багатосторонніх відносин між країнами регіону. Принципові питання вирішуються на самітах організації, а поточні проблеми двічі на рік вирішуються на засіданнях на рівні міністрів закордонних справ. Секретаріат «С А А Р К» працює у непальській столиці Катманду.

Втім, на початку ХХІ ст. склався певний перепад між Індією та іншими країнами, які намагалися подолати індійський відрив у технологіях та рівнях економічного розвитку. Завдяки технологічним набуткам у низці базових галузей промисловості та інфраструктури Індія змогла налагодити висоотехнологічні виробництва у військово-промисловій сфері та обслуговуючій її сфері великої науки. Індія також досягла помітних успіхів у серійному виробництві комп'ютерних програм у різних галузях. Збільшення різниці потенціалів може з часом привести до формування економічних умов регіональної кооперації [92, 392].

Таким чином, ситуація в південно-азійському регіоні залежить від відносин у геополітичному трикутнику Індія – Пакистан – Китай. Розвиток регіонального співробітництва визначається станом двосторонніх відносин між країнами Південної Азії. Звичайно, наявність регіонально міждержавної організації співробітництва створює площадку для вирішення міждержавних проблем та вироблення компромісів.

Водночас збереження територіальної суперечки між провідними країнами регіону – Індією та Пакистаном – суттєво обмежує можливості розвитку регіонального співробітництва та залишається фактором нестабільності та напруженості у Південній Азії. Однозначно не можна оцінити вплив ядерного статусу Індії та Пакистану на стан регіональної системи безпеки. З одного боку, наявність цього виду зброї масового ураження, особливо за умов перманентної внутрішньополітичної нестабільності у Пакистані та посилення радикальних фундаменталістських ісламських настроїв у цій країні, не додає гарантій стабільності та безпеки. З іншого боку, факт наявності ядерної зброї робить Делі та Ісламабад більш відповідальними щодо двосторонніх відносин, змушуючи зважати на існуючий баланс сил.

Однак цей баланс сил є дуже динамічним, що обумовлюється наявністю у регіоні ще одного серйозного комплексу протиріч – між Індією та Китаєм. Суть напруженості між Делі та Пекіном становить територіальна проблема, але вона також є частиною їхнього протистояння у боротьбі за домінування в Південній Азії. Водночас між усіма країнами регіону зберігається суттєвий невикористаний потенціал розвитку співробітництва та взаємодії у різних сферах міжнародних відносин.

Індійська культура за давніх часів впливала на розвиток цивілізації Південно-Східної Азії. Цей регіон згадується, зокрема, у епосі «Рамаяна» [93, С.55]. У 1993 р. було офіційно започатковано діалог країн АСЕАН із Індією. Вже за два роки Індія стала повноправним партнером АСЕАН [28, с.111]. У листопаді 2002 р. відбувся перший саміт АСЕАН – Індія [94]. У 2003 р. на саміті Індія – АСЕАН на Балі було укладено угоду про створення зони вільної торгівлі. У листопаді 2004 р. на саміті Індія – АСЕАН, який відбувся у В'єтъяні, було підписано Угоду про партнерство в ім'я миру, прогресу і загального процвітання. Утім, зберігається розрив між «старими» членами АСЕАН (Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Таїланд, Сінгапур, Бруней) та новими країнами-учасниками (В'єтнам, Лаос, М'янма, Камбоджа) [95, С.72]. Китай дещо випередив Індію у розвитку відносин з країнами Східної Азії. Зокрема, 1 січня 2010 р. офіційно була започаткована зона вільної торгівлі між Китаєм та АСЕАН. Показово, що навіть світова економічна криза в цей час не позначалася на торгівлі Китаю з країнами АСЕАН [96, С.50].

Показово, що у травні 1995 р. на саміті «С А А Р К» у Делі Пакистан представляла не Б. Бхутто, а президент Ф. Легхарі. Напруженими у цей час були й відносини між Індією і Бангладеш. Однак, 1995 р. Індія таки надала Пакистану статус країн з найбільшим сприянням у торгівлі.

В 1996 р. «доктрина Гуджрала»⁶ визнала особливу відповідальність Індії за Бангладеш, Бутан, Мальдіви, Непал і Шрі-Ланку, які розглядаються як «привілейована зона впливу вздовж індійськоокеанського узбережжя». Жодна з країн Південної Азії не повинна створювати загрозу безпеці іншої, невтручання у внутрішні справи, збереження територіальної цілісності, вирішення суперечок мирним шляхом – ці принципи Індія намагається впроваджувати у своїй регіональній політиці.

Негативний вплив на азійські інтеграційні процеси мала регіональна Азійська фінансова криза 1997-1998 років. Китай в цей час був застрахований від кризових віянь закритістю свого ринку капіталів. На фазі виходу із цієї кризи Китай закріпив за собою роль глобального збирального цеху. Як кажуть, «все, що ні робиться, робиться у Китаї». Водночас зміцнення індійського інформаційно-програмного сектору та зовнішньополітична настанова «дивись на Схід» повернули Індію до азійських інтеграційних процесів.

У березні 1997 р. Індія разом із Австралією та Південно-Африканською Республікою ініціювали розвиток загально регіонального економічного співробітництва країн Індійського океану (АРСІО) [97, С.40]. Того ж 1997 р. у складі Індія, Бангладеш, Шрі-Ланка, Непал, Бутан, М'янма, Таїланд була утворена організація БІМСТЕК. Суттєву проблему для внутрішньої безпеки Індії становить

⁶ Гуджрал Індер Кумар – індійський політик і дипломат. Розпочав парламентську кар'єру у 1964 р. У 1989-1990 та 1996-1998 рр. був міністром закордонних справ Індії, а у 1997 та 1998 рр. прем'єр-міністром Індії.

належність М'янми разом із Лаосом та Таїландом до зони «золотого трикутника», де виробляється значна частина наркотичної сировини. Хоча після 2001 р. серйозну конкуренцію цьому «трикутнику» складає Афганістан.

Менш ніж за півроку до ядерних випробувань 15 січня 1998 р. у Дацці відбулася зустріч глав урядів Бангладеш, Індії та Пакистану, присвячена проблемам економічного співробітництва [69, С.235]. Усі її учасники потерпали від краху 1997 р. східно-азійського фондового ринку. Індія, ПАР та Австралія мають різні погляди на перспективи розширення АРСІО [98, С.57].

Також почав функціонувати форум «Меконг-Ганг», який об'єднав Індію та п'ять країн АСЕАН – Камбоджу, Лаос, М'янму, Таїланд, В'єтнам [99, С.114]. Індія підтримує процес демократизації політичного режиму у М'янмі [100, с.79].

У 1998 р. між Індією і Шрі-Ланкою було підписано угоду про вільну торгівлю. У листопаді 1998 р. у столиці Бутану було скоєно перший в історії цієї країни терористичний акт [16, С.220]. Утім, індійські науковці вважають найслабшими ланками південно-азійської системи безпеки Бангладеш, Непал і Мальдівські острови [101, с.362]. Лише впродовж 2000-2006 рр. у Бангладеш було скоєно понад 1900 терористичних актів. Низка радикальних ісламістських структур Бангладеш залучені до транснаціональної терористичної діяльності. Проблемою відносин Індії і Бангладеш є використання вод річки Брахмапутра, яка має витоки на території Китаю [102, с.369].

У Непалі мусульмани становлять меншість у південному районі Тераї. Їхній порядок денний відрізняється від того, якому слідують маоїсти. Однак непальські та бангладеські ісламісти активно взаємодіють у індійському Коридорі Сілігурі, який поєднує північно-східні штати Індії з рештою території країни [101, С.472]. Ісламський радикалізм вразив навіть міні-державу Мальдіви, яка складається зі 1192 маленьких коралових островів, поєднаних у 26 атолів. Причому лише 200 з цих островів заселені. Населення Мальдівських островів у 2009 р. складало 396 тис. 334 людини [101, с.374]. У 1997 р. закон заборонив мешканцям Мальдівських островів сповідувати будь-яку іншу релігію, окрім ісламу. Перший ісламістський теракт у столиці Мале було скоєно 29 вересня 2007 року проти іноземних туристів. За відсутності сучасних збройних сил Мальдівські острови становлять слабку мішень. У лютому 2012 р. від влади на Мальдівських островах був усунений президент Мохамед Нашид [103].

За два місяці після ядерних випробувань у липні 1998 р. у Коломбо на десятичному форумі регіональної організації відбулася зустріч індійського прем'єр-міністра А. Б. Ваджпаї та пакистанського прем'єр-міністра Н. Шарифа. Ця зустріч засвідчила готовність політичних еліт Індії і Пакистану визнати новий статус-кво у регіоні, обумовлений набуттям обома державами статусу держав, які володіють ядерною зброєю.

Після подій у Каргілі 1999 р. «С А А Р К» увійшла у найбільш кризовий період свого існування. Запланована на січень 2003 р. в Ісламабаді дванадцята конференція цієї організації не відбулася. Серйозним викликом для зовнішньої політики і безпеки Індії залишається поширення радикальних ісламських ідей у сусідніх країнах [20, с.51].

У 2003 р. Індія запропонувала трансформувати «Асоціацію співробітництва країн Південної Азії» на Союз південно-азійських держав. Індія залучається до Азійсько-тихоокеанського співробітництва (АТЕС). Також у 2003 р. було створено неформально організацію Індії, Бразилії та Південно-Африканської Республіки (ІБСА) [110, С.317].

У 2004 р. Індія, Австралія, Японія і США надали гуманітарну допомогу азійським країнам, які того року постраждали від катастрофічного цунамі. Ця четвірка розглядається як продюсери процесу формування нового азійського демократичного порядку [105, С.108].

У листопаді 2005 р. Китай здобув статус спостерігача у Асоціації регіонального співробітництва країн Південної Азії – С А А Р К [99, с.305]. Також Індія погодилася з роботою новому форуму БКІМ – Бангладеш – Китай – Індія – М'янма. Його метою є здійснення конкретних спільних проектів [105, С.96]. Позиція Індії і Китаю щодо глобальних тенденцій схожа. Обидві країни намагаються використати у своїх інтересах економічні переваги участі у цьому процесі, але захистити свою цивілізаційну самобутність [106, С.481]. Крім того, індійський бізнес активно залучається до розвитку економіки країн Східної та Південної Африки. Внаслідок цього чимало африканців вважають представників індійської діаспори головним джерелом втечі капіталів [107, С.43].

Певні розбіжності у підходах Індії і Пакистану спостерігалися у вересні 2006 р. на ХІУ Конференції глав держав і урядів Руху Неприєднання, яка відбулася в Гавані [108, С.65]. Делі та Ісламабад вперше брали участь у цьому форумі як ядерні держави. Нагадаємо, що в розпал «холодної війни» Рух Неприєднання рекламував ідею загального ядерного роззброєння. Але найбільші індійсько-пакистанські протиріччя проявилися з питання реформування Ради Безпеки ООН. Адже Пакистан стурбований тим, що в разі набуття Індією права вето у РБ, ще більше посилиться політична асиметрія двосторонніх відносин.

У квітні 2007 р. чотирнадцятий саміт «С А А Р К» прийняв рішення про поетапне утворення Південно-азійського економічного союзу. Перший етап – створення максимальних преференцій у торгівлі вважається виконаним. Але подальше створення митного союзу ускладнюється політичними протиріччями [109, С.49]. На цьому саміті Непал запропонував прийняти до «С А А Р К» Китай, але Індія очікувано цю ідею не підтримала [110, С.8].

У серпні 2008 р. на ХУ саміті «С А А Р К» у Коломбо була прийнята Хартія фонду розвитку «С А А Р К», меморандум про заснування організації з регіональних стандартів, конвенція про взаємну правову підтримку з кримінальних проблем, протокол про приєднання Афганістану до зони вільної торгівлі «С А А Р К» [111, С.238].

Навесні 2009 р. на Шрі-Ланці були розбиті тамільські сепаратисти, що дало можливість ліквідувати одну із «гарячих точок» у Південній Азії. Індія підтримує постконфліктний етап врегулювання на Шрі-Ланці [112, С.74].

Створення системи колективної безпеки у регіоні «Великого Індійського океану» неможливе без взаємодії «С А А Р К», «ССАГЗ», «АСЕАН», «АРСІО». Це дасть можливість зменшити негативний потенціал індійсько-пакистанського протистояння. Вагомий негативний вплив на перспективи регіональної інтеграції в Південній Азії має індійсько-пакистанський конфліктний потенціал. Пакистан сприяє поширенню у регіоні іміджу Індії як регіонального гегемона.

Національна безпека Індії і Пакистану взаємозалежна. Асиметричність відносин Індії із усіма країнами регіону виключає паритетну інтеграцію. Помітною перешкодою на шляху регіональної інтеграції залишається перманентна нестабільність політичних систем більшості країн Південної Азії. Серйозну проблему становить велика зовнішня заборгованість країн зазначеного регіону та недостатньо розвинена інфраструктура. Утім, досить суперечливо інтеграційні процеси розвиваються навіть у форматі більш симетричних та органічних об'єднань, наприклад, АСЕАН.

У Індії не склалося повністю компліментарних взаємно доповнюючих відносин із сусідами по Південній Азії, тому для неї особливо важливо розвивати економічні зв'язки з країнами Східної Азії [112, С.59]. Але недостатньо використовується потенціал між блоковою взаємодією між «С А А Р К» і «Шанхайською організацією співробітництва».

Правда, американський політолог індійського походження Параг Ханна вважає Індійський океан «лише частиною більш масштабного Тихоокеанського простору, серцевиною якого є Східна Азія», адже «більша частина світової торгівлі проходить через інтегрований Індо-Тихоокеанський ареал, внаслідок чого вся Південна Азія стає західною підсистемою країн Третього світу в рамках спільного азійського порядку, в центрі якого перебуває КНР». Більше половини торгівлі Індії припадає на країни Східної Азії, а Японія, Південна Корея і Сінгапур є найбільшими інвесторами у економіку Індії.

На перешкоді інтеграційним процесам у регіоні Південної Азії залишаються й політичні протиріччя. На початку листопада 2013 р. індійський прем'єр-міністр М. Сінгх бойкотував саміт Співдружності націй. Приводом стали спроби звинувачення Індії у скоєнні воєнних злочинів під час спроб замирення у 1980-х рр. сінгало-тамільського конфлікту.

Показово, що до світової економічної кризи 2008 р. частка країн «С А А Р К» у торгівлі Індії складала 2,7%, для Пакистану ця частка становила лише 5,1%, для Бангладеш 12,7%, для Шрі-Ланки 17,6%, для Непалу 50,8%, Мальдівської республіки 12,3%, Бутану 32,3% [115, С.37]. Отже, критично важливою торгівля у форматі «С А А Р К» залишалася лише для слабких регіональних економік Непалу і Бутану. Індія активно надає фінансову допомогу Непалу, яка склала понад 1 млрд. дол.. Обсяг індійської фінансової допомоги Бутану перевищив 2,2 млрд. дол.. До 2010 р. надана Делі фінансова допомога наблизилася до 1 млрд. дол., скромнішими є обсяги допомоги Мальдівській Республіці [116, С.17]. Це можна вважати своєрідною платнею за індійське домінування в процесі регіональної інтеграції. Водночас збільшуються обсяги прямих індійських інвестицій у економіку країн Південної Азії. Головним чином індійський капітал у регіоні інвестується у сфери фармацевтики, хімічної промисловості, автомобілебудування, інформаційних і телекомунікаційних технологій [118, С.57]. Водночас впродовж 1995-2010 рр. частка індійських інвестицій у економіку країн Південної Азії жодного разу не перевищувала 3% [118, С.29].

У глобальному розподілі праці Індія розраховує на те, що старіючі суспільства в Японії, США та Європі потребуватимуть індійські кваліфіковані кадри та займатимуться аутсорсингом своїх виробництв, що залишить Індію серед провідних держав світу [119, С.3]. Внаслідок цього сусідні з Індією по регіону Південної Азії держави будуть зацікавлені у визнанні домінуючої ролі індійської економіки у регіональній системі інтеграції та не заперечуватимуть на своїй ролі економічної периферії Індії. Під цей стратегічний проект Індія намагається «заточити» інструмент «С А А Р К», але наявні геополітичні протиріччя, військово-політична конфронтація між Індією і Пакистаном, асиметрія у торговельно-економічних відносинах між Індією та усіма державами Південної Азії перешкоджають перетворенню цього об'єднання на дієвий інструмент регіональної безпеки. Але й списувати «С А А Р К» у архів ще теж зарано.

Негативний вплив для інтеграції у регіоні Південної Азії традиційно має внутрішньополітична нестабільність у Пакистані. Прем'єр-міністр Наваз Шариф не зміг здійснити диво та врегулювати внутрішньополітичні та соціальні проблеми. Надалі Пакистан роздирають гострі міжетнічні суперечності. Масла у вогонь додає очікуване виведення військ країн НАТО із Афганістану. У передчутті цієї перемоги активізувалися пакистанські таліби. Утім, зважаючи, що по обидва боки пакистансько-афганського кордону у Північно-Західній прикордонній провінції діють одні й ті самі пуштунські племена, цей подіє є не сутнісним, а формально-географічним. Тому Шариф дуже стурбований невизначеністю з тим, хто стане наступником Хаміда Карзая та який курс новий афганський президент щодо Пакистану обере. Неспокійно у прикордонній з Іраном

провінції Белуджистан, де племена белуджів також не проти створення власної державності. На фоні цих гарячих точок на політичній мапі Пакистану ситуація у хронічно нестабільному Кашмірі видається ледь не зразком стабільності.

Однак, підтримувати навіть видимість такої стабільності Навазу Шарифу доводиться за рахунок зміцнення пакистанських збройних сил, які силою зброї підтримують який-не-який порядок у країні. Не в останню чергу така компліментарна політика щодо армії посприяла замиренню Наваза Шарифа з його «історичним ворогом» Первезом Мушаррафом, який у жовтні 1999 року усунув його від влади силою. Військова розвідка Пакистану посприяла знаходженню компромісу між Шарифом та Мушаррафом, завдяки якому було закрито кримінальну справу проти останнього. Мушарраф зміг емігрувати до Саудівської Аравії, яка є одним із головних кредиторів Пакистану. Біда в тому, що закордонної кредитної допомоги виявляється недостатньо для вирішення усіх гострих соціальних проблем країни.

В середині серпня 2014 року хвилю соціального невдоволення спробували очолити нові опозиційні сили. Марш опозиції на Ісламабад очолив відомий пакистанський спортсмен Імран Хан. Але поки що опозиція виявилася слабшою за Шарифа. Не в останню чергу причиною цього є досить активна зовнішня політика Пакистану.

На інавгурації нового індійського прем'єр-міністра Нарендри Моді у травні поточного року був пакистанський прем'єр-міністр Наваз Шариф. Однак радикального покращення пакистансько-індійських відносин не відбулося. Після візиту індійського прем'єр-міністра до Непалу сторони обмінялися традиційними обоюсторонніми звинуваченнями. Індія закинула Пакистану терористичні методи війни, Пакистан у відповідь звинуватив Індію у імперських регіональних амбіціях.

На цьому фоні інтригу у розстановку сил у регіоні Південної Азії внесла ще й Росія, яка несподівано заявила про готовність продати Пакистану штурмової гелікоптери Мі-35, аби «відплатити» Індії за контракти на поставку зброї зі США. Така активність Росії на пакистанському ринку зброї стурбувала Китай, який там є традиційним продавцем. Своє занепокоєння висловила й Індія. Після цього російські військові експерти висловили стурбованість розвитком у Пакистані програми випуску ракет середньої дальності. Надмірне озброєння Пакистану, яке сприятиме регіональній гонці озброєнь, лише сприятиме подальшому посиленню нестабільності у регіоні Південної Азії.

Список використаних джерел і літератури

1. Белокреницкий В. Я., Москаленко В. Н., Шаумян Т. Л. Южная Азия в мировой политике. – М., 2003.

2. Широков Г. К., Салицкий А. И. Глобализация и/или регионализация? // Восток. – 2003. – №5.
3. Коган А. И. Перспективы исследования этнической истории Кашмира // Восток. – 2009. – №3.
4. Ігнат'єв П. М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. – Чернівці, 2006.
5. Buzan B., Waever O. Regions and Powers: The Structure of International Security. – New York, 2003.
6. Льюс Э. Без оглядки на богов. Взлет современной Индии. – М., 2010.
7. Плешов О. В. Ислам, исламизм и номинальная демократия в Пакистане. – М., 2003.
8. Белокреницкий В. Я. Восток в мирополитических процессах. – М., 2010.
9. Усов В. Индия и урегулирование африканских кризисов. В период после окончания «холодной войны» // Азия и Африка сегодня. – 2006. – №9.
10. Bangladesh's Relations with India // <http://www.fco.gov.uk/en/travel-and-living-abroad/travel-advice-by-country/country-profile/asia-oceania/bangladesh/?profile=intRelations>
11. Nepal. Country Information // <http://www.fco.gov.uk/en/travel-and-living-abroad/travel-advice-by-country/country-profile/asia-oceania/nepal?profile=politics>
12. Burma. Country Information // <http://www.fco.gov.uk/en/advanced-search?post>
13. Политика США в азиатско-тихоокеанском регионе в период администрации Б. Обамы. – СПб. – 2012.
14. Лунев С. И., Шахматов А. В. Индия. Политическое развитие и внешняя политика. Информационные базы, экономика и финансы. – М.: МГИМО, 2006.
15. Шаумян Т. Л. Индия и Шанхайская организация сотрудничества // Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. – М., 2008.
16. Белокреницкий В. Я., Москаленко В. Н., Шаумян Т. Л. Южная Азия в мировой политике. – М., 2003.
17. Мелёхина Н. В. Исламорадикализм и экстремизм в сепаратистском движении Кашмира // Пакистан, страны Южной Азии и Среднего Востока. – М., 2004.
18. Тьссовский Ю. К. «Крестоносцы» против ислама. Т.1. – М., 2011.
19. Сиачен // Зарубежное военное обозрение. – 2002. – №1.
20. Викрам Суд. Радикальный ислам в регионе и его влияние на Южную Азию // Радикальный ислам. Взгляд из Индии и России. – М., 2010.
21. Чужие войны / Под ред. Р. Н. Пухова, М., 2012.
22. Баранов С. А. Исламский терроризм в индийском штате Джамму и Кашмир // Востоковеды о международных проблемах Востока. – М., 2007.

23. Москаленко В. Пакистан и Индия: две страны, один конфликт // Азия и Африка сегодня. – 2001. – №1.
24. Бородкин А. BBC Индии в индо-пакистанском конфликте // Зарубежное военное обозрение. – 1999. – №7.
25. Sumit Ganguly. Will Kashmir Stop India's Rise // Foreign Affairs. – July-August 2006.
26. Жигалина О. И. Курдский этнополитический конфликт и проблема его урегулирования // Конфликты и конфликтные зоны в Азии и Северной Африке в начале XXI века. – М., 2011.
27. Шаумян Т. Л. Конфликт вокруг Кашмира в индийско-пакистанских отношениях // Конфликты и конфликтные зоны в Азии и Северной Африке в начале XXI века. – М., 2011.
28. Внешнеполитический процесс в странах Востока / Под ред. Д. В. Стрельцова. – М., 2011.
29. Скосырев В. Треугольная химера // Независимая газета. – 2006. – 29 ноября.
30. Зарубежное военное обозрение. – 2003. – №10.
31. Ядерные сюрпризы Вашингтона // Эхо планеты. – 2006. – №11-12.
32. Блинов А. Вашингтон принял Дели в ядерный клуб // Независимая газета. – 2006. – 11 декабря.
33. Один противник АЭС погиб в столкновении с полицией в Индии // <http://ria.ru/world/20120910/747247081.html>
34. Котов Ю. Тревожный звонок // Советская Россия. – 2006. – 11 марта.
35. Жуков С. В. Энергетические интересы Китая в ЦА // Восток. – 2007. – №6.
36. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М., 1999.
37. Гришина М. Конфликт в Кашмире: смена парадигм // Красная звезда. – 2006. – 27 апреля.
38. Скосырев В. На переговорах с Северной Кореей всем нужен результат // Независимая газета. – 2006. – 11 декабря.
39. Волхонский Б. С кратким дружеским крикетом // Коммерсант Власть. – 2005. – №16. – 25 апреля.
40. Независимая газета. – 2006. – 6 декабря.
41. Белокреницкий В. Пакистан – Индия: конфронтационная стабильность? // <http://www.intertrends.ru/eleventh/003.htm>
42. Сайед Накви. Возможен ли радикальный ислам в Индии? // Радикальный ислам. Взгляд из Индии и России. – М., 2010.
43. Pakistan. Country Information // <http://www.fco.gov.uk/en/travel-and-living-abroad/travel-advice-by-country/country-profile/asia-oceania/pakistan/?profile=intRelations>
44. Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2012. – 4 September.

45. Бжезинский З. Стратегічне бачення. – Львів, 2012.
46. Индия возмущена новым дизайном китайских паспортов // http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_ntws/2012/11/221123_rn_india_china_passports.shtml
47. З тілами індійських солдатів обійшлися жорстоко // Голос України. – 2013. – 10 січня 2013.
48. Главком армии Индии требует «жесткого ответа» в Кашмире // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/76226/>
49. Индия и Пакистан возобновили работу погранпереходов в Кашмире // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/76643/>
50. На границе Индии застрелен пакистанский военный // http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2013/02/130215_rn_kashmir_soldier_shot_dead.shtml
51. Индия предупредила КНР о недопустимости нарушения границ // http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_new/2013/04/130422_rn_india_china_border.shtml
52. Индия и Китай: договор между гигантами перекраивает мир // <http://www.warandpeace.ru/ru/commentaries/view/80183/>
53. Беспорядки в Кашмире // <http://ru.euronews.com/2013/07/18/four-killed-in-kashmir-protests/>
54. Индия выразила протест Пакистану из-за убийства солдат в Кашмире // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/825291/>
55. Пакистан обвиняет Индию в убийстве офицера в Кашмире // http://www.bbc.co.uk/russian_news/2013/09/130821_rn_india_pakistan_killing.shtml
56. Индийский премьер призвал Пакистан покончить с терроризмом // <http://www.interfax.ru/world/news.asp?=331568>
57. Премьер-министры Индии и Пакистана договорились урегулировать конфликт в Кашмире // <http://www.interfax.ru/news.asp?=331716>
58. Индия направит БПА на границы с Пакистаном и Китаем // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/84092>
59. Индия обвиняет Пакистан в пособничестве боевикам // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/84326/>
60. Индийские фондовые рынки пережили «черную пятницу» // http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2013/08/16_rn_india_shake_markets_fall.shtml
61. Самый богатый человек Индии потерял 5,6 \$млрд. на обвале курса рупии // <http://www.interfax.ru/news.asp?id=324749>
62. Колонтаев А. П. Страны Востока в начале XXI века: поиски новых теоретических обобщений // Восток. – 2011. – №2.
63. Юрлов Ф. Индия в мировой политике // Азия и Африка сегодня. – 2005. – №4.
64. Зуйков Р. Вестфальская система межгосударственных отношений: критерии и трансформация // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – №3.

65. Тихоокеанская Азия: перспективы трансформации политических систем // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2010. – №5.
66. Галищева Н. В. Индия – новый финансовый донор // *Азия и Африка сегодня*. – 2011. – №8.
67. Лебедева Н. Б. Большой Индийский океан и китайская стратегия «нить жемчуга» // *Азия и Африка сегодня*. – 2011. – №9.
68. Военно-техническое сотрудничество России с зарубежными государствами. – М., 2008.
69. Энциклопедия Пакистана. – М., 1998.
70. Голунов С. В. Вперед в прошлое? Пограничные стены в Азии и Африке // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2009. – №11.
71. Хак Мохаммад Сайфул. Бангладеш: до и после выборов 2008 // *Азия и Африка сегодня*. – 2009. – №8.
72. Бангладеш // *Зарубежное военное обозрение*. – 2009. – №4.
73. Лихачев К. А. Этносепаратизм в Северо-Восточной Индии: старые проблемы в новом веке // *Азия и Африка сегодня*. – 2011. – №10.
74. Политическое цунами. Аналитика событий в Северной Африке и на Ближнем Востоке. – М., 2011.
75. Алаев Л. Б. Индусско-мусульманский конфликт в Индии // *Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные*. – М., 2008.
76. Голос України. – 2013. – 5 березня.
77. Лідера бангладеських ісламістів повісять // *Голос України*. – 2013. – 18 липня.
78. Ігнат'єв П. Шрі-Ланка: країнознавчий портрет. – Чернівці, 2009.
79. Листопадов Н. А. Разгром террористов в Шри-Ланке // *Азия и Африка сегодня*. – 2009. – №11.
80. Комсомольская правда. – 2001. – 5 июня.
81. Ледков А. Непал: далекий и близкий // *Азия и Африка сегодня*. – 2005. – №1.
82. Ледков А. А. Революционные консерваторы. Традиционно-общинные истоки идеологии маоистов Непала // *Восток*. – 2003. – №4.
83. Борділовська О. А. Еволюція зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія у пост біполярний період. – К., 2010.
84. Кашин В. П. Гуркхи – лучшая пехота // *Азия и Африка сегодня*. – 2009. – №12.
85. *Shaping the Force Today. Defence White Paper Update 2007*. – Brunei Darussalam: Ministry of Defence, 2007.
86. Короновали самого молодого монарха // *Сегодня*. – 2008. – 7 ноября.
87. *Bhutan's Relations with India* // <http://www.fco.gov.uk/en/travel-and-living-abroad/travel-advice-by-country/country-profile/asia-oceania/bhutan/?profile=intRelations>
88. Цеханова Л. Мьянма: буддийские традиции и политика // *Азия и Африка сегодня*. – 2006. – №12.

89. Назаров В. В. Мьянма. Как это было в 90-е // *Азия и Африка сегодня*. – 2009. – №1.
90. Sundaram G. *India and the European Union*. – New Delhi, 1997.
91. Касаткин Д. Зона Индийского океана: от региональной интеграции – к единому сообществу // *Азия и Африка сегодня*. – 2004. – №3.
92. Белокреницкий В. И. Проблемы и перспективы регионального сотрудничества в Южной Азии // *Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений* / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М., 2002.
93. Подберезский И. Регион Юго-Восточной Азии как цивилизационная общность // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2005. – №4.
94. Внешняя политика Индии. Университет мировой экономики и дипломатии. – Ташкент. // <http://www.indembassy.uz/russian/ambassador/speaks/article/12>
95. Гребенщиков Э. С. США – АСЕАН: новые испытания и грани сотрудничества // *США – Канада: экономика – политика – культура*. – 2002. – №4.
96. Мазырин В. М. КАФТА – новый формат экономического взаимодействия в Восточной Азии // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2010. – №11.
97. Усов В. В поисках новой модели взаимоотношений // *Азия и Африка сегодня*. – 2003. – №6.
98. Шетх В. С. Индийский океан в глобализирующемся мире // *Азия и Африка сегодня*. – 2003. – №6.
99. Китай в XXI веке: глобализация интересов безопасности / Отв. ред. Г. И. Чуфрин. – М., 2007.
100. Симония А. Мьянма на пути к демократии // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2012. – №5.
101. Индранил Банерджи. Радикальный ислам в Бангладеш, Непале и на Мальдивских островах // *Радикальный ислам. Взгляд из Индии и России*. – М., 2010.
102. Ханна Параг. Второй мир. – М., 2010.
103. Экс-президент Мальдив критикует отчет о его отставке // http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2012/08/120831_rn_maldives_leader_criticism.shtml
104. Лебедева Н. Б. Индийский океан – безопасность, конфликты и новые формы сотрудничества // *Конфликты и конфликтные зоны в Азии и Северной Африке в начале XXI века*. – М., 2011.
105. «Большая Восточная Азия»: мировая политика и региональные трансформации. – М., 2010.
106. Титаренко М. Л. Геополитическое значение Дальнего Востока. Россия, Китай и другие страны Азии. – М., 2008.

107. Матусевич А. Индийский бизнес в Восточной и Южной Африке // Азия и Африка сегодня. – 2004. – №3.
108. Агаев Э., Крылов С. 116 государств в движении неприсоединения // Международная жизнь. – 2006. – №4.
109. Зевин Л. Глобализм и регионализм в контексте экономического роста // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – №6.
110. Лебедева Н. Б. Большой Индийский океан и китайская стратегия «нить жемчуга» // Азия и Африка сегодня. – 2011. – №9.
111. Mishra P. K. South Asia: Conflicts and Cooperation. – New Delhi, 2009.
112. Вильнин К. А. Межэтнический конфликт в Шри-Ланке: причины и основные этапы // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – №8.
113. Потапов М. Куда идет экономическая интеграция в Восточной Азии // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – №9.
114. Премьер-министр Индии бойкотирует саммит в Шри-Ланке // <http://www.utro.ru/news/2013/11/10/1155754.shtml>
115. Галищева Н. В. СААРК: станет ли ассоциация двигателем экономик Южной Азии? // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №11.
116. Галищева Н. В. Индия – новый финансовый донор // Азия и Африка сегодня. – 2011. – №8.
117. Галищева Н. В. Вывоз индийских прямых инвестиций за рубеж // Азия и Африка сегодня. – 2011. – №11.
118. Галищева Н. В. Чем Индия привлекает иностранных инвесторов // Азия и Африка сегодня. – 2012. – №1.
119. Юрлов Ф. Н. Внешнеполитические приоритеты: амбиции и проблемы // Азия и Африка сегодня. – 2011. – №8.
120. Якунин Ю. Регионализм под политическим прессом // Азия и Африка сегодня. – 2000. – №1.

1.6 ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІРАНУ, АФГАНІСТАНУ, ПАКИСТАНУ В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬО-ДЕРЖАВНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Швидкість змін у сучасному світі стрімко зростає, вони потужно впливають на життя окремих держав, що стає викликом для їхніх політичних еліт. При цьому закономірності і тенденції світового розвитку змушують більшість владних структур пристосовуватися до глобальних і регіональних процесів, що часто утруднює проведення курсу на реалізацію національних інтересів. Між тим, соціально-економічний потенціал держави, її позиції у світовій системі, власні ідейно-ціннісно-мотиваційні основи суспільства різною мірою впливають на характер адаптації окремого соціуму до сучасних умов.

У цьому контексті цікавим об'єктом порівняльного аналізу представляється регіон Середнього Сходу і провідні країни цієї частини Євразії – Іран, Афганістан, Пакистан. В інформаційних повідомленнях і політичних дискусіях вони часто асоціюються з нестабільністю, терористичною загрозою, економічною стагнацією і соціальними проблемами. Між тим, ці держави, попри всі складнощі їхнього розвитку, мають значний економічний і демографічний потенціал, суттєву військову потужність, стратегічно значуще геополітичне розташування і, що важливо, відмінні від прийнятих в якості еталонних з західної точки зору, моделі і механізми суспільного устрою та розвитку. Процеси і події в цьому регіоні суттєво впливають на політичний клімат у світі. Це перетворює його в об'єкт прискіпливої уваги з боку політиків і науковців.

Метою роботи є дослідження внутрішньополітичних процесів в Ірані, Афганістані та Пакистані, аналіз природи, соціальної бази і програм основних політичних сил, а також змін у балансі їхнього впливу на суспільство і державну політику в контексті боротьби за регіональне лідерство. У роботі також здійснюється вивчення трансформацій у структурах влади і управління, аналіз ступеня ефективності державних інститутів у забезпе-

ченні стабільності, безпеки і розвитку, прогнозування динаміки процесів у найближчій перспективі.

1.6.1 Політична еліта Ірану: досвід поєднання традиції і сучасності у формуванні курсу суспільно-політичного розвитку

Іран в багатьох своїх рисах являється унікальною країною. Відносна окремішність Ірансько-Середньоазійської субцивілізації у складі регіону традиційного розповсюдження ісламу обумовлена наявністю могутньої традиції державності, релігії і культури, яка почала формуватися ще у доахеменідську епоху і розквітла у ахеменідські і сасанідські часи. Тому навіть сприймаючи іслам і оволодіваючи арабською мовою, мовою релігії, населення Ірану зберігало етнокультурну і мовну ідентичність. Додатковим фактором є п'ятисотлітнє панування шийтської доктрини, яка виділяє країну з сунітського оточення і одночасно робить її центром тяжіння для шийтських громад інших держав. Зауважимо також, що перська мова протягом тисячоліття була засобом спілкування освічених еліт і письменності в межах культурного ареалу на Середньому Сході і нинішні іранці прекрасно усвідомлюють давність, самостійність і цінність своєї культури.

Сучасні іранці представляють згуртоване суспільство з власною ідентичністю, яка склалася протягом тривалого історичного часу з багатьох компонентів. Персидський етнос історично локалізований в географічних межах Іранського нагір'я. У іранців немає такої чисельної і територіально розпорошеної спільноти, як у тюрків чи арабів, до культурної і етнічної спільноти яких можна було б апелювати на противагу релігійній близькості. Більше того, Іран завжди був поліетнічною країною. Тому, в часи соціально-економічних криз, зовнішньої загрози або розгулу свавілля влади народ шукав порятунку не в національних ідеях, а у релігії, тим більше, що шийтському напрямку ісламу властиві ідеї мучеництва і страждання заради справедливості.

Наголос на шийтських догмах, на противагу націоналізму, характерний і для сучасної іранської ідентичності. Іслам виявився об'єднуючим населення країни, оскільки саме в релігійному відношенні воно найбільш гомогенне – 98% населення – мусульмани, з них 89% – шіїти. Хоча перси в етнічному відношенні представляють собою більшість (61%), вони не мають статусу титульної нації. Спирання на націоналізм неминуче призвело б до загострення відносин з національними меншинами (азербайджанці (22,5% населення Ірану), курди (7,5%) та інші) [1].

Після перемоги ісламської революції в Ірані (1979 р.) було започатковано розбудову моделі, автором якої був великий аятола Рухолла Хомейні, і яка передбачала поєднання республіканських форм державного устрою і шийтської концепції влади. В моделі Р. Хомейні роль вчителів правителя і народу та посередників між ними відводиться духовенству. Домінування релігійної складової

в системі влади забезпечується принципом «велайят-е факіх», згідно якого вищим керівником в державі проголошується духовна особа, релігійний лідер – рахбар. Основна його функція – визначати головні напрями розвитку держави, приділяючи особливу увагу питанням релігії та ідеології. З 1989 р., після смерті аятоли Р. Хомейні, посаду рахбара обіймає аятола Алі Хосейні Хаменеї.

Особлива роль духовенства в політичній системі Ірану визначається тим, що державною релігією цієї країни є шиїзм імамівського тлумачення. Його догматика сприяла зміцненню ролі духовенства і збереженню його фактично безперервного монопольного контролю над сферами юриспруденції, освіти, суду і моралі. Адже саме духовенство вважається довіреними особами прихованого імама Махді, який є справжнім духовним керівником общини. Важливим є й те, що шийтські богослови, на відміну від сунітських, мають право на іджтіхад, тобто винесення судження, коментаря або рішення з важливих питань суспільного і релігійного життя, на основі ісламських норм, які визнаються мусульманською громадою і набувають сили закону.

На теперішній час в Ірані нараховується 85 аятол і 40 великих аятол. Їх середній вік – 75-80 років. Для духовенства, як окремої соціальної корпорації в надрах іранського суспільства, властива ретельна увага до збереження морального авторитету. Тому представники цієї соціальної групи уникають скандалів, ведуть скромний спосіб життя. Це підтримує авторитет релігійної еліти у суспільстві, оскільки її спосіб життя відповідає тим принципам, що вона проповідує.

В більшості своїй нинішнє іранське керівництво – це люди, які мають сучасну освіту, прекрасно розуміють значення науки і технологій для державного розвитку. Наприклад, чинний президент країни Х. Роухані захистив докторську дисертацію в Каледонському університеті в Глазго, під час ірано-іракської війни командував силами ППО і був заступником головнокомандувача збройними силами. А чинний міністр закордонних справ Мохаммад Джавад Заріф закінчив Школу міжнародних відносин імені Йозефа Корбела при Денверському університеті (США) і отримав ступінь доктора філософії у Сан-Франциському університеті. Духовний лідер Ірану аятола А. Хаменеї особисто курирує розвиток кількох галузей науки, зокрема, атомної енергетики, дослідження щодо боротьби з раком і використання стовбурових клітин. Водночас, не всі представники духовенства беруть активну участь у політичному житті. Багато з них займаються виключно релігійно-правовими, морально-етичними або богословськими питаннями.

При всій специфічності іранської ісламської моделі в рамках мусульманського цивілізаційного блоку іранському соціуму властива традиційна для східного суспільства в цілому система кланових зв'язків, в якій родинні відносини відіграють визначальну роль. Впливові кола іранської держави – відомі бого-

слова, представники силових відомств та органів виконавчої влади, підприємці – об'єднані в клани, які оплутані патронажно-клієнталіськими зв'язками. Більшість впливових духовних осіб Ірану – вихідці з відомих родин. Так, президент Ірану (1989-1997) Алі Акбар Хашемі-Рафсанджані походить з родини заможного мулли, отримав релігійну освіту у м. Кум. Всі його брати займають високе становище в державі. Ходжат-оль-еслам Мохаммад Хатамі також походить з родини представника вищого духовенства, засновника духовної школи в м. Ардекан аятоли Рухоли Хатамі. Перспективним політиком вважають онука засновника ІРІ Р. Хомейні, Хасана Хомейні. Тому важливим інструментом регулювання відносин всередині іранської еліти залишається корпоративна солідарність. Вона ґрунтується на спільних станових інтересах і правилах, які не дозволяють переходити до відкритого конфлікту всередині корпоративної групи, а тим більше до пролиття крові. Оглядачі часто підкреслюють, що іранському суспільству властиві традиції «м'якої сили», зваженості, обережного ставлення до балансу інтересів еліт і готовність останніх поступатися частиною власних інтересів для збереження позицій групи.

В той же час, демократичні інститути утруднюють монополізацію влади одним кланом або угрупованням. Владі вдається зберігати головну парадигму внутрішньополітичного розвитку, яку в Ірані прийнято позиціонувати як систему «ісламської демократії». Сьогодні в країні досить ефективно функціонує сукупність механізмів, які забезпечують прийняття всіх стратегічних рішень вузьким колом осіб, які входять до правлячої верхівки, але на принципах колегіальності. Адже в Ірані функціонують і часто дублюють одне одного ісламські та світські органи влади. Проте, їхня діяльність не заплутує ситуацію, а, навпаки, забезпечує домінування духовенства: його влада отримує більш привабливе обличчя в очах народу і світу через наявність і реальне функціонування демократичних процедур і органів. Таку функцію виконує запроваджена у 1989 р. Асамблея з визначення державної доцільності, яка має повноваження виносити остаточне рішення щодо набуття чинності законом в разі відсутності згоди між меджлісом та Наглядною Радою (Рада стражників конституції)⁷. Також конституція надає Асамблеї повноваження разом з рахбаром визначати основні напрями розвитку країни та виконувати дорадчі функції при президенті ІРІ, що робить цей орган одним з найвпливовіших у системі влади в країні. Так, саме підрозділами цієї установи у 2006 р. було розроблено програму «Стратегія розвитку країни на 20 років», яка формулює основні напрями руху.

Стабільність режиму базується також на релігійно-пропагандистській основі, гнучкому поєднанні інтересів кланів і заходів соціального характеру,

⁷ Наглядова рада перевіряє відповідність законів, які приймає меджліс, принципам конституції і нормам ісламу і виносить остаточне рішення щодо їхнього запровадження.

включаючи допомогу найбільш вразливим верствам суспільства, щоб перешкодити наростанню хвиль незадоволення. Важливим каналом спілкування між окремими групами еліт, владою і народом є інститут громадських п'ятничних молитов. На п'ятничних молитвах, що проводяться п'ятничними імамами, кандидатури яких схвалені рахбаром, оприлюднюються точки зору вищих релігійних діячів на події внутрішнього та міжнародного життя.

Як уявляється, іранська еліта зберігає вірність стратегічним цінностям ісламської революції, хоча у вирішенні тактичних завдань, позиції можуть суттєво розходитись. В такому випадку політична практика прийняття рішень супроводжується публічною конкуренцією у вигляді боротьби за голоси електорату під час виборів. Адже практично всі органи влади в Ірані, від посади рахбара до муніципальних рад – виборні. Водночас конституція забезпечує пріоритетність позицій духовенства в структурі влади. Це зокрема втілюється в діяльності Вищої ради культурної революції (ВРКР), яка очолюється рахбаром і включає у свій склад голову меджлісу, президента, міністрів освіти, культури, вищої освіти, ряд експертів. Рішення ВРКР набувають силу закону автоматично, без схвалення меджлісом.

В іранському політичному просторі присутня конкуренція і вона має власний колорит, відмінний від традиційних механізмів міжпартійної політичної боротьби в західних державах. Іранські політичні партії, яких нараховується близько двохсот, представляють собою малочисельні об'єднання представників істеблїшменту. Характер же політичного процесу в країні визначається головно діяльністю угруповань духовенства. На чолі їх стоять авторитетні улеми, які належать до різних релігійних шкіл і мають власну точку зору щодо багатьох питань. Загалом формування угруповань в іранському політикумі відбувається не за ідеологічними уподобаннями, а залежно від ставлення до політики керівництва країни.

Основними політичними течіями в сучасному іранському політикумі є: консерватори «мохафезекар» (прибічники збереження курсу) і реформатори «іслахтабар» (прибічники виправлення курсу). Консерватори підтримують рахбара і його максимальну участь в управлінні країною. Вони також є прибічниками державного контролю над економікою, обмеження діяльності великого капіталу, економічної самостійності та самоізоляції Ірану від зовнішнього світу. Ядром консервативного табору є найбільш велика група кумського духовенства – «Товариство духовенства, що бореться». Його авторитетними представниками виступають М. Емамї Кашані, член Наглядної ради (більшість членів також знаходяться на консервативних позиціях) і Асамблеї з визначення державної доцільності, керівник великого богословського центру Ірану аятола Йезді та інші.

З середовища консерваторів виокремилася радикально-консервативне крило (або неоконсерватори). Ядром неоконсерваторів став рух «Абадг'яран». У 2004 р. вони здобули перемогу на парламентських виборах і у 2005 р. на президентських. Головою меджлису став їх представник Г. Ходдад Адель, а президентом – М. Ахмадінеджад. Його прихильникам властивий релігійний радикалізм, який сформувався в часи революції і війни з Іраком. Радикальні консерватори виступали за збереження активного втручання держави в економіку, збереження у великих обсягах державного сектору і проведення активної політики соціальної опіки. У своїй політиці вони намагалися поєднати економічний прагматизм з посиленням ісламізації суспільного життя і радикалізмом у зовнішньополітичному курсі, особливо щодо протистояння з Заходом.

Реформатори консолідуються навколо «Асоціації улемів, що борються», яку з 2005 р. очолює колишній президент ІРІ М. Хатамі. Серед політичних партій реформаторського спрямування також «Ісламська партія праці», «Фронт реформ». Реформатори виступають за демократизацію суспільства, надання ЗМІ більшої свободи. Власне, політичний розкол еліти стосовно ставлення до демократії відбувся у 1990-ті роки, після завершення внутрішньополітичної конфронтації післяреволюційних років і виснажливої війни з Іраком. Видимим проявом цього розколу стала перемога М. Хатамі на президентських виборах у 1997 р. саме під реформістськими гаслами. Реформатори дотримувалися курсу на економічну лібералізацію: у країні почали створюватися приватні банки, було прийнято закон про залучення іноземних інвестицій. В часи президентства М. Хатамі (1997-2005), в умовах зростання іранської економіки розпочинається лібералізація суспільного життя. Було проголошено свободу слова, відмову від насилля, дозволено критикувати режим, здійснено спробу покращити відносини з Заходом в рамках концепції «діалогу цивілізацій».

Але позиції реформаторів виявилися досить слабкими, їм не вдалося трансформувати політичну систему країни, і навіть зберегти свої позиції у сферах, які вони контролювали: апарат президента, законодавчу владу (спікером меджлису був політик-реформатор М. Кяруубі), структури громадянського суспільства. Курс реформаторів приніс позитивні зрушення в економіці. Так, рівень бідності знизився з 50% до 17%, але зросли і соціальні претензії населення, що призвело до соціальної дестабілізації [2].

У реформаторського крила, так само як і у консервативного, є свої радикали. Вони спираються на студентство, жіночі організації і творчу інтелігенцію. Серед відомих осіб цього напрямку виділяють брата М. Хатамі, колишнього міністра науки і освіти М. Моїна, серед політичних організацій – «Організацію моджахедів ісламської революції», «Партію партнерства ісламського Ірану», «Бюро укріплення єдності». Радикальні реформатори виступають за широку лібера-

лізацію політичного устрою, витискування духовенства з системи державного управління, перетворення Ірану на відкриту країну з ринковою економікою. А утім на теперішній час реформаторське крило намагається позбутися від радикальних настроїв і осіб. Відбувається дистанціювання від організацій, пов'язаних з емігрантськими центрами, і консолідація всіх реформістських сил на поміркованій платформі перед парламентськими виборами 2016 р. Саме таку мету переслідувала і «Загальноіранська конференція реформаторів», яка відбулася у січні 2015 р.

Іноді експерти виділяють як окрему течію іранського політикуму прагматиків. Їхнім лідером є великий державний діяч А. Хашемі-Рафсанджані (у 1980–1989 рр. – президент Ірану), голова Асамблеї з визначення державної доцільності, голова Ради експертів (до 2011). До цього табору належать такі політичні партії як «Ісламське товариство інженерів», «Вільна коаліція молоді», «Товариство послідовників лінії імама і рахбара». Часто аналітики звертають увагу на серйозний кадровий ресурс цього руху: його активно підтримують підприємці, інтелектуали і технократи. Серед них багато кваліфікованих спеціалістів у сфері економіки, права, менеджменту. Свого часу саме А. Хашемі-Рафсанджані, будучи президентом, започаткував курс на пом'якшення соціально-економічного клімату в країні.

Кожна течія наполягає на бажанні дотримуватися своїх принципів у розбудові держави, а не просто на прагненні влади. При цьому вісью політичної боротьби всередині політичної еліти залишається дилема «демократія-авторитаризм». У економічній площині конфлікт між консерваторами і реформаторами втілюється у різні стратегії економічної діяльності: орієнтація бізнес-еліти на розвиток вітчизняного виробництва, яке в умовах санкції досить пристойно розвивається, чи орієнтація на міжнародні фінансові операції і збільшення експорту енергоносіїв, для чого потрібне зняття санкцій.

Посилення протистояння реформаторів і консерваторів припало на час президентства М. Хатамі. Воно супроводжувалося новим наступом на позиції реформаторів, знаковими тут стали арешт і засудження мера Тегерана Карбасчі у 1998 р. та закриття газети реформаторів «Салам» у 1999 р.

У 2005-2013, за президентства М. Ахмадінеджада, посилюються консервативні цінності. В результаті були закриті ряд газет реформістського спрямування та відбулися відкриті судові процеси. Реформатори виявилися послабленими через звинувачення у змові проти традиційної політичної еліти. Прихід до влади М. Ахмадінеджада, який уособлював друге покоління ісламських революціонерів, перед усім, технократів і силовиків, які намагалися відтіснити факхів від управління, спровокувало розкол всередині еліти. Опозиційний «зелений рух» 2009 р., учасники якого заперечували достовірність результатів президентських

виборів, був підтриманий рядом великих аятол як Юсеф Саней, Дастгейб Ширазі, Сафі Гольпагйегані (помер у 2010 р). Великі аятоли Нурі-Хамадані і Месбах Йазді підтримали М. Ахмадінеджада, а Мокарем Ширазі і Казим-Хоссейн Хаері закликали до примирення.

Але наступальний характер політики М. Ахмадінеджада виявився занадто різким і форсованим щоб гарантувати безпечне проходження перехідного періоду. Тому, як уявляється, на посаду президента було обрано Х. Роухані (з 2013 р.) як компромісну фігуру, який не розгубить настрої лібералізації але й дасть молодим іранським політикам час навчитися стриманості та зваженості заяв і кроків.

Х. Роухані очолив країну у складний час. Так, за даними за 2013 р., рівень ВВП Ірану знизився на 1,7 %, інфляція складала 35,2%, безробіття – 13,2%, ВВП на душу населення становив 12 264 дол. При цьому індекс економічної свободи в країні становить 41,8 пунктів (171 місце у світі і 15-е в регіоні) [3]. Х. Роухані став головою країни завдяки широкій громадській підтримці (за його кандидатуру проголосувало 50,6% виборців). Він послідовно працював над досягненням угоди з Заходом щодо ліквідації економічної блокади країни не тільки для власного рейтингу, але й для зміцнення країни. Чинний президент Ірану є прихильником реформ іранської державності, позбавлення її від зайвого радикалізму. Оскільки відкритий і більш гнучкий підхід дозволить краще реалізовувати країні свої інтереси в регіоні і світі. Так, за президентство Х.Роухані вдалося нівелювати негативний образ Ірану, створений радикальною зовнішньополітичною риторикою і політикою М. Ахмадінеджада. Іран почав відкриті консультації щодо ядерної програми, урядовці у виступах і заявах демонстрували розуміння стурбованості міжнародного співтовариства і особисте відповідальне ставлення до проблем міжнародної безпеки. Президент позиціонує себе як ліберального, близького до народу політика. В його уряді, як іноді іронізують аналітики, більше випускників американських вузів, ніж у Білому домі. Позитивний імідж почав приносити і економічні дивіденди. У цьому році прогнозовані темпи приросту ВВП становлять 4,7%. Ряд країн, які обмежили закупки іранської нафти через санкції (Китай, Сінгапур, Південна Корея) після відновлення переговорів поновили їх, в результаті чого Іран зміг збільшити обсяги експорту нафти на 30%. Врешті решт, 14 липня 2015 р. між Іраном і «шісткою» міжнародних посередників (США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, Німеччина) було підписано «Спільний загальний план дій» з врегулювання питання щодо іранської ядерної програми. Відповідно домовленостям, передбачено скасування міжнародних і національних санкцій, запроваджених проти Ірану, в обмін на суттєве скорочення виробництва зі збагачення урану і забезпечення повного контролю МАГАТЕ

за цим процесом, але при збереженні права ІРІ на мирне використання атомної енергії. Цей результат був позитивно сприйнятий більшістю населення і політикуму Ірану.

Загалом, в політичній практиці ІРІ постерігається тенденція чередування консервативних і реформаторських урядів. Це змушує постійно йти на компроміси, до яких іранські політики звикли і майстрами яких вони є. Результатом такої динаміки є стійкість, прогнозованість і адаптивність іранського політичного курсу. Наприклад, у чинному уряді країни рівновага досягається за рахунок балансу між вирішенням зовнішньополітичних завдань через врегулювання відносин з Заходом (міністром закордонних справ призначено М. Джавада Заріфа, який тривалий час працював у США і забезпечував міждержавні контакти) і посиленням уваги до зміцнення ісламської ідеології всередині держави (міністром культури і ісламської орієнтації, бюджет якого дорівнює бюджету міністерства нафтової політики, призначений А. Джаннаті, син одного з найавторитетніших в Ірані аятол). А міністерство зв'язку і інформаційних технологій очолив технократ М. Ваязі, у планах якого зняття обмежень в інформаційній і телекомунікаційній сферах, але при цьому він планує створити національний Інтернет – перший у світі. В разі реалізації цієї ідеї інформаційний простір Ірану буде найбільш захищеним від зовнішнього проникнення. У планах також запуск власного виробництва комп'ютерів.

Тенденції політичного життя Ірану нагадують не стільки «тернистий шлях» до модернізації, скільки «робочий процес» коригування систем управління відповідно до обставин часу. Як і в будь-якому іншому суспільстві, незалежно від цивілізаційної приналежності, тут відбувається зміна політичних поколінь. Консерватори створювали ісламську республіку, покоління М. Ахмадінеджада будувало його і захищало під час війни і міжнародних санкцій, сучасна молодь має свої уявлення про те яким має бути обличчя ІРІ і вона себе невдовзі проявлятиме. Тридцять шість років ісламської еволюції створили в Ірані надзвичайно складне суспільство, в якому переплелися ісламські норми, демократичні процедури, досягнення науково-технічного прогресу, високий рівень освіти громадян, залученість громадськості до світових проблем і подій. Молодь, яка має доступ до Інтернету, відвідувала інші країни, втомлює надмірна клерикалізація повсякденного життя. Вона прагне динамічного розвитку, нових більш широких можливостей для реалізації. Це підживлює протестні настрої. Так, А. Ехтешамі⁸, зауважує, що досить важко управляти «сучасною, складною і динамічною державою і контролювати неспокійне населення, яке не відкликається позитивно на тиск зверху і в той же час безнадійно очікує отримати свою частку благ, які є в Ірані» [4].

⁸ співробітник школи управління і міжнародних відносин Даремського університету (Велика Британія)

В Ірані утворився особливий тип демократії, яка представляє собою представницьку систему з релігійним цензом і широким консенсусом всередині правлячої еліти. Цей консенсус забезпечується кількома факторами: відсутністю ідеологічних супротивників шіїтського духовенства, які були усунуті з політичної арени після революції 1978–79 рр.; відносно високим рівнем релігійної свідомості громадян, що виступає важливим чинником консолідації багатонаціонального населення, і традиціями іранських політиків уникати конфліктів, принаймні публічних.

Сучасним іранським політикам-богословам не властивий релігійний фанатизм. Досвід державного управління зробив їх прагматично мислячими державними діячами. Вони продовжують докладати зусиль для перетворення Ірану у потужну сучасну державу. На реалізацію цієї мети працює тандем іранського націоналізму і шіїтської винятковості, який уособлює іранську національну самосвідомість.

Іранська еліта не відокремлює свої інтереси від державних. Вона прагне зберегти владу і привілеї, контроль над енергоресурсами країни, примножити багатство, але при цьому забезпечити економічний розвиток і стабільність держави, задовольнити хоча б частину сподівань населення, захистити Іран від зовнішнього тиску та поширити його вплив на сусідні регіони.

Активно обговорюваним в науковому середовищі є питання модернізації іранської системи влади відповідно до вимог сучасних глобальних змін, або приведення у відповідність до світових трендів політико-економічної сфери. Суспільство трансформується і режим має трансформуватися разом з ним.

Думається, що еволюція іранської державності – це природний процес змін, які притаманні будь-яким системам і спричинені як зовнішнім впливом, так і логікою росту самого іранського суспільства. Розбудова сучасного Ірану продовжує базуватися на моральних нормах і культурних традиціях, які пов'язані з ісламськими цінностями, а ідейно-політичні орієнтири зберігають провідну роль у суспільному, державному і духовному розвитку країни. При цьому іслам позиціонується як знаряддя управління державою і джерело вирішення гострих соціальних питань. Інститути влади, які функціонують в Ірані, мають потенціал для трансформації державного життя.

1.6.2 Особливості політичного процесу в Афганістані в контексті відновлення процесів державного будівництва

Політичний устрій сучасного Афганістану почав формуватися після повалення у 2001 р. режиму талібів, які у 1996-2001 рр. контролювали до 90% афганської території. Це відбулося в результаті прямого втручання в афганський

конфлікт на боці Північного альянсу⁹ міжнародного співтовариства в особі Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) згідно резолюції РБ ООН № 1386.

Тимчасові основи управління Афганістаном, основні державні інститути і склад Тимчасової адміністрації були сформовані на міжнародній конференції під патронатом ООН (Бонн, 2001). Треба визнати, що політика міжнародного співтовариства у галузі допомоги відновленню афганської державності була конструктивною і максимально делікатною.

Це, зокрема, проявилось у процесі прийняття конституції, підготовка якої була ініційована Боннською конференцією, але максимально спиралася на афганське суспільство і традицію. Розробку конституції здійснювали три комісії. Проект було винесено на широке публічне обговорення: було розіслано 460 тис. анкет; представники конституційних комісій відвідали всі провінції країни і афганські діаспори у сусідніх Пакистані та Ірані. Висловитися змогли навіть неписьменні жителі (а таких в Афганістані близько 72% населення), побажання яких записувалися на диктофон. Було зібрано 150 тис. пропозицій. Остаточне обговорення і прийняття конституції здійснювалося на засіданнях спеціально обраного населенням традиційного демократичного надпарламентського органу – Лойя джирги (асамблеї представників племен, етносів і релігійних авторитетів країни). Четвертого січня 2004 р. шоста в афганській історії конституція була прийнята. Відповідно до Основного закону Ісламської республіки Афганістан, в країні вводилася президентська форма правління, створювався двопалатний парламент, вводилися прямі вибори президента і парламентаріїв, іслам проголошувався «священною релігією».

Тривалість процесу обговорення і прийняття конституції (2002-2004), численні конфлікти і розбіжності у поглядах на принципові питання (форма державної влади, форма адміністративного устрою, місце ісламу у суспільстві, права жінок) стали віддзеркаленням складності процесу формування державності через надзвичайну строкатість суспільства за етнічною і племінною ознакою, рівнем освіти, політичними уподобаннями, матеріальним забезпеченням, характером соціальної лояльності.

Основними подіями, які визначають політичний процес в Афганістані на теперішній момент є завершення операції Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) «Незламна свобода» 31 грудня 2014 р., в результаті чого відповідальність за безпеку в країні повернулася у компетенцію афганської влади; і президентські вибори, які відбулися у 2014 р. і сформували власне афганські національні структури влади і управління, на які покладається місія відновлення стабільності і державного будівництва у вкрай складних умовах афганської дійсності.

⁹ Північний альянс – об'єднання збройних угруповань, які протидіяли талібам і склалися переважно з непуштунських етносів Афганістану.

Афганістан відноситься до числа найбідніших країн світу. Дві третини населення живуть за межею бідності. Середньомісячний дохід на родину становить 190 дол. США (10 839 афгані), при цьому доходи в місті (261 дол. США на місяць (14 903 афгані) суттєво вищі, ніж на селі (170 дол. США (9701 афгані) [5]. Безробіття протягом останніх 6 років тримається на рівні 35% [6].

Географічні, економічні, етнічні і релігійні особливості Афганістану не сприяли доцентровим тенденціям і унітарною консолідованою державою Афганістан майже ніколи не був.

Після виходу МССБ з участі у воєнних діях, збройний конфлікт триває між афганськими збройними силами і силами безпеки з одного боку, та радикальними повстанськими угрупованнями з другого. Причому, інтенсивність протистояння і втрати суттєво зросли. За даними ООН, у 2014 р. кількість жертв озброєного конфлікту серед мирного населення зросла на 22% порівняно з 2013р. За перші шість місяців 2015 р. 1592 мирні афганці були вбиті і 3329 отримали поранення [7]. За результатами опитування The Asia Foundation, однієї з небагатьох організацій, які зважаються на проведення досліджень в Афганістані, три чверті афганців (76,4%) заявляють, що бояться подорожувати країною [8].

Функції захисту і забезпечення безпеки громадян покладені на Афганську національну армію (АНА) і поліцію. Збройні сили Афганістану були відновлені у 2002 р. на базі військових формувань Північного альянсу і комплектуються на основі контракту. На початок 2015 р. чисельність армійських підрозділів становить 178 тис. осіб, а поліції – 150 тис. [9]. І чисельність, і боездатність афганської армії в умовах збройного протистояння є недостатньою для підтримки порядку в країні. Послаблюють їхню ефективність низький рівень письменності військових, брак технічного забезпечення та низька мотивація. Адже більшість солдат і офіцерів ідуть до лав збройних сил і поліції через фінансові причини. Оскільки їхня зарплата в умовах Афганістану вважається досить пристойним заробітком. Проте, бажання воювати з талібами вони особливо не проявляють. Повідомляється, що часом солдати афганської армії беруть гроші у талібів та виконують для них певні доручення. Гострими проблемами армії залишаються слабка дисципліна, міжетнічні суперечності. Частими є випадки самоправного уходу солдат з підрозділів (особливо під час польових робіт), дезертирство, а також неповернення на батьківщину після навчання за кордоном. Збройні сили, як і вся афганська державна система, уражені корупцією і крадіжками: до списків вносять «мертвих душ», щоб збільшити обсяги постачання, є факти незаконного продажу палива, зброї, транспортних засобів.

Одним з найвищих у світі залишається рівень корупції. Так, за даними The Asia Foundation, саме наявність корупції як основної проблеми афганської дійсності у 2014 р. виділяє 62,4% населення. Ця проблема не тільки залишила-

ся пріоритетною, але її показник суттєво зріс порівняно з попереднім роком (55,7%) [10].

За обсягами виробництва наркотиків Афганістан розташовується на перших позиціях. Його частка у світовому виробництві опійного маку становить за різними оцінками від 77% до 93%. Розподіл суспільства за етнічно-племенними і регіонально-територіальними ознаками залишається одним з головних факторів, що і сьогодні впливає на політичні процеси у країні. Кооперація або конфліктність у відносинах різних груп афганського населення визначається не просто відмінностями у етнічній і племенній приналежності, мові спілкування, а пов'язаними з цим економічними і географічними умовами проживання. Останні також виступають джерелом внутрішньо племенних та внутрішньо етнічних суперечностей. Політична палітра Афганістану достатньо багатогранна. Вона представляє собою сукупність партій, блоків, угруповань, кланів, які спираються на родинну, племенну, етнічну солідарність. Так, за результатами досліджень The Asia Foundation, етнічна приналежність кандидата впливала на рішення виборців більше, ніж інші фактори. На президентських виборах 2014 р. більшість афганців голосували за представників своєї етнічної групи. В Афганістані зареєстровано близько 80 політичних партій, які розколоті за племенним і територіальним принципом. Основними є Ісламська партія Афганістану (Ю. Халес), Ісламське товариство Афганістану (Б. Раббані), Національний ісламський фронт Афганістану (С. А. Гілані), Національний фронт порятунку Афганістану (С. Моджадді), Національний ісламський рух Афганістану (А. Р. Дустум), Партія ісламської єдності (К. Халілі), Ісламська партія Афганістану (Г. Хекмат'яр)¹⁰.

Серед найвпливовіших сил на політичній арені Афганістану виокремлюють ряд опозиційних груп, які були пов'язані з Північним альянсом (офіційно розпущений у 2004 р.) і зберігають політичні контакти дотепер. Соціальну підтримку цим групам забезпечує населення промислово розвинутих північних районів, включаючи представників національних меншин країни, які традиційно відіграють у політичному житті цих районів важливу роль.

Останнім часом зростає вплив «рухів нового протесту», утворених під впливом арабських революцій 2011 р. Сюди відносять, наприклад, «захисників Корану», соціальну основу яких складає населення аграрних районів, якому властиво спирання на традиційні цінності. Лідерами цього руху виступають консервативні мулли, які пропагують релігійний і соціальний консерватизм та антизахідні настрої.

Діаметрально протилежною їм є ідеологія іншого «руху нового протесту» – Вищої Ради Реформаторів, яка об'єднує молодих технократів, що виступають за демократичні цінності, соціальну мобільність, ефективну боротьбу з корупцією

¹⁰ Заборонена у 2002 р. через участь у збройній боротьбі з урядом на боці талібів.

і відкидають співробітництво з чинними політиками. Цей рух відносно малочисельний, але відрізняється високою «професійною якістю» своїх послідовників.

Вагомим фактором політичних процесів у Афганістані залишаються таліби. Хоча, відбулися суттєві трансформації за період виникнення цього націоналістичного (спочатку пуштунського) ісламського руху (початок 1990-х років), утворення ним Ісламського емірату Афганістан (1996) і поразки встановленого ними режиму у 2001 р. Сьогодні цей рух представляє собою сукупність антиурядових озброєних угруповань, які експлуатують спільний бренд. При цьому вони вирізняються етнічним складом (афганські пуштуни, пакистанські пуштуни, таджики, інші), метою діяльності (антиурядова, міжплеменна або внутрішньоелітна конкуренція), джерелами фінансування (зовнішнє фінансування, виробництво наркотиків, місцеві джерела), наявністю або відсутністю зовнішньої підтримки (Пакистан, Саудівська Аравія, навіть КНР).

Керівним органом талібів формально залишається Верховна (Кветтська)¹¹ шура, яка діє за принципом колегіальності. Номінальним його головою вважався засновник руху мулла Мохаммед Омар. Після офіційного підтвердження бойовиками його смерті (за деякими відомостями це відбулося ще у 2013 р.) керівником руху, за повідомленнями світових ЗМІ з посиланням на джерела «Талібан», 30 липня 2015 р. офіційно обраний мулла Ахтар Мухаммад Мансур, колишній міністр авіації в уряді талібів (1996-2001).

Крім того, існують три фронтові шури, які контролюють окремі регіони: Гердійська шура (Белуджистан (Пакистан)), контроль якої поширюється на південно-західні райони Афганістану; шура Мірамшаху (південь Афганістану); Пешаварська шура (південно-східні провінції Афганістану).

Єдності у русі «Талібан» немає. Періодично відбуваються конфлікти, навіть з використанням зброї (провінції Герат, Фарьяб). Відомо, що під час обрання нового керівника «Талібану» частина польових командирів виступила на підтримку 23-літнього Маулаві Якуба, сина мулли Омара. Його кандидатура була відкинута керівництвом через занадто молодий вік. А через чотири дні було оголошено про загибель Якуба під час засідання представників «Талібану» у Кветті [11].

У світлі посилення рівня терористичної загрози в регіоні Близького і Середнього Сходу у зв'язку з діяльністю «Ісламської держави» (ІД), закономірним представляється питання про зв'язок талібів з цим радикальним утворенням. Вважається, що представники «Ісламської держави» з'явилися на території Афганістану наприкінці 2014 р. За уявленнями лідерів цього руху, Афганістан має стати частиною «халіфату Хорасан». Його еміром вважається колишній голова підрозділу «Техрік-е-Талібан Пакистан» Хафіз Саед Хан. Основна маса поки що нечисельних сил ІД в Афганістані (близько 5 тис.

¹¹ За назвою місця розташування – м. Кветта (Пакистан).

осіб) складається з пакистанських талібів, які витискуються в Афганістан з території Пакистану і присягають «Ісламській державі». Проте, є випадки переходу командирів місцевих угруповань «Талібану» на бік «Ісламської держави». Зараз ІД виступає в Афганістані як конкурент талібів у залученні новобранців, використанні ідейних гасел, джерел фінансування, підконтрольній території. Відомі збройні сутички між талібами і прибічниками ІД (Герат, Забул, Гільменд), випадки страт полонених обома сторонами. У квітні 2015, за повідомленнями афганських джерел, сторони оголосили одна одній війну. Але в умовах розколу всередині афганських талібів, на фоні їхніх невдалих спроб розширити площу підконтрольних територій є небезпека посилення симпатій до ІД в середовищі традиційних прихильників «Талібану». За прогнозами, кількість бойовиків ІД в Афганістані на початок 2016 р. може зрости до 15-20 тис. Головну увагу вони приділяють північним провінціям (Бадахшан, Кундуз, Фарьяб, Балх).

У релігійному відношенні афганське суспільство більш однорідне, ніж в етнічному: 98% населення – мусульмани, з них – 18% шиїти (хазарейці, горці-таджики, кизилбаші). До появи талібів у політичному просторі Афганістану для населення була властива толерантність по відношенню до іновірців. Проте, з початком громадянської війни у 1992 р. ставлення до немусульман і шиїтів різко погіршилося. Релігійні меншини масово залишали країну, тікаючи від переслідувань.

Населення країни, що неодноразово підтверджувалося політичною практикою, залишається дуже чутливим до будь-якої інформації, пов'язаної з ісламом, особливо до спроб його дискредитації. За статистикою, більшість афганців (64,9%) переконані, що релігія і політика мають бути поєднані. Хоча, простежуються і регіональні особливості. Так, найвищий відсоток людей, які підтримують участь релігійних лідерів в політиці представлений на Південному Заході (78,8%) і Сході (74,9%) Афганістану [12]. Це підтвердила і президентська кампанія 2014 р., в ході якої кандидати активно зверталися за підтримкою до релігійних авторитетів.

Президентська виборча кампанія в Афганістані стала однією з найтриваліших у світовій політичній історії. У першому турі виборів (5 квітня 2014 р.) взяли участь 12 кандидатів. У трійку лідерів увійшли доктор Абдулло Абдулло, колишній впливовий представник Північного альянсу, колишній міністр закордонних справ Афганістану (2001-2006), який набрав 45% голосів; Ашраф Гані Ахмадзай, колишній міністр фінансів Афганістану (2002-2004), який отримав 31%; Залмай Расул (11% голосів), який у подальшому висловив свою підтримку А. Абдулло. За попередніми підсумками другого туру виборів (14 червня 2014 р.), що були оголошені 7 липня 2014 р., перемогу одержав А.Гані (56,4%), а А.Абдулло (43,6%) опинився на другому місці [13].

Такі результати спровокували політичну кризу. Обидва кандидати заявили про свою перемогу. А. Абдулло звинуватив опонента у фальшуванні результатів і оголосив про готовність сформувати альтернативний уряд. Кризу було врегульовано завдяки втручанням зовнішніх сил, зокрема, США. Відбулося централізоване перерахування голосів під контролем ООН та міжнародних спостерігачів, хоча його результати не були опубліковані. В результаті вищу державну владу в країні поділили. А. Гані став президентом країни («раїсі джумхур»), а А. Абдулло – головною виконавчою особою («раїсі іджроїя»). Посада останнього є неконституційною, спеціально введеною для А. Абдулло і асоціюється з посадою «прем'єр-міністра». Для законодавчого закріплення домовленостей необхідно скликання Лойя Джирги, яке заплановано на 2016 р.

Президент Ісламської республіки Афганістан Ашраф Гані традиційно сприймається як «технократ». Він закінчив Колумбійський університет і навчався у бізнес-школах Гарварда і Стенфорда, протягом 11 років працював співробітником Світового банку і має контакти з міжнародною елітою.

Проте, для афганської дійсності важливішим є те, що, А. Гані – пуштун, представник племені ахмадзай, яке входить до складу племінного об'єднання дуррані – одного з двох основних пуштунських племінних об'єднань. Ахмадзай очолюють «Велику раду кучі» – кочовиків країни, які представлені не тільки пуштунами, а й белуджами, туркменами, іншими. А. Гані активно спирається у своїй діяльності на кочовий сегмент афганського суспільства, що складається з різних етносів. Так, до команди президента ще на етапі передвиборчої кампанії долучилися авторитетний серед узбеків і туркменів генерал Абдул Решид Ду-стум, таджик Ахмад Зія Масуд – брат національного героя Афганістану Ахмад Шаха Масуда, авторитетний представник хазарейської громади Сарвар Даниш. Хоча надійність цих союзників достатньо умовна.

Чинний «прем'єр-міністр» Афганістану таджик Абдулло Абдулло спирається, перед усім, на підтримку таджицької громади Афганістану – другої за чисельністю в країні і практично рівної за політичним впливом з пуштунами. Так, у числі його союзників називають губернатора провінції Балх таджицького лідера Ата Моххамеда Нура. А. Абдулло підтримала і частина хазарейців, в тому числі їхній впливовий лідер Мохаммед Моххакік, а також узбеки північних провінцій. Є у А. Абдулло прихильники і серед пуштунів, зокрема, його підтримала частина фракцій «Хезбе Ісламі» Гульбеддіна Хкематіяра і впливове пуштунське плем'я мохаммадзай в особі Залмая Расула (віхідцем з цього племені був емір Афганістану (1929-1933) Мухаммед Надір-шах). Тут А. Абдулло допомагає його походження, адже, хоча він асоціюється з таджицькою громадою, має і пуштунське коріння. Його батько Голам Махаяудда Хан Замріяні – кандагарський пуштун-дуррані.

Нинішній вигляд структури політичної влади в Афганістані – поділ повноважень між президентом і прем'єром фактично уособлює структуру суспільства, в якому зберігається розподіл на північ (непуштуни) і південь (пуштуни)¹². Цей базовий розкол доповнюється внутрішньо пуштунським напруженням: гільзаї (до цієї племінної групи належить колишній голова Афганістану Хамід Карзай, який залишається впливовим політиком) – дуррані (вихідцем з цієї племінної групи є чинний президент А. Гані)).

В даний час в Афганістані будують демократичну президентську республіку, але ігнорувати механізми племінних інститутів неможливо. Компроміс у владі оснований на досягненні домовленостей про розподіл владних повноважень між основними етно-політичними групами країни. В умовах централізованого характеру державної влади важливим виявилось уникнення домінування будь-якої політичної сили, общини чи угруповання. До уряду національної єдності увійшли представники всіх основних етнічних груп і впливових кланів. Так, посаду міністра закордонних справ зайняв таджик Салахуддін Раббані, син колишнього президента Б. Раббані, головою МВС став етнічний пуштун з Кандагару Нуруль-Хак Улюмі.

Політична стабільність в сьогоденні Афганістані, як уявляється, спирається на політичну домовленість А. Гані і А. Абдулло. Експерти в цьому вбачають ознаку договороспроможності афганської еліти. Поки що розподіл повноважень виглядає так: «раїсі іджроїя» А. Абдулло керує роботою 12 членів уряду, в тому числі, міністерств оборони, кордонів, фінансів, закордонних справ. Президенту підвітні 13 міністерств, серед них, МВС, міністерства у справах племен, безпеки. Прем'єр може втручатися у повноваження президента щодо призначення та звільнення губернаторів, він також здійснює поточну роботу уряду, а президент здійснює загальний контроль у режимі щомісячних зустрічей з міністрами. Отже система практично представляє собою двовладдя.

За час існування нової влади неодноразово проявилися розбіжності у позиціях (стосовно кадрових призначень, зовнішньополітичних питань), а механізмів їх розв'язання досі не створено. Так, на узгодження списку уряду національної єдності влада витратила 110 днів. Причому, 11 кандидатів виявилися громадянами інших держав і кандидатури 7 з них були відхилені за результатами голосування Волусі джирги (нижня палата парламенту) 23 січня 2015 р.

На даний момент можна говорити лише про окремі симптоми централізації управління. Експерти відзначають, що центральний уряд посилює вплив на місцях. Передачу влади від польових командирів до урядових структур вдалося здійснити ще попередньому президенту Х. Карзаю. Цьому сприяє контроль центру над національним бюджетом і закордонною фінансовою допомогою,

¹² Тепер географія розселення пуштунських племен змінюється і їхні анклави є і на півночі.

спирання на національну армію і поліцію, легітимний статус влади в очах міжнародного співтовариства. Тому місцева еліта прагне не протидіяти офіційному Кабулу, а «вписатися» у вертикаль влади, яка вибудовується. Особливо привабливою для лідерів племен є причетність до економічних ресурсів, перед усім, зовнішньої фінансової допомоги. Після офіційного завершення операції Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) «Незламна свобода» було оголошено про початок місії «Рішуча підтримка», мета якої – допомога у підготовці боєздатної афганської армії. На міжнародній конференції по Афганістану (грудень 2012) було прийнято рішення продовжити надання країні фінансової допомоги до 2024 р. на умовах проведення реформ і подолання корупції. Метою такої політики є перетворення Афганістану на дієздатну державу.

Але, антагонізм між центральною владою та місцевими елітами і всередині місцевих еліт присутній. Гострим є суперництво різних народностей за контроль над органами місцевої влади, родовищами корисних копалин, джерелами води, транспортними артеріями. Такі конфлікти тривають і всередині етно-плеємінних утворень. Наприклад, боротьба дуррані і гільзаї за контроль над Кандагаром.

Відносини на місцях, настрої і громадська думка стосовно подій у країні і політики влади формуються місцевими лідерами та регулюються традиціями і звичаями. Місцева еліта представлена родоплеємінними і релігійними лідерами, які зазвичай виступають і найбільшими власниками, бізнесменами, адміністраторами. Це серйозна проблема для реалізації реформ, які без підтримки урядових заходів на місцях приречені на провал. Необхідне взаєморозуміння (або взаємозацікавленість) з місцевими авторитетами, які реально впливають на стан справ у регіонах (про адміністративну дисципліну в суспільній структурі такого ґатунку мова не йде). На перспективу, звісно варто було б формувати загальнонаціональний консенсус і формулювати гасла, які можуть консолідувати все або більшість суспільства. Хоча подібні суспільні трансформації тривають довго і мають підкріплюватись економічними інтересами.

Тривалість конфлікту всередині Афганістану сформувала і в країні, і в міжнародному політикумі переконання у необхідності діалогу влади з озброєною опозицією. Майже $\frac{3}{4}$ афганців (72,6%) вважають, що зусилля щодо примирення між афганським урядом і озброєною опозицією можуть допомогти у стабілізації ситуації в країні [14].

Як уявляється, для цього існує ряд передумов. Афганське суспільство втомилося від жорсткого режиму, який насаджують таліби. Неспроможність останніх вирішувати повсякденні проблеми і потреби населення призвела до розчарування у цій політичній силі. Кількість афганців, які симпатизують талібам зменшилась на $\frac{1}{3}$, у відносинах між місцевим населенням і талібами домінує страх і примус. [15].

У 2010 р. було розроблено програму національного примирення, яка була схвалена на міжнародних конференціях з Афганістану (січень 2010, Лондон; червень 2010, Кабул) і на зібранні Загальноафганської Джирги миру (червень 2010, Кабул). Програма передбачає можливість для учасників озброєної опозиції повернутися до мирного життя та інтегруватися у легальну політику.

Чинний президент А. Гані є прихильником переговорного процесу, причому його бачення формату цих переговорів спирається на підтримку регіональних сил, які зацікавлені у цьому і мають важелі впливу на учасників переговорів, як Пакистан, Китай. З Афганістану виводиться основний склад американських і інших іноземних військ, що було однією з попередніх вимог талібів. Ці обставини підживлювали оптимізм відносно переговорного процесу, який зберігався до середини весни 2015 р.

Але, на теперішній час очевидно, що реального просування у переговорному процесі немає. Через повідомлення наприкінці липня 2015 р. про смерть мули Омара, черговий раунд переговорів про відновлення миру між талібами і афганською владою відкладений. Перспективи цього діалогу залишаються дуже непевними. Натомість спостерігається активізація збройного наступу бойовиків. В аудіозверненні новообраного лідера «Талібану» мули Мансура, яке розповсюдили Інтернет-ресурси цієї організації, йдеться про рішучість продовжити джихад до встановлення в Афганістані «ісламського правління». Лідер талібів заявив, що збройна боротьба залишається єдиним шляхом до цієї мети, а повідомлення про мирні переговори з афганською владою він назвав «елементом ворожої пропаганди» [16]. Причини цього вбачаються, серед іншого, в побоюваннях лідерів «Талібану» щодо розколу в русі і розчарування рядових бійців, які можуть звинуватити командирів у зраді «ідеям джихада» і перейти під прапори «Ісламської держави».

На теперішній час політична система Афганістану, попри високий рівень насилля і наявність архаїчних рис і механізмів (обмеження сфер соціалізації для жінок, використання кримінальних методів боротьби у політиці і бізнесі), не позбавлена демократичних ознак. Тут існує політична опозиція зі своїми ЗМІ, присутня відкрита критика уряду і впливових політиків, елементи свободи слова, в тому числі на побутовому рівні. Активною і легітимною формою протесту, яку часто використовує населення, є мітинги і демонстрації. У 2014 р. 67,4% афганських респондентів соціологічних опитувань заявили що не бояться висловлювати критику на адресу уряду [17].

Експерти відзначають, що у політичному житті все помітніше домінують саме легітимні інститути влади. Це підтверджують соціологічні дослідження: $\frac{3}{4}$ афганців бажають брати участь у виборах і 70% переконані, що їхня думка впливає на процеси в країні [18]. Непоодинокими є випадки коли населення відпо-

відало акціями протесту на закриття владою виборчих дільниць через загрозу збройних нападів (провінція Фарьяб, уїзд Паштункот, 2010 р.).

У інавгураційній промові президент А. Гані першочерговими завданнями влади назвав налагодження мирного процесу, забезпечення безпеки, боротьбу з тероризмом і виробництвом наркотиків, забезпечення економічного розвитку і реформу влади та управління. Як уявляється, період підвищеної нестабільності в Афганістані триватиме, водночас, є привід сподіватися, що державне будівництво і зміцнення легітимності інститутів влади в країні продовжаться.

Значною мірою ефективність центральної влади залежатиме в афганському випадку від ступеня консолідації та співробітництва всередині такої строкатої афганської еліти. Адже навіть вибори президента не стали визначальним механізмом формування вертикалі влади. Інститут центрального управління запрацював тільки після багатостороннього, за участю зовнішніх сил, діалогу, результатом якого став компроміс. Отже традиційні інститути узгодження інтересів окремих суспільних груп залишаються необхідним механізмом управління суспільними процесами. Ці інститути зрозумілі суспільству, відповідають їм рівню свідомості населення, і природі соціуму. Тому і міжнародним структурам, які присутні в сьогоденному Афганістані і впливають на внутрішні процеси, варто уважно до них поставитися і використовувати їх як найбільш результативні у даному соціокультурному середовищі важелі.

Сподіваємось, що процесу примирення в Афганістані сприятиме і актуалізація транснаціональних проектів, як проект Нового шовкового шляху, автором якого є Китай. Геоекономіка, яка вірогідно буде брати верх над геополітикою, вимагає нових пріоритетів для реалізації і захисту національних інтересів.

Економічний потенціал Афганістану визначається наявністю корисних копалин (в тому числі, 40 млн. т нафти і 137 млрд. куб. м газу), гідроенергетичних ресурсів, виробництвом у великих обсягах деяких видів сільськогосподарської продукції, зокрема винограду, бавовни, шафрану і, звісно, транзитними можливостями. Його територія пов'язує Центральну Азію, Північну частину Китаю з узбережжям Індійського океану. Цим обумовлена зацікавленість ряду держав в участі у великих проектах. Серед них газопровід Туркменістан-Афганістан-Пакистан-Індія (ТАПІ), який стане альтернативним маршрутом для туркменського газу. Розроблено проект постачання електроенергії з Центральної Азії до Пакистану (CASA-1000), проекти залізниць Колхозобад-Мешхед (Таджикистан-Іран), СУАР-Карачі (КНР-Пакистан) та інші. Ще одним аргументом стане проект Китайсько-пакистанського економічного коридору (КПЕК), угода про який підписана у квітні 2015 р., а перша черга проекту оцінюється у 46 млрд. дол. Інфраструктура проходитиме безпосередньо біля кордону з Афганістаном,

що змусить Пакистан активніше і конструктивніше брати участь у процесі афганського примирення.

Афганістан є перспективним економічним партнером і для України. В афганській економіці домінує імпорту, їй потрібно майже все. Особливо – будівництво транспортної і соціальної інфраструктури. Український виробник може знайти тут вигідні контракти. При цьому потрібно зважати на специфіку окремих регіонів країни, в яких ставлення до вихідців з колишнього СРСР відрізняються від відверто негативного (Кундуз, Тахор) до в цілому приязного (Бадахшан, Баглан).

1.6.3 Проблеми і перспективи процесу демократизації політичної системи Пакистану на сучасному етапі

Ставлення до сучасної Ісламської республіки Пакистан характеризується двоїстістю оцінок. Країну вважають потужною регіональною силою, враховуючи її демографічний потенціал, військову потужність, наявність ядерної зброї і розташування в авангарді світового протистояння тероризму і екстремізму. Одночасно вказують на незадовільний стан економіки, погіршення екологічних умов, високий рівень терористичної активності, етнічний сепаратизм, недосконалість політичної системи. Криза пакистанської державності є небезпечною для регіонів Близького і Середнього Сходу, Південної Азії та світу в цілому. Тому політичні процеси в Пакистані уважно вивчаються в експертному середовищі.

На даний момент Пакистан – найбільша за чисельністю населення мусульманська країна. На 2010 р. тут проживало 180-200 млн. осіб (6-е місце в світі за чисельністю населення) [19]. Тоді як у 1998 р. чисельність населення становила 131 млн. Це означає, що за 20 років населення збільшилося на 47% (3,5% на рік). У структурі домінує сільське населення (65%), високим є відсоток молоді (36% діти до 14 років (2009 р.)), що створює потреби соціуму в особливій економічній політиці (значні витрати на освіту, створення робочих місць), а також відображається на соціальних настроях населення (висока питома вага консервативності і радикалізму) [20, 21].

У пакистанському суспільстві співіснують дві ідеологічні моделі: вестернізована (ліберальна або поміркована з притаманними їм демократією, верховенством закону, рівноправним статусом жінки) та ісламістська (консервативна з антизахідним віддтінком). За результатами опитування, проведеного British Council серед пакистанської молоді (5271 респондент 18-29 років), 38% виявилися прихильниками ісламської моделі політичного устрою, заснованої на шариаті; 32% надали перевагу воєнному режиму і 29% обрали демократію. Після п'яти років демократичного президентства А. Зардарі 94% (!) опитаних заявили, що країна рухається у невірному напрямку, тоді як у 2007 р. такої думки дотримувалися 58% молодих пакистанців [22].

Проте, носіями цих варіантів розвитку в країні є меншість населення. Західну модель сучасності підтримують представники середнього класу, які проживають у великих мегаполісах. Це люди, що отримали вищу освіту на Заході, поділяють західні культурні смаки і установки, добре володіють англійською мовою, часто мають родичів у Великій Британії або США (пакистанські діаспори у цих країнах налічують по півмільйона осіб).

Зміцненню хоча й не чисельного громадянського суспільства сприяв також демократичний клімат останнього десятиліття, який характеризувався відносною свободою слова, зібрань, ЗМІ. У великих містах зростає мережа користувачів Інтернету і соціальних мереж. Вплив прихильників світського сучасного розвитку Пакистану збільшується.

Прибічники ісламістського проекту розвитку країни представлені богословами (імами мечетей, вчителі у релігійних навчальних закладах різного рівня, судді шаріатських судів). Їхній вплив поширюється на всі страти суспільства і міського, і сільського, але рівень радикалізації поглядів самих улемів різний. Радикальне духовенство контролює 10-15 тис. мечетей. Значна частина релігійних установ залишається на позиціях поміркованості і традиціоналізму, або взагалі намагається бути нейтральною у політичних питаннях. Носіями консервативних настроїв виступають бідні і малоосвічені верстви населення. За межею бідності в країні живе 30% населення [23].

Небезпека поширення таких настроїв пов'язана з високими темпами зростання населення, що збільшує кількість малоосвіченої і безробітної молоді. Вона виявляється сприятливим ґрунтом для поширення радикальних поглядів. Незадоволення нездатністю влади покращити життя молодих людей, сформувавши, принаймні, перспективи для отримання ними житла, роботи, прийнятих стандартів існування приводить їх у кримінальні структури або радикальні угруповання, де вони отримують можливість проявити себе, виплеснути розчарування і відчай.

Водночас, більшість пакистанців належить до досить інертної консервативної маси різноманітних громад, етносів, племен, конфесій. Міцними залишаються родинні зв'язки. Перепис населення 2011 р. підтвердив збереження традиції проживання великою родиною, яка контролює діяльність своїх членів і опікується ними. Середня чисельність домогосподарства становить 7 осіб.

Політична система Пакистану знаходиться у стані постійних трансформацій. Тут чергуються форми управління з диктаторськими (1958-1970, 1977-1988, 1999-2008) і демократичними (1971-1977, 1988-1999, з 2008) елементами. Причому, це суттєво не відображається на динаміці економічного розвитку, соціальних стандартах життя населення, гостроті соціальних проблем (як корупція, nepotism).

Як і в інших країнах Азії, в Пакистані поширені політичні династії. Найвідоміші з них – родини Бхутто і Шаріф, які прекрасно ілюструють і спектр центрів впливу, притаманних Пакистану. Так, Бхутто – це родина великих землевласників з Сінду, населення якого традиційно залишається їхньої соціальною базою. Одна з найвпливовіших до сьогодні політичних партій країни – Пакистанська народна партія (ПНП) була заснована у 1967 р. Зульфікаром Алі Бхутто, президентом Пакистану (1971–1973). Його донька, Беназір Бхутто, успадкувала головування у партії, двічі обиралася на посаду прем'єр-міністра країни (1988–1990, 1993-1996). Після загибелі Б. Бхутто у 2007 р. партію, а після перемоги на виборах і країну очолив її чоловік Асіф Алі Зардарі (2008–2013). При цьому, для зміцнення популярності партії їхній син Білявал Бхутто був призначений співголовою ПНП.

Родина Шаріф пов'язана з Пенджабом, а її фінансова потужність спирається на володіння промисловими підприємствами, зокрема сталеливарними, паперовими, цукровими комбінатами. Наваз Шаріф очолював уряд у 1990–1993 рр., 1997–1999 рр. і з 2013 р. Він є лідером провідної фракції Мусульманської ліги Пакистану-Н (Наваза Шаріфа). Ця консервативна ісламська партія була заснована у 1988 р. і залишається однією з найбільших і найвпливовіших у країні поряд з ПНП.

Родинний характер політичних зв'язків, робить незалежну діяльність окремих гілок влади майже неможливою. Оскільки родинні зв'язки і покровительство поширені в суспільстві загалом, не тільки у верхніх ешелонах влади. У випадку зміни політичної еліти, система взаємозв'язків родичів зберігатиметься у владі й новими обличчями. Пакистанці переконані, що всього можна досягти з допомогою грошей і зв'язків. Якщо справа не вирішена, то невдача пояснюється недостатністю задіяних ресурсів.

І військові, і громадянські уряди та лідери Пакистану, як Айюб Хан, Мухаммад Зія-уль-Хак, Зульфікар Алі Бхутто намагалися розвивати країну, об'єднати її населення під прапорами єдиної ідеології (пакистанського націоналізму, або ісламу, або соціально справедливого суспільства). Але їхні партії і управлінські структури спиралися на еліту, яка була частиною патронажно-клієнталістської системи взаємовідносин. І ця система перемагала, нівелюючи зусилля по створенню масової партії, згуртованої навколо відданості спільним ідеям, укомплектованої активістами і професійними політиками. Всі вони потрапляли у залежність від місцевих кланів і покровителів, які формують думку і поведінку більшості місцевих громад, пов'язаних з ними історично і економічно.

Такі саме результати мають і спроби ісламістських партій нівелювати клановий характер суспільних зв'язків, замінивши його соціальною лояльністю за релігійною ознакою. Крім «Джамаат-і ісламі», решта ісламських угруповань включені у традиційну соціальну систему.

У Пакистані діє близько 200 політичних структур. До останніх парламентських виборів (2013 р.) було допущено 162 партії. Проте, список провідних політичних партій залишається стабільним, які їхня соціальна база. Політичними гігантами Пакистану виступають Пакистанська народна партія (ПНП) і Пакистанська мусульманська ліга-Н (ПМЛ-Н). Досвід частих позачергових виборів у Пакистані свідчить, що партіям вдається досить швидко мобілізувати своїх прибічників.

Молодою політичною силою, яка заявила про себе на останніх парламентських виборах є «Партія справедливості Пакистану» («Техрік-е Інсаф»)¹³ на чолі з пуштуном Імраном Ханом, популярним, особливо серед міської молоді, колишнім капітаном збірної команди з крикету – культової для Пакистану гри. Його політична ідеологія і практика виглядають суто популістськими. Він обіцяє «відновити гідність» країни і встановити «належне управління». Партія була заснована у 1996 р. і вперше пройшла до парламенту 2002-2005 рр., отримавши одне місце, яке зайняв лідер І.Хан. Ця політична сила не володіє корпусом відомих і впливових політиків (хоча спроби залучити таких з ПНП, ПМЛ-Н, армійського корпусу були), позиціонує себе як опозиційна сила і прагне грати на соціальному незадоволенні і неефективності урядової політики. Так, «Партія справедливості Пакистану» взяла участь в марші у Вазірістані (жовтень 2012) і організувала антиурядові протести у серпні-вересні 2014, щоб продемонструвати солідарність з народними масами. У чинній Національній асамблеї (нижня палата парламенту) партії належить 27 місць.

До другої групи політичних сил належать ісламські і ісламістські організації. Найбільшими тут є сунітські «Джамаат-і ісламі», «Джаміат-е улама-е ісламі» (Товариство ісламських богословів, пов'язана зі школою улемів Деобанд). Остання тепер розколота на дві фактично незалежні фракції на чолі з Самі уль-Хаком і Фазлуром Рахманом. Ще одна сунітська ісламістська партія Пакистану – «Джаміат-е улама-е Пакистан» (Товариство пакистанських богословів, пов'язана зі школою улемів Барелві). В Пакистані 20% населення – шиїти і діє шиїтська партія «Техрік-е нізам-е фікх джафарійя» (Рух за джафарітський напрям ісламу). У 2002 р. ці партії здобули 11% голосів на парламентських виборах, що вважалося великим політичним успіхом. Електоральна база цих організацій знаходиться в пуштунському ареалі: провінції Хайбер-Пахтунхва, частково Белуджистан. Проте, на останніх виборах ісламістські партії отримали тільки 6% голосів виборців, їх представляє у парламенті 13 депутатів.

До ісламського крила політичного простору Пакистану належать також просвітницько-добродійні організації як «Ісламі джамаат-е тулаба» (Ісламське товариство студентів), підпорядковане «Джамаат-і ісламі», і неоваххабітська

¹³ Інший переклад назви – «Рух за справедливість».

«Марказ-е ахл-е хадіс» (Центр послідовників переказу). Остання відома своїм воєнізованим крилом «Лашкар-і тойіба» (Армія чистих), що спеціалізується на диверсіях і терорі. Саме члени «Лашкар-і тойіба» стали авторами теракту у індійському Мумбаї 2008 р.

Серед активних сьогодні радикальних ісламістських груп виділяється «Техрік-і Талібан Пакистан» (Рух талібів Пакистану, РТП) створена у грудні 2007 р. У серпні 2008 р. РТП була офіційно заборонена пакистанською владою. На даний момент – це об'єднання близько 30 пакистанських антиурядових екстремістських організацій. Основною метою РТП проголосив боротьбу з урядом Пакистану, який вони вважають антиісламським і прозахідним. Основну масу талібів складають пуштуни, вихідці з де-факто незалежних племен, менше представлени західні пенджабці. Молодих людей до «Талібану» приваблює можливість самореалізації відповідно до привитих в процесі релігійного виховання цінностей. Вони вбачають у цьому шлях до встановлення більш справедливого і богоугодного устрою, можливість заслужити повагу одноплемінників, допомогти рідним.

У пакистанському суспільстві ставлення до талібів визначається змішаними почуттями. Населення часто поділяє їхні гасла боротьби з несправедливістю і навіть пропозиції ввести шариат як більш ефективну і справедливу систему судочинства, порівняно з чинною корумпованою, непрозорою і громіздкою судовою системою держави. Однак, політична програма і методи боротьби не схвалюються. Про це свідчить і невисокий відсоток довіри населення до ісламських партій, який останні отримують на виборах.

В пакистанській політиці можна виділити також політичні партії, які висловлюють інтереси окремих етносів¹⁴. До них належать організація белуджських націоналістів «Джундалла» (Армія Аллаха). Белуджі характеризуються високою етнічною самосвідомістю, що проявляється у поширенні в їхньому середовищі сепаратистських настроїв, у частих антиурядових виступах (сер.1970-х, 2005) і, навіть терористичних актах. Одним з основних джерел незадоволення белуджських націоналістів є питання розподілу природних багатств провінції Белуджистан, яка є найбагатшою у країні на поклади корисних копалин.

Інша політична партія, яка сформована і діє за етнічною ознакою, – це Рух мухаджирів Куамі (РМК). Ця організація захищає права мухаджирів (мусульман-перселенців з території Індії після 1947 р.) на визнання їх окремою національністю Пакистану. Наприкінці 1970-х років мухаджири об'єдналися на основі етнічної приналежності в Загальнопакистанську студентську організацію Мухаджирів, оскільки їхні потреби (безпека, житло, працевлаштування) не задовольнялися владою. Сьогодні такою організацією виступає Рух мухаджи-

¹⁴ Основні національності Пакистану – пенджабці, пуштуни, сіндхи, белуджі, брагуї.

рив Куамі. РМК є впливовою політичною силою у провінції Сінд, в найбільших містах якої – Карачі¹⁵ та Хайдарабаді – проживає чисельна громада мухаджирів.

Існує своя національна партія і у пуштунів. Це – «Авамі нешнл парті» (Народна національна партія), яка стоїть на позиціях світського націоналізму і у 2008–2013 рр. очолювала уряд у пуштунській провінції Хайбер-Пахтунхва.

Окрему групу політичних сил Пакистану складають неурядові громадські (професійні, студентські, просвітницькі, добродійні) організації. Їхня специфіка полягає у тому, що всі вони цінують свободу діяльності, яку надає влада, але, водночас, більшість з них консервативні за своїми ціннісними установками, пов'язані з релігійними громадами, консервативними політичними силами, рівною мірою дистанціюються від лібералів і радикалів.

Одним з найбільш вагомих факторів політичного життя Пакистану залишається армія. Хоча, у державах Сходу залучення військових до політичних процесів є поширеним явищем (прикладом можуть бути Туреччина, Сирія, Лівія, Ірак, Єгипет, Алжир, інші), важко переоцінити роль армії для сучасного Пакистану.

Чисельність військовослужбовців Збройних сил Пакистану становить 617 тис., ще 300 тис. нараховують воєнізовані формування різного призначення. Армійський резерв становить 500 тис. Одночасно на військовій службі в Пакистані перебуває до 1 млн. осіб (6-е місце у світі) [24]. При цьому армія комплектується на контрактній основі. Служити в пакистанській армії почесно, заробітна плата висока.

Майже половину (30 років) своєї 68-літньої історії Пакистан знаходився під владою військових. Так, в результаті військових переворотів, які відбувалися в умовах внутрішньополітичної кризи, країну очолювали генерали Айюб Хан (1958–1969), Яхья Хан (1969–1971), Мохаммад Зія-уль-Хак (1977–1988) Первез Мушарраф (1999–2008).

Причому, не тільки встановлення правління генералів, а й повернення до демократичних форм управління здійснювалося в Пакистані за сприянням військових (1971 – генерал Яхья Хан добровільно склав повноваження президента через поразку Пакистану у війні з Індією, 1988 – після загибелі М. Зія-уль-Хака за мовчазної згоди генералітету відбулися парламентські вибори за участю політичних партій, 2008 – Первез Мушарраф добровільно подав у відставку під загрозою імпічменту і через відмову військових у підтримці).

Правління військових часто було періодом конструктивних реформ, що, вірогідно, пояснюється звичкою до дисципліни, послідовності і обов'язкового виконання наказу, які поширювалися і на діяльність громадянської адміністрації.

За президентства Айюб Хана було розпочато реальну модернізацію країни: проведено аграрну реформу, внесено зміни у сімейне право, забезпечено пози-

¹⁵ 3 20 млн. населення Карачі 21% – мухаджири.

тивну динаміку економічного розвитку (темпи зростання ВВП становили 5% на рік), діяв режим обмеженої демократії, що згодом і викликало незадоволення національної політичної і економічної еліти, яка прагнула брати участь в управлінні державою.

Мохаммад Зія-уль-Хак проводив політику ісламізації «зверху» держави, суспільства і культурного середовища. В результаті, високий рівень релігійності, в тому числі і у середовищі військових, зберігається досі.

Правління Первеза Мушаррафа позначилося початком економічної лібералізації, яка, однак, з цілого ряду причин просувалася дуже повільно. Усе-таки, були прийняті закони, які покращили правове становище жінок, зросла свобода слова, велася реальна боротьба з ісламськими екстремістами.

Пакистанські збройні сили вирізняються серед інших суспільних інститутів також найбільш демократичним соціальним складом. Серед вищих офіцерів мало вихідців з аристократії. Наприклад, генерал Айюб Хан (пуштун) походив з небагатої родини військового, народився в селі. Мохаммад Зія-уль-Хак (пенджабець) також родом з села, з родини араїнів (землеробів-городників). Добровольців до армії зазвичай набирають серед селян, переважно пенджабців. Домінують вони і в офіцерському корпусі. Проте, в лавах армії здійснюється виховання у дусі пакистанського націоналізму: акцент у світосприйнятті військових цілеспрямовано переноситься з племінної, етнічної, соціальної ідентичності на громадянський обов'язок.

Не будемо забувати, що пакистанська армія представляє собою і потужну економічну організацію, якій належить ряд фінансових фондів, що займаються добродійною і комерційною діяльністю, промислові підприємства, страхова компанія. Генералітет розпоряджається також значною часткою державного бюджету і зовнішньої фінансової допомоги, які спрямовуються на потреби збройних сил. Це робить військових особисто зацікавленими у стабільному економічному розвитку країни.

Ідеологічні уподобання армійського корпусу мають серйозний вплив на політику держави. Так, значну допомогу в становленні пакистанських збройних сил у 1950-60-ті роки надали країні Заходу. Більшість армійського офіцерського корпусу навчалися або стажувалися у Великій Британії та США і були прибічниками тісної взаємодії з США на міжнародній арені, поділяли західні ліберальні цінності та ідеї модернізації.

В даний час у пакистанській армії домінує покоління, яке сформувалося в часи правління М. Зія-уль-Хака, коли здійснювалася політика ісламізації країни, якої не уникнули і збройні сили. Нинішні генерали і старші офіцери дуже релігійні і патріотичні. Вони усвідомлюють важливість американської фінансової допомоги, актуальність для пакистанської безпеки участі в антитерорис-

тичній операції, до якої Пакистан приєднався у 2001 р. Але їх обурює, що американські безпілотники регулярно порушують повітряний простір Пакистану. За повідомленнями Пакистанської міжвідомчої розвідки, на середину 2012 р. нараховувалось 350 авіаатак американців на пакистанську територію, жертвами яких стали 3000 пакистанців. Резонансним став випадок, коли у листопаді 2012 в результаті помилкового удару американських безпілотників було знищено КПП пакистанської армії і загинули 24 військовослужбовці. Також теперішній генералітет вважає прийнятним використання ісламістських організацій для просування державних інтересів, наприклад, на індійському і афганському напрямках. Так, є підстави вважати, що Пакистанська міжвідомча розвідка свідомо дозволяє афганським талібам переховуватися на пакистанській території. Але це зумовлено не ідейними симпатіями, а тим, що військові розглядають афганський «Талібан» як ресурс впливу на Афганістан.

Армія має високий авторитет в суспільстві. У періоди загострення внутрішньополітичної обстановки вона допомагає громадянській владі врегулювати кризові ситуації, часто виступає арбітром у політичних суперечках у владі. Наприклад, під час маршу протесту в Ісламабаді в серпні 2014 р., що був організований «Партією справедливості Пакистану», військові попередили спроби штурму державних установ протестувальниками і забезпечували мирне проходження акції протягом трьох місяців. А звернення прем'єр-міністра Н. Шаріфа про втручання у суперечності між правлячими і опозиційними політичними силами в ході цього конфлікту армія проігнорувала оскільки не вбачала у цьому небезпеки для суверенітету і цілісності країни.

В останні роки головою штабу сухопутних військ Ашраком Первезом Кіяні (2007–2013) були здійснені суттєві кроки для усунення військових від прямої участі в управлінні державою. Офіцери були виведені зі складу громадянських державних установ, їм не рекомендували контактувати з політиками, було розпущено Раду національної безпеки (2008), через яку військові впливали на прийняття політичних рішень. Участь військових у виборах 2013 р. обмежувалась забезпеченням громадського порядку. А. Каяні зробив ще один революційний крок – у 2013 р. за його ініціативою було змінено стратегічну доктрину Пакистану. Головною загрозою для державної безпеки було визнано внутрішню терористичну загрозу. Раніше такою пріоритетною загрозою вважалася Індія. Часто пакистанознавці навіть звинувачували пакистанських військових в «одержимості Індією» [25]. Деякий час це було насправді так, оскільки більшість військових або брали участь у пакистано-індійських збройних конфліктах, або проходили службу в Кашмірі, який для пакистанців «незвільнена територія».

Таким чином, варто погодитись з висновками російського дипломата В. В. Воробйова, про те, що «статус пакистанської армії еволюціонував від «ке-

рівної сили» до «тіньового» гаранта демократичного розвитку країни. Цьому сприяло поширення серед офіцераства втоми і небажання брати у свої руки управління країною. Більшість надає перевагу виконанню конституційних обов'язків – захисту держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. В той же час очевидно, що доки громадянські структури влади не будуть здатні самостійно відповідати на зовнішні і внутрішні виклики, військові змушені будуть брати участь у політичних процесах. На теперішній час роль закулісного гравця їх, здається, влаштовує [26].

Експерти зізнаються, що політична кухня Пакистану закрыта від сторонніх очей і реальний характер зв'язків між окремими лідерами і партіями, зміст їхніх домовленостей, розподіл повноважень достеменно невідомий [27].

Чинна конституція Ісламської республіки Пакистан була прийнята у 1973 р., але постійно доповнюється новими положеннями відповідно до потреб конкретної політичної сили або особи, яка знаходиться при владі. Тому більшу вагу в політичних процесах відіграє баланс сил між основними акторами пакистанського політичного процесу: армією, партіями і бюрократією, яку вони представляють, і судовими інстанціями.

Між тим, у традиціях такої законотворчості ми спостерігаємо очевидні процеси демократизації, які тривають з 2008 р., Чергова поправка до конституції, яку парламент затвердив у 2010 р., перетворила Пакистан з президентсько-парламентської у парламентську республіку.

Вперше в історії країни парламентські вибори 2013 р. відбулися у зв'язку з завершенням 5-літнього терміну повноважень попереднього складу парламенту, відповідно до конституції. Високим (55%) виявився відсоток громадян, які взяли участь у виборах 2013 р., порівняно з 44% у 2008 р. [28]. Спостерігачі трактують це як прояв прихильності пакистанців до демократичних форм управління.

Жодна з політичних партій не отримала абсолютної більшості у парламенті. На першому місці опинилася Пакистанська мусульманська ліга (ПМЛ-Н) (185 місць), лідер якої Наваз Шаріф очолив уряд. На другому місці розташувалася Пакистанська народна партія (42 мандати) і на третьому – Партія справедливості Пакистану (35 місць). Ці дві партії заявили про свою опозиційність. Об'єднаний національний рух отримав 23 місця і Джаміат-е улама-е ісламі-Фазл – 14 місць, опинившись на другорядних позиціях у великій політиці [29]. Голосів ПМЛ-Н достатньо для схвалення всіх законопроектів, окрім конституційних поправок (для цього потрібно 2/3 голосів). ПМЛ-Н належить також 27 місць у Сенаті (у головного опонента ПНП – 28 місць) і такі цифри трактують як поразку, оскільки більшості тут партія Н.Шаріфа немає.

Президентом в результаті виборів у парламенті 30 липня 2013 р. став також член ПМЛ-Н, політик і бізнесмен Мамнун Хусейн.

ПМЛ-Н також отримала більшість на виборах до парламенту найбільшої провінції Пенджаб, де проживає 60% населення країни. Уряд тут очолив рідний брат Наваза Шахбаз Шаріф. У Белуджистані ПМЛ-Н також отримала найкращий результат, але місця у провінційному уряді, який очолив представник цієї партії АбдулМалік Белох, поділила з іншими партіями. У провінції Сінд перемогла Пакистанська народна партія ПНП. У провінції Хайбер-Пахтунхва – «Партія справедливості Пакистану». Їхні представники, відповідно очолили місцеві уряди. Таким чином, партії-лідери в провінціях різні. Існує небезпека відцентрових тенденцій.

На даний момент, система пакистанського парламентського правління виглядає вельми демократично. Але, як відомо, Наваз Шаріф, який втретє зайняв посаду прем'єр-міністра, тяжіє до авторитарного стилю управління, а така строкатість політичних сил обмежуватиме його свободу. Основними завданнями свого кабінету він проголосив розвиток економіки, зокрема, подолання енергетичної кризи; боротьбу з тероризмом і екстремізмом, в тому числі, мирні переговори з талібами; нормалізацію відносини з Індією і внесення коректив у формат співробітництва з США (зокрема, припинення ударів по пакистанській території американських безпілотних апаратів).

Головною загрозою для Пакистану залишається тероризм. За кількістю терактів Пакистан знаходиться на третьому місці в світі, після Афганістану та Іраку. Терористична активність охоплює всю країну: прикордонні з Афганістаном території, великі міста – Ісламабад, Карачі, Лахор. Основна терористична загроза в Пакистані йде від «Руху талібів Пакистану». З приходом на посаду голови уряду Н. Шаріфа було розпочато курс на переговори з талібами. Для цього прем'єр-міністру вдалося отримати згоду генералітету армії на припинення військової операції у Північному Вазиристані і згоду американців на припинення авіа ударів безпілотників по базам талібів на прикордонних з Афганістаном територіях. До складу урядової делегації увійшли члени ісламських партій. Курс на діалог з талібами отримав громадську і політичну підтримку.

Переговори розпочалися у лютому 2014 р. в умовах режиму припинення вогню. Хоча РТП погодився на переговори, його представники одразу зайняли жорстку позицію, висунувши ультимативні вимоги: повна ісламізація Пакистану, скасування конституції.

Уже в квітні таліби відновили теракти (Карачі, Хайбер-Пахтунхва, Белуджистан, Територія племен федерального управління). У відповідь армія розпочала бойові дії проти них, уряд повернувся до політики сили. Було скасовано мораторій на смертну кару за звинуваченнями у тероризмі, відновлені на дворічний термін військові трибунали, створені спеціальні антитерористичні підрозділи, посилено контроль за діяльністю релігійних установ.

Остаточні сподівання на діалог були зруйновані терактом у міжнародному аеропорту Карачі (8 червня 2014), коли в результаті нападів бійців РТП загинуло 34 людини. Представники «Техрік-і-Талібан Пакистан» заявили, що теракт став помстою за вбивство лідера Руху Х. Мехсуда в результаті ракетного удару¹⁶. А відтермінування теракту було пов'язано з переговорним процесом.

У відповідь у Північному Вазиристані було проведено масштабну військову операцію «Зарб-е-азб» (Меч Пророка). Її схвалили майже всі політичні партії. Результатом стало знищення значної кількості бойовиків, але розгромити РТП не вдалося. Частина його угруповань змінила дислокацію і відновила антиурядову боротьбу. Так, 16 грудня 2014 р. таліби вчинили теракт проти учнів військової школи в Пешаварі, в результаті якого загинуло 148 дітей.

Нинішній емір пакистанського Талібану Маулана Фазлулла є противником переговорів з офіційною владою і заявляє, що метою «Техрік-і-Талібан Пакистан» є повалення центрального уряду, боротьба з невірними (США і їхніми союзниками) і встановлення шаріату по всій країні. Проте, всередині руху відбувся розкол. Частина польових командирів («Рух талібів Південного Вазиристану» С. Мехсуда, «Джамаат-уль-Хінд», М. Храсані) не підтримує політику еміра М. Фазулли по боротьбі з пакистанським урядом, а наполягає на зосередженні на допомозі афганським талібам.

Таким чином, проблема боротьби з терористами і забезпечення безпеки для пакистанського уряду залишається актуальною, і такою, що важко реалізувати. Якщо уряд відмовиться від протистояння з РТП, останні розширятимуть підконтрольні території, збільшуватимуть кількість бійців, зміцнюватимуть контакти між різними радикальними угрупованнями регіону, а таких у сусідніх Афганістані, Кашмірі, республіках Центральної Азії і навіть китайському Сінцзян-Уйгурському окрузі вдосталь. Пов'язаний з цим рівень небезпеки спровокує, швидше за все, втручання у ситуацію ззовні.

Силове вирішення питання також проблематично. Як показав досвід операції у Північному Вазиристані, пакистанські таліби легко знаходять захист і порятунок у своїх афганських однодумців і місцевого населення. Адже північно-західний афгано-пакистанський кордон, який проходить по лінії Дюранда, не контролюється урядовими силами. Тут з обох сторін кордону проживають незалежні пуштунські племена. Отже воєнні дії будуть, швидше за все, приречені на тривалий конфлікт.

Новим небезпечним явищем стала поява в Пакистані послідовників «Ісламської держави» (ІД), які розглядають Пакистан як частину «провінції Хорасан Ісламського халіфату». Еміром «Хорасану» проголошений один з пакистанських польових командирів Талібану Хафіз Саїд-хан. Кількість послідовників на весну

¹⁶ Х. Мехсуд загинув у листопаді 2013 р від удару, який здійснив американський безпілотний літальний апарат.

2015 р. складала сотні осіб. Відомо, що ідеї халіфату набувають популярності, до лав «Ісламської держави» почали переходити бойовики з місцевих радикальних угруповань.

Перспектива закріплення екстремістів у Пакистані досить ймовірна. Це стане загрозою світового рівня, оскільки Пакистан – ядерна держава. Найбільші сподівання тут на пакистанську армію. Її представники спостерігають за діями уряду. Добре відомо, що вони виступають проти переговорів з талібами і нормалізації відносин з Індією (якщо не буде при цьому вирішена відповідно до уявлень Пакистану кашмірська проблема).

Поки що арміячі намагаються побудувати конструктивні робочі відносини з прем'єром. Хоча, Н. Шаріф прагне підпорядкувати собі ті сфери державного управління, які раніше курирував генералітет. Так, міністерство закордонних справ Н. Шаріф очолив сам, міністром оборони призначив переконаного противника участі військових у політиці Ходжу Мухаммада Асіфа, радником прем'єр-міністра з питань безпеки – Сартаджу Азіза, свого давнього товариша. Посаду голови штабу сухопутних військ зайняв генерал-лейтенант Рахід Шаріф, якого вважають поміркованим у поглядах і далеким від політики.

Нинішню позицію армії по відношенню до чинного прем'єр-міністра пояснюють небажанням військових брати на себе тягар управління країною, яка переобтяжена економічними, політичними і безпековими проблемами. Проте, це не означає, що військові надають Н. Шаріфу «карт бланш».

Пакистанська політика часто визначається емоціями, її важко прогнозувати. Ситуація в країні залишається складною: продовжуються суперечності та протистояння у правлячих колах, зберігається сильний вплив родоплеменних, етнічних і конфесійних чинників, відбуваються зіткнення на міжетнічній, міжконфесійній основі, високою є активність екстремістів, особливо з кінця 2014 р.

Після виводу основного контингенту Міжнародних сил сприяння безпеці і американських підрозділів з Афганістану у грудні 2014 р. Пакистан опинився на передовій боротьби з талібами. Важливість місії Пакистану у антитерористичній боротьбі цінується на Заході і всіяко підтримується. Тому слід очікувати зростання зовнішньої допомоги у вирішенні комплексу внутрішніх потреб. Це вже проявляється у зростанні фінансової допомоги з боку США, в тому числі і на вирішення енергетичної проблеми, зростають інвестиції Китаю в пакистанську економіку, зміцнюються економічні зв'язки і політичні контакти з Індією.

Тому є підстави сподіватися, що розвиток Пакистану в демократичному русі продовжиться і він так саме як Іран і Афганістан займе належне місце в системі міждержавних відносин у регіоні.

Список використаних джерел і літератури

1. Врадий А. «Третий путь» Ирана [Электронный ресурс] / А.Врадий // Информационно-аналитический портал Геополитика: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.geopolitika.ru/article/tretiy-put-irana#.VdSJEzaWcdZ> (06.08.2012). – Загл. с экрана.
2. Борисов Е. Президентские выборы в Иране: геополитический контекст и последствия Иран возвращается в мир. С чем? [Электронный ресурс] / Е. Борисов // Агентство политических новостей: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article21595.htm> (13.05.2009). – Загл. с экрана.
3. Демиденко С. Иран и «шестерка» посредников: неопределенные перспективы [Электронный ресурс] / С. Демиденко // Российский совет по международным делам: [сайт] / РСМД. – Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5612#top (07.04.15). – Загл. с экрана.
4. Ehteshami F. Iran's politics and regional relations: post-détente // Perceptions. – Ankara, 2007. – Vol. 12, N 1. – P.44.
5. AFGHANISTAN IN 2014. A Survey of the Afghan People The Asia Foundation [Electronic resource] / Report Author Zach Warren // The Asia Foundation, Fieldwork: Afghan Center for Socio-economic and Opinion Research (ACSOR), Kabul. – P. 8. – Mode of access: <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/Afghanistanin2014final.pdf> (viewed on August 7, 2015). – Title from the screen.
6. CIA World Factbook [Electronic resource] / Central Intelligence Agency [US]. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html> (viewed on August 20, 2015). – Title from the screen
7. Afghanistan.ru [Электронный ресурс]: [Интернет-портал]. – Электронные данные. – [Все об Афганистане]. – Режим доступа: <http://afghanistan.ru/doc/88199.html> (05.08.2015). – Загл. с экрана.
8. AFGHANISTAN IN 2014. A Survey of the Afghan People The Asia Foundation [Electronic resource] / Report Author Zach Warren // The Asia Foundation, Fieldwork: Afghan Center for Socio-economic and Opinion Research (ACSOR), Kabul. – P. 7. – Mode of access: <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/Afghanistanin2014final.pdf> (viewed on August 7, 2015). – Title from the screen.
9. Современная армия Афганистана [Электронный ресурс] / Экспертная группа ЦИСА: Центр изучения современного Афганистана. – Электронные данные. – [Все об Афганистане]. – Режим доступа: <http://afghanistan.ru/doc/88125.html> (03.08.2015).). – Загл. с экрана.

10. AFGHANISTAN IN 2014. A Survey of the Afghan People The Asia Foundation [Electronic resource] / Report Author Zach Warren // The Asia Foundation, Fieldwork: Afghan Center for Socio-economic and Opinion Research (ACSOR), Kabul. – P. 91. – Mode of access: <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/Afghanistanin2014final.pdf> (viewed on August 7, 2015). – Title from the screen.
11. Afghanistan.ru [Электронный ресурс]: [Интернет-портал]. – Электронные данные. – [Все об Афганистане]. – Режим доступа: <http://afghanistan.ru/doc/88150.html> (03.08.2015). – Загл. с экрана.
12. AFGHANISTAN IN 2014. A Survey of the Afghan People The Asia Foundation [Electronic resource] / Report Author Zach Warren // The Asia Foundation, Fieldwork: Afghan Center for Socio-economic and Opinion Research (ACSOR), Kabul. – P. 105. – Mode of access: <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/Afghanistanin2014final.pdf> (viewed on August 7, 2015). – Title from the screen.
13. Степанова Е. Политический кризис в Афганистане и его значение для России [Электронный ресурс] / Е. Степанова // Российский совет по международным делам: [сайт] / РСМД. – Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=4121#top (25.07.14). – Загл. с экрана.
14. AFGHANISTAN IN 2014. A Survey of the Afghan People The Asia Foundation [Electronic resource] / Report Author Zach Warren // The Asia Foundation, Fieldwork: Afghan Center for Socio-economic and Opinion Research (ACSOR), Kabul. – P. 31. – Mode of access: <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/Afghanistanin2014final.pdf> (viewed on August 7, 2015). – Title from the screen.
15. Afghanistan Transition: The Death of Bin Laden and Local Dynamics [Electronic resource] / A report by the International Council on Security and Development (ICOS): ICOS, May 2011. – P. 16, 24. – Mode of access: <http://www.icosgroup.net/static/reports/bin-laden-local-dynamics.pdf> (viewed on August 20, 2015). – Title from the screen.
16. Мулла Мансур: Джихад будет продолжен [Электронный ресурс] // Все об Афганистане: [сайт]. – Режим доступа: <http://afghanistan.ru/doc/88072.html> (дата обращения 01.08.2015). – Загл. с экрана.
17. AFGHANISTAN IN 2014. A Survey of the Afghan People The Asia Foundation [Electronic resource] / Report Author Zach Warren // The Asia Foundation, Fieldwork: Afghan Center for Socio-economic and Opinion Research (ACSOR), Kabul. – P. 101. – Mode of access: <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/Afghanistanin2014final.pdf> (viewed on August 7, 2015). – Title from the screen.
18. AFGHANISTAN IN 2010. A Survey of the Afghan People. Kabul: The Asia Foundation [Electronic resource] / Report Authors Mohammad Osman Tariq, Najla Ayoubi, Fazel Rabi Haqbeen // The Asia Foundation, Fieldwork: Afghan Center for Socio-economic and Opinion Research (ACSOR), Kabul. – P. 113. – Mode of access:

- <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/Afghanistanin2010survey.pdf> (viewed on August 7, 2015). – Title from the screen.
19. Ливен Анатолий. Понять Пакистан [Электронный ресурс] / А.Ливен // Россия в глобальной политике: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Ponyat-Pakistan-15226> (11.07.2011). – Загл. с экрана.
20. Белокреницкий Вячеслав. Центр силы или источник нестабильности? Диалектика современного Пакистана [Электронный ресурс] / В.Белокреницкий // Россия в глобальной политике: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Tcentr-sily-ili-istochnik-nestabilnosti-15958> (01.05.2013). – Загл. с экрана.
21. Ливен Анатолий. Понять Пакистан [Электронный ресурс] / А.Ливен // Россия в глобальной политике: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Ponyat-Pakistan-15226> (11.07.2011). – Загл. с экрана.
22. Люлько Любовь. Молодежь Пакистана выступает за шариат [Электронный ресурс] / Л. Люлько // pravda.ru [сайт]. – Режим доступа: <http://www.pravda.ru/world/asia/centralasia/08-04-2013/1151504-pakistan-0/> (08.04.2013). – Загл. с экрана.
23. Симонов Владимир. Сложная внутривосточная ситуация в Пакистане. [Электронный ресурс] / В.Симонов // Новое Восточное Обозрение: [сайт] / NEO. – Режим доступа: <http://ru.journal-neo.org/2015/05/07/slozhnaya-vnutripoliticheskaya-situatsiya-v-pakistan/> (05.07.2015). – Загл. с экрана.
24. Белокреницкий Вячеслав. Центр силы или источник нестабильности? Диалектика современного Пакистана [Электронный ресурс] / В. Белокреницкий // Россия в глобальной политике: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Tcentr-sily-ili-istochnik-nestabilnosti-15958> (01.05.2013). – Загл. с экрана.
25. Ливен Анатолий. Понять Пакистан [Электронный ресурс] / А.Ливен // Россия в глобальной политике: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Ponyat-Pakistan-15226> (11.07.2011). – Загл. с экрана.
26. Воробьев В. В. Роль армии в современном Пакистане [Электронный ресурс] / В.В. Воробьев // Вестник МГИМО-университета. – 2014. – № 3 (36). – С. 156. – Режим доступа: http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/018_politologiya_05_vorobevvv.pdf (дата обращения 10.08.2015). – Загл. с экрана.
27. Белокреницкий Вячеслав. Корабль пакистанской государственности теряет устойчивость [Электронный ресурс] / В. Белокреницкий // МГИМО-университет: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/news/experts/document258928.phtml> (03.09.2014). – Загл. с экрана.

28. Блом Амели. Пакистан: гибридная политическая система [Электронный ресурс] / А.Блом // ArabPress: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.arabpress.net.ua/node/3057> (29.09.2014). – Загл. с экрана.
29. Каменев Сергей, Минасенко Светлана. Пакистан после выборов [Электронный ресурс] / С. Каменев, С. Минасенко // «Война и мир»: [сайт]. – Режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/commentaries/view/82508/> (05.08.2013). – Загл. с экрана.

1.7 ВЗАЄМОДІЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Після розпаду СРСР пострадянські республіки об'єдналися у **Співдружність Незалежних Держав** (далі – СНД). Організація мала забезпечити поступовий перехід країн, що об'єдналися, до нової форми існування. Це дало б змогу провести політичні та економічні реформи, докорінно перебудувати економічні засади державного розвитку. Одним із принципів СНД є гарантування країнам безпекове існування, хоча не всі вони увійшли під ядерний захист Російської Федерації. Міждержавні домовленості мали забезпечити безпеку, гарантувати внутрішньодержавну стабільність, протистояти внутрішнім викликам і сепаратистським тенденціям. Коспонсорами мирного врегулювання конфліктів на пострадянському просторі виступали Росія і Україна. Перша – як найпотужніша ядерна держава СНД, а друга – як стабільний чинник регіону. Через систему безпеки для всіх країн, яка спирається на двосторонні відносини, Україна забезпечувала і власну безпеку.

СНД об'єднала 12 країн колишнього єдиного геополітичного простору, які взяли на себе зобов'язання розвивати рівноправне взаємовигідне співробітництво, розбудувати загальноєвропейський і євразійський ринки, співпрацювати у питаннях митної політики, захисту навколишнього середовища, гуманітарній та інших сферах. Країни СНД мають могутній природний, виробничий і науково-технічний потенціал, протягом 1990-х років спостерігалось поступове зростання ВВП, хоча на початку цього періоду більшість держав пережила глибоку економічну кризу. Серед гальмівних причин розвитку країн Співдружності можна виокремити: складний процес переходу на ринкові засади; програш одноосібних дій порівняно з колективними зусиллями; поступова переорієнтація зовнішньоекономічних зв'язків на західні країни; відсутність концепції політичного та економічного розвитку структури СНД; боротьба за лідерство

в регіоні; явна й завуальована конкуренція, яка гальмує розвиток окремих країн і нівелює заходи щодо просування на світовий ринок; небажання розвивати спільні інтеграційні проекти, зокрема зони вільної торгівлі; перевага двостороннього співробітництва, розрахованого на коротку й середню перспективу.

Учасники СНД сформували різні угруповання, серед яких – ЄврАзЕС, ГУАМ, ОДКБ, ЄЄП, кавказька четвірка, Митний союз, частково за участі країн Співдружності – Центрально-Азійське співробітництво, ОЧЕС, ШОС. Аналізуючи процеси, що відбуваються в СНД, можна дійти висновку, що всі названі утворення виявилися неповноцінними об'єднаннями. Одним не вистачає правової основи для розвитку всеосяжної діяльності та утвердження у світовій системі міжнародних координат, іншим – економічної і політичної могутності, що вивело б об'єднання на міжнародний простір інтеграційного спілкування на паритетних засадах.

Процес утвердження України в СНД був тривалим і характеризувався особливою позицією держави у ставленні до наддержавних структур цієї організації. 1 грудня 1991 р. в Україні відбувся Всеукраїнський референдум, у результаті якого держава була проголошена незалежною. 8 грудня 1991 р. керівники Росії, Білорусі й України – Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич, Президент РРФСР Б. Єльцин і Президент України Л. Кравчук на саміті недалеко від м. Мінська – у с. Віскулі Біловезької Пущі підготували і підписали Біловезькі домовленості: **Заяву глав держав і Угоду про створення СНД**. В Угоді, що складається з 14 статей, констатується про припинення існування СРСР, появу нових незалежних держав і утворення нового формування – СНД. У документах йшлося також про те, що СНД є відкритим міждержавним утворенням і до нього може приєднатися будь-яка країна.

Верховна Рада України 10 грудня 1991 р. ухвалила спеціальний документ "**Про ратифікацію Угоди про створення СНД**" із застереженнями. Серед них – питання про єдиний контроль над ядерною зброєю, її повну ліквідацію; проведення узгодженої політики соціального захисту і пенсійного забезпечення військово-вслужбовців та їхніх сімей; створення на паритетній основі координаційних інститутів у межах СНД; вирішення спорів шляхом переговорів на основі міжнародного права; дотримання територіальної цілісності та недоторканності кордонів країн-учасниць СНД та ін. Таким чином, застереження свідчили, що Україна, спираючись на норми міжнародного права, намагалася всляко протидіяти перетворенню СНД у наддержавну структуру.

13 грудня 1991 р. президенти азіатських республік колишнього СРСР на саміті в м. Бішкек заявили про своє бажання приєднатися до СНД. 21 грудня 1991 р. в м. Алма-Ата було підписано **Декларацію (Алмаатинська)** про приєднання до Співдружності Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменіс-

тану, а також Вірменії, Молдови, Азербайджану. Крім Декларації було прийнято **Угоду про координаційні інститути СНД**. В Алма-Аті обговорювалися також важливі питання про правонаступництво: рішенням глав держав місце СРСР у різних міжнародних організаціях передавалося Росії. Було підписано також **Угоду про спільні зусилля з питання ядерної зброї**. У підписаному Протоколі всі учасники погодилися з тим, що тактичну ядерну зброю буде вивезено з території ядерних держав – України, Білорусі і Казахстану до Росії до 1 липня 1992 р.

На третьому саміті СНД, що відбувся в Мінську 30 грудня 1991 р., були ухвалені **Угода щодо стратегічних сил, Угода щодо власності колишнього СРСР за кордоном**, кілька протоколів. В Угоді йшлося про розподіл власності колишнього СРСР за кордоном відповідно до внеску кожної республіки. У такому разі частка України становила 16,34 %.

Серед протоколів привертають увагу: про допомогу в ліквідації наслідків землетрусу у Вірменії (м. Спітак), про небезпечний екологічний стан Аралу, ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження рибних ресурсів Каспійського моря. Крім того, було підписано **Угоду про спільну діяльність у дослідженні та використанні космічного простору**, яку Україна підписала з деякими застереженнями; **Угоду про збройні сили і прикордонні війська**, тимчасові угоди про Раду глав держав і Раду глав урядів.

В Угоді про збройні сили та прикордонні війська зафіксовано визнання з боку СНД з січня 1992 р. права України на власні збройні сили і захист кордонів своїми прикордонними військами та відмову від спроб командувати ними Головнокомандувача спільних збройних сил. Усього на засіданні в Мінську було розглянуто 9 міждержавних та 6 міжурядових угод.

Четверте і п'яте засідання глав держав СНД (16 січня 1992 р., Москва і 14 лютого 1992 р., Мінськ) мали військово-спрямованість: розглядався проект **Договору про колективну безпеку**, прийнятий 15 травня 1992 р. Прийнято **Заяву глав держав-учасниць СНД з військових питань**, підписано **Угоду про військово-присягу у стратегічних силах** (Україна не підписала), **Угоду про статус стратегічних сил** (Президент України Л. Кравчук підписав цей документ із застереженням про те, що Україна може вийти з угоди наприкінці 1994 р.), про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД, **Декларацію про дотримання принципів співробітництва**, **Угоду про правові гарантії військовослужбовців, звільнених з військової служби**, **Угоду про Сили спільного призначення** (Україна не підписала), **Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження**, рішення про раду міністрів оборони СНД (Україна не підписала), **Протокол про реформування і статут збройних сил колишнього СРСР** (у документі не йшлося про Чорноморський флот), а також протокол про військово-морську символіку (Україна не підписала).

Отже, обережну позицію щодо набуття членства в СНД зайняли Україна і Грузія. Україна, будучи засновницею Співдружності, не приєдналася до Статуту СНД та інших глобальних угод в межах об'єднання, а **Грузія**, що приєдналася до СНД у 1993 р., не підписала більшості спільних документів, а **22 січня 2010 р. в наслідок війни з Росією вийшла з СНД**. Таким чином, рішення, прийняті країнами на перших самітах, створили фундамент для функціонування об'єднання й відіграли визначальну роль у його подальшому розвитку. Фактично на перших самітах країн СНД було вироблено принципи мирного політичного та економічного розмежування новоутворених країн на просторі СРСР, закладено засади розвитку цього регіонального союзу та окреслено параметри майбутніх субрегіональних об'єднань у межах Співдружності.

Дезінтеграційні й децентрові процеси в СНД дедалі більше даються взнаки, підтвердженням цього є: військові дії Росії проти України 2014 р. і Грузії 2008 р., анексія Росією території України – Кримського півострова, торговельні війни, некоординована й не контрольована зовнішньополітична і зовнішньоекономічна діяльність країн. Гальмівним чинником слід вважати і те, що й дотепер не вироблено концепції існування Співдружності, не знайдено важелів для її зміцнення. Доволі різногаговими є можливості учасників, різнопланові тенденції, багатовекторність зовнішньої політики, пошук стратегічних партнерів поза межами СНД, – все це не сприяло переходу відносин на вищий щабель взаємодії. Про слабкість мотивації функціонування СНД свідчить позиція Туркменістану, країн ГУАМ, а також порушення договорів та угод в межах СНД.

Серед питань, що є актуальними для СНД й нині, переважають гуманітарні, оскільки протягом 70-ти років радянська влада "перемішувала" населення, створюючи нового громадянина – радянську людину. Питання захисту населення країн СНД періодично обговорюється Консультаційною радою керівників консульських служб МЗС держав-учасниць, в основу роботи якої покладено положення **Мінської конвенції про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах від 1993 р.**, оскільки цей документ є важливим інструментом забезпечення прав та інтересів громадян країн СНД.

Українська сторона неодноразово наголошувала на необхідності врегулювання диспропорції в процедурах реєстрації громадян України на території Російської Федерації і Республіки Білорусь та громадян Російської Федерації і Республіки Білорусь на території України. Так само, з 1 січня 2005 р. мав бути запроваджений новий порядок перетину кордону з Російською Федерацією та Республікою Молдова, передбачений для Молдови Угодою про безвізові поїздки громадян, підписаною 18 травня 2001 р. Водночас для мешканців прикордонних районів мав зберігатися чинний порядок перетину кордону, що закріплено відповідною двосторонньою угодою з Республікою Молдова. Угоду з Російською Федерацією

на схожих умовах планувалося підписати до кінця 2004 р. Російська сторона змінила наміри у зв'язку з результатом президентських виборів в Україні.

У процесі роботи Консультативної ради особливу увагу було приділено питанням врегулювання диспропорції в процедурах реєстрації громадян України на території Росії і Республіки Білорусь та громадян Росії і Республіки Білорусь на території України, співробітництва у боротьбі з нелегальною міграцією. У цьому зв'язку українська сторона наполягала на необхідності укладання угод про реадмісію на двосторонній основі з метою створення на території країн СНД єдиного реадмісійного простору.

Слід зауважити, що лише деякі угоди в межах СНД – понад 10 – було визнано всіма державами, більшість документів підписано вибірково, із застереженнями або з винятками. Диференційне ставлення країн до СНД, боротьба за лідерство призвели до виокремлення в його межах двох центрів – російського та українського. Навколо Росії згурпувалися Білорусь, Казахстан, Киргизстан та Узбекистан. Ці країни крім Узбекистану домовилися про утворення Митного союзу (1995 р.), який пізніше переріс у Євразійську економічну спільноту (2002 р.). Туркменістан дотримувався виважено-відокремленої позиції і врешті закріпив нейтральний статус. Азербайджан і Молдова більшість рішень ігнорували: парламенти цих країн не ратифікували Угоду про утворення СНД. До кола країн, які намагалися вивільнитися з-під російського тиску, тяжіли поза Україною Азербайджан, Грузія, Молдова, до яких пізніше приєднався Узбекистан, створивши субрегіональне об'єднання ГУУАМ.

Позиція України залишалася незмінною: вона послідовно виступала противником утворення наддержавних виконавчих структур СНД: спільної військової організації, очолюваної Росією; об'єднаних прикордонних військ, які мають захищати кордони усієї Співдружності; ідеї розгортання діяльності парламентської асамблеї країн-учасниць СНД; підписання Статуту СНД.

Деяко схожої позиції на перших етапах становлення Співдружності дотримувалися Білорусь і Туркменістан. Білорусь категорично ухилялася від формування військово-політичного союзу СНД доти, доки новий президент країни О. Лукашенко не прийняв позитивного рішення щодо участі країни у згаданих структурах.

У двосторонніх відносинах країн СНД досі не вирішені проблемні питання геополітичної пострадянської спадщини: проблеми територіальної цілісності і суверенітету, питання встановлення державного кордону, ядерних гарантій¹⁷, розподілу радянської власності тощо.

¹⁷ Сучасна концепція міжнародного життя інтерпретує відмову від ядерної зброї наступним чином: ні – втраченим боєприпасам, ні – новим боєприпасам, ні – ядерним державам. Поза тим, вона вимагає суворіших правил щодо міжнародного контролю з ядерними матеріалами.

Ядерне роззброєння стало важливою сторінкою в історії становлення Української держави як процес подолання стереотипів минувшини, як новий крок до демократизації та оновлення суспільства. Слід зауважити, що тиск на Україну щодо ядерної зброї здійснювався також через структури СНД. На самітах СНД було прийнято рішення передати стратегічну ядерну зброю Російській Федерації як повноважній спадкоємиці СРСР. Одним із перших документів у цій площині стала **Угода про спільні заходи країн СНД щодо ядерної зброї**, укладена в Алма-Аті на другому саміті СНД 21 грудня 1991 р. Сутність документа, який підписали глави ядерних держав С. Шушкевич (Білорусь), Н. Назарбаєв (Казахстан), Б. Єльцин (РФ), Л. Кравчук (Україна), полягала в тому, що: рішення про необхідність застосування ядерної зброї (ст. 4) прийматиме Президент Росії за узгодженням з главами держав-учасниць Угоди; до 01 липня 1992 р. Республіка Білорусь, Республіка Казахстан і Україна мають забезпечити **вивезення тактичної ядерної зброї на центральні передзаводські бази Росії** для її розукомплектування під спільним контролем (ст. 6); Білорусь і Україна приєднуються до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., як неядерні держави й укладуть із Міжнародним Агентством ядерної енергії (МАГАТЕ) угоду про відповідні гарантії (ст. 5). Держави дотримуватимуться в ядерній політиці позиції (трех "ні") – не передавати, не виробляти і не зберігати ядерної зброї. На третьому саміті СНД 30 грудня 1991 р. (Мінськ) всі країни СНД підписали **Угоду між державами СНД про стратегічні ядерні сили**. У ст. 4 документа йшлося про те, що до повної ліквідації ядерної зброї рішення про необхідність її застосування приймає Президент Росії за узгодженням з главами Республіки Білорусь, Казахстану і України, після консультацій з главами інших держав Співдружності. При цьому зазначалося, що Україна братиме участь в угоді про стратегічні сили лише до вивезення ядерної зброї за межі її території.

Наступним кроком у цьому питанні стала домовленість із країнами СНД про те, що до повного знищення ядерна зброя, яка розташована на території України, перебуватиме під контролем об'єданого командування Стратегічних сил СНД з метою її невикористання і розукомплектування до кінця 1994 р., зокрема, тактичної зброї – до 1 липня 1992 р. Процес ліквідації ядерної зброї, розташованої на території Республіки Білорусь і України, мав здійснюватися за участі Білорусі, України та РФ під спільним контролем держав Співдружності.

На черговому саміті 6 липня 1992 р. (Москва) країни СНД підписали **Рішення про участь держав-учасниць Співдружності у Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї**, в якому зазначено: Держави-учасниці Співдружності, як держави правонаступниці СРСР, підтримують Російську Федерацію у тому, щоби вона продовжила участь колишнього СРСР в Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї як держава, що володіє ядерною зброєю. Країни також за-

явили про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держави, що не мають ядерної зброї, і вживатимуть необхідних заходів відповідно до їх конституційної практики. Документ підписано всіма президентами країн СНД, крім глави Азербайджану.

Україна до 31 травня 1996 р. передала Росії і тактичну, і стратегічну ядерну зброю (більш як три тисячі одиниць боєприпасів)¹⁸ і оголосила про свій неядерний статус.

Економічна взаємодія країн СНД була тим фундаментом, на якому трималася структура Співдружності. Торговельно-економічний оборот України з країнами СНД стабільно перевищував 60% усього його обсягу. Країни СНД, насамперед Росія і Туркменістан, є основними постачальниками Україні газу й нафти: з Росії надходило у середньому 55 % газу і понад 80 % нафти, а з Туркменістану – 30 % газу. Крім енергоносіїв українська економіка залежить від ввезення з країн СНД кольорових металів, автомобілів, верстатів, інструментів, хімічних волокон, бавовни, лісоматеріалів, устаткування для різних галузей промисловості тощо. Україна є постійним постачальником кам'яного вугілля країнам Співдружності, до яких надходить 80 % українського експорту вугілля, сільськогосподарської продукції.

Країни СНД об'єднує й довготривала структурна політика, запроваджена ще за часів СРСР. Ці країни були пов'язані з галузями важкої промисловості, ВПК, сільськогосподарським виробництвом. ВПК України за своєю потужністю посідає друге місце в СНД після Росії. За обсягами продажу зброї Україна входила до першої десятки світових лідерів. У військовому виробництві в Україні було зайнято понад 1 млн осіб, 330 великих і середніх підприємств ВПК України випускали 38 % промислової продукції військового призначення для СРСР, зокрема, компоненти стратегічної зброї. Продукція українського машинобудування надходила до Середньої Азії, Закавказзя, Росії та ін. В українському експорті переважала сировинна продукція: залізна й марганцеві руди, прокат чорних металів тощо. Агропромисловий комплекс України експортував м'ясо, яйця, цукор, олію, технічні масла, картоплю, овочі, сировину для харчової та переробної промисловості.

У торгівлі з країнами СНД відбулися принципові зміни. Обсяг зовнішньої торгівлі зростав до 2011 р.: у 2004 р. – 23,4 млрд дол. (сальдо від'ємне – 6,3 млрд дол.), 2008 р. – 57,4 млрд дол. (сальдо від'ємне – 9,76 млрд дол.)¹⁹. У 2011 р. **питома вага країн СНД у зовнішній торгівлі України зростає до понад 40%**. У СНД було експортовано понад 36% усіх вироблених товарів, з країн СНД імпор-

¹⁸ Л. М. Кравчук згадував, що на території України були розташовані 365 шахт для ядерних ракет, вартістю кожна 2 млрд дол.

¹⁹ У 2009 р. – 33 млрд дол., сальдо від'ємне – 6,2 млрд дол.

товано понад 44% всіх ввезених товарів. При цьому товарообіг між Україною і РФ досяг 56 млрд. дол., а товарообіг між Україною і Білоруссю досяг рекордних показників – 6,2 млрд. дол. (у 2010 р. – близько 4,5 млрд. дол.). Нагадаємо, що ВВП України в січні – липні 2013 р. скоротився на 1,3% порівняно з 2012 р. Особливо криза відбилася на промвиробництві, яке скоротилося на 5,3%.

Інституційні структури СНД. Система керування СНД включає: головні органи – Раду глав держав і Раду глав урядів, що виконують функції координаторів політичної і законодавчої взаємодії. Допоміжні органи – Раду міністрів закордонних справ, Економічну раду і Економічний суд, на які покладено розв'язання політичних і економічних проблем. Військовою складовою СНД є Організація Договору про колективну безпеку, а також об'єднані прикордонні війська, що мають захищати кордони СНД тощо. Рішення Ради глав держав і Ради глав урядів приймаються за загальною згодою – консенсусом.

Правовою основою міждержавних відносин у межах Співдружності є дво- і багатосторонні угоди в різних галузях. Головування в органах СНД здійснюється відповідно до рішення Ради глав держав від 2 квітня 1999 р. почергово кожною державою-учасницею в особі її представника на основі принципу ротації на термін не більше одного року (за алфавітним порядком). Попередній і наступний керівники є його співголовами. Такий порядок має відповідати міжнародній практиці. Однак, упродовж усіх років існування СНД вищі органи Співдружності очолювали російські президенти. Черговим рішенням Ради глав держав СНД від 25 січня 2000 р. головою знову було затверджено Президента Російської Федерації. Представники Росії головували також в інших статутних органах Співдружності. Така практика суперечить домовленостям щодо головування. 29 січня 2003 р. Головою Ради глав держав СНД перед президентськими виборами ненадовго було затверджено Президента України Л. Кучму, а 2004 р. – знову В. Путіна. За формою спілкування керівників держав-учасниць переважають саміти, тобто формальні і неформальні зустрічі лідерів країн.

Економічний суд (ЕС) СНД утворено відповідно до ст. 5 Угоди Ради глав держав про заходи щодо забезпечення поліпшення розрахунків між господарськими організаціями країн-учасниць від 15 травня 1992 р. (Україна не входить до учасників Суду). Економічна рада – це колегіальний орган, що складається із заступників глав урядів і організовує свою роботу відповідно до рішення Ради глав держав-учасниць **"Про Положення про Економічну раду СНД"** від 25 січня 2000 р.

Рада міністрів закордонних справ СНД (СМИД СНГ, робоча мова СНД – російська) створена рішенням Ради глав держав від 24 вересня 1993 р. для координації зовнішньополітичної діяльності. Для піднесення ролі РМЗС 2 квітня 1999 р. було прийнято нову редакцію Положення про РМЗС, де останню визна-

чено як основний виконавчий орган, що забезпечує співробітництво у зовнішньополітичній діяльності держав-учасниць з питань, що становлять взаємний інтерес. Головою Ради міністрів закордонних справ деякий час були міністри закордонних справ України А. Зленко і К. Грищенко.

Держави СНД співробітничать у військовій сфері, якою у межах СНД керує Рада міністрів оборони (РМО), утворена в лютому 1992 р. Молдова, Туркменістан та Україна беруть участь у засіданнях як спостерігачі. Раду командувачів Прикордонних військ (СКПВ) утворено 6 липня 1992 р. 2 квітня 1999 р. Рада глав держав СНД прийняла рішення реорганізувати Виконавчий секретаріат, апарат Міждержавного економічного комітету Економічної ради, робочі апарати деяких міждержавних і міжурядових галузевих органів (дев'ять) у єдиний постійно діючий виконавчий, адміністративний і координаційний орган – Виконавчий комітет СНД.

Міжпарламентську асамблею держав-учасниць (МПА) було утворено 27 березня 1992 р. на основі Алматинської угоди, підписаної главами парламентів Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизії, Росії, Таджикистану та Узбекистану. Асамблея була заснована як консультативний інститут для обговорення питань і розгляду проектів документів. У 1993–1995 рр. членами МПА стали парламенти Азербайджанської Республіки, Грузії, Республіки Молдова. **1999 р. до Алматинської угоди приєдналася Україна. Одним із найважливіших завдань МПА є миротворча діяльність,** яка передбачає миротворчі акції в конфліктних регіонах Співдружності і розробку правових основ для послідовного здійснення цієї діяльності. У попередні роки Асамблея намагалася сприяти Раді глав держав, а також ООН і ОБСЄ у розв'язанні регіональних конфліктів, зміцненні миру в Нагірному Карабаху; Придністров'ї, Абхазії, а також у Таджикистані – на зовнішніх кордонах Співдружності з Афганістаном. Рада МПА утворила комісії МПА з урегулювання конфліктів у зазначених регіонах. Робота комісій принесла істотні результати, найважливішим з яких стало підписання у травні 1994 р. Бішкекського протоколу – єдиного політичного документа, що забезпечує припинення вогню в Нагірному Карабаху. У жовтні 1999 р. і січні 2000 р. група депутатів парламентів – членів МПА працювала в районі Північного Кавказу РФ (Чечня, Інгушетія, Дагестан) з метою отримати інформацію про перебіг антитерористичної операції федеральних сил Росії в Чечні та про становище тимчасово переміщених осіб на території Інгушетії. Підсумки роботи депутатської групи доведено до відома депутатів Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ПА ОБСЄ) та Європарламенту. Одним з важливих напрямів діяльності МПА є встановлення і розвиток контактів з іншими міжнародними парламентськими організаціями, взаємини з якими будуються на договірній основі.

МПА СНД (м. Санкт-Петербург, 24 листопада 2001 р.) затвердила Конвенцію "Про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах СНД". Уперше в міжнародному документі стандартизовано статус міжнародних спостерігачів. Конвенція передбачала також створення міждержавної виборчої ради, на яку покладено сприяння у підготовці і проведенні спостереження за виборами. Нагадаємо, що конвенція є міжнародно-правовим документом обов'язкового характеру (її підтримали всі учасники МПА, крім Туркменістану та Узбекистану, які не входять в Асамблею). У засіданнях МПА беруть участь також представники міжнародних організацій, таких як ОБСЄ, Північна Рада, ПАРЄ, Європейський банк реконструкції і розвитку та ін. У межах МПА проводяться засідання Кавказької четвірки (РФ, Азербайджан, Вірменія, Грузія).

Отже, у грудні 1991 – січні 1992 рр. в Мінську і Москві на найвищому рівні підписано угоди і протоколи, що визначили принципи і характер нових взаємин між республіками і які покликані були координувати зусилля в економічній сфері, оборонній галузі та військовому будівництві, в дослідженні космічного простору і захисту навколишнього середовища, у розв'язанні багатьох гуманітарних проблем. Протягом 1992 р., прийнято установчі документи СНД, які заклали правовий фундамент. Найважливіший із документів – Статут СНД, прийнятий Радою глав держав 22 січня 1993 р. в Мінську. **Україна не підписала Статут СНД**, вбачаючи в ньому загрози для самостійного розвитку держави, а також положення, що суперечать законодавству України.

З метою формування і розвитку загального економічного простору і поглиблення всебічних і взаємовигідних економічних відносин 24 вересня 1993 р. глави дев'ятох держав уклали Договір про створення Економічної ради. Україна приєдналася до Економічної ради як асоційований партнер 15 квітня 1994 р. На розвиток інтеграційного процесу на найближчу перспективу було розроблено конкретні заходи з поглиблення співробітництва в шести основних сферах: економічній, військовій, з питань миротворчості, прикордонних питань, у гуманітарній і соціальній галузях, координації зовнішньополітичної діяльності.

Договірно-правова основа СНД. Діяльність Співдружності опосередковано характеризують кількісні дані прийнятих документів. Тільки за перші п'ять років (грудень 1991 – грудень 1995 рр.) відбулося 17 засідань Ради глав держав, під час яких було розглянуто близько 600 документів: з них 261 документ, тобто більшість, з економічних та соціальних питань, 155 з військово-політичних, 178 з організаційно-правових. Із зазначених документів Україна підписала 442, у т.ч. більш як 60 із застереженнями. Не підписано 152 документи: 74 – військово-політичного характеру (створення сил та органів колективної безпеки, миротворчих формувань, з прикордонних проблем), 22 – економічного і соціального, 56 –

організаційно-правового характеру. Всього ж з понад півтори тисячі документів учасниками СНД ратифіковано менше двох десятків.

Водночас спостерігався постійний рух цього об'єднання до наддержавної структури. Це виявилось у створенні системи колективної безпеки СНД (Договір про колективну безпеку – колишній Ташкентський договір про створення збройних сил СНД, створення відповідних військових керівних органів, прикордонних військ), намаганні координувати зовнішньополітичну діяльність країн Співдружності тощо. Інтересам України така система не відповідає, оскільки участь у ній може призвести до відсторонення України від європейського процесу або втягування її у воєнні дії.

Україна розглядає СНД як міжнародний переговорний механізм і вважає функціонування його економічно доцільним. Вона не є учасницею Договору про колективну безпеку СНД від 15 травня 1992 р. і утримується від будь-яких спроб залучення її до військових союзів у межах СНД. Україна виступала проти надання Співдружності статусу суб'єкта міжнародного права. Доцільність обережного ставлення України до деяких кроків Російської Федерації у межах СНД підтвердив Указ Президента Росії від 14 вересня 1995 р. про згаданий "Стратегічний курс Росії з державами-учасницями СНД". З огляду на небезпеку для України реалізації названого документа вона залишила за собою право виходу з СНД, що передбачено застереженнями Верховної Ради України від 20 грудня 1991 р. У межах СНД в галузі правової допомоги країни-учасниці уклали **Конвенцію про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах** від 22 січня 1993 р. Такі конвенції покладені в основу відносин у юридичній сфері між країнами Євросоюзу. Після 1991 р. Україна уклала договори про правову допомогу з Естонією, Латвією, Грузією, Монголією, Узбекистаном, США, Республікою Кіпр, Молдовою, Польщею, Литвою, Азербайджаном, Російською Федерацією, Білоруссю, Киргизією, Туркменістаном. Типовий договір про правову допомогу має відповідати загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права і стандартам ООН, забезпечувати захист прав громадян, відповідати принципам і нормам українського законодавства, зокрема. Закону України "Про міжнародні договори України" від 22 грудня 1993 р. та ін. Останнім часом між Україною та деякими державами СНД укладено міжурядові угоди про взаємне визнання прав та регулювання відносин власності на території одна одної.

У політиці України особлива увага приділяється співробітництву з країнами СНД. Державні інтереси у цьому просторі зумовлені необхідністю доступу до ресурсів та ринків збуту, наявністю української діаспори: в країнах СНД проживає 6,7 млн українців. Захист українців закордонною значною мірою зумовлений кризовими протистояннями простору СНД (Придністров'я, Нагірний

Карабах, ситуація навколо Абхазії і Південної Осетії тощо). Конфліктні ситуації спричинюють негативні наслідки, що впливають на ситуацію в СНД загалом.

Серед країн СНД, зокрема азіатського простору, були наміри розгорнути інтеграцію у своєму регіоні. Так, Казахстан, Киргиз-стан, Узбекистан на саміті 1997 р. (Чолпан-Ата) дійшли висновку про непотрібність дублювати одне одного, розвивати паралельні виробництва і створили **Центральноазіатське економічне співтовариство**. Внаслідок прийнятих рішень Киргизстан мав забезпечувати країни-учасниці електроенергією, Казахстан – нафтою й нафтопродуктами, Узбекистан – природним газом. Тісна економічна співпраця між цими країнами мала сприяти врегулюванню проблеми оплати питної води, що постачається з Киргизії в усі азіатські країни СНД.

Однієї з перешкод, через яку низку угод і рішень в межах СНД не реалізовано, є імперська політика Росії щодо країн СНД, а також неузгодженість законодавств та відсутність парламентської підтримки. Для врегулювання цієї проблеми законодавчі органи Співдружності запропонували прийняти 59 модельних законів, які охоплюють усі основні сфери суспільного життя і покликані створити єдині умови для всіх країн-учасниць. Отже, практично всі країни-учасниці критикують СНД, але тільки Грузія вийшла з цього формування. З огляду на загарбницьку політику Росії Україна також розглядає питання про припинення членства у Співдружності.

1.7.2 Проекти в межах СНД

Євразійська економічна спільнота (ЄврАзЕС). На порядку денному розвитку системоутворювальних інституцій у рамках СНД постало питання про розбудову на засадах Митного союзу держав 1995 р. ЄврАзЕС та надання цій організації інституціонального характеру. Повертаючись до джерел формування ЄврАзЕС зазначимо, що учасники Угоди про Митний союз – Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизія і Таджикистан у 1996 р. уклали Договір про поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах, у якому за мету визначили створення спільноти інтегрованих держав через поетапне поглиблення інтеграції в економіці, науці, освіті, культурі, соціальній сфері за дотримання суверенітету сторін. Передбачалося також узгодження зовнішньополітичного курсу і спільного захисту кордонів.

26 лютого 1999 р. названі країни підписали **Договір про Митний союз і Єдиний економічний простір**, у якому без конкретизації термінів визначили етапи інтеграції. На першому етапі передбачалося забезпечити реалізацію в повному обсязі режиму вільної торгівлі, зокрема незастосування тарифних і кількісних обмежень у взаємній торгівлі, уведення єдиної системи справляння непрямих податків, усунення адміністративних, фіскальних та інших перешкод,

що утруднюють вільне пересування товарів. Другий етап включав би створення митного союзу, що передбачає єдину митну територію, загальний митний тариф, скасування митного контролю на внутрішніх межах, уніфікацію механізмів регулювання економіки й торгівлі; а на третьому етапі планувалося сформувати єдиний економічний простір. Для цього передбачалося проведення загальної економічної політики і формування спільного ринку послуг, праці й капіталу, уніфікацію національних законодавств, проведення погодженої соціальної і науково-технологічної політики.

31 травня 2001 р. в Мінську керівники Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії й Таджикистану оголосили про початок практичної діяльності нової міжнародної організації – **Євразійської економічної спільноти**. У процесі становлення ЄврАзЕС виявились його лідери, своєрідний центр – Росія і Казахстан, навколо якого об'єднуються інші країни. Це зумовлено як економічними, так і політичними причинами. ЄврАзЕС за планами створювачів поступово мав набути рис конституційного утворення на зразок Євросоюзу. Нагадаємо при цьому, що рішення в ЄврАзЕС приймаються за більшістю голосів, при цьому **Росія має 40% голосів, Казахстан і Білорусь – по 22,5%, а Киргизія і Таджикистан – по 7,5%**. Росія, Білорусь і Казахстан узгодили 65% товарного асортименту, а Киргизія і Таджикистан лише 10%. Росія й Казахстан наполягають на тому, щоб ЄврАзЕС перетворилася на субрегіональну наддержавну міжнародну організацію. Про це свідчить розробка правового механізму його функціонування, зокрема Договору про основи законодавства ЄврАзЕС та Положення про правові акти Міжпарламентської асамблеї (МПА) ЄврАзЕС. На всі країни ЄврАзЕС було поширено російську систему ліцензування імпорту та експорту товарів, що фактично стало першим кроком до об'єднання ЄврАзЕС та організації Єдиного економічного простору.

Недоліками ЄврАзЕС є неузгодження фінансової політики, немає єдиної транзитної політики, не узгоджена політика щодо вступу в СОТ. ЄврАзЕС фактично дублює СНД, усі країни є конкурентами на третіх ринках, оскільки виробляють подібну продукцію з однаковими технічними характеристиками тощо.

Концепція створення **Єдиного економічного простору (ЄЕП)** виникла в результаті гальмування об'єднавчих процесів у СНД. За стрижневу складову було взято схему, апробовану Європейським Союзом, – сконцентрувати зусилля навколо провідних розвинутих країн регіону, якими є Росія, Білорусь, Казахстан і Україна, тобто ядра об'єднання, а пізніше до нього долучаться інші – слабкіші ланки. Ця концепція збігається з ідеєю різношвидкісної європейської інтеграції. Для реалізації проекту було утворено Групу високого рівня (ГВР), що складається з віце-прем'єрів урядів, міністрів ключових міністерств та їхніх заступників. На переконання російських керівників кінцевим етапом економічного співро-

бітництва буде введення на території ЄЕП єдиної валюти – російського рубля. Перший крок до створення ЄЕП було зроблено: 20 квітня 2004 р. Верховна Рада України синхронно з Федеральними зборами Російської Федерації ратифікували Угоду про створення ЄЕП у пакеті з іншими стратегічними угодами з Росією, у тому числі про встановлення сухопутного українсько-російського кордону.

Слід зазначити, що в економічній площині російський бізнес опановує простір СНД, де й економічне середовище знайоме, і підприємства коштують не більше чверті своєї справжньої ціни, що пов'язано з тотальною недооцінкою компаній країн СНД, а також зі значною корупцією. Особливо активно великі російські корпорації виявляють себе в Україні: Русал володіє Миколаївським глиноземним заводом, АвтоВАЗ контролює Запорізький алюмінієвий комбінат і Луцький автозавод. Відома ситуація з нафтопереробними комбінатами, які переважно є російською власністю, тощо. У Казахстані російський капітал представлено Газпромом, Роснефтью, РАТ ЄЕС Росії та іншими компаніями. Казахстан заінтересований у щільній інтеграції з огляду на міцний взаємозв'язок з ринком Співдружності: 70% експортованих казахських товарів потрапляє до країн СНД.

Для України є вигідним безмитний режим з учасниками ЄЕП, особливо з Росією, хоча остання захищає свої квоти і вилучення. Українська держава погодилася на утворення в рамках ЄЕП вільної економічної зони. Росія ж, у свою чергу, наполягає на утворенні митного союзу. У такій ситуації запроваджує різноманітні торговельні війни – обмежує постачання українських труб, арматури, оцинкованого прокату, крохмалю й цукру, періодично підвищує ціни на енергоносії. Україна у відповідь квотує імпорт російських автомобілів, цементу, добрив тощо. Білорусь досить тісно співробітничала з Росією, але неринкова економіка республіки, безперечно, створює перешкоди для успішної реалізації проекту ЄЕП. Отже, механізм ЄЕП міг би бути вигідним для всіх чотирьох держав за умови паритетності їхньої участі в цьому формуванні.

Водночас Україна досить активно співпрацювала у форматі ЄЕП за формулою "3+1", а за окремими угодами, що мають для української економіки особливий інтерес, робота відбувалася у форматі "чотирьох". Українська сторона погодилася на пакет із 20 різних угод ЄЕП. Зокрема, це спрощення пересування, уніфікація певних норм щодо економічного співробітництва з учасниками простору тощо. Таким чином, Україна обрала один варіант співробітництва – створення зони вільної торгівлі, що не перешкоджає її участі в СОТ і співпраці з Європейським Союзом.

Відроджений **Митний союз** (започаткований з 1995 р., МС) з трьох держав – Росії, Казахстану й Білорусі – розпочав діяльність наприкінці 2011 р. Країни відмінили більшість внутрішніх мит, користуються зниженою ціною на російську енергетичну сировину. Водночас усі **преференції і вигоди від утвореного мит-**

ного простору одержує Російська Федерація, яка має у разі прийняття рішень переважну більшість голосів – 57% (Казахстан і Білорусь – по 21,5%). З 1 січня 2011 р. був запущений механізм Митного союзу для третіх країн. Було введено обмеження на торгівлю з Україною та іншими країнами (російська "сирна війна", "солодка війна" тощо, – заборона ввезення в Росію українських продуктів і товарів). Що стосується білоруської "війни" з українським сиром, у відповідь на яку Україна запровадила "молочно-ковбасне протистояння", то вона закінчилася певним компромісом. Вжиті Україною заходи змусили білоруську сторону узгодити це складне питання і зняти свої обмеження. Після двосторонніх переговорів у березні 2012 р. Білорусь і Україна порозумілися щодо обмежень і скасували санкції до продуктів харчування.

Фахівці пропонують також сценарій Зони вільної торгівлі не з МС, а з учасниками СНД, що є відроджуваним варіантом ситуації 1993 р., коли всі 12 країн СНД підписали Договір про економічну інтеграцію, першою сходинкою якої передбачалося утворення зони вільної торгівлі. **Саме російський парламент заблокував прийняття цього договору.** Він не ратифікував документ, пояснивши це невиконанням його для самої Росії. Однак, в ситуації, що склалася, привертає увагу інше. Якщо врахувати налаштованість Білорусі, Казахстану, Росії, а також Узбекистану на злиття двох наддержавних безпекових утворень – Євразійської економічної спільноти і Організації Договору про колективну безпеку в єдине міжнародне об'єднання, де знову ж таки превалюватимуть російські рішення, можна зрозуміти обережну позицію України.

Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ). За ініціативою Росії Ташкентський договір був підписаний у Ташкенті 15 травня 1992 р. Вірменією, Казахстаном, Киргизією, Росією, Таджикистаном та Узбекистаном. Пізніше до Договору приєдналися Азербайджан (24 вересня 1993 р.), Грузія (9 грудня 1993 р.), Білорусь (31 грудня 1993 р.). Молдова, Туркменістан та Україна не брали участі в Договорі. Договір набув чинності 20 квітня 1994 р., зареєстрований у Секретаріаті ООН 1 листопада 1995 р. У статутних документах записано, що Договір має відкритий характер, не спрямований на створення військового блоку. Агресія проти одного з учасників Договору розцінюється як агресія проти всіх учасників: у такому разі всі учасники надають жертві військову допомогу. **Це положення фактично збігається з положенням Північноатлантичного Договору НАТО.** Координація і забезпечення Договору покладена на Раду колективної безпеки. Наголосимо, що РФ і НАТО розширили співпрацю, створивши Раду Росія – НАТО за форматом "19+1", а також домовилися про співробітництво в регіоні СНД. 2 квітня 1999 р. учасники Ташкентського договору продовжили термін його дії на п'ять років і ухвалили положення про подальшу автоматичну його пролонгацію на такий само термін.

За час дії Договору прийнято такі документи: Концепцію колективної безпеки (ККБ), Декларацію країн-учасниць ДКБ, Основні напрями поглиблення військового співробітництва, Меморандум про підвищення ефективності Договору та його адаптації до сучасної геополітичної ситуації, Угоду "Про статус формування сил і заходів системи колективної безпеки", відповідно до якої учасники Договору можуть направити на територію інших учасників ДКБ на їхнє прохання свої військові формування, та ін. Азербайджан, Грузія і Узбекистан не погодилися з такими рішеннями і вийшли з ДКБ.

Механізм Договору було введено в дію у 1996 р. і в 1998–2000 рр. шляхом надання необхідної політичної і військово-технічної допомоги, насамперед Киргизії і Таджикистану. 14 травня 2002 р. ДКБ було перетворено на Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Таким чином у результаті змін параметрів ДКБ РФ і НАТО (США) перебрали на себе відповідальність за безпеку в цьому регіоні, в тому числі і в боротьбі з тероризмом. Водночас **в межах ОДКБ у червні 2010 р. створено Колективні сили оперативного реагування (КСОР), про призначення яких генеральний секретар ОДКБ заявив, що це буде п'ятистороннє угруповання для великої війни...**²⁰. Враховуючи досвід європейських сил колективної оборони (КФОР), можна передбачити, що КСОР готуватиметься до оперативної мобільності, швидкого розгортання збройних сил, готовності здійснювати оборонні і наступальні операції.

Шанхайська організація співробітництва (ШОС). Активно розвиваються процеси, покликані посилити співпрацю на азіатському просторі. Набуває конкретних рис інституалізація ШОС. Главами дипломатичних та оборонних відомств Росії, Китаю, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану укладено 26 квітня 2003 р. **Хартію ШОС**, яка має бути статутом створюваної організації. Поза Хартією у Санкт-Петербурзі було підписано два десятки інших документів ШОС. У межах ШОС 7 червня 2002 р. на постійній основі було створено Регіональну антитерористичну структуру.

Країни-учасниці планують поза військовою розвивати й економічну співпрацю. З огляду на великий інтерес до ШОС, що виявляють такі держави Азії, як Індія, Іран, Пакистан, розглядається питання розширення організації. У межах ШОС ведеться робота на рівні керівників прикордонних відомств, міністрів культури та ін. Міністри оборони держав-учасниць ШОС заявили про намагання відкрити антитерористичний фронт від Атлантики до Тихого океану для боротьби з міжнародним тероризмом. Створення такого фронту і розвиток співробітництва посилить позиції Російської Федерації в азіатському регіоні, в тому числі й щодо видобутку та транспортування енергоносіїв, і водночас послабить позиції США та НАТО. Співпраця ОДКБ СНД та ШОС внаслідок підписаних на

²⁰ Про яку війну йдеться, керівник ОДКБ не уточнив.

самітах країн-учасниць (відповідно 14 травня та 7 червня 2002 р.) угод набула нового формату. Нові ознаки змін геополітичної ситуації в регіоні продемонструвало підписання Угоди про співробітництво в питаннях безпеки між ШОС і ОДКБ (2007 р.), в якій підтверджено і закріплено партнерські наміри спільної діяльності цих структур в Євразії.

Зважаючи на те, що учасники ОДКБ і ШОС взяли на себе спільну відповідальність за мир і стабільність в азіатському регіоні СНД (2005 р.), а також на те, що Росія і Китай поглибили стратегічне партнерство і розширили співпрацю (Декларація про стратегічне партнерство і Угода про співробітництво 2005 р.), можна передбачити, що взаємодія ОДКБ і ШОС у майбутньому поглиблюватиметься. Проте в разі суперечностей між РФ та КНР може виникнути ситуація, коли ці дві структури дублюватимуть або навіть заважатимуть одна одній.

Співдружність Росії і Білорусі була проголошена 2 квітня 1996 р. Пізніше переросла у Союз Білорусі і Росії (Договір від 2 квітня 1997 р.), який прийняв Статут (23 травня 1997 р.). Наміри подальшого єднання були підтверджені Декларацією про подальше єднання Росії і Білорусі від 25 грудня 1998 р. 8 грудня 1999 р. обидві держави заявили про утворення Союзної держави і підписали про це Договір. Союзна держава важко долає перепони економічного і політичного єднання. Причинами такого стану, у першу чергу, є нерівновагові характеристики геополітичного, економічного і соціального характеру. Не додають оптимізму обом сторонам і різні погляди на сутність об'єднаної держави, засади її розвитку, політичні устремління, економічні питання. Гальмівним фактором можна вважати і різнопланові економічні моделі розвитку обох держав: в Росії – ліберально-ринкову економічну модель, а в Білорусі – централізовану державну економіку.

Росія є основним партнером Республіки Білорусь і охоплює 60% товарообороту цієї країни.

Пошуком альтернативних енергокомунікацій було обумовлено створення **Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)**. 25 червня 1992 р. Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна підписали у Стамбулі (Туреччина) "Босфорську декларацію" про Чорноморське економічне співробітництво. У подальшому статус спостерігача здобули Польща (1992 р.), Туніс, Ізраїль, Єгипет, Словаччина (1993 р.), Італія, Австрія (1995 р.). ОЧЕС створено з метою налагодження багатостороннього співробітництва країн, що прилягають до Чорноморського басейну, у галузі транспорту, охорони здоров'я, телекомунікацій, науки, техніки, зв'язку, інформації, туризму, економіки, торгівлі, сільського господарства, екології. Вищим органом ОЧЕС є Нарада Міністрів закордонних справ. Керівний орган – Секретаріат ОЧЕС (Стамбул). У системі ОЧЕС діють Рада з міжнарод-

них економічних відносин, Координаційний центр економічних і статистичних даних ОЧЕС, Чорноморський банк торгівлі і розвитку (Салоніки, Греція), Рада міністрів закордонних справ.

16 лютого 1993 р. дев'ять країн: Азербайджан, Албанія, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія, Туреччина, Україна підписали спільну Декларацію Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС), до якої у 1995 р. приєдналася Греція. Метою цієї структури є захист прав людини, незалежності держав-учасниць та зміцнення демократії. Найвищим органом ПАЧЕС є Нарада представників парламентів країн-учасниць. Діють Секретаріат та Бюро ПАЧЕС, робочі комітети з економічних, комерційних, технологічних та екологічних справ, політичних питань, культури, освіти та громадянських справ. В ОЧЕС посилюється орієнтація на залучення до розробки та імплементації програм регіонального співробітництва міжнародних економічних організацій, фінансових інститутів, регіональних європейських структур. 31 травня 1994 р. у Сітонії (Греція) підписано Угоду між країнами ОЧЕС і Європейським Союзом з питань політики в галузі енергетики. У рамках ОЧЕС розроблено програму співпраці у гірничодобувній, вугільній, хімічній, нафтохімічній, електротехнічній та електронній промисловостях, а також у будівництві.

Україна з 1998 р. є учасником Міжнародного центру чорноморських досліджень (Афіни), представники країни увійшли до складу Ради директорів Центру, Робочої групи з науково-технічного співробітництва, Постійного академічного комітету ОЧЕС, працюють у Міжнародному центрі водяних проблем і Міжнародному центрі трансферу технологій ОЧЕС. Одним із характерних прикладів діяльності Центру стало створення в листопаді 2001 р. спільно з НАН України Міжнародного центру дослідження води на базі Інституту колоїдної хімії в Києві, який досліджує проблеми, пов'язані з забезпеченням країн регіону питною водою. Українські представники працюють у різноманітних структурах організації, пропонують і розробляють проекти з 14 напрямів співпраці. У 2002 р. відбулося головування України в ОЧЕС.

У рамках організації розроблено програму співпраці в гірничодобувній, вугільній, хімічній, нафтохімічній, електротехнічній, електронній промисловості та в будівництві. Держави, що входять в ОЧЕС, являють собою величезний потенційний ринок. Учасники працюють над спільними проектами з об'єднання національних енергосистем у єдине Чорноморське кільце; розвитку та інтеграції регіональних транспортних коридорів у загальноєвропейську транспортну систему; прокладення ліній оптико-волоконного зв'язку; розробляють програму захисту навколишнього середовища регіону Чорного моря. Для України є важливим і те, що ОЧЕС реалізує спільні проекти в галузі зв'язку та екології, охорони здоров'я і фармацевтики, торгівлі та економічного розвитку, туризму, розвитку взаємодії

ОЧЕС – Євросоюз. Особливістю ОЧЕС порівняно з іншими субрегіональними угрупованнями є те, що в центрі уваги її діяльності поставлено не торговельне, а виробниче співробітництво. Це знайшло своє вираження в галузевому підході до розв'язання загальних економічних проблем регіону. Серед негативних моментів ОЧЕС є те, що між країнами-учасницями не склалося стійкого поділу праці (а це – необхідна умова розвитку регіонального ринку), тобто в низці галузей країни-учасниці є конкурентами.

У листопаді 2007 р. – квітні 2008 р. Україна головує в ОЧЕС. Результати її роботи обговорювалися 17 квітня 2008 р. в Києві на 18-й зустрічі Ради Міністрів закордонних справ ОЧЕС. Період піврічного головування України в ОЧЕС був насичений подіями, спрямованими як на реалізацію статутних завдань ОЧЕС, так і її сучасних пріоритетів, окреслених Стамбульським ювілейним самітом у червні 2007 р. Цей період можна було б охарактеризувати посиленням рівня регіональної і міжнародної взаємодії в економіці та торгівлі, банківській сфері, енергетиці, транспорті, захисті навколишнього середовища, боротьбі з міжнародною злочинністю, гуманітарній та інших сферах. Зокрема, у рамках Програми головування України в Організації відбулися Перший банківський форум країн – членів ОЧЕС, Перший контейнерний саміт в Одесі, організовані зустрічі керівників низки галузевих відомств.

18 березня 2008 р. в Києві відбулася зустріч Глав митних адміністрацій країн – членів ОЧЕС. Основною темою обговорення була ініціатива української сторони стосовно започаткування механізму обміну попередньою митною статистичною інформацією між країнами – членами Організації. Українську пропозицію було визнано ефективним механізмом співробітництва між митними адміністраціями, а спільна заява Глав митних адміністрацій країн – членів ОЧЕС, а також обговорення широкого спектра питань сприяли уточненню перспектив у напрямі розвитку гармонізованої й уніфікованої митної справи в регіоні ОЧЕС. 9 квітня 2008 р. в Києві відбулася зустріч міністрів енергетики ОЧЕС. Серед питань, що обговорювалися, були стан імплементації регіональної енергетичної стратегії, підготовки масштабних проектів та перспективи розвитку співробітництва у форматі ОЧЕС–ЄС у галузі енергетики. Зокрема, у тексті підсумкової Декларації міністрів енергетики зазначена необхідність поглиблення співробітництва з ЄС та міжнародними організаціями, гармонізації законодавства та інших регулятивних норм у галузі енергетики, а також обміну досвідом і розвитку тренувальних програм.

10 квітня в Одесі міністри транспорту країн ОЧЕС, а також міністри транспорту провідних держав світу та глави міжнародних транспортних організацій обговорили питання щодо реалізації угод, серед яких: Меморандум про сприяння вантажним автоперевезенням у регіоні, Меморандум про побудову

Чорноморської кільцевої автодороги, Меморандум про розвиток морських магістралей та ін.

Особливість українського головування полягала в посиленій увазі гуманітарному виміру співробітництва в рамках ОЧЕС. 2–5 квітня 2008 р. в Києві було проведено Форум вищої освіти та Конгрес ректорів університетів Чорноморського регіону, які мали на меті дати оцінку досягнень у галузі наукових досліджень, імплементації Болонського процесу в країнах Чорноморського регіону, інновацій та нанотехнологій, а також ролі університетів у формуванні політики сталого розвитку та вироблення стратегії гармонізації освітніх систем.

Важливим є й те, що Чорноморське економічне співробітництво своєю діяльністю послідовно доводить свою вагомую роль у зміцненні миру та стабільності в регіоні, реалізуючи рекомендації саміту 2002 р. У цьому зв'язку в Києві в жовтні 2007 р. було проведено Перший київський безпековий форум з регулювання довготривалих конфліктів у регіоні.

Розширення кола співробітництва ОЧЕС з іншими міжнародними організаціями та інституціями є свідченням зростання її авторитету та визнання її ролі у співпраці з реалізації спільних регіональних проектів. Серед них уже згадані масштабні проекти в галузі транспорту, що реалізовуватимуться в рамках концепції створення загальноєвропейської транспортної мережі.

Важливою подією періоду українського головування стало встановлення партнерських стосунків ОЧЕС із Європейським Союзом, що мають широкі перспективи.

1.7.3 Українські ініціативи

Організація за демократію і економічний розвиток – ГУАМ. Ідея створення організації вперше була заявлена на міжнародній конференції, що відбулася під керівництвом ЄС за участі колишніх республік СРСР в 1993 р. (м. Брюссель). Учасники домовилися забезпечити виконання програми ЄС, спрямованої на розвиток транспортного коридору із Західної Європи через Чорне море, Кавказ, Каспійське море в Центральну Азію, яка становила частину більш масштабного проекту відродження Великого шовкового шляху і давала можливість ефективно використовувати сприятливі транспортні умови, географічне положення держав. У 1996 р. була підписана трестороння азербайджансько-грузинсько-українська угода щодо створення Транскавказького транспортного коридору. На саміті у Страсбурзі (Франція) 10 жовтня 1997 р. президенти чотирьох держав (Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова) підписали угоду про створення ГУАМ, в основу якої було закладено ідею співпраці в політичній, військовій та економічній сферах. У спільному комюніке наголошувалося на необхідності розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності і без-

пеки в Європі на основі принципів поваги суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів держав, демократії, верховенства закону і поваги прав людини.

Країни об'єднання до спільних завдань додали участь у миротворчих процесах на території учасниць конфліктів, у тому числі у розв'язанні проблеми збройного сепаратизму; активну співпрацю з НАТО за програмою Партнерство заради миру; створення спільного батальйону з підрозділів збройних сил країн ГУАМ. Таким чином, ГУАМ набула рис міжнародної організації, яка відіграє інтегративну роль у розвитку Каспійсько-Чорноморського регіону. 16 вересня 1998 р. керівники прикордонних служб підписали протокол про співробітництво у сфері охорони кордонів (у боротьбі з тероризмом і незаконним обігом наркотиків), а 1999 р. у Грузії провели спільні військові навчання із захисту нафтового трубопроводу Баку–Супса. Головний напрям співробітництва країни ГУАМ закріпили у спільній декларації в січні 1999 р. (Вашингтон).

24 квітня 1999 р. під час ювілейного вашингтонського саміту держав-учасниць і держав-партнерів НАТО до ГУАМ приєднався Узбекистан. Цій події передувало укладення 19 лютого 1998 р. Договору про дружбу і співробітництво між Україною та Узбекистаном, а також вихід останнього з Договору про колективну безпеку. За підсумками зустрічі представників країн СНД було ухвалено Вашингтонську заяву, в якій визначаються завдання в галузі безпеки, обґрунтовується необхідність розвитку транспортного коридору, проведення регулярних консультацій. Отже, тривалий час лідери держав-учасниць не могли визначитися з пріоритетністю основних завдань об'єднання: або економічне співробітництво (позиція Узбекистану й Молдови), чи розвиток нафтотранспортного коридору (позиція України), або створення систем регіональної безпеки (позиція Грузії). ГУАМ, посилений Узбекистаном, набув аббревіатури ГУУАМ. Узбекистан зайняв вичікувальну позицію, пояснюючи свої сумніви неготовністю до висунутих перед учасниками ГУУАМ завдань та малою активністю самого формування.

Стамбульський саміт ОБСЄ (1999 р.) сприяв унесенню до міжнародних договорів де-факто зафіксованого рішення про виведення російських військ із територій країн ГУАМ, що можна було б розглядати як обнадійливий крок до спадання напруження в територіальних конфліктах. До того ж на саміті було прийнято рішення про реалізацію транскаспійського газопроводу і транспортування каспійської нафти за маршрутом Баку–Джейхан. У разі реалізації такого проекту дещо применшувалося значення європейської програми створення транспортних і енергетичних коридорів Середня Азія–Кавказ–Європа, оскільки ця схема перетворювалась на нову трійку Середня Азія–Туреччина–Європа. У результаті певного дистанціювання, що виникло між партнерами через змі-

щення акцентів щодо нафтопроводів і визначення каспійських запасів нафти, так і не вдалося подолати.

Восени 2000 р. під час саміту Тисячоліття (м. Нью-Йорк) Україна ініціювала процес перетворення ГУАМ на регіональну міжнародну організацію з чітко визначеними цілями та функціями. Це рішення було закріплено в Меморандумі і протоколі про розвиток вільної торгівлі в регіоні, де йшлося також про забезпечення вільного просування капіталів, товарів і людей, спільну участь у реалізації проектів ТРАСЕКА і транспортного коридору Європа–Кавказ–Азія. Безумовним пріоритетом активності Організації визнано ефективне функціонування транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія та розвиток його інфраструктури. Основним призначенням ГУАМ на цьому етапі було зміцнення субрегіональної та регіональної стабільності країн, а не виконання військово-союзницьких обов'язків чи забезпечення дотримання принципу колективної безпеки та оборони. Це найбільше відповідало інтересам країн-учасниць і давало змогу дещо нейтралізувати протидію Росії діяльності ГУАМ.

Певні труднощі щодо узгодження дій учасників об'єднання виникли в результаті реалізації південного маршруту транспортування каспійської нафти в обхід української території. Підписання угоди про будівництво нафтогону Баку – Джейхан зменшило не досить високі шанси України на реалізацію власного проекту Одеса – Броди. Нагадаємо, що Україна розпочала будівництво нафтопроводу й нафтового терміналу, не підписавши рамкових міжнародних угод із країнами – власниками нафти. Паралельно російська дипломатія розгорнула масовану боротьбу за нейтралізацію геоекономічних планів ГУАМ, активізувавши в 1998–1999 рр. південний вектор енергопроектів, у яких були зацікавлені провідні енергетичні компанії. За сприяння спеціалізованої установи ООН ЮНІДО Росія та Іран розпочали розроблення проекту створення транспортного коридору Північ–Південь (Гельсінкі – Москва – Тегеран – Ер-Ріад) під скороченою назвою НОСТРАК, який може розглядатися як доповнення до європейського проекту ТРАСЕКА. Отже, перспективи ГУАМ виявилися залежними від спроможності Росії реалізувати свої альтернативні трубопровідні проекти: Голубий потік, Ямал – Європа, Північний потік та Казахський транспортний коридор (Тенгизьке нафтове родовище в Казахстані – Новоросійський порт).

Перспективами ГУАМ зацікавилися й інші країни – Словаччина, Болгарія, Румунія, які могли б узяти участь у його роботі як спостерігачі. Особливої ваги країнам ГУАМ надають США, вбачаючи в організації противагу російським інтересам у регіоні. Американський уряд частково фінансував організацію: у зв'язку з десятиліттям СНД надав учасникам об'єднання на боротьбу з тероризмом 50 млн дол. Після трагічних подій у США 21 вересня 2001 р. забезпечення

безпеки та охорони трубопроводів від Каспію до чорноморських портів Грузії стало ще актуальнішим. ГУАМ міг би відігравати роль форпосту для боротьби з тероризмом на Великому шовковому шляху і транспортного коридору ТРАСЕКА. На цю організацію можна було б покласти відповідальність за безпеку в регіоні на межі Заходу і Сходу, зокрема за безпеку трубопроводів, що стосується інтересів усього світового співтовариства.

13 червня 2002 р. МЗС Узбекистану "з огляду на нераціональність свого подальшого перебування" заявило про вихід країни з Об'єднання. Свою відмову від участі в ГУАМ Ташкент пояснив відсутністю прогресу в діяльності організації. На демарш узбецької сторони блискавично відреагувало російське зовнішньополітичне відомство, нагадавши Ташкенту про можливе повернення в Договір про колективну безпеку. Партнери Узбекистану по ГУАМ виважено поставилися до рішення про призупинення діяльності: на переконання української сторони, ГУАМ і надалі виконуватиме своє призначення, забезпечуючи транспортні коридори тощо.

Важливою віхою в поєднанні зусиль учасників виявився ялтинський саміт (19–20 липня 2002 р.), де президенти підписали Декларацію про загальні зусилля щодо забезпечення стабільності і безпеки в регіоні, Положення про Раду міністрів закордонних справ, Рішення про статус спостерігача і Заключне комюніке саміту. Крім того, розглядалися такі документи, як Угода про створення зони вільної торгівлі, Тимчасове положення про інформаційний офіс ГУАМ, Угода про співробітництво у сфері боротьби з тероризмом, організованою злочинністю й іншими небезпечними видами злочинів, Протокол про співробітництво в галузі культури на 2002–2005 рр. й Угода про створення Ділової ради ГУАМ. Координатор державного департаменту США з питань допомоги країнам Європи і Азії заявив, що США готові підтримати проекти ГУАМ, зокрема з облаштування кордонів і митниць. Водночас США (як і у випадку з нафтопроводом Баку–Джейхан) зацікавлені в наявності кількох нафтопроводів у цьому регіоні.

Конкретні форми співпраці країн Об'єднання було обговорено під час двосторонніх зустрічей глави українського зовнішньополітичного відомства з Генеральним секретарем ОБСЄ, Генеральним секретарем ОЧЕС і спеціальним представником Ісламської Республіки Іран.

Дисонансом на саміті виявилася позиція посла Росії, на думку якого, майбутня діяльність ГУАМ поза Росією є неможливою і об'єднанню не вдасться реалізувати енергетичні проекти. Росія вбачає в діяльності ГУАМ загрозу своїм національним інтересам і розглядає одним із засобів експансії НАТО разом зі США в каспійсько-чорноморському регіоні. До того ж реалізація планів країн-учасниць, на переконання росіян, зашкодить миротворчій ролі РФ на пострадянському просторі.

Як позитивний момент слід зазначити, що консолідація країн ГУАМ створила передумови для реалізації власних національних інтересів, а також сприяла розвиткові рівноправних відносин з іншими країнами СНД. Генеральний секретар ООН К. Аннан дав високу оцінку об'єднанню як організації, спроможній зробити вагомий внесок в утвердження безпеки і стабільності в регіоні. На його думку, більшість сучасних викликів і погроз не має кордонів, тому співробітництво стає не вибором, а необхідністю. Він підтвердив готовність ООН до подальшого поглиблення взаємодії з ГУАМ у дусі партнерства.

Підбиваючи підсумок, варто зазначити, що активізація співробітництва країн ГУАМ може сприяти розв'язанню проблем, пов'язаних із паливно-енергетичним і транспортним комплексом та суміжними виробництвами держав-учасниць (за маршрутом Баку – Супса – Одеса – Броди – Адамова Застава – Гданськ – Плоцьк). Значні резерви поглиблення економічної співпраці й розвитку інтеграційних процесів криються в окремих секторах промислового виробництва, формуванні транспортних комунікацій, реалізації науково-технічного потенціалу, освоєнні рекреаційних ресурсів, активізації міжнародного туризму тощо. Є певні перспективи щодо реалізації проектів у рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва, в рамках якої створено Фонд розвитку проектів, оскільки Україна, Грузія, Азербайджан і Молдова є також членами ОЧЕС.

Водночас сьгоднішні реалії свідчать, що від співробітництва в рамках ГУАМ Україна не має економічної вигоди. Учасники об'єднання є слабкими економічними партнерами. За даними Міждержавного економічного комітету СНД, у 2000 р. ВВП Азербайджану і Молдови був на рівні середини 1960-х рр., Грузії – кінця 1960-х, Узбекистану – кінця 1980-х рр. Економіка цих держав, за винятком Узбекистану, цілком залежить від допомоги ззовні. Жодна з країн не має впливу в міжнародних фінансових структурах. До того ж Україна не може розраховувати на інвестиції з країн ГУАМ.

У просторі ГУАМ простежуються негативні тенденції, що гальмують його економічний розвиток. Майже кожна країна стикається з внутрішніми конфліктними ситуаціями (Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я тощо). До ГУАМ увійшли держави, які мають проблеми з Росією у військовій сфері: в Україні базується Чорноморський флот РФ, у Молдові – залишки 14-ої російської армії, у Грузії й Азербайджані залишаються російські військові бази тощо. Регіон перебуває в оточенні нових і колишніх ядерних держав. У цьому просторі утворився своєрідний вакуум безпеки, для подолання якого потрібні спільні зусилля країн регіону за підтримки всіх зацікавлених держав і структур міжнародної безпеки.

Отже, одним із важливих напрямів взаємодії країн – учасниць є співробітництво в галузі безпеки. Незважаючи на диференційне ставлення учасників

ГУАМ до спільного вирішення безпекових питань, перші кроки в цьому напрямі вже зроблено. Зокрема, відбулися спільні засідання міністрів оборони в Баку (січень, липень 1999 р.); досягнута домовленість між керівниками Грузії та України призначити національних координаторів із співробітництва у військовій галузі (травень 2003 р.); проведені спільні навчання в рамках програми Партнерство заради миру; реалізовані спільні проекти військово-технічного співробітництва на рівні окремих підприємств.

Специфічними напрямками співробітництва у сфері безпеки слід назвати боротьбу з міжнародним тероризмом та розповсюдженням наркотиків. Зазначимо, що Україна розраховувала на спільні зусилля щодо надання їй допомоги з боку країн ГУАМ у відстоюванні територіальної цілісності. Однак, як показала практика, країни ще не готові до спільних дій у протистоянні агресії і агресору, особливо, коли в якості агресора виступає Росія.

Одним важливим аспектом безпеки є співробітництво з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, що пов'язано передусім з охороною нафтових коридорів, що є фактором підвищеного ризику як першочергові об'єкти терактів.

Важливою формою співпраці та взаємодопомоги є співробітництво з консульських питань відповідно до Конвенції держав – учасниць ГУАМ про взаємне надання допомоги з консульських питань (червень 2001 р.). Робляться спроби розвивати співробітництво і в гуманітарній галузі: створено Форум жінок країн ГУАМ; підписано Угоду про співробітництво в галузі освіти, Протокол про співробітництво між академіями наук країн-учасниць у галузі науки і техніки; створено Раду з туризму тощо.

З метою підвищення дієвості ГУАМ розширено ареал діяльності організації: У 2005 р. оновлено структуру організації, яка стала називатися Організацією за демократію й економічний розвиток – ГУАМ (ОДЕР– ГУАМ). Україна зацікавлена в розвитку співробітництва з її учасниками в різноманітних галузях. Зважаючи на значний вплив у Чорноморсько-Каспійському регіоні зовнішніх чинників та неможливість країнам-учасницям через свою слабкість протистояти їм, очевидно, майбутнє ГУАМ залежатиме від позиції США, ЄС, Росії, Туреччини тощо. Основне ж навантаження у зміцненні ГУАМ має лягти на Україну як найпотужнішу в об'єднанні державу.

Поза відкриттям штаб-квартири ГУАМ у Києві засновано Центр з боротьби з тероризмом і організованою злочинністю, розпочато створення зони вільної торгівлі між учасниками Організації. У рамках ГУАМ успішно реалізується проект Рамкової програми ГУАМ–США з модернізації національних сегментів Міждержавної інформаційно-аналітичної системи (МІАС) ГУАМ, що є необхідним для захисту інформації з реалізації спільних правозахисних операцій на теренах країн-учасниць. Широкі програми започатковані із залучення кра-

їн ГУАМ до енергетичних проектів, міжнародних транспортних коридорів (як ТРАСЕКА), залізничного сполучення (від Баку – до Китаю). Існує вірогідність відродження і реалізації нафтогону Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ. Творчий поштовх з 2009 р. було надано туристичним проектам у країнах ГУАМ, таким як Грузія – Азербайджан, Україна – Молдова тощо. Позитивом у розвитку Організації є й те, що проекти і наміри її учасників активно підтримують країни Центральної і Східної Європи, європейські субрегіональні організації, такі як ЦЄІ і Вишеградська група.

Висновки

У розвитку СНД можна виокремити два періоди. **Перший період** (1991–1993 рр.) – становлення СНД в результаті об'єктивних чинників, що спричинили його появу: наявність єдиного економічного, правового, військово-оборонного простору, загальної монетарної системи, єдиного механізму союзної промисловості, єдиного виробничого циклу, демократичних засад щодо діяльності структур Співдружності тощо. З 1994 р. умовно розпочався **другий період** функціонування СНД. Його характеризує катастрофічний спад виробництва, ліквідація підприємств-гігантів, малих і середніх виробництв, тотальна приватизація, розірвання економічних, політичних та гуманітарних зв'язків, перехід всіх економік країн-учасниць на рейки стихійного ринку.

Неспроможність цивілізованого розлучення призвела до глибоких системних внутрішніх криз країн-учасниць. Намагання Росії відіграти стрижневу роль не привело до успіху через застосування тиску, диктату або прямого (зокрема, військового) втручання у справи пострадянських країн, як це відбулося в Грузії і Україні. Така політика – поділяй і володарюй – зумовила виокремлення в СНД інших субрегіональних структур, як ГУАМ, ЦАС, частково ШОС, що, з одного боку, призводило до послаблення СНД, а з іншого – продемонструвало спроможність країн-учасниць мислити і діяти поза межами простору Співдружності, пристосовуючись до нових викликів і реалій сьогодення.

Процесу інтеграції на просторах СНД сприяла б наявність сильного центру – держави, економічна модель якої відповідала б вимогам розвитку сусідніх країн. У СНД немає єдиної мети, завдань, немає справжнього лідера, а також немає стрижня, навколо якого об'єдналися б усі держави. Щоправда, Російська Федерація посилює намагання стати таким центром, ядром Співдружності, проте часто підмінює поняття спільних інтересів поняттям російських інтересів. На думку Президента Казахстану Н. Назарбаєва, з деяких питань розвитку СНД Росія проводила деструктивну політику, відштовхуючи потенційних союзників. Глава Казахстану не раз заявляв про можливий вихід його країни з про-

російських утворень, зокрема з ЄврАзЕС. Підбиваючи підсумок шостій річниці СНД, Президент України Л. Кучма зазначав, що Співдружність, яка уявлялася цивілізаційною інтеграційною структурою на зразок Євросоюзу, не ствердилася. В СНД превалює інший принцип – право сильного.

В сучасних умовах активізувалися країни ГУАМ. Україна, яка відчула себе спроможною бути лідером, намагатиметься взяти на себе відповідальність за стабільність простору. Зауважимо, що нині в Україні є такі важелі й підстави, цього прагне й керівництво держави. Отже, ГУАМ у форматі балто-каспійсько-чорноморського об'єднання може бути відроджений на нових умовах як центр, що відповідатиме за стратегічну стабільність, безпеку транзитних шляхів енергоносіїв, розв'язання регіональних криз тощо.

Формування і розвиток зовнішньої політики країн СНД, відносини між ними криють у собі чимало проблем, суперечностей і, хоч як це парадоксально, аполітичності. Держави колишнього радянського простору, які не пройшли природний самостійний шлях політичного та економічного розвитку, не сформували засади своєї внутрішньої і зовнішньої політики, не встигли виявити основні зовнішньополітичні уподобання й визначити пріоритети, форс-мажорно проголосили створення СНД. У цьому зв'язку є зрозумілою обережність деяких країн щодо прийняття відповідальних рішень. Учасники СНД розглядають це утворення скоріше як клуб за інтересами, ніж ефективний механізм співробітництва. У межах організації прийнято понад тисячу документів, але ефективність від запровадження їх визначити неможливо. Така ситуація ставить під сумнів наявність об'єктивних причин і вимог часу щодо необхідності існування Співдружності. Це підтверджує поява регіональних і субрегіональних союзів – азіатського, європейського, євразійського; формування таких об'єднань, як ГУАМ, ЄврАзЕС, ЄЕП, Центральноазіатське економічне співтовариство, Союз Росії і Білорусі тощо.

Імовірно, створення СНД 8 грудня 1991 р. та її розширення в Алма-Аті 21 грудня 1991 р. було зумовлено зародковим станом незалежного державного мислення в республіках колишнього СРСР, невмінням господарювати поза межами союзу, невизначеністю з майбутнім і побоюванням залишитись наодинці зі своїми проблемами.

Водночас СНД, як форма міждержавного спілкування не може бути стійкою та ефективною, оскільки не забезпечує єдність членів Співдружності, не створює безпекових гарантій. Отже, Українська держава й надалі досить обережно ставитиметься до різних новоутворень в межах СНД, оскільки в таких інтеграційних об'єднаннях можуть критися як нові можливості для України, так і можливі пастки.

Список використаних джерел і літератури

Основна

1. Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). – Л., 2000.
2. Васильєва Л.Д. Вплив регіоналізму на формування зовнішньої політики України // Віче. – 1997. – № 10.
3. ГУУАМ як міжнародна організація: проект чи реальність? – К., 2001.
4. Стратегія соціального і економічного розвитку України (2004–2015 роки). Шляхом європейської інтеграції. – К., 2004.
5. Украина и проблемы безопасности транспортных коридоров в Черноморско-Каспийском регионе. – К., 1999.

Додаткова

6. Годин Ю. Ф. Россия и Белоруссия на пути к единению. – М., 2001.
7. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підруч. / Л.Ф. Гайдуков, В.Г. Кремень, Л.В. Губер-ський та ін. К., 2001.
8. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: Підруч. – К., 2005.
9. Чекаленко Л. Д. Регіональне об'єднання ГУУАМ: пошук самоідентифікації // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 34.

Розділ II.

Зовнішньополітичні пріоритети України

2.2 УКРАЇНА В ПРОЦЕСАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: СТАТУС, ПРОБЛЕМИ, ТЕНДЕНЦІЇ

Одним із наочних наслідків глобальної фінансово-економічної кризи 2008 р. стало загострення внутрішніх протиріч усередині Європейського Союзу. Під впливом загального погіршення економічної кон'юнктури значної ваги набули проблеми, пов'язані з розподілом повноважень між керівними установами та органами державної влади країн-членів, посиленням економічних дисбалансів, накопиченням обсягів зовнішніх боргів. Ставало все більш нагальним прискорення реагування керівних установ ЄС на новітні зовнішні виклики, більшість із яких виявилася ще на попередніх етапах функціонування Європейських Співтовариств.

Новий етап еволюції європейського інтеграційного об'єднання зумовив потребу в посиленні механізмів регулювання економічної й, зокрема, валютно-фінансової політики в межах єврозони. Позначилися суттєві труднощі і в сенсі виконання положень Лісабонського договору 2007 р., які передбачають подальшу інституціональну консолідацію спільноти.

Подальші спроби реформування та вдосконалення керівних установ ЄС були спричинені пошуком більш ефективної моделі фінансово-економічного регулювання та зміцнення керівних функцій наднаціональних інституцій, що викликало заперечення з боку урядів окремих країн, у т. ч. Великої Британії та Вишеградської групи. Водночас інституціональна модернізація європейських інституцій була ускладнена імміграційною кризою, пов'язаною з масовим напливом біженців і нелегальних мігрантів з Близького Сходу, Афганістану та Африки.

В політичних колах ЄС поживалася дискусія з приводу узгодження нормативів «суспільної безпеки» як сфери спільних дій і повноважень керівних органів Союзу в контексті внутрішнього «простору свободи, безпеки та спра-

ведливості». Водночас предметом постійної уваги залишалося питання про використання більш ефективних методів реалізації спільної політики ЄС у «зовнішньому» геополітичному просторі в рамках концепцій «Ширшої Європи» та «європеїзації», які поширюються на Східну Європу включно з Росією та Південним Кавказом і побічно зачіпають Центральну Азію.

Боргова криза в переважній більшості європейських країн артикулювала перспективу збереження істотної внутрішньої диференціації в межах ЄС. У межах європейського інтеграційного об'єднання сформувалася тришарова структура, що включає декілька груп країн – більш інтегроване та успішне в сенсі конкурентоспроможності ядро євросони (ФРН, Франція, держави Бенілюкс, Австрія, Данія, Швеція, Фінляндія) та принаймні дві групи порівняно бідніших країн Південної та Центральної Європи, які неспроможні швидко адаптуватися до уніфікованих нормативів валютно-фінансового союзу та похідних вимог жорсткішої бюджетної та фіскальної політики.

Політика ЄС щодо країн близької периферії визначається стратегією «Європейська політика сусідства», яка була офіційно затверджена 12 травня 2004 р. та стала важливою ознакою п'ятої хвилі розширення Союзу. Концепція Європейської політики сусідства (ЄПС) відіграє роль провідного регіонального напрямку спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Участь у ЄПС в якості країн-партнерів, на які спрямовувався політичний і нормативний вплив європейських інституцій, була запропонована всім сусідам ЄС у Східній Європі та Середземномор'ї, розташованим уздовж периметру кордонів європейського інтеграційного об'єднання, окрім країн Західних Балкан. Утім, запропонований Європейською Комісією уніфікований підхід до країн-сусідів виявився неприйнятним для низки периферійних країн із суто політичних міркувань або з огляду на тлумачення кінцевих цілей розвитку відносин з ЄС.

Росія від самого початку відкинула можливість участі в ЄПС через незгоду з підпорядкуванням ЄС її внутрішньої та зовнішньої політики в якості об'єкта моніторингу та впливу й наполягала на розбудові рівноправних відносин у форматі стратегічного партнерства.

Брюссельські інституції тлумачать ЄПС як ключову, хоча й не надто успішну ланку зовнішньополітичної діяльності європейського інтеграційного центру. Офіційна мета ЄПС полягає у встановленні з країнами-сусідами якомога тіснішої політичної асоціації та максимальної економічної інтеграції. Хоча ЄПС визначає певний набір загальних критеріїв для всіх країн-сусідів, відносини з кожним із зовнішніх партнерів мають власну специфіку. Країни-сусіди узгоджують з ЄС індивідуальні двосторонні документи – «плани дій» або «порядок денний» асоціації. Ці документи політичного характеру мають підтверджувати прихильність країн-сусідів до демократії, прав людини, влади закону, ефектив-

ного врядування, ринкової економіки та сталого розвитку. Зі свого боку ЄС надає країнам-сусідам фінансову, технічну та консультативну підтримку в досягненні перелічених цілей. Із 16 країн, на які поширюється ЄПС, 12 вважаються «повноцінними партнерами» (Азербайджан, Вірменія, Грузія, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Марокко, Молдова, Палестинська автономія, Туніс, Україна). Між ЄС та Алжиром тривають переговори щодо укладення рамкових двосторонніх документів. Білорусь, Лівія та Сирія досі не включені до програм і структурних механізмів ЄПС, хоча така можливість формально не відкидається в разі досягнення певних умов у майбутньому [1].

2.1.1 Зовнішня мережа економічних та інтеграційних зв'язків ЄС

ЄС використовує широкий діапазон форм взаємодії з третіми країнами, який варіюється від класичних форм зони вільної торгівлі до повномасштабної участі третіх країн у спільному ринку ЄС. Варто зазначити, що ЄС має розгалужену систему зв'язків з третіми країнами як у довколишньому просторі Європи, Середземномор'я та Близького Сходу, так і з віддаленими країнами та економічними об'єднаннями в Північній та Південній Америці, Африці та Азії.

Серед країн Європи, що не входять до складу Союзу, ЄС підтримує найтісніші стосунки з Швейцарією, Ісландією, Ліхтенштейном та Норвегією.

Відносини між ЄС та Швейцарією мають характер секторальної інтеграції. Вони регулюються угодою про ЗВТ (1992) та двосторонніми галузевими угодами, що зумовлюють повну адаптацію законодавства Швейцарії до ринкових нормативів і правил ЄС, однак не позбавляють уряд цієї країни можливості визначати характер національних зобов'язань. Загалом між ЄС та Швейцарією діє близько 100 двосторонніх угод, які визначають взаємні зобов'язання в усіх важливих секторах двосторонніх відносин.

Перший пакет угод, що складався з семи двосторонніх угод («Bilaterals I», 1999) стосувався вільного переміщення осіб, технічних бар'єрів у торгівлі, державних закупівель, сільського господарства, повітряного і наземного транспорту та наукових досліджень.

Другий пакет галузевих угод («Bilaterals II») був підписаний у 2004 р. Він стосується участі Швейцарії в Шенгенських угодах і Дублінських регламентах, угодах про оподаткування заощаджень, переробку сільськогосподарської продукції, статистику, боротьбу з шахрайством, участі в Медіа-програмі ЄС, Агентстві з охорони навколишнього середовища та розміру швейцарського фінансового внеску до фонду згуртованості (вирівнювання економічного і соціального розвитку) для нових держав-членів ЄС. У 2010 р. підписано угоду про участь Швейцарії у молодіжних програмах ЄС у сфері освіти та професійного навчання. В процедурному відношенні для регулювання відносин між сторонами створено 15 спільних комітетів [2].

Укладений у 1993 р. Договір про європейську економічну зону (European Economic Area, EEA) діє з 1 січня 1994 р. Станом на 2016 рік цей договір поширювався на Ісландію, Ліхтенштейн і Норвегію²¹. Документ передбачає повномасштабну участь держав-учасниць у спільному ринку ЄС, включаючи вільний рух товарів, послуг, капіталів і робочої сили та повну гармонізацію законодавства з нормативно-правовою базою внутрішнього ринку ЄС. В 1995 р. три з первинних підписантів договору (Австрія, Швеція, Фінляндія) увійшли до складу ЄС. Показово, що з усього переліку зовнішніх форм інтеграційних зв'язків ЄС з іншими європейськими країнами лише положення про європейську економічну зону визначають повну участь третіх країн у спільному ринку ЄС. Країни-учасниці договору мають достатньо високий рівень економічного розвитку, однак через порівняно невеликий обсяг їх економіки суттєво не впливають на характер економічних процесів у ЄС. Окрім цього, між ЄС та країнами-учасницями договору діють окремі угоди про вільну торгівлю, в тому числі – з Ісландією (1993), Норвегією (1993), та Фарерськими островами (автономна територія Данії, 1997).

Режим дії Європейської економічної зони розглядається на щорічних засіданнях спільної Ради – спеціального органу, що складається з членів Ради ЄАВТ, членів Європейської Комісії та представників урядів кожного з членів ЄАВТ, а також інших спеціалізованих установ (Спільного комітету, Консультативного комітету та Спільного парламентського комітету).

Серед решти європейських країн доцільно відзначити підписання специфічних угод ЄС з державами Західних Балкан, щодо яких було ухвалено окреме рішення про потенційну можливість їх членства в ЄС у майбутньому. Країни та адміністративні утворення цього субрегіону (Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, Чорногорія, Косово), а також Молдова, входять до об'єднання Центральноевропейська угода з вільної торгівлі (CEFTA) – багатосторонньої структури зі змінною географією, створеної 1992 р. з метою підготовки країн-кандидатів до членства в ЄС. Раніше у різний час учасниками цієї угоди були також Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина та Хорватія, які припинили участь у CEFTA з моменту вступу до ЄС. Торгівля між країнами Західних Балкан та ЄС регулюється специфічними угодами про стабілізацію та асоціацію. Такі угоди укладені з Македонією (2004), Боснією і Герцеговиною (2008), Албанією (2009), Чорногорією (2010) та Сербією (тимчасова угода про торгівлю і торговельні відносини, 2010).

²¹ Початкова мета створення Європейської економічної зони полягала в повній лібералізації торговельно-економічних відносин між країнами Європейських Співтовариств та Європейської зони вільної торгівлі (ЕАВТ). Країнам ЄАВТ була надана можливість повного приєднання до спільного ринку Європейських Співтовариств (з 1993 р. – Європейського Союзу). В 2005 р. в Швейцарії було проведено референдум, на якому її громадяни висловилися за вихід країни з Європейської економічної зони та підтримали приєднання до Шенгенської угоди.

Вказані угоди регулюють питання поступової лібералізації обігу товарів, послуг, руху капіталів і робочої сили, а також охоплюють сфери конкуренції та інтелектуальної власності й передбачають цілковиту адаптацію національного права до європейського законодавства. Македонія, Сербія, Чорногорія та Албанія визнані офіційними кандидатами на вступ до ЄС. 15 лютого 2016 р. заявку на членство подала Боснія і Герцеговина. Потенційним кандидатом вважається також Косово.

Втім, статус кандидата на членство в ЄС не передбачає визначення часових рамок укладення угоди про вступ. Так само, лібералізація руху товарів і робочої сили для країн Західних Балкан може розтягтися на тривалий проміжок часу, включаючи перехідні періоди, які можуть встановлюватися після набуття ними членства в ЄС.

В адміністративному відношенні відносини з країнами Західних Балкан віднесено до напрямку зовнішньої та безпекової політики ЄС та секції Європейської політики сусідства з виокремленням їх до групи країн, що «мають інтерес до отримання членства» в ЄС [3]. В рамках Європейської Комісії як виконавчого органу ЄС ведення переговорів з країнами субрегіону Західних Балкан належить до компетенції відомств Високого представника з питань зовнішньої та безпекової політики та єврокомісара з питань розширення та Європейської політики сусідства.

Туреччина, яка з 1999 р. вважається формальним кандидатом у члени ЄС, уклала з ЄС Угоду про митний союз (1995 р.). Умови митного союзу передбачають насамперед втілення принципу вільного обігу товарів. Згідно положень угоди, Туреччина скасувала митні тарифи на продукцію країн-членів ЄС та запровадила спільні з ЄС тарифи в торгівлі з третіми країнами. Торговельна політика Туреччини повністю адаптована до торговельного законодавства ЄС. Імпортний режим, що діє в Туреччині, враховує зобов'язання в межах митного союзу з ЄС, а також нормативи СОТ і положення угод про вільну торгівлю, які Туреччина уклала з третіми країнами. При цьому положення Угоди про митний союз з ЄС зобов'язують Туреччину мати зони вільної торгівлі лише з тими країнами, з якими ЄС вже встановив відповідні форми взаємин.

Така практика суперечить економічним інтересам Туреччини, уряд якої в 2013 р. висунув вимогу перегляду умов митного союзу з ЄС. Предмет занепокоєння Анкари полягає в тому, що турецька сторона має відкривати свій ринок для товарів з третіх країн, які уклали угоди про ЗВТ з ЄС. Натомість турецькі товари не одержують безмитного доступу на ринки цих країн, оскільки Туреччина не є членом ЄС. В разі укладення Угоди про трансатлантичне торговельне та інвестиційне партнерство між ЄС та США турецький уряд погрожує припинити дію митного союзу з ЄС та пропонує повернутися до нормативів загальної угоди про зону вільної торгівлі, які діяли з середини 1960-х рр.

Окрім Туреччини, угоди про участь у митному союзі ЄС мають також Андорра (1991) і Сан-Марино (1992).

До країн Середземномор'я (Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Марокко, Палестинська автономія, Туніс) ЄС застосовує правила зони вільної торгівлі, зорієнтовані на лібералізацію торгівлі товарами. Пакет чинних угод з країнами регіону включає угоди про асоціацію з Палестинською адміністрацією (1997), Тунісом (1998), Марокко (2000), Ізраїлем (2000), Йорданією (2002), Єгиптом (2004), Алжиром (2005), а також угоду про співробітництво з Сирією (1977) та тимчасову угоду з Ліваном (2003).

Окремі регіональні торговельні партнери, які уклали з ЄС угоди про асоціацію, наприклад Чилі, зобов'язалися виконувати умови «поглибленої зони вільної торгівлі» (торгівля товарами та послугами), які, поміж іншим, не заперечують участі країн-партнерів в інших ЗВТ та економічних об'єднаннях. Наприклад участі Чилі в Транстихоокеанському торговельному партнерстві.

В рамках реалізації ініціативи «Східне партнерство» ЄС запропонував підписання угод про асоціацію нового покоління, які обумовлюють створення «глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі». Такі угоди вже підписані з Молдовою, Грузією та Україною. З приводу України набуття чинності положень угоди розділено на дві частини: розділи, які стосуються вільної торгівлі, почали діяти з 1 січня 2016 р. Інші аспекти угоди, присвячені політичній співпраці та іншим вибірковим аспектам виконуються в режимі тимчасового застосування з 1 листопада 2014 р. До цього переліку входять: розділ I («загальні питання»), розділ VI («Фінансове співробітництво та боротьба з шахрайством»), розділ VII («Інституційні, загальні та прикінцеві положення»), 9 з 28 глав розділу V («Економічне та галузеве співробітництво») і 4 з 21 статей розділів II-III.

Специфіка адміністрування ЄПС в рамках ініціативи «Східне партнерство» має суттєву специфіку, пов'язану з різним статусом та інтересами східноєвропейських країн. Серед шести країн Східної Європи чітку орієнтацію на західний вектор інтеграції висловлюють уряди лише трьох із них. Натомість Білорусь і Вірменія є членами Євразійського економічного союзу та відповідного митного союзу, а правлячі кола Азербайджану надають перевагу різновекторній політиці й не мають наміру приєднуватися до структур поглибленої інтеграції.

З початком кризи в українсько-російських відносинах навесні 2014 р. європейські інституції були змушені переглянути імперативні вимоги, що стосувалися укладення стандартних угод про асоціацію з усіма країнами-учасницями «Східного партнерства». В умовах загострення відносин з Росією та створення Євразійського економічного союзу наполягання на виконанні стандартизованих вимог з боку Європейської Комісії загрожувало припиненням діалогу та згортанням зв'язків ЄС з країнами, зобов'язання яких виключають

створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі на умовах, запропонованих ЄС.

В останньому періодичному огляді ЄПС визнається, що оскільки східноєвропейські партнери ЄС мають різні устремління, це має повніше враховуватися в їх відносинах з ЄС, включаючи скорочення кількості пріоритетів взаємодії. Водночас керівні установи ЄС прагнуть зберегти ЄПС як інструмент асиметричного впливу в якості «певної форми рамкової спільної політики для всього простору Східного та Південного Сусідства» [4, р. 4].

Таким чином політичні кола ЄС змушені застосовувати більш диверсифікований підхід до країн-сусідів, який припускає різні моделі відносин. Зокрема це стосується перспективи підписання індивідуальних угод з Вірменією та Білоруссю. Про це зокрема йшлося в заяві глави МЗС Люксембурга Ж.Ассельборна від імені головної в ЄС країни про підготовку нового варіанту угод з Білоруссю та Вірменією. За словами Ж.Ассельборна, ці угоди матимуть суттєво менший обсяг зобов'язань, аніж угоди про асоціацію. Оскільки «в Білорусі спостерігався рух не в негативному напрямі», Європа має «скористатися можливостями, які з'явилися (щодо) цієї країни» [5]. Зміст заяви зводився до того, що ЄС має знайти «систему, при якій не будуть зруйновані всі мости». Стверджується, що в разі неможливості угоди про асоціацію, «всі готові знайти більш легкий варіант, менш наполегливий і фундаментальний» у вигляді угоди на рівень нижчої, в якій не буде митних пільг.

Однак попри визнання доцільності диференціації відносин з країнами «Східного партнерства» європейські інституції вважають за доцільне зберегти формальну та концептуальну єдність підходу до країн регіону. Це зауваження має принципове значення, оскільки свідчить про не завжди чітко артикульований розподіл країн-сусідів на певні географічні та економічні зони (Західні Балкани, Середземномор'я, Східна Європа, Центральна Азія), практична реалізація політики щодо яких має суттєві специфічні риси та особливості.

На загал керівні установи ЄС вважають поширення режимів вільної торгівлі та глибших форм економічної співпраці важливим напрямком реалізації економічних інтересів спільноти. Європейська Комісія зазначає, що в найближчі 10 – 15 років 90% світового попиту буде формуватися поза межами Європи. Тому ключовим пріоритетом для ЄС вважається відкриття зовнішніх ринків для європейського бізнесу, зокрема шляхом досягнення угод з ключовими партнерами.

Оскільки тарифи в світовій торгівлі є відносно низькими, сьогодні торговельні бар'єри лежать поза межами митних кордонів. Тому ЄС прагне до встановлення угод з глибокої та всеосяжної вільної торгівлі, які, прибравши мита, відкривають ринки послуг, інвестицій, державних закупівель та включають питання нормативного регулювання. «Якщо ЄС завершить всі поточні переговори

щодо вільної торгівлі, завтра це могло б забезпечити зростання ВВП ЄС на 2.2% або €275 млрд. Це було б еквівалентним додатку до економіки ЄС потенціалу такої великої за обсягом ВВП країни, як Австрія чи Данія. З точки зору зайнятості, ці угоди могли б створити 2,2 млн нових робочих місць, або бл. 1% від загальної чисельності робочої сили ЄС [6].

Серед основних проектів з лібералізації торгівлі, які перебувають в активній фазі, провідне значення мають доопрацювання проекту Трансатлантичного партнерства вільної торгівлі та інвестицій та переговори з угоди про ЗВТ між ЄС та Японією. Цілком очевидно, що створення простору вільної торгівлі та руху капіталів між США та ЄС може призвести до суттєвих змін у глобальній архітектурі економічних зв'язків. Утім, попри інтенсивний характер переговорів та узгодження більшості проблемних питань, прогнозувати перспективи підписання цієї угоди, й тим більше, терміни набуття нею чинності, вкрай складно з огляду на роль політичних чинників та непевність міжвладних стосунків між США та провідними державами ЄС.

Серед діючих торговельних угод поза межами Європи та близької географічної периферії (компетенція ЄПС) та блоку домовленостей у межах СОТ, ЄС має преференційні угоди з Мексикою (Угода про економічне партнерство, політичну координацію та співробітництво, 2000), ПАР (Угода про торгівлю, розвиток та співробітництво, 2000), Чилі (Угода про асоціацію 2003 р., з додатками від 2005 р.) Кореєю (Угода про вільну торгівлю нового покоління, 2010), країнами Центральної Америки (Угода про створення асоціації, 2012).

Двосторонні та багатосторонні торговельні угоди ЄС з іншими країнами, що розвиваються, відрізняються за змістом та типом стосунків. Угоди про економічне партнерство (ЕРА) належать до найбільш поширеного різновиду. Вони укладені з країнами Карибського форуму (2008), Мадагаскаром, Маврикієм, Сейшельськими островами і Зімбабве (2009), Камеруном (2009), Папуа Нова Гвінея та Фіджі (2011). Тимчасові угоди про економічне партнерство укладені ЄС з низкою країн Африки, і в перспективі, як очікується, будуть підписані з більшістю країн континенту [7].

Окрім цього укладено нові торговельні угоди з Колумбією і Перу (2012) та Еквадором (Угода про вільну торгівлю, 2015), спрямовані на глибшу лібералізацію економічних зв'язків. Питанням торгівлі приділено провідне місце в угодах ЄС з Іраком (Угода про партнерство і співробітництво, 2012) та Казахстаном (Угода про розширене партнерство і співробітництво, 2015).

В угоді, підписаній з Казахстаном, перелічено 29 сфер взаємодії, які включають інвестиції, торгівлю, розвиток інфраструктури, інновації, культуру, спорт, туризм, співпрацю правоохоронних органів тощо. Водночас у торговельному розділі цієї угоди враховано зобов'язання Казахстану перед країнами Митного

союзу, ЄАЕС і тарифні параметри, визначені при приєднанні цієї країни до СОТ.

Як бачимо, торговельні угоди ЄС третіми країнами належать до різних типів – від глибокої економічної інтеграції на засадах європейської економічної зони з Норвегією, Ісландією та Ліхтенштейном і повномасштабної зони вільної торгівлі з Швейцарією до різних ступенів лібералізації торгівлі, інвестиційного режиму та руху осіб з країнами, що розвиваються.

Відносини асоціації, які встановлюються ЄС з третіми країнами, мають вочевидь різне змістовне навантаження. На думку В.Посельського, асоційоване партнерство без сумніву сприяє економічній модернізації асоційованих країн та їхньому загальному зближенню з ЄС. Водночас факт укладання угоди про асоціацію має обмежений вплив на ініціювання процедури інституціонального приєднання до ЄС, де значно важливішим є формальне визнання ЄС «кандидатського» статусу країни. Угоди про асоціацію можуть слугувати інструментом відсування ймовірного членства (перші «європейські» угоди з Польщею та Угорщиною, створення митного союзу з Туреччиною), альтернативою самому членству (Договір про європейську економічну зону) або формою поглиблених відносин з країнами Південного Середземномор'я, Тропічної Африки чи Латинської Америки. В цьому сенсі перше покоління угод про партнерство та співробітництво між ЄС та країнами СНД можна вважати за найнижчий ступінь асоціації [8].

Розгалужена система договірних зв'язків ЄС та перебіг відносин між різними економічними угрупованнями змушує більш прискіпливо ставитися до використання понять інтеграція, співробітництво, партнерство, взаємозалежність, і вимагає з'ясування співвідношення різних форм взаємодії ЄС з третіми країнами в контексті розвитку європейського інтеграційного проекту.

2.1.2 Постановка інтеграційних завдань у контексті п'ятої хвилі розширення

З точки зору теорії міжнародної економічної інтеграції, формування інтегрованого міждержавного комплексу проходить декілька основних етапів у наступній послідовності: зона преференційної торгівлі, створення зони вільної торгівлі, перехід до митного союзу, формування спільного ринку та встановлення економічного і валютного союзу.

Завершальною фазою в комплексі заходів економічної інтеграції та політичного співробітництва є перехід до політичного союзу, який забезпечує інтеграційному процесу відносну повноту та цілісність, включаючи максимально гармонійний та несуперечливий розподіл повноважень між різними рівнями прийняття рішень та управлінської компетенції.

Як свідчить сучасний стан європейського інтеграційного проекту, на етапі формування валютно-фінансового та політичного союзу вдосконалення функ-

цій європейських інституцій потребує активного пошуку взаємоприйнятних рішень у валютно-фінансовій, фінансовій та політичній сферах. Ускладнення поточних інституціональних проблем зумовлює подальшу взаємну адаптацію національних держав як базових компонентів інтеграційного процесу. Вирішення нових завдань, пов'язаних з ефективністю управління та підвищенням конкурентоспроможності, вочевидь потребує нових підходів та вдосконалення інтеграційної теорії з урахуванням внутрішніх та зовнішніх чинників, включаючи фактори перемінного характеру. Підвищення рівня складності проблем у межах інтеграційних процесів напевно вимагатиме узгодження чергових проміжних фаз з метою гармонізації позицій та продовження перехідних періодів, позначених переформатуванням функцій інтеграційних інституцій та органів прийняття рішень на рівні національних держав.

В ході становлення європейського інтеграційного проекту з початку 1950-х рр. до теперішнього часу можна виокремити чотири основних етапи або періоди. Перший період (1951-1970), який розпочався з проектів галузевої інтеграції, призвів до створення Митного союзу (1968) і спільного ринку товарів, водночас із частковою лібералізацією руху послуг, капіталів та робочої сили. Для вказаного періоду були властиві високі темпи економічного зростання (бл. 5% на рік), що сприяло пом'якшенню наслідків конкуренції. 31 липня 1968 р. в рамках Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) були скасовані внутрішні митні бар'єри, а на зовнішніх кордонах спільноти встановлено уніфіковані митні тарифи.

Другий період (1971-1984) був позначений впровадженням Європейської валютної системи та основних параметрів спільного ринку в усіх чотирьох основних вимірах ринкових відносин, завершенням формування якого вважається 1 січня 1993 р.

Третій період (1985-2007) характеризувався стабілізацією «єдиного внутрішнього ринку», започаткуванням економічного і валютного союзу та вдосконаленням системи європейських інституцій. На цьому ж етапі був укладений Договір про європейську економічну зону, який розширив простір спільного ринку на учасників альтернативного європейського економічного угруповання – Європейської асоціації вільної торгівлі, а також мали місце дві хвилі розширення, внаслідок яких кількість учасників ЄС зростає з 12 до 27 країн. Принципове значення мали такі важливі реформи, як повна лібералізація руху капіталів усередині ЄС, об'єднання фінансових ринків та впровадження єдиної європейської валюти. Спільна валюта почала використовуватися країнами-учасницями економічного і валютного союзу (країни єврозони), які делегували керівним інституціям ЄС регулювання їх валютної, емісійної, бюджетної та податкової політики.

Специфіка четвертого періоду (з 2008 р.) пов'язана з ухваленням Лісабонської версії установчих договорів ЄС, подоланням наслідків фінансово-економічної кризи та розширенням застосування спільних політик у більшості сфер діяльності Союзу. На цьому етапі важливими завданнями економічного характеру стали відновлення конкурентоспроможності економік країн, які найбільше постраждали від економічної кризи, відновлення макрофінансової дисципліни, скорочення співвідношення між обсягами державного боргу та ВВП, дотримання узгоджених критеріїв бюджетної політики, стабілізація та зміцнення економічного і валютного союзу, прискорення економічної та соціальної конвергенції.

Дискусія про місце ЄС у Європі та в світі та активізація відносин між ЄС-12 та постсоціалістичними країнами Центральної-Східної Європи на початку 1990-х були безпосередньо пов'язані з завершенням «холодної війни», переконливими успіхами в розвитку інтегрованого внутрішнього ринку спільноти та прагненням керівних органів інтеграційного об'єднання впливати на визначення загальних правил міжнародних відносин. Ці тенденції знайшли втілення у розробці базових положень Договору про Європейський Союз (1992), створенні спільної з країнами ЄАВТ Європейської економічної зони та підписанні перших «європейських» угод про асоціацію, які обіцяли країнам ЦСЄ можливість членства в ЄС у разі досягнення відповідності низці нормативних критеріїв. Зрештою, в червні 1993 р. Рада ЄС у Копенгагені прийнята принципове рішення про підготовку наймасштабнішої, п'ятої хвилі розширення.

Набуття чинності європейських угод про асоціацію, підписаних з Польщею, Угорщиною (1994), Румунією, Болгарією, Чехією, Словаччиною (1995), Естонією, Литвою, Латвією (1998) та Словенією (1999) спонукало уряди цих країн поставити питання про вступ цих країн до ЄС у практичній площині. При цьому Естонія, Литва, Латвія та Словенія подали до керівних установ ЄС формальні заявки про вступ до спільноти ще до ратифікації відповідних типових угод.

У липні 1997 р. Європейська Комісія видала ґрунтовний аналітичний документ «Порядок денний 2000 – за сильніший і ширший Союз» (Agenda 2000), посвячений поглибленню і розширенню інтеграції. Документ передбачав реформування основних політик Союзу, включаючи структурну і сільськогосподарську з урахуванням принципового рішення про майбутнє включення до ЄС країн ЦСЄ. Тоді ж Європейська Комісія погодилася розпочати прямі переговори про вступ до ЄС з країнами першої групи, до якої ввійшли Чехія, Польща, Угорщина, Естонія, Словенія та Кіпр [9].

Станом на 2004 р. серед країн-кандидатів лише Словенія, Чехія та Угорщина мали ВВП на душу населення за індексом купівельної спроможності понад 50% від середнього рівня ЄС-15. В інших семи країнах ЦСЄ цей показник перебував у діапазоні 26-44%. До масштабного розширення спільноти в 2004 р. найбільш

країни-кандидати в члени ЄЕС, які приєднувалися в ході попередніх фаз розширення (Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія), демонстрували значно менший рівень економічного відставання від держав-засновниць. Тому в подальші роки скорочення економічного відставання вважалося принциповою передумовою підвищення ефективності внутрішнього ринку спільноти. Ці міркування зумовили поширення на країни ЦСЄ програм фінансового стимулювання за методикою «згуртування і конвергенції», які з початку 1990-х рр. застосовувалися до Ірландії, Греції, Іспанії та Португалії. Хоча до 2008 р. майже всі країни ЦСЄ суттєво скоротили відставання за показниками частки ВВП на душу населення, практику дотацій на потреби вирівнювання розвитку було продовжено в бюджетах ЄС на 2007-2013 та 2014-2020 рр.

Специфіка приєднання країн ЦСЄ до ЄС у 2004 та 2007 рр. полягала в застосуванні організаційних засобів та економічних стимулів для прискореної адаптації країн-кандидатів до загальних критеріїв європейського інтеграційного проекту, яких було досягнуто на середину 1990-х рр., включаючи положення Маастрихтської та Амстердамської версій установчих договорів. Висунуті до нових країн-кандидатів вимоги та критерії вступу були значно жорсткішими, ніж на попередніх етапах розширення. Крім того, перелік основних критеріїв міг доповнюватися в ході переговорів з країнами-кандидатами.

Під час переговорів про приєднання в 1997-2003 рр. відповідність національного законодавства критеріям членства оцінювалася за 31 розділом *acquis communautaire*. В окремих випадках для країн-кандидатів встановлювалися перехідні етапи з чітко окресленими змістом і тривалістю. При цьому виконання критеріїв членства безпосередньо не стосувалося співвідношення рівня ВВП з середніми показниками по ЄС.

В подальшому досвід адаптації країн-кандидатів під час п'ятої хвилі розширення (15+12) було враховано при плануванні переговорів з Хорватією, Туреччиною та країнами-кандидатами в регіоні Західних Балкан. З метою дотримання більшої відповідності між частинами *acquis communautaire*, тематику переговорів було сформульовано відповідно до 35 розділів. Тематичні зміни стосувалися роздрібнення найбільш складних змістовних блоків, об'єднання менш складних і переміщення деяких напрямів політики між розділами. Нова систематизація містить два розділи, що мають змішаний характер. Зокрема це розділ «Право організації та вільного надання послуг», який об'єднав частини розділів «Вільне переміщення людей» та «Свобода у наданні послуг» та розділ «Транс'європейські мережі», до якого включено питання транспортної політики та енергетики.

Стосовно України, встановлення прямих відносин з Європейськими Співтовариствами в 1992-1993 рр. відбувалося на етапі, коли країни ЦСЄ вже розпочали підготовку до повноцінного членства в інтеграційних процесах, яка перед-

бачала їх входження до спільного внутрішнього ринку та набуття спроможності в майбутньому брати участь в економічному, а подекуди і в валютному союзі. З метою синхронізації підготовчих заходів та взаємного сприяння потенційними країнами-кандидатами з числа центральноєвропейських країн створювалися підготовчі регіональні механізми на кшталт Вишеградської групи та Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю.

Зміст Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (підписана 14 червня 1994 р. й набула чинності з 1 березня 1998 р.) не мав прямого інтеграційного навантаження. Положення угоди стосувалися регулювання двосторонніх, переважно торговельно-економічних та секторальних відносин по 28 напрямам (промисловість, інвестиції, державні закупівлі, стандарти, виробництво сировини, наука і технологія, освіта, сільське господарство, енергетика, атомна енергія, довкілля, транспорт, космічна промисловість, фінансові послуги, боротьба з відмиванням грошей, грошово-кредитна політика, регіональний розвиток, соціальна сфера, малі та середні підприємства, інформація та зв'язок, захист споживачів, митна справа, економіка, статистика, боротьба з розповсюдженням наркотиків, культура тощо). Серед них пріоритетними вважалися 7 сфер взаємодії, включаючи енергетику, торгівлю та інвестиції, юстицію і внутрішні справи, наближення законодавства України до законодавства ЄС, охорону навколишнього середовища, транспорт і транспортне співробітництво, співпрацю у сфері науки, технологій та космосу [10].

Поряд із рамковою угодою між Україною та ЄС було укладено низку галузевих двосторонніх угод, у т. ч. про торгівлю текстильними виробами (1993 р.), створення контактної групи по вугіллю і сталі (1994 р.), торгівлю деякими сталеливарними виробами (1997 р.), співпрацю в галузі ядерної безпеки (1999 р.) та керованого термоядерного синтезу (1999), безквотну торгівлю текстильною продукцією на 2001-2004 рр. (2000 р.), науково-технічне співробітництво (2002), а також багатосторонню рамкову угоду INOGATE щодо правових засад міжнародного співробітництва по забезпеченню енергоносіями країн Західної Європи (1999 р.).

В подальшому між Україною та ЄС були укладені угоди про деякі аспекти повітряного сполучення (2005), співробітництво щодо цивільної глобальної навігаційної супутникової системи (2005), в сфері мирного використання ядерної енергії (2005), використання космосу в мирних цілях (2008 р.), захист навколишнього середовища (2007 р.), меморандум про взаєморозуміння щодо співробітництва в енергетичній галузі (2005), низка торговельних угод, які коригували й доповнювали попередні галузеві угоди, а також угода про визначення загальної схеми участі України в операціях ЄС із врегулювання криз (2005).

З точки зору політичних кіл України розвиток відносин з ЄС вважався підґрунтям для розширення участі держави в європейських структурах та інтегрування її економіки до загальноєвропейського та світового економічного простору. В другій половині 1990-х рр. мета інтеграції України до ЄС, включаючи набуття в перспективі повноправного членства в цій спільноті, була в односторонньому порядку визначена в ряді державних доктринальних документів.

Першим офіційним документом, який нормативно визначив європейський напрям у якості головного вектору зовнішньої політики України, була «Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу», затверджена Указом Президента України 11 червня 1998 р. № 615/98. Цей документ окреслював пріоритети виконавчої влади на період до 2007 р. з метою створення передумов, необхідних для набуття Україною повноправного членства в ЄС. Серед основних напрямків, за якими передбачалося досягнення відповідності критеріям європейської інтеграції, були вказані адаптація законодавства України до норм європейського права, забезпечення прав людини, економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин, взаємодія України з ЄС у відносинах загальноєвропейської безпеки, політична консолідація та зміцнення демократії, адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС, культурно-освітня і науково-технічна інтеграція, регіональне співробітництво, галузева співпраця та співробітництво в галузі охорони довкілля.

Внутрішнє забезпечення процесу інтеграції України до ЄС покладалося на центральні та місцеві органи виконавчої влади у співпраці з парламентом та органами місцевого самоврядування. Керівництво стратегією інтеграції України до ЄС мав здійснювати президент України, а Кабінет Міністрів – забезпечувати її реалізацію.

Основні завдання «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» були розвинуті в «Програмі інтеграції України до Європейського Союзу», затвердженій Указом Президента України від 14 вересня 2000 р. № 1072/2000. Обґрунтування інтеграційного вектору України було доповнено переліком засобів його реалізації, включаючи виконання умов Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) 1994 р., набуття членства в СОТ, створення зони вільної торгівлі Україна – ЄС та одержання статусу асоційованого члена ЄС. Тодішні документи виконавчої влади України не визначали чітких ознак бажаного статусу «асоційованого членства» в ЄС. За своїм змістом такий статус вважалося тотожним Європейським партнерським угодам, які обумовлювали можливість початку переговорів про вступ країн-кандидатів до ЄС, укладеним між Європейськими Співтовариствами та країнами ЦСЄ впродовж 1990-х рр.

Перше звернення виконавчої влади України до керівних структур ЄС про надання Україні статусу «асоційованого члена» мало місце ще в червні 1998 р.,

під час першого засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС у рамках УПС. Визначення курсу на європейську інтеграцію мотивувалося економічною та політичною привабливістю ЄС як організації та інтеграційної спільноти, яка досягла високого рівня політичної консолідації, економічного розвитку, уніфікації права, соціального забезпечення та культурного обміну.

В найбільш стислому вигляді концепція наближення до «копенгагенських критеріїв» та досягнення статусу повноправного члена ЄС була викладена в Посланні президента Л.Кучми до Верховної Ради України «Європейський вибір» (30 квітня 2002 р.). В посланні містився план заходів на період 2002-2011 рр., який передбачав приєднання України до СОТ (2002-2003 рр.), проведення переговорного процесу та підписання Угоди про асоціацію України з ЄС (2003-2004 рр.), переговори про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС (2003-2004 рр.), приведення законодавства України у відповідність до вимог законодавства ЄС у пріоритетних сферах (2002-2007 рр.), виконання процедур, необхідних для набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2004-2007 рр.), створення митного союзу між Україною та ЄС, метою якого мало стати поступове усунення митних, правових і технологічних перепон у торгівлі (2005-2007 рр.), повне виконання Угоди про асоціацію між Україною і ЄС і досягнення копенгагенських критеріїв членства в Євросоюзі (2007- рр.). З приводу кінцевих цілей, у посланні було висловлено намір до 2011 р. забезпечити «створення реальних передумов для вступу України до ЄС» [11].

Проте з практичної точки зору, на етапі п'ятої хвили розширення ЄС економічні відносини між Україною та ЄС перебували лише на стадії поміркованої лібералізації торгівлі, а в певних сегментах навіть зазнавали скорочення через низькі квоти на імпорту продукції до ЄС, скасування угод про вільну торгівлю між Україною та країнами Балтії²² та скасування безвізового режиму з країнами ЦСЄ. З боку ЄС висловлювалися вимоги та застереження про поліпшення умов для західних інвестицій та впровадження в Україні європейських правил у сфері конкуренції та державної підтримки виробників товарної продукції. Серед перспективних економічних завдань сторони порушували питання про взаємне відкриття ринків, передумовою якого брüssельські установи вважали досягнення Україною відповідності статусу держави з ринковою економікою та приєднання

²² На Шостому засіданні Комітету з питань співробітництва Україна – ЄС (11 грудня 2003 р.) українська сторона запропонувала пропорційно розширити торговельні квоти на нові держави-члени ЄС. Європейській стороні було передано позиційний документ, у якому оцінювалося можливе скорочення доступу українських товарів і послуг на ринки нових країн-членів ЄС внаслідок розширення. За попередніми оцінками, загальні втрати України від приєднання 10 нових членів до єдиної тарифної сітки та політики торговельного захисту ЄС у 2004-2005 рр. могли скласти \$249-349 млн. У т. ч. збитки від скорочення експорту сталеливарних виробів оцінювалися в \$173-260 млн, хімічної та іншої металургійної продукції – в \$36,5-50 млн, сільськогосподарських товарів – в \$60 млн. Загалом негативний ефект для України від скасування угод про вільну торгівлю з Латвією, Литвою та Естонією та поширення антидемпінгових санкцій проти українського експорту до нових членів ЄС оцінювався в \$284,6 – 384,8 млн.

країни до СОТ. Зі свого боку українські посадовці висловлювали сподівання на збалансування товарообігу та поліпшення торговельного балансу.

Слід відзначити, що на всіх етапах переговорів з ЄС українська сторона гальмувала виконання передбачених заходів з реформування економіки, державного управління та соціальної сфери, включаючи виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, першу редакцію якої було затверджено ще в 2004 р.²³

Натомість керівні установи ЄС не квапилися з наданням Україні статусних можливостей, які дозволяли б підвищити рівень співпраці. Так, європейські керівні інституції визнали за Україною статус держави з перехідною економікою лише в червні 1996, а з визнанням статусу України як держави з ринковою економікою Рада Європейського Союзу зволікала аж до 23 грудня 2005 р.²⁴ Для України невизнання цього статусу слугувало приводом для численних антидемпінгових розслідувань і забороняло закупівлю високотехнологічного виробничого обладнання для машинобудування.

В зв'язку з розширенням ЄС (2004, 2007) для офіційного Києва постало нагальне питання про поліпшення торговельно-економічного режиму. Для європейських інституцій значення України теж суттєво зросло в зв'язку з появою спільних кордонів та потребою в інтенсифікації політичних консультацій. Ці чинники активізували роль України в контексті спільної зовнішньої й безпекової політики ЄС, включаючи зацікавленість у посиленні контролю східних кордонів Союзу та проблем безпеки в довколишньому просторі.

2.1.3 Визначення цілей та принципів у відносинах України з ЄС

Основним документом, спрямованим на пожвавлення відносин між ЄС та Україною після п'ятої хвилі розширення, став трирічний План дій від 21 лютого 2005 р. Цей двосторонній політичний документ, укладений у рамках Європейської політики сусідства, проголосив розширення політичної співпраці, поглиблення економічної інтеграції та визначив мету укладення нової посиленої угоди України з ЄС на заміну Угоди про партнерство і співробітництво, термін дії якої продовжувався на чергові річні періоди.

План дій позначив бажання сторін вивести відносини на якісно вищий рівень порівняно з рамками чинної УПС. На Україну було покладено політичні

²³ Попередником цієї програми була Концепція адаптації законодавства України до законодавства ЄС, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. N 1496 «Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-n/conv>

²⁴ В червні 1996 р. Рада ЄС визнала за Україною статус країни з перехідною економікою. 11 жовтня 2000 р. набула чинності постанова Ради ЄС, згідно з якою Україна була вилучена з переліку країн з неринковою економікою в рамках антидемпінгового законодавства ЄС. 23 грудня 2005 р. Рада ЄС визнала статус України як держави з ринковою економікою.

зобов'язання щодо демократизації політичної системи, проведення економічних реформ та адаптації національного законодавства до норм і стандартів ЄС у більшості секторів економіки. Внесок ЄС у реалізацію Плану дій передбачав технічну та фінансову допомогу з використанням механізму «Європейського Інструменту партнерства та сусідства», допуск України до проектів Європейського Інвестиційного Банку, участь України в тематичних програмах та агенціях ЄС.

Документом були передбачені такі заходи, як визнання ринкового статусу економіки України в контексті антидемпінгових розслідувань, укладення угод про спрощення візового режиму (підписана 18 червня 2007 р. й набула чинності з 1 січня 2008 р.) та про реадмісію (підписана 18 червня 2007 р. й набула чинності з 1 січня 2008 р.), поглиблення співробітництва в галузі регіональної безпеки (в формі приєднання України до заяв ЄС з міжнародних питань, започаткованого в 2004 р.), активізація співпраці стосовно придністровського врегулювання, поглиблення секторальної взаємодії в енергетиці, транспорті та науково-технологічній сфері.

По завершенні Плану дій сторони затвердили новий політичний документ під назвою «Порядок денний асоціації Україна – ЄС», який набув чинності в формі обміну нотами 24 листопада 2009 р. Цей специфічний за своїм характером документ продовжував логіку плану дій та конкретизував завдання, пов'язані з розробкою тексту та основними тематичними напрямками майбутньої угоди про асоціацію, переговори з якої формально почалися 5 березня 2007 р.

Європейська Комісія наполягала на тому, що повноцінні переговори з новою угодою, включно з положеннями «поглибленої зони вільної торгівлі», можуть розпочатися лише після вступу України до СОТ.

Формальні процедури, пов'язані з приєднанням України до СОТ, були завершені 16 травня 2008 р. В свою чергу європейські керівні структури погодилися розпочати переговори з підготовки угоди про вільну торгівлю з Україною 18 лютого 2008 р. – після підписання Протоколу про вступ України до СОТ, яке мало місце 5 лютого 2008 р.

На дванадцятому саміті Україна – ЄС у Парижі (9 вересня 2008 р.) сторони узгодили назву та структуру «нової посиленої угоди». В спільній заяві саміту відзначалося, що майбутня угода про асоціацію має «оновити спільні інституційні рамки співпраці України та ЄС», сприяти поглибленню стосунків у всіх сферах та посилити «політичну асоціацію й економічну інтеграцію на основі взаємних прав та обов'язків» [12, с. 551].

В політичному сенсі нова угода мала створити «міцну основу для подальшого зближення між Україною та ЄС у сферах зовнішньої політики та безпеки, включаючи повагу до забезпечення принципів незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів». Україна та ЄС в оператив-

ному порядку реагуватимуть на виклики цим принципам на всіх відповідних рівнях політичного діалогу». Новий рівень відносин передбачав також посилення співробітництва з широкого кола питань у сфері юстиції, свободи та безпеки, включаючи міграційні питання [12, с. 551].

З приводу характеру майбутніх відносин у заяві відзначалося, що створення всебічної та поглибленої зони вільної торгівлі «з масштабним сегментом наближення регуляторного законодавства України до стандартів ЄС сприятиме поступовій інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС» [12, с. 550-551].

За попередніми очікуваннями, в економічному сенсі Угода про асоціацію мала запропонувати Україні «основу для модернізації її торговельних відносин та економічного розвитку» шляхом відкриття ринків з поступовим усуненням митних тарифів і квот, гармонізації законів, норм та стандартів «з тими, що діють у ЄС у різних прямо або опосередковано пов'язаних із торгівлею секторах». Економічна інтеграція у такій формі насамперед мала втілюватися в створенні умов для «гармонізації стандартів України та ЄС у ключових галузях» [13, с.1].

Ці формулювання мали принципове значення, оскільки віддзеркалювали визначений та усвідомлений концептуальний підхід функціонерів європейських інституцій до перспектив відносин з Україною. В сенсі політичних взаємин Угода про асоціацію передбачає максимально повне «розкриття» суверенітету України в бік ЄС, оскільки відносить переважну більшість напрямів внутрішньої економічної, соціальної та регуляторної політики до сфери адаптації та нормативної конвергенції. Проте в економічних відносинах мова йде переважно про поступове приведення ключових секторів української економіки у відповідність до стандартів ЄС. Угода не передбачає надання повного доступу до внутрішнього ринку ЄС у питаннях торгівлі послугами. Так само, положення угоди не передбачають впровадження свободи руху капіталів та робочої сили.

Ці рамки були визначені ще на самому початку переговорів про ЗВТ між Україною та ЄС. В переговорах про умови ЗВТ представники ЄС від самого початку відкинули включення до порядку денного питань повного застосування чотирьох ринкових свобод, які поряд із вільною торгівлею товарами передбачають вільний обіг послуг, капіталів і робочої сили.

Влітку 2008 р., характеризуючи передані стороною ЄС документи щодо основних принципів співробітництва у рамках зони вільної торгівлі, тодішній міністр економіки України Б.Данилишин свідчив, що переговори з експертами Європейської Комісії стосувалися підготовки та обміну тарифними пропозиціями, визначення нетарифних та технічних бар'єрів у торгівлі, інструментів торговельного захисту, санітарних та фітосанітарних заходів, сприяння торгівлі та митному співробітництву, правил походження товарів, прав інтелектуальної власності, конкуренції та державних закупівель. Питання торгівлі послугами, режиму роз-

міщення інвестицій та руху капіталу розглядалися в окремій робочій групі, до відання якої було віднесено також питання заснування компаній та платежів [14].

Про можливість впровадження базових ринкових свобод згадувалося хіба що в невизначеній перспективі, після і внаслідок виконання умов угоди й без встановлення термінів. Змістовне наповнення зони вільної торгівлі мало визначатися досягненням максимально глибокої економічної інтеграції, до якої сторони будуть готові після виконання плану заходів з лібералізації торгівлі [15].

В питаннях економічної інтеграції головний акцент в проекті Угоди про асоціацію було зроблено на регуляторному співробітництві в формі приведення українського законодавства та практики у відповідність до норм та положень ЄС. В цьому сенсі за своїм змістом положення Угоди про асоціацію від самого початку суттєво відрізнялися від логіки установчих договорів ЄС, які тлумачать інтеграційні зобов'язання суто в організаційно-політичній площині.

В ході переговорів щодо політичних та економічних умов угоди виявилися суттєві розбіжності в підходах сторін. Українські учасники переговорів виходили з настанов стратегії економічного та соціального розвитку, яка тлумачила створення передумов вступу України до ЄС як основне геополітичне завдання політичного курсу держави [1, с. 42].

Натомість учасники переговорів з боку ЄС розглядали угоду як інструмент політики сусідства, який не передбачає перспективи членства в ЄС, хоча й обумовлює максимальну нормативну конвергенцію, включаючи перехід України на європейські технічні стандарти та приєднання до основних директив Європейської Комісії і регламентів ЄС.

Як стверджував перший секретар представництва ЄС в Україні Ж.Гіттон, глибока та всеосяжна зона вільної торгівлі (так звана ГВЗВТ) включає в себе положення, за якими Україна поступово прийме значною мірою «правову частину ЄС», спрямовану на ліквідацію більшості нетарифних бар'єрів [17].

В цілому ж можна констатувати, що європейська сторона зумисне нечітко тлумачить «інтеграційне навантаження» Угоди про асоціацію з Україною, висуваючи на передній план політичні чинники, нормативну конвергенцію та адаптацію української економіки до потреб європейського господарського комплексу.

При обґрунтуванні мотивацій, що спонукали сторони до укладення угоди, представники України та ЄС висловлювали принципово відмінні погляди на цілі економічної лібералізації та двосторонніх відносин у цілому. Офіційне тлумачення українською стороною цілей і перспектив відносин з ЄС було й залишається значно ширшим за участь в ЄПС чи ініціативі «Східне партнерство».

Офіційна риторика українських владних інституцій зазвичай характеризувала угоду як основний інструмент підготовки України до членства в ЄС, в рамках якого пріоритетне значення мало приділятися трьома аспектам:

- поступовому зближенню на основі спільних цінностей, тісних привілейованих зв'язків та поглибленої участі України в політиках, програмах та агенціях ЄС;
- забезпеченню вільного обігу товарів, послуг, капіталів та робочої сили;
- забезпеченню свободи пересування громадян України шляхом запровадження безвізового режиму поїздок [18, с. 131-132].

Оцінюючи визначені орієнтири відзначимо, що мета «поступового наближення» відображала конвергентний підхід у формі подальшого поширення практичної взаємодії на нові напрямки, засвоєння позитивного досвіду, практик і навичок та залучення представників України до низки профільних агенцій ЄС. Однак два інші завдання мали характер однобічних декларацій, які суперечили рамкам, встановленим для України з боку ЄС, оскільки європейська концепція відносин з Україною відкидала можливість інтеграції держави до системи внутрішніх інституціональних зв'язків ЄС.

В цьому сенсі виникає потреба в об'єктивному визначенні змісту, який на практиці може означати гасло «тіснішої політичної асоціації» та «максимальної економічної інтеграції». Доцільно нагадати, що базове європейське розуміння інтеграції від самого початку ґрунтувалося на поєднанні трьох ключових засад: спільного ринку, спільних цілей і спільних інститутів (ст. 1 Договору про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі, ЄОВС).

Натомість при визначенні концепції сусідства керівні діячі ЄС чітко заперечували можливість подальшого розширення ЄС після завершення п'ятої хвилі. Р. Проді (президент Європейської Комісії в 1999-2004 рр.) в своїх заявах та інтерв'ю неодноразово посилався на відсутність перспектив членства в ЄС для України, Молдови та Білорусі. Те, що вказані заяви не були випадковими, підтвердив спільний лист К.Паттена та Х.Солани «Ширша Європа» (08.08.2002 р.) до керівних європейських інституцій [19].

У спільному листі К.Паттена (єврокомісар з питань зовнішньої політики) та Х.Солани (Високий представник з питань зовнішньої політики та безпеки) була обґрунтована необхідність визначити загальне бачення відносин з країнами східноєвропейської периферії. Питання про перспективу членства східних сусідів було навмисно залишено без відповіді. Разом з тим Х.Солана та К.Паттен висловили тверде переконання, що «стратегія розширення не може тривати довічно». Країнам Східної Європи пропонувалося надати проміжний статус, який мав відрізнити їх від групи західно-балканських країн, для яких повна інтеграція становить ясну мету, і країн Середземномор'я, для яких перспектива членства виключена.

В травні 2004 р., за підсумками Сьомого засідання Ради з питань співробітництва Україна – ЄС (Брюссель, 18 травня 2004 р.) президент Європейської Комісії Р.Проді повторив остаточну формулу про відсутність перспек-

тив масштабного розширення ЄС та запропонував Україні розділяти з інтегрованою Європою «все, крім участі в інституціях ЄС» [20, с. 9.]. Р.Проді наполегливо обстоював висунутий ним принцип концепції «Ширшої Європи», викладений у спільній з К.Паттеном статті «Жити по-сусідськи», яка була опублікована в провідних європейських виданнях, зокрема в «Le Monde» (19 березня 2003 р.) та Євробюлетені Представництва Європейської Комісії в Україні Подібна інтеграційна «прив'язка» з деякими модифікаціями знайшла відображення і в подальших резолюціях Європейського парламенту, які стосувалися України.

Згадана формула побудови стосунків, яка загалом заперечувала подальше масштабне розширення, була згодом реалізована в концепції відносин асоціації, покликаний стимулювати внутрішні реформи і «проєвропейську» зовнішньополітичну орієнтацію країн європейської периферії.

Офіційна мета ЄПС, окрім індивідуальних завдань у відносинах з окремими країнами, передбачала сприяння зміцненню безпеки і стабільності східних кордонів ЄС шляхом стимулювання політичних та економічних реформ в прилеглих країнах. У базових документах ЄПС були окреслені три цільових завдання, які передбачали створення «потрійного кільця безпеки». Їх зміст полягав у забезпеченні стійкого буфера від напливу мігрантів, розширенні зони економічної стабільності та співпраці в питаннях протидії тероризму і організованій злочинності [21, р. 6-10.].

Таким чином, суперечність з підходом європейських інституцій стосувалася насамперед визначення кінцевих цілей асоціації між Україною та ЄС. В цьому сенсі українські владні структури в якості головного завдання нормативно-законодавчої адаптації вважали «досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом до держав, які мають намір вступити до нього» [22].

Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства ЄС, схвалена 18 березня 2004 р. з подальшими доповненнями, окреслює мету досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в ЄС, передбачає утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування. Виходячи з цього, програма визначає адаптацію законодавства України до законодавства ЄС як пріоритетну складову процесу інтеграції України до ЄС, що «в свою чергу є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики» [22].

Урядові директивні документи обґрунтовують логіку європейської інтеграції України з урахуванням її геополітичного розташування та привабливості європейського способу життя. Водночас українські владні інституції не мають

інших способів обґрунтування участі держави в європейських інтеграційних процесах, окрім посилання на внутрішні документи ЄС, включаючи статті 2 та 49 Договору про Європейський Союз²⁵ і Копенгагенські та Мадридські критерії членства, оскільки окремі двосторонні домовленості про визнання перспективи членства України в ЄС наразі відсутні.

Попри завершення переговорів по тематичних розділах Угоди про асоціацію восени 2011 р., питання про перспективу членства України в ЄС у разі досягнення низки об'єктивних критеріїв відповідності залишалося відкритим аж до парафування угоди 30 березня 2012 р. У підсумку преамбула Угоди про асоціацію містить лише загальні декларативні положення, які не визначають перспективи членства. Преамбула угоди констатує, що:

(1) Україна «як європейська країна поділяє спільну історію й спільні цінності» з державами-членами ЄС і налаштована підтримувати ці цінності;

(2) ЄС «визнає європейські прагнення України і вітає її європейський вибір, у тому числі її зобов'язання розбудувати розвинуту й сталу демократію та ринкову економіку»;

(3) політична асоціація та економічна інтеграція України з ЄС «залежатиме від прогресу в імплементації цієї Угоди, а також від досягнень України в забезпеченні поваги до спільних цінностей і прогресу в наближенні з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах» [23].

Хоча ст. 1 Договору про Європейський Союз декларує положення, що його підписання позначило «новий етап процесу утворення як ніколи тісного союзу народів Європи, де рішення приймають якомога відкритіше та ближче до громадянина», в ст. 52 міститься уточнення, що положення цього договору стосуються лише його підписантів. Тобто будь-яка третя країна зможе користуватися його положеннями лише після набуття членства в ЄС, що в свою чергу потребуватиме внесення змін і доповнень до установчих договорів Союзу в частині територіального застосування²⁶.

Підводячи підсумок відзначимо, що сучасна модель відносин між ЄС та Україною ґрунтується на специфічному конвергентному сценарії, який поєднує три різних, хоча й взаємопов'язаних аспекти. Застосована європейськими

²⁵ В ст. 49 Договору про Європейський Союз зазначено: «Будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, зазначені в статті 2, та віддана їх поширенню, може подати заяву на набуття членства у Союзі. ... Держава, що подає заяву, надсилає її до Ради, що діє одностайно після проведення консультацій з Комісією та після отримання згоди Європейського Парламенту, який діє більшістю складу своїх членів. ... Умови приєднання та зумовлені ним зміни до Договорів, на яких заснований Європейський Союз, є предметом угоди між державами-членами та державою, що подає заяву. Угода надсилається для затвердження до усіх держав, що є договірними сторонами, згідно з їхніми відповідними конституційними вимогами».

²⁶ Умови приєднання та зумовлені ним зміни до установчих договорів, на яких заснований Європейський Союз, є предметом окремої угоди між державами-членами та державою, що подає заяву на вступ (ст. 49 Договору про Європейський Союз).

інституціями концепція відносин з Україною передбачає асиметричне наближення, яке здійснюється шляхом використання механізмів політичної асоціації (політичний діалог, співпраця в сфері зовнішньої та безпекової політики), нормативної адаптації (реформування державних структур та владно-суспільних відносин всередині України) та економічної інтеграції в формі глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі. Для порівняння, передбачені заходи в сфері економіки відповідають процесам лібералізації торгівлі, які були здійснені в Туреччині до середини 1990-х рр. та країнах ЦСЄ напередодні п'ятої хвилі розширення ЄС.

Цілоком природно, що стан відносин по перелічених напрямках має різну глибину та характеризується неоднаковою результативністю. Тим більше, що окремі проблеми двосторонніх відносин мають різне функціональне навантаження.

З точки зору проблемно-функціонального підходу, в найбільш узагальненому вигляді структура відносин між ЄС та Україною включає:

- торгівлю, економічні відносини та регулювання економічної діяльності;
- протидію корупції та організованим злочинності;
- реформування правоохоронної сфери, юстиції та безпеку кордонів;
- політичний діалог і взаємодію в сфері зовнішньої політики та міжнародної безпеки;
- забезпечення верховенства права і громадянських свобод;
- відносини в енергетичній галузі;
- лібералізацію візового режиму;
- використання повітряного простору.

Угода про асоціацію, остаточне підписання якого відбулося 27 червня 2014 р., містить окрему статтю 474 («Поступове наближення»), яка обумовлює поступовий характер адаптації національного законодавства до права ЄС (відповідно до Додатків I – XLIII та зобов'язань, визначених в економічних розділах IV, V, VI). Водночас Угода про асоціацію формально не вважається кінцевою метою співпраці між ЄС та Україною.

Аналіз цілей угоди, викладених у розділі I («Загальні принципи»), підтверджує наскрізний характер відносин, який має сприяти формуванню зовнішнього контуру асиметричних «привілейованих зв'язків» ЄС з країнами європейської периферії. Серед цілей асоціації між Україною та ЄС передбачено:

- поступове зближення сторін на основі спільних цінностей, «поглиблення участі України в політиках, програмах та агенціях ЄС» та посилення «політичного діалогу в усіх сферах взаємного інтересу»;
- сприяння миру та стабільності в регіональному та міжнародному вимірах;
- запровадження умов для посилення економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС;

- посилення співробітництва в сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод;

- створення умов для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах взаємного інтересу [23].

Сторони декларують готовність розвивати діалог, який ґрунтується на основних принципах солідарності, взаємної довіри, спільної відповідальності й партнерства, сприяти посиленню енергетичної безпеки та забезпечувати співробітництво з питань міграції, надання притулку та управління кордонами.

2.1.4 Порядок тимчасового застосування Угоди про асоціацію

16 вересня 2014 р. Угода про асоціацію була синхронно ратифікована Верховною Радою України та Європейським парламентом, що дозволило розпочати тимчасове частини положень угоди (з 1 листопада 2014 р.) та розділів про ЗВТ (з 1 січня 2016 р.).

Тимчасове застосування угоди було передбачено в ст. 486 (п. 4) шляхом надання депозитарію (Генеральному секретаріату Ради ЄС) повідомлення, наданого стороною ЄС, про закінчення виконання необхідних процедур із зазначенням частин угоди, які будуть застосовуватися тимчасово [24], а також здачі Україною на зберігання ратифікаційної грамоти відповідно до своїх процедур та чинного законодавства.

З 1 листопада 2014 р. режим тимчасового застосування був поширений на розділ I («Загальні питання»), окремі статті розділів II («Політичний діалог та реформи...»), III («Юстиція, свобода та безпека»), розділ VI («Фінансове співробітництво та боротьба з шахрайством»), розділ VII («Інституційні, загальні та прикінцеві положення») та на 9 з 28 глав розділу V («Економічне та галузеве співробітництво»).

Розділ VII («Інституційні, загальні та прикінцеві положення») діє за винятком ст. 479 п. 1 у тій мірі, в якій «положення цього розділу обмежуються метою забезпечення тимчасового застосування угоди». Інакше кажучи, Угода про партнерство і співробітництво між Україною, з одного боку, і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, з іншого боку, підписана в Люксембурзі 14 червня 1994 р., що набрала чинності 1 березня 1998 р., діятиме до набуття чинності Угоди про асоціацію в повному обсязі. Їй лише тоді нова Угода про асоціацію зможе повністю замінити чинну УПС.

Згідно ноти Генерального секретаріату Ради ЄС від 30.09.2014 р., тимчасове застосування було обмежено сферою спільної компетенції ЄС, у тому числі «в частині визначення та реалізації спільної зовнішньої політики та політики безпеки». Відтак, з 1 листопада 2014 р. почалося застосування лише частини по-

літичних положень угоди, які стосувалися загальних принципів, цілей політичного діалогу та визначення форумів для його проведення, процесу внутрішніх реформ, верховенства права та регулювання руху осіб.

Показово, що тимчасове впровадження поширено на ст. 19, яка підтверджує повне виконання Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб (від 18 червня 2007 р.), Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз (від 18 червня 2007 р.), декларує абстрактну готовність до досягнення прогресу у візовому діалозі та встановлення безвізового режиму у відповідний час після створення умов для добре керованого і безпечного пересування людей.

З 1 січня 2016 р. режим тимчасового застосування був поширений на торговельно-економічні відносини. Згідно з роз'ясненням МЗС України (інформаційний лист Департаменту міжнародного права МЗС України № 72/14-612/1-2980 від 30.11.2015 р.), сферу застосування угоди було розповсюджено на розділ IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею»), Додатки I – XXV та Протоколи I і II. Виняток становить застосування ст. 158 щодо дотримання прав інтелектуальної власності під час кримінальних проваджень та ст. 285 і 286 стосовно адміністративних проваджень [25].

За офіційним тлумаченням, тимчасовий режим ставить за мету створення умов для повноцінного виконання низки положень угоди ще до завершення її ратифікації у 28 країнах-членах ЄС, в тому числі з огляду на відкладення ратифікації угоди за наслідками консультативного референдуму в Нідерландах, проведеного 06.04.2016 р.

Нідерландський референдум спричинив вочевидь не першу ситуативну кризу в відносинах між Україною та ЄС, однак це була перша процедурно-інституціональна криза після підписання Угоди про асоціацію з ЄС. З огляду на загострення внутрішніх суперечностей всередині ЄС, набуття чинності Угоди про асоціацію з Україною може затягнутися та супроводжуватися спробами внесення певних поправок і застережень з боку уряду Нідерландів.

З огляду на результати нідерландського референдуму щодо ратифікації Угоди про асоціацію з Україною виглядає доцільним всебічний правовий аналіз режиму тимчасового застосування угоди, включаючи визначення можливих процедурних дій української сторони, таких як внесення поправок до окремих положень угоди та перегляд розміру експортних квот на безмитне постачання української продукції.

Виглядає корисним прагматичний аналіз очікуваних наслідків, які спричинить виконання графіку зобов'язань в рамках Угоди про асоціацію в перспективі 3-5 років та визначення ступеня реалістичності цих вимог. У цьому сенсі доцільно окреслити проблемні зони, які можуть слугувати підставою для пре-

тензій до України з боку керівних установ ЄС. Так само потребує уваги галузевий аналіз стану торгівлі між Україною та ЄС, зокрема визначення причин торговельних ускладнень і скорочення обсягів українського експорту, в т. ч. до ЄС. На основі такого аналізу видається доцільним відновлення практики галузевих нарад з представниками українських бізнес-асоціацій і провідних компаній.

Відзначимо, що попри частковий режим впровадження Угоди про асоціацію, застосування Розділу VII («Інституційні, загальні та прикінцеві положення») надало можливість створити низку передбачених угодою двосторонніх органів, на які покладено функції нагляду, оцінки та моніторингу виконання угоди.

Система органів асоціації включає:

Саміт, в рамках якого відбувається політичний діалог та діалог з питань політики на найвищому рівні, здійснюються загальний нагляд за виконанням угоди та обговорення двосторонніх або міжнародних питань, що становлять взаємний інтерес.

Рада асоціації, яка здійснює моніторинг і контроль та періодично переглядає функціонування угоди в контексті її цілей.

Комітет асоціації, який надає допомогу Раді асоціації і складається з представників сторін, головним чином, на рівні вищих посадових осіб.

Парламентський комітет асоціації, до якого входять члени Верховної Ради України і Європейського парламенту.

Членами Ради асоціації з української сторони є міністри, а Комітету асоціації – заступники міністрів з питань європейської інтеграції, економічного розвитку і торгівлі (торговельний представник України) та керівники інших центральних органів виконавчої влади, до повноважень яких належать питання виконання угоди [26, с. 19-22].

Рада асоціації має повноваження приймати рішення, обов'язкові для обох сторін, а також може делегувати свої повноваження Комітету асоціації. Комітет асоціації проводить підготовчу й допоміжну роботу для забезпечення засідань Ради і в разі необхідності імплементує її рішення, а також забезпечує безперервність відносин асоціації та належне виконання угоди.

На першому засіданні Ради асоціації 15 грудня 2014 р. ухвалено регламенти Ради асоціації, Комітету асоціації і його підкомітетів (№ 1/2014), прийнято рішення про створення підкомітетів з питань свободи, безпеки та юстиції та з питань економіки та іншого галузевого співробітництва (№ 2/2014) та про делегування Радою асоціації окремих повноважень Комітету асоціації між Україною та ЄС у торговельному складі (№ 3/2014). З метою забезпечення тимчасового застосування розділу IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею») було продовжено функціонування трьох підкомітетів, утворених відповідно до Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС: підкомітету з питань

торгівлі та інвестицій, підкомітету з питань політики у сфері підприємств, конкуренції, співробітництва у регуляторній сфері, та підкомітету з питань митного та транскордонного співробітництва.

На другому засіданні Ради асоціації (7 грудня 2015 р.) обговорювалися питання лібералізації торгівлі, становище в енергетичній сфері, завершення виконання другої фази Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України, розширення участі України у програмах та ініціативах ЄС та підсумки перегляду Європейської політики сусідства. В рамках засідання підписано Адміністративну угоду між Міністерством оборони України та Європейським оборонним агентством.

В зв'язку з тимчасовим застосуванням положень про створення ПВЗВТ з 1 січня 2016 р. передбачено створення підкомітетів з географічних зазначень, управління санітарними та фітосанітарними заходами, з питань митного співробітництва та з питань торгівлі та сталого розвитку.

Засідання підкомітету з питань економіки та іншого галузевого співробітництва вирішено організувати за кластерним принципом. З цією метою визначено 6 тематичних кластерів, які включають:

- макроекономічне співробітництво та управління державними фінансами (бюджетна політика, внутрішній контроль та зовнішній аудит, статистика, облік і аудит, боротьба із шахрайством);

- промислова та підприємницька політика, гірнична справа і металургія, туризм, космос, законодавство про товариства та корпоративне управління, захист прав споживачів, оподаткування;

- співробітництво у сфері енергетики, в т. ч. ядерні питання, навколишнє природне середовище, включаючи зміну клімату та цивільний захист, транспорт;

- співробітництво в сфері науки та технологій, інформаційне суспільство, аудіовізуальна політика, освіта, навчання та молодь, культура, співробітництво в галузі спорту та фізичної культури;

- сільське господарство та розвиток сільських районів, рибальство та морська політика, Дунайський регіон, транскордонне і регіональне співробітництво;

- зайнятість, соціальна політика, забезпечення рівних можливостей та охорона здоров'я [26, с. 20-21].

Обмежений обсяг тимчасового застосування Угоди про асоціацію частково компенсується використанням додаткового політичного інструменту – оновленої редакції «Порядку денного асоціації між Україною та ЄС для підготовки та сприяння імплементції Угоди про асоціацію» від 16 березня 2015 р. [27].

Оновлений варіант «Порядку денного асоціації» (ПДА) був схвалений Радою асоціації між Україною та ЄС у формі обміну листами. В спільному прес-ре-

лізі з цього приводу відзначено, що оновлена редакція документу, узгоджена між Урядом України та ЄС і його державами-членами, має бути основним політичним інструментом реалізації та моніторингу Угоди про асоціацію. ПДА буде «сприяти процесу поглибленого реформування і модернізації економіки України» та створить «практичну основу для досягнення спільних цілей політичної асоціації та економічної інтеграції» шляхом втілення пріоритетних реформ і конкретних заходів. ПДА визначає 10 короткострокових завдань (реформування конституції, виборів, судової системи, боротьби з корупцією, державного управління, енергетики, дерегуляції, державних закупівель, оподаткування та зовнішнього аудиту), що визначені як першочергові для України. Зі свого боку ЄС декларує підтримку з широкого кола важливих питань, які є предметом Угоди про асоціацію [28].

В прес-релізі патетично проголошено, що оновлений документ «відображає посилений рівень асоціації» у двосторонніх відносинах між ЄС та Україною. Сторони зобов'язуються використовувати належні й достатні політичні, технічні та фінансові інструменти з метою ефективного виконання спільних цілей. Реалізація ПДА вважається предметом щорічного звітування, моніторингу та оцінки. Сторони декларують прагнення максимально повного «спільного оцінювання щорічного досягнутого прогресу». Досягнутий прогрес буде розглядатися в рамках структур, передбачених Угодою про асоціацію, Угодою про партнерство та співробітництво або інших відповідних угод [27, с. 3].

Зміст ПДА безпосередньо пов'язаний з розділами Угоди про асоціацію. В документі відзначено, що відносини між Україною та ЄС у даний час «засновані на тих частинах Угоди про асоціацію, які тимчасово застосовуються, а також Угоди про партнерство та співробітництво (УПС), що залишається чинною, та в рамках Європейської політики сусідства». Паралельно сторони розробили та виконують План дій щодо лібералізації візового режиму, успішна реалізація якого є основоположним елементом, на якому базується політична асоціація та економічна інтеграція України з ЄС, а саме істотне покращення мобільності та посилення міжлюдських контактів [27, с. 1].

Документ визначає спільні принципи, якими сторони мають керуватися при виконанні завдань та цілей Угоди про асоціацію:

- ПДА вважається «спільним практичним інструментом» підготовки та сприяння повній імплементації Угоди про асоціацію.

- Пріоритети ПДА «доповнюють зобов'язання Сторін щодо повної імплементації положень тимчасового застосування Угоди про асоціацію» та імплементації всіх положень після набуття нею чинності, а також «консолідації спільного розуміння Сторін щодо необхідних дій з метою подальшого поглиблення політичної асоціації та економічної інтеграції».

- Пріоритети ПДА повинні визначатися з урахуванням структури інституційної бази викладеної в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС.

- ПДА має виконуватися у повній відповідності з принципами прозорості, відповідальності та інклюзивності.

- Виконання ПДА передбачає взаємодію обох сторін.

- ПДА має на меті досягнення реальних та конкретних результатів шляхом прогресивної імплементації практичних заходів.

- Сторони визнають важливість дотримуватися узгоджених пріоритетів через залучення відповідних та достатніх політичних, технічних та фінансових засобів.

- ПДА є основним механізмом моніторингу та оцінювання прогресу України у виконанні Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також моніторингу та оцінювання досягнень всіх цілей політичної асоціації та економічної інтеграції в цілому [27, с. 2-3].

За логікою використання ПДА, цей інструмент і визначені в ньому пріоритети «доповнюють зобов'язання сторін відповідно до Угоди про асоціацію для повної імплементації цієї угоди» [26, с. 23]. З боку ЄС декларовано наміри надавати Україні підтримку в виконанні ПДА через застосування наявних ресурсів допомоги, включаючи проект «Підтримки впровадження Угоди про асоціацію між ЄС та Україною», обмін досвідом та поширення кращих практик. Водночас, як стверджується в «Звіті про виконання Порядку денного асоціації та Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2015 рік», Угода про асоціацію, ПДА та інші зобов'язання України у сфері європейської інтеграції визначаються як директивна основа для програмних документів державної політики України [26, с. 23].

Завдання та заходи на виконання угоди та інших зобов'язань у сфері європейської інтеграції безпосередньо втілюються в різних програмних та організаційних документах уряду [26, с. 23-24]. Зокрема це стосується Програми діяльності Кабінету Міністрів України [29], Плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [30], Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію на 2014-2017 роки [31] та планів імплементації актів законодавства ЄС.

До ухваленого урядом А. Яценюка Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію на 2014-2017 роки було включено понад 490 коротко- та середньострокових завдань в усіх сферах співробітництва між Україною та ЄС, прив'язаних до окремих статей угоди. Ці заходи поширювалися й на ті статті угоди, запровадження яких не було передбачено режимом тимчасового застосування. Це зокрема стосувалося низки заходів у межах розділу II («Політичний діалог та реформи, політична асоціація, конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики»).

В переліку заходів, прив'язаних до статей розділу II, запропоновано:

- забезпечення підтримки з боку ЄС у питаннях врегулювання ситуації в східних областях України та збереження суверенітету і територіальної цілісності держави;
- проведення консультацій з ЄС та координації зусиль через дипломатичні та військові канали для вирішення питань, насамперед для подолання викликів загальноприйнятими принципами міжнародного миру та безпеки;
- розробку нової редакції Военної доктрини України, державних програм розвитку Збройних Сил, озброєння та військової техніки, інших документів оборонного планування з урахуванням євроінтеграційного пріоритету зовнішньої політики України;
- забезпечення участі України та взаємодії з ЄС у міжнародних організаціях з питань, що спрямовані на зміцнення міжнародної стабільності та безпеки;
- консультації з ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки в частині, що стосується санкцій, які застосовуються ЄС, та визначення механізмів впровадження санкцій, до яких приєдналася Україна;
- моніторинг безпекової ситуації у Східній Європі та підготовку відповідних пропозицій для формування подальшої спільної з ЄС позиції у питаннях зовнішньої та безпекової політики;
- консультації стосовно визначення можливостей участі України в операціях ЄС із врегулювання криз, включаючи постійну участь України у відповідних навчаннях щодо врегулювання криз та навчальних заходах, пов'язаних із спільною політикою безпеки та оборони;
- забезпечення участі України в багатосторонньому переговорному процесі в рамках Форуму ОБСЄ зі співробітництва в галузі безпеки, спрямованому на підвищення ефективності заходів із зміцнення довіри і безпеки у військовій галузі;
- забезпечення участі України в регіональних ініціативах, спрямованих на зміцнення стабільності та підвищення рівня партнерських відносин із сусідніми державами-членами ЄС;
- поглиблення співпраці з державами-членами ЄС Чорноморського та Дунайського регіонів з метою забезпечення регіональної стабільності, безпеки та довіри;
- виконання міжнародних зобов'язань України за Договором про звичайні збройні сили в Європі, Договором про відкрите небо, Віденським документом 2011 р. про заходи зміцнення довіри і безпеки, Документом про заходи щодо зміцнення довіри і безпеки у військово-морській галузі на Чорному морі, двосторонніми угодами з Польщею, Словаччиною та Угорщиною про заходи щодо зміцнення довіри і безпеки;
- стимулювання військового і технологічного співробітництва між Україною та ЄС;

- забезпечення участі у щорічних нарадах держав-учасниць ОБСЄ з оцінки виконання зобов'язань у військово-політичній сфері та Кодексу поведінки щодо військово-політичних аспектів безпеки, багатосторонніх консультаціях з відновлення режиму контролю над звичайними озброєннями, щорічних консультаціях з виконання Документа про заходи зміцнення довіри і безпеки у військово-морській галузі на Чорному морі;
 - започаткування та розвиток співробітництва з Європейським оборонним агентством, Інститутом ЄС з питань безпекових досліджень, Супутниковим центром ЄС і Європейським безпековим та оборонним коледжем;
 - забезпечення співпраці України та держав «Великої сімки» в рамках Глобального партнерства проти розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення;
 - здійснення співробітництва з ЄС у сфері нерозповсюдження зброї та матеріалів масового знищення, зокрема в рамках Конвенції про заборону хімічної зброї, Конвенції про заборону біологічної (бактеріологічної) та токсинної зброї, Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та міжнародних режимів експортного контролю
 - вдосконалення національної політики експортного контролю, включаючи співробітництво в розробленні національних переліків товарів подвійного використання та впровадженні загальних правил контролю за експортом військових технологій та обладнання;
 - діалог з ЄС з питань протидії сепаратизму, екстремізму та тероризму;
 - вдосконалення законодавства України у сфері боротьби з тероризмом.
- Заходи, заплановані в розрізі розділ III («Юстиція, свобода та безпека») передбачали вдосконалення захисту персональних даних, завершення виконання Плану дій щодо лібералізації візового режиму для України з боку ЄС та низку заходів з облаштування та реконструкції пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, а також пунктів тимчасового розміщення біженців. В Києві, Харкові та Одесі передбачено створення центрів соціальної інтеграції біженців та осіб, які потребують додаткового захисту. В м. Яготині Київської області заплановано розмістити стаціонарний пункт розміщення біженців з Сирії та Афганістану попри наявність понад 1 млн не облаштованих належним чином внутрішньо переміщених осіб, які виїхали з Криму, Донецької та Луганської областей.
- З питання про виконання Угоди між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз пропонувалося проведення щорічного моніторингу в рамках Спільного комітету експертів.
- Пропоновані заходи приділяють суттєву увагу участі України в протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, запобіганню фінансування

тероризму, налагодженню співпраці з правоохоронними органами країн ЄС та імплементації нормативів, які стосуються кіберзлочинності [32].

Перелік і зміст запланованих заходів потребують поточного перегляду та оновлення відповідно до результатів спільного моніторингу. Водночас стан економічних стосунків між Україною та ЄС свідчить про низьку конкурентоспроможність української економіки та виявляє нагальну потребу в удосконаленні економічної політики уряду в напрямку прискорення застосування європейських технічних стандартів та регламентів.

Висновки

Оцінюючи стан і перспективи відносин між Україною та ЄС доцільно звернути увагу на такі специфічні ознаки європейського інтеграційного проекту, як паралельний розвиток внутрішніх процесів, пов'язаних зі створенням економічного і валютного союзу, політичного союзу та формуванням простору свободи, безпеки та справедливості, які визначені в установчих договорах, та зовнішнім виміром інтеграційних зв'язків, які регламентуються різноплановими угодами з третіми країнами.

Спільні політики ЄС у різних галузях виразно демонструють перебіг формування економічного та політичного союзу. Спектр спільного реагування та ухвалення рішень на принципах субсидіарності та солідарності поступово поширюється на нові сегменти економіки та суспільно-політичних відносин, охоплюючи все більший обсяг проблем та напрямків координації.

На відміну від внутрішніх інтеграційних процесів, які забезпечуються організаційно-політичними та інституціональними формами, визначеними установчими договорами та додатковими угодами країн-членів ЄС, відносини та зобов'язання з третіми країнами регулюються окремими угодами, які зазвичай передбачають створення спільних органів.

Угоди про асоціацію, підписані ЄС з Україною, Грузією та Молдовою, покликані сформуванню зовнішню смугу активної взаємодії, яка має доповнювати інтеграційні процеси в європейському просторі та забезпечувати сприятливе зовнішнє середовище для ЄС як економічного комплексу, суб'єкта права і актора міжнародних відносин. Створені в рамках Угоди про асоціацію спільні органи набули повноважень ухвалювати обов'язкові рішення, що перетворює цей механізм на чинник цілеспрямованого впливу на економічний і соціальний розвиток асоційованих країн європейської периферії.

Угода про асоціацію передбачає можливість участі України в програмах та агентствах ЄС (глава 28) за умов підписання окремих угод з ЄС для забезпечення участі у кожному такому агентстві, однак передбачений спосіб участі не даватиме українській стороні можливості впливати на ухвалення рішень.

Оцінка досвіду відносин між Україною та ЄС на етапі підготовки та впровадження Угоди про асоціацію дозволяє сформулювати ряд висновків та узагальнень.

1. Виглядає доцільною чіткіша функціональна диференціація основних проблем та напрямків у відносинах між Україною та ЄС. Надаючи активне сприяння внутрішньому реформуванню владних установ, системи судочинства та протидії корупції, європейські інституції утримуються від застосування інструментів економічної конвергенції чи надання українській стороні конкурентних переваг в економічній сфері. Органи державного управління мають враховувати ці обставини в контексті адаптації до нових правил економічних відносин з ЄС. Головні зусилля мають бути спрямовані на мінімізацію втрат і ускладнень, які виникають унаслідок імплементації економічних положень угоди та зміни ринкових умов. Нагальність цих вимог зумовлена фактичною втраченою традиційних ринків експорту української продукції в Росії та частково – в інших країнах СНД.

2. Гострим питанням, пов'язаним зі створенням ЗВТ з ЄС, залишається забезпечення доступу української продукції на європейський ринок. Першочергову проблему становить адаптація продукції українського виробництва до технічних регламентів, фітосанітарних норм і систем стандартизації ЄС. Основна увага має приділятися технологічній модернізації економіки та підтримці суб'єктів внутрішнього ринку в умовах впровадження нормативів ЄС та загострення конкуренції на зовнішніх ринках.

3. В сенсі поточного планування політичного курсу основна проблема полягає в урахуванні обмежених можливостей впливу українських владних структур на політику ЄС. Відмова Європейської Комісії від надання Україні статусу країни-кандидата унеможливило участь Києва в відповідних адаптаційних програмах структурних фондів ЄС. Хоча певний доступ до використання Україною європейських програм сприяння економічним трансформаціям та структурним змінам все ж передбачено, їх обсяг виключає можливість адаптації економіки України до європейського ринку за тими ж правилами і нормами, які надаються країнам-кандидатам на вступ, включаючи планування фінансових витрат на потреби економічної адаптації в бюджеті ЄС.

4. Європейський вектор зовнішньої політики України має враховувати специфіку сприйняття проблем безпеки політичними колами країн ЄС. «Зовнішній» вимір європейської безпеки вважається, з одного боку, простором конструктивного моделюючого впливу в межах Європейської політики сусідства, а з іншого – сферою суперництва та пошуку компромісів у відносинах держав ЄС з Росією та конкуренції за контроль над ресурсами і транспортними та транзитними шляхами в межах «південного енергетичного коридору». В сфері зовнішньої та безпекової політики постає потреба в активізації діалогу з відповідними

інституціями ЄС з проблем європейської безпеки та підтримки міжнародної суб'єктності України на засадах реалізації її національних інтересів. Діалог з ЄС має орієнтуватися на утвердження загальних правил гри, що виключають конфронтаційні сценарії поведінки європейських країн та запобігають силовим методам вирішення спірних міжнародних проблем.

5. Перспектива встановлення військово-політичного співробітництва між Україною та ЄС залишається низкою. Цей напрям потребує реалістичної оцінки потенційних завдань з урахуванням бюджетних можливостей, міжнародних умов та вдосконалення внутрішньої законодавчої бази про участь у багатонаціональних військових формуваннях високого ступеня готовності.

6. Доцільно зауважити нечіткість формулювань Угоди про асоціацію, які стосуються внесення змін, доповнень та перегляду її положень. В ст. 481 («Термін дії») в п. 1 зазначено, що угода укладається на необмежений строк. «Сторони забезпечують всебічний перегляд досягнення цілей цієї Угоди протягом п'яти років з дати набрання нею чинності, а також у будь-який інший час за взаємною згодою Сторін».

Стаття 463 п. 1. визнає повноваження Ради асоціації «ухвалювати рішення в рамках сфери дії цієї Угоди у випадках, передбачених нею. Рішення є обов'язковими для Сторін, які вживають необхідних заходів, у тому числі, у разі необхідності, заходів в рамках спеціальних органів, створених відповідно до цієї Угоди ... Рада асоціації може також надавати рекомендації. Вона готує свої рішення і рекомендації за згодою Сторін після завершення відповідних внутрішніх процедур».

В п. 3 цієї ж статті стверджується, що Рада асоціації «може актуалізувати або вносити поправки до Додатків до цієї Угоди», враховуючи розвиток права ЄС і стандартів, що застосовуються. При цьому зроблено застереження, що такі зміни не мають завдавати шкоди для будь-яких конкретних положень, відповідно до розділу IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею») угоди.

Водночас у різних розділах угоди прерогатива внесення змін до окремих додатків та статей угоди, включаючи регулювання ставок мита, покладається на відповідні комітети, напр. Комітет асоціації з питань торгівлі та Підкомітет з управління санітарними та фітосанітарними заходами.

Водночас у ст. 57, у якій йдеться про приведення галузевого і горизонтального законодавства, інститутів і стандартів України до вимог ЄС згідно з вимогами Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів (Agreement on Conformity Assessment and Acceptance of Industrial Goods, АСАА), є посилання на «процедуру внесення змін до цієї угоди», яка в самому тексті Угоди про асоціацію не прописана. Вказані формулювання не дають чіткого розуміння, яким є загальний порядок внесення змін і доповнень до Угоди про асоціацію, а також правової обов'язковості дотримання п'ятирічного терміну з дати набрання нею чинності.

7. Угода про асоціацію не визначає наперед і «залишає відкритим майбутній розвиток відносин Україна – ЄС». Розмитість статусу України в відносинах з ЄС визначається декількома чинниками, зокрема:

- усвідомленням складності процесів реформування сфери державного управління та владно-суспільних відносин в Україні;

- неготовністю надавати суттєву допомогу для адаптації української економіки до європейських технічних стандартів і регламентів;

- слабкістю української економіки, яка на відміну від економік країн ЦСЄ демонструє від'ємні показники (ст. 43 угоди визначає Україну як країну, що розвивається відповідно до класифікації Світового банку, ОЕСР та МВФ);

- тлумаченням зони європейського сусідства як довколишньої периферії, яка має перебувати під контролем та переважним впливом з боку європейських інституцій, водночас із відсутністю адекватної стратегії у відносинах з Росією;

Відтак у довгостроковій перспективі (в інтервалі 10 – 15 років) двосторонні відносини між Україною та ЄС мають визначитися рамками асоціації в межах Європейської політики сусідства та ініціативи «Східне партнерство» як регіонального напрямку ЄПС. Формальні оцінки перспективи підвищення статусу залежать від багатьох чинників, включаючи внутрішню ситуацію в ЄС, стан української економіки, результати реформ і загальний перебіг міжнародно-політичних процесів у Східній Європі.

Список використаних джерел і літератури

1. European Neighbourhood Policy / European External Action Service. [Електронний ресурс]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/enp/about-us/index_en.htm
2. Switzerland / European Commission. Trade. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/switzerland/>
3. Foreign & Security Policy / European Union. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/pol/cfsp/index_en.htm
4. Review of the European Neighbourhood Policy / European Commission; High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy: Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions [Swd(2015) 500 Final]. JOIN(2015) 50 final. – Brussels, 18.11.2015. – 21 p.
5. ЕС готовит новый тип соглашений с Белоруссией и Арменией вместо ассоциации / РИА Новости Украина. 04.09.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rian.com.ua/world_news/20150904/373198345.html

6. Trade. Policy. Countries and regions. Agreements / European Commission. Last update: 14 Apr. 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/agreements/#_other-countries
7. Overview of EPA negotiations / European Commission. Last update: February 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2009/september/tradoc_144912.pdf
8. Посельський В. Етапи та засади формування об'єднаної Європи / В. Посельський // Економічний часопис-XXI. – 2004. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soskin.info/ea.php?pokazold=20040102&n=1&y=2004>
9. Agenda 2000 – For a stronger and wider Union / European Commission. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1997. – 138 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/agenda-2000/com97-2000_en.pdf
10. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Док. 998_012 від 14.06.1994. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_012
11. Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки» / Документ n0001100-02, редакція від 30.04.2002. – [Електронний документ] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001100-02&p=1322997854959999>
12. Спільна заява щодо Угоди про асоціацію Україна – ЄС (9 вересня 2008 р.) // Україна – Європейський Союз: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991–2009) / За заг. ред. С.О. Камишева (кер. групи) [та ін.]. – К. : Юстініан, 2010. – С. 550-551.
13. ЄС-Україна: поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі. – Київ : Представництво ЄС в Україні, 2013. – 24 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/dcfta_guidebook_web.pdf
14. Богдан Данилишин: Питання створення зони вільної торгівлі належить до стратегічних цілей двостороннього торговельно-економічного співробітництва між Україною та ЄС на середньострокову перспективу / Прес-служба Мінекономіки. 01.07.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=142535397
15. Чорний Т., Чорний О. Заходи прискорення імплементації *acquis communautaire* (Спільного доробку ЄС) щодо торговельної політики в Україні / НІСД, Березень 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <http://old.niss.gov.ua/Monitor/March08/08.htm>
16. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» / Авт. кол.: А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та ін.; Нац. ін.-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтеграц. України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
17. Гіттон Ж. Чого чекати Україні від режиму вільної торгівлі з ЄС? / Європейська правда. 09 липня 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/07/9/7035702/>
18. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – 416 с.
19. Patten C., Solana J. Wider Europe / C.Patten, J.Solana [Official Documents: Letter by Chris Patten and Javier Solana. 8 August 2002] // Lithuanian Foreign Policy Review. – 2002. – No. 2 (10). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lfpr.lt/uploads/File/2002-10/Letter.pdf>
20. Проді Р., Паттен К. Жити по-сусідськи / Р. Проді, К. Паттен // Євробюлетень. – 2003. – Березень. – С. 8-9.
21. European Neighbourhood Policy – Strategy Paper / Commission of the European Communities; Communication from the Commission [COM(2004) 373 final]. – Brussels, 12.5.2004. – [35 p.]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf
22. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». Док. 1629-15. Редакція від 01.10.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1629-15/conv>
23. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Док. 984_011. Редакція від 30.11.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/984_011
24. Вербальна нота (щодо часткового застосування на тимчасовій основі положень Угоди про асоціацію) / Рада ЄС. 30.09.2014 № SGS14/12029. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_b50/paran2#n2
25. Щодо тимчасового застосування міжнародного договору / МЗС України; Лист від 30.11.2015 № 72/14-612/1-2980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/v2980321-15>
26. Звіт про виконання Порядку денного асоціації та Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2015 рік (станом на 10.01.16) /

- Урядовий офіс з питань європейської інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів України. – 168 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/document/248873193/AA_GOEI_REPORT_Dec_2015_final_February_ukr.pdf
27. Порядок денний асоціації між Україною та ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію / Урядовий офіс з питань європейської інтеграції. 16.03.2015. – 50 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/document/248012554/UA_15-1%20final.pdf
 28. Рада асоціації між Україною та ЄС схвалила оновлений Порядок денний асоціації / Урядовий офіс з питань європейської інтеграції. 16.03.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248012532&cat_id=244276429
 29. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. Схвалена Постановою Верховної Ради України «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України» від 11 грудня 2014 р. № 26-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/26-19/conv/paran7#n7>
 30. Про затвердження плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» у 2015 році / Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 4 березня 2015 р. № 213-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/213-2015-p>
 31. Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони / Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 17.09.2014 № 847-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/847-2014-p>
 32. План заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014-2017 роки. 17 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/847-2014-p#n12>

2.3 ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ВИМІР ХХІ СТОЛІТТЯ

УКРАЇНА – ЄВРОПЕЙСЬКА ДЕРЖАВА. Повернення до Європи стало концептуальним наміром і визначальним напрямом зовнішньої політики суверенної України з перших кроків її існування. Сьогодні як ніколи актуальними є питання європейської інтеграції країни, що ідентифікує себе з середньо розвинутими європейськими суспільствами і претендує на центральне стабілізаційне місце у регіоні.

Європейський вибір України обґрунтовано географічними детермінантами, політичними прихильностями, економічними складовими, ідеологічними настановами, менталітетом нашого народу, єдиними з Європою європейськими цінностями. Європейський напрям є одним з пріоритетів зовнішньої політики України. Наша держава, як активний учасник світового процесу, грає важливу роль у становленні і розвитку системи міжнародних відносин, зокрема, у формуванні європейських структур із захисту миру і безпеки, політичного й економічного співробітництва.

Європейський зовнішньополітичний курс визначений в державних документах України. Про перспективність членства в європейських структурах йшлося у Постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин" та у Постанові Верховної Ради України "Про основні напрями зовнішньої політики України" від 22 липня 1993 р. Намір у майбутньому набути членства в Європейському Союзі було висловлено президентом України Л. М. Кравчуком 14 червня 1994 р. в Люксембурзі під час підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (УПС) [1].

Із завершенням чергового етапу розширення Європейського Союзу, у результаті якого визначився майбутній розвиток низки країн Центральної та

Східної Європи, окреслились нові тенденції у відносинах України з провідним європейським формуванням [2].

Отже, курс на європейську інтеграцію було визначено зовнішньополітичним пріоритетом нашої держави у перших державних документах. Однак, чому ж так важко сучасній Україні доводити своє право на міжнародне європейське існування? На суверенність і державність? Витоки такого становища лежать у далеких історичних подіях, що активно розгорталися із становленням російської імперії, приходу до влади Петра I та Катерини II. У ті часи паростки української культури, літератури, наукових знань, мистецтва, книгодрукування, мови були запозичені – загарбані і вилучені московською владою і, фактично, перенесені з викладачами-професурою, книго-збірками і студентами Києво-Могилянської академії до Москви і Санкт-Петербургу.

У самій Україні все українське, включаючи мову, було заборонено і підлягало знищенню. Московським історикам було поставлено завдання переписати історію, створити нову історію Московії, присвоївши витоки Київської Русі. Перевернули вони під історію Московщини і релігійні засади українства: прихід Андрія Первозванного у I ст. на київські гори також долучили до релігійної складової Московії, назву Русь і Руси, русичі перебрали для московитів та їхньої держави. За результатами проведеної копіткої і наполегливої роботи Московію наказано було називати Росією, яка мала починатися з давньої Русі, а московитів – русами, пізніше росіянами.

У Москві і Санкт-Петербурзі після пограбування українських земель опинилися атрибути української державності (клейноди, прапори, печатки, герби, релігійні раритети), без яких не може існувати жодна держава, архівні матеріали, рукописи, археологічні артефакти, монетні скарби, українські витвори мистецтва, і не тільки українські, а всі, що загарбник знаходив на наших землях. Факт заборони української мови Катериною II, нищення інтелігенції – носія цивілізаційних засад і національної свідомості, ліквідація вчителів і шкіл, покріпачення і поневолення населення, знищення захисника українського народу – козацтва.

Нове прочитання історії Московщини, назву якої змінено на Русь, доведено до світу ще за часів Петра I, а особливо активно за часів Катерини II. Таким шляхом перші паростки знань про Росію прийшли у першу чергу до Франції, яка вже на той час була провідним європейським культурним осередком. Після поразки І. Мазепи і програваної шведської кампанії навіть загадка про Україну і українське була суворо заборонена аж до смертної кари. Водночас про Росію вже знала вся Європа. Відповідно книги і підручники зі світської і релігійної історії з подачі російського царату були написані і перекладені різними мовами, на них зросло і вивчилося не одне покоління західної, зокрема, і наукової інтелігенції, просвітиків. Цього було достатньо, щоб така інформація посту-

пово поширилася і заволоділа світом. Тому й нині французькі і німецькі наукові школи, переважно представники історичної та філологічної науки, не розуміють, чому Україна називає себе Руссю, чому вважає руських князів: Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого тощо своїми витоками – українськими засновниками державності, а Андрія Первозванного – глашатаєм Києва і засновником української православної церкви. Історія Андрія Первозванного була конче потрібна саме російській імперії, російській історичній школі і російським церковникам, щоби позначити своє існування, як християнської держави з давніх давен, тобто через процес неперервності християнства, континуїтету історичної лінії. А інакше, російська імперська історія починатиметься тільки з XV ст., тобто Росія втрачатиме не тільки кілька століть існування, а й заснування Києва і Руси та величну подію – хрещення Руси.

Таким чином ставлення європейців, а звідти і американців, що зросли і сформувалися європейською науковою і просвітницькою школою, до України і українців є доволі упередженим, складним і скептичним. І це упередження і стереотипи, що склалися століттями, досить важко переломити й зараз у XXI ст. Однак, не слід думати, що для цього також знадобляться сотні років: у добу глобального інформаційного простору подібні процеси досить швидко опановують головами на різних континентах земної кулі.

Концептуальну складову європейського об'єднання формували такі ж виклики, що стояли перед Україною і диктували формування нею європейського вектору. Кризовий стан економіки в результаті провалу реформ М. С. Горбачова і наступного розпаду СРСР; відсутність військової / безпекової підтримки союзників (тиск провідних держав світу – Росії, США, Великої Британії, Франції і примус України на ліквідацію її ядерного потенціалу – третього за розміром у світі); необхідність пришвидшеного прийняття рішень у результаті невизнання Росією (з 1991 по 1999 рр.) суверенітету України; афганська війна, що спричинила низку негараздів в країні (наркоторгівля, екзотичні і психічні хвороби, моральні втрати); синдром Чорнобильської трагедії (неспроможність подолання наслідків, різке збільшення онко- та інших хворих, психологічний тягар негативної інформації); відродження свідомості нації; повернення до витоків, походження, до ідеї формування ідентичності тощо.

2.3.1. Законодавча основа євроінтеграційного вектору зовнішньої політики України

Європейський вибір є визначальним напрямом зовнішньої політики України. З першого документу, прийнятого, ще на теренах Української РСР у межах Радянського Союзу – Декларації про державний суверенітет України – стало зрозуміло, що політична еліта готова зробити величезний крок вперед на шляху

до створення незалежної та суверенної держави, повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Саме в цій Декларації, прийнятій Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р., було вперше проголошено про намір держави брати безпосередню *"участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах"*. Таким чином *"повернення до Європи"* проголошено ключовим напрямом політики України від початку процесу набуття незалежності. Так, у Постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. *"Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин"* уряду було доручено *"спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах"*.

Прийняття Верховною Радою Української РСР 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України та його підтвердження Всеукраїнським референдумом, проведеним 01 грудня того ж року, розпочало нову сторінку в історії нашої незалежної держави. Вже 02 грудня 1991 р., на наступний день після проведення референдуму, міністрами закордонних справ країн-членів Європейського Союзу була прийнята Декларація ЄС щодо України, в якій відзначався демократичний характер Всеукраїнського референдуму та схвалювалось волевиявлення народу України. Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані в грудні 1991 р. – з моменту визнання незалежності України Євросоюзом у листі Міністра закордонних справ Нідерландів, країни, яка на той час голувала в ЄС.

Про намір України набути членства в Європейському Союзі було заявлено Президентом України 14 червня 1994 р. у м. Люксембург під час підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС (УПС), що набула чинності 01 березня 1998 р. Європейські пріоритети підтверджують і Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, затверджена 11 червня 1998 р., і Програма інтеграції України до ЄС (14 вересня 2000 р.), які стали головним інструментом підготовки нашої держави до цього доволі складного процесу.

Європейський Союз відкрив в Києві дипломатичне представництво Комісії європейських спільнот (жовтень 1993 р.), яке набуло статусу посольства з 2012 р. У Брюсселі з липня 1995 р. працює представництво України при Європейських спільнотах; проведено переговори щодо галузевої кооперації і торговельних відносин (1994 р.); підписана (14 листопада 1994р.) і набула чинності (з 1 березня 1998 р.) вже згадувана Угода про партнерство і співробітництво. Україна була визнана країною з перехідною економікою на саміті ЄС у Флоренції (липень 1996 р.); Рада ЄС прийняла План дій (6 грудня 1996 р.), що визначив напрями співпраці з Україною; відбувся перший саміт Україна - ЄС (5 вересня 1997 р.); підписана у м. Гельсінкі (1999 р.) Спільна стратегія ЄС щодо України визначила пріоритетні напрями політики країн-членів ЄС та інституцій Єв-

росоюзу на чотирирічний період; Україні був наданий статус країни-сусіда ЄС (2003 р.), а у 2007 р. запропоновано Програму Східного партнерства [3].

28-29 листопада 2013 р. у Вільнюсі відбувся Третій саміт Східного партнерства, у якому взяла участь делегація України. Тодішній президент України В. Ф. Янукович не підписав Угоду про асоціацію України - ЄС, фактично зірвав саміт і перекреслив прагнення українського народу. Події кінця 2013 р. вплинули на стосунки офіційного Києва та Брюсселю. Так, непідписання Угоди про асоціацію 28 листопада 2014 р. на саміті у Вільнюсі Європарламент назвав однією з основних втрачених можливостей у взаємовідносинах. Ще більшу загрозу для зближення України з Європою створили протистояння влади із прихильниками до євроінтеграції опозицією та мирними громадянами.

13 березня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Постанову, якою підтвердила курс країни на інтеграцію із Європейським союзом. Як заявив на засіданні Ради спікер парламенту О. В. Турчинов, в документі також відображені *"першочергові кроки в цьому напрямку"*.

Після Революції Гідності, яка забрала сотні життів українських громадян, у березні 2014 р. Україна уклала з Європейським Союзом Угоду про асоціацію, яка синхронно була ратифікована у вересні того ж року.

З метою реалізації європейської інтеграції в Україні були зміцнені інституційні спроможності виконавчих органів влади. Мінекономіки України було трансформовано у Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції, запроваджено посаду Першого заступника Міністра закордонних справ України з питань європейської інтеграції. Утворено Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції, яку очолює Президент України. При Президентові України діє Національна рада з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС, а при Міністерстві юстиції – Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

ПОЛІТИЧНИЙ ДІАЛОГ УКРАЇНА – ЄС відбувається у формі щорічних консультацій на найвищому рівні: саміти Україна – ЄС, засідання Ради з питань співробітництва, регулярні консультації Україна – Трійка ЄС на рівні міністрів закордонних справ та на рівні політичних директорів МЗС. Починаючи з 2000 р – також у формі зустрічей Україна - Трійка Політико-безпекового комітету ЄС та консультацій Україна - Трійка ЄС на рівні експертів з питань Спільної зовнішньої та безпекової політики.

Європейський шлях розвитку України було чітко сформульовано і обґрунтовано в *"Основних напрямках зовнішньої політики України"*. Згідно з положеннями документа перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах. З метою підтримання стабільних

відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації. Значалось також, що розбудова відносин із західноєвропейськими державами створить умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків України з європейською цивілізацією, прискорення демократизації, проведення ринкових реформ та оздоровлення національної економіки. Водночас таке співробітництво стане підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах та майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового економічного простору.

Цей стратегічний курс України, закріплений в "Основних напрямках зовнішньої політики України", неодноразово підтверджувався президентами України у посланнях до Верховної Ради, на різних міжнародних форумах, знаходив закріплення у відповідних рішеннях і заявах. Важливою подією в цьому плані можна назвати заяву Президента Л. Д. Кучми під час виступу у Німецькому товаристві зовнішньої політики у 1995 р. У ній, з поміж іншого, наголошувалося, що одним із стратегічних пріоритетів зовнішньополітичного курсу України є європейський напрям, під яким ми розуміємо свою активну участь як у виробленні майбутньої загальноєвропейської архітектури, так і активне співробітництво з діючими європейськими структурами.

Вагомим чинником на першому етапі розвитку політичного діалогу із структурами ЄС стало формування договірно-правової основи співробітництва, основним документом якої є Угода про партнерство і співробітництво (УПС). Зазначимо, що цей документ є найважливішим і найвагомимим в системі договірних відносин. Підписана угода означала перехід відносин з ЄС на якісно новий рівень, вона заклала правове підґрунтя для багатопланового співробітництва в торгівлі, економіці, соціальній і правовій сферах. Оскільки період чинності УПС 10 років, після цього угода щороку автоматично пролонгується, якщо сторони не денонсують її (ст. 101). Серед основних принципів, на яких будується УПС, є принцип ринкової економіки як визначальний, насамперед для залучення України до правового поля європейського ринку та ГАТТ/СОТ.

Спільна позиція ЄС щодо України, ухвалена на базі УПС 28 листопада 1994 р., наголошувала на значенні для ЄС України як великої європейської індустріальної держави, розташованої між Росією і східними сусідами ЄС. Підкреслювалося, що мета ЄС – сприяння розвитку України як держави, що має збалансовані відносини з Росією і Заходом.

Таким чином, історичний етап 1994 – 1998 рр. починається з ратифікації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом і переведення співробітництва у практичну площину. Важливими поді-

ями на той час були: проведення у березні 1995 р. першого засідання Спільного комітету Україна - Європейський Союз; підписання тоді ж в Люксембурзі тимчасової угоди про торгівлю та питання, пов'язані з торгівлею між Україною та Європейським співтовариством, Європейським співтовариством вугілля і сталі та Європейським співтовариством атомної енергії; відкриття в Брюсселі представництва України при Європейському Союзі; визнання за Україною статусу країни з перехідною економікою; проведення в Києві першого саміту Україна – Євросоюз.

УПС доповнювалась низкою галузевих угод. У березні 1998 р., коли Угода про партнерство і співробітництво набрала чинності, відбулось перше засідання Ради з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом, на якому Україна офіційно заявила про прагнення здобути статус асоційованого членства в Євросоюзі. У 1998 – 1999 рр. у Відні та Києві було проведено саміти Україна - Євросоюз, а у 2000 р. в Парижі на черговому саміті обговорювалися економічні відносини.

Саміти Україна – Євросоюз стали постійно діючим інститутом входження України в Європу. Регулярно двічі на рік, проводяться зустрічі Україна - Євросоюз на рівні міністрів закордонних справ і на рівні політичних директорів. Розвивається і договірно-правова база відносин Україна - Євросоюз: додаток до Угоди про торгівлю текстильною продукцією, деякими сталеливарними виробами, а також співробітництво в галузі термоядерного синтезу та ядерної безпеки. Наприкінці 1990-х рр. в Києві підписано багатосторонню угоду про інституційні основи створення міждержавної системи транспортування нафти та газу. Закладено правові основи подальшого співробітництва між Україною та Євросоюзом, сформульовано основні положення стратегії інтеграції України до ЄС.

Наступним етапом у розбудові відносин стало затвердження Указом Президента України № 615 від 11 червня 1998 р. Стратегії інтеграції України до ЄС, розрахованої на період до 2007 р. У документі проголошувалося стратегічною метою набуття Україною повноправного членства в ЄС, а отримання статусу асоційованого члена – головним зовнішньополітичним пріоритетом України. Стратегія передбачала створення передумов, необхідних для набуття Україною членства в ЄС, визначала такий основний напрям співробітництва з ЄС як адаптацію законодавства України до законодавства ЄС. Стратегія наголошувала на необхідності доповнення загальноєвропейського виміру співробітництва регіональною інтеграцією, яка передбачає встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України, країнами-членами і кандидатами у члени ЄС та поглиблення галузевого співробітництва.

На основі Стратегії була розроблена національна Програма інтеграції України до ЄС, затверджена Указом Президента України № 72 від 14 вересня

2000 р. Програмою передбачалась розробка та реалізація комплексу конкретних практичних заходів щодо реалізації загальних принципів співробітництва з ЄС, подальше розгортання інститутів сприяння розвитку відносин з ЄС на всіх рівнях – національному, регіональному і місцевому, на рівнях державних і недержавних організацій, а також систематичне і цілеспрямоване формування в українському суспільстві стійкої проєвропейської більшості.

На той час вже було створено політико-правові та організаційні передумови для реалізації Програми: укладено Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС), якою передбачено утворення наступних органів: Рада з питань співробітництва між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом) та Комітет з питань співробітництва між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом), Комітет з парламентського співробітництва між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом); розроблено спільну робочу програму імплементації УПС, яка щороку переглядається на підставі даних спільного моніторингу України та ЄС щодо прогресу у її виконанні; засновано політичні діалоги: на найвищому рівні – щорічні саміти Україна - ЄС; на рівні міністрів та підрозділів міністерств закордонних справ Україна - ЄС, а також діалог Україна - Трійка ЄС; на галузевому рівні структур та рівнях, що відповідають за реалізацію УПС та європейську інтеграцію; у рамках міжнародних, загальноєвропейських та регіональних інституцій [4].

З метою організаційного забезпечення її реалізації, відповідно до Указу Президента № 1146 від 26 листопада 2001 р., було запроваджено Інститут уповноваженого України з питань європейської інтеграції.

Таким чином, програма європейської інтеграції України підпорядкувала процес проведення внутрішніх реформ в контексті імплементації угоди про партнерство та співробітництво загальному політичному завданню досягнення копенгагенських критеріїв. Саме завдяки цьому документу політичні стандарти та вимоги членства держави в ЄС стали невід'ємною частиною національного законодавства України. Програмою були визначені короткострокові, середньострокові та довгострокові завдання інтеграції України до ЄС.

Серед пріоритетних завдань: гармонізація законодавства відповідно до норм ЄС; якнайшвидше набуття членства у Світовій організації торгівлі (СОТ); проведення консультацій і переговорів щодо запровадження зони вільної торгівлі з ЄС; укладання двосторонніх угод про вільну торгівлю з державами - кандидатами на вступ до ЄС; послідовне здійснення кроків для забезпечення участі України в роботі Європейської Конференції, заходах у межах Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, спільних проєктах у межах програм фінансової підтримки ЄС – PHARE і TACIS із прикордонного співробітництва.

У стратегічному плані Україна розглядає розширення ЄС як важливий фактор подальшої загальноєвропейської інтеграції, коли виникають нові, більші можливості всебічного співробітництва. У тактичному плані цей процес має для України як позитивні, так і негативні наслідки.

Яскравим свідченням підтримки європейської інтеграції України серед українського суспільства є послідовне позитивне ставлення до цього курсу у Верховній Раді України. Практично всі провідні політичні партії та рухи України, незалежно від своїх ідеологічних уподобань, визнають європейську ідентичність України та вважають, що європейська інтеграція повинна бути покладена в основу національної програми реформ та визначена одним з пріоритетів зовнішньої політики України.

Питання розвитку співробітництва України з європейськими структурами зайняли помітне місце в Посланні Президента України до Верховної Ради "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 роки", а згодом, – в Посланні Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки" від 30 квітня 2002 року, у якому підтвердилось прагнення України інтегруватись до ЄС. Набуття спочатку асоційованого, а потім – повноправного членства розглядається як основа стратегії економічного та соціального розвитку нашої держави на наступні десять років і більш віддалену перспективу.

В Україні було створено низку державних і недержавних структур, основним завданням яких є організаційне забезпечення інтеграції України до ЄС. Прагнення України інтегруватися до Європейського Союзу є цілком зрозумілим. Воно "викристалізовується з історії нашого народу, його ментальності та демократичних традицій, з прагнення нинішнього покоління бачити свою державу невід'ємною складовою єдиної Європи".

Набуття членства в Європейському Союзі стало стратегічною метою та головним пріоритетом зовнішньої політики нашої держави. Та потрібно усвідомлювати, що головне – це не сам вступ до ЄС, а результати тих реформ, які будуть зроблені щоб досягти мети. Саме тому, Україні поступово, крок за кроком, використовуючи всі можливості, надані самим Співтовариством, необхідно просуватись все вище у внутрішньому розвитку, як економічному, так і політичному, і вже паралельно переходити на нові рівні інтеграції.

Однак, з об'єктивних і суб'єктивних причин усім компонентам взаємодії Україна – ЄС був притаманний високий рівень невизначеності, що ускладнює і робить багатоваріантними прогнози конкретних параметрів впливу розширення Євросоюзу на Україну. Втім, позитивним моментом є те, що розширення надає можливість для України та ЄС, як уже безпосередніх сусідів, розвивати якомога тісніші відносини. Останні позначені процесом виходу за межі просто-

го співробітництва та поступового переходу до повноцінної економічної інтеграції з одночасним поглибленням політичного співробітництва.

Наступним документом, в якому серед пріоритетів національних інтересів було визначено інтеграцію України в європейський простір, став Закон України "Про основи національної безпеки України", прийнятий 19 червня 2003 р. Водночас в Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента від 12 лютого 2007 р., головними умовами забезпечення розвитку та безпеки держави визначено укладення нової базової угоди, формування зони вільної торгівлі з ЄС та створення основи для повноправного членства України в Європейському Союзі.

Водночас ЄС зобов'язався надати Україні фінансову й технічну допомогу для облаштування прикордонних пунктів і створення прикордонної інфраструктури на західному кордоні України з метою запобігання нелегальній, некерованій міграції. На реалізацію програми у 2004 – 2006 рр. ЄС надав 255 млн. євро. Україні також було запропоновано взяти участь у програмах сусідства: співробітництво України, Польщі та Білорусі; співробітництво Угорщини, Словаччини та України і співробітництво України з країнами ЦСЄ (САКЛ). Трирічний План дій з активізації співробітництва в межах європейської політики нового сусідства Україна і ЄС підписали 21 лютого 2005 р. У березні 2007 р. ЄС та Україна розпочали переговори щодо нової посиленої угоди про співпрацю. Переговори відбувалися на пленарних засіданнях та у трьох переговорних групах з питань і) політичного діалогу, зовнішньої та безпекової політики; ii) юстиції, свободи й безпеки та iii) економічного й секторального співробітництва.

Україна і ЄС узгодили програму з облаштування кордону по всьому периметру української території з метою запобігання нелегальній міграції. З 2004 р. між сторонами велися переговори щодо укладання Угоди про реадмісію осіб, які нелегально перебувають на територіях договірних сторін. За наполяганням української сторони таку угоду підписано у 2007 р. лише після укладання аналогічного документу з РФ, оскільки наша країна несе значні витрати на виявлення і утримання нелегальних мігрантів, що прибувають в Україну з російської території. Певного прогресу досягнуто і з підписанням Угоди про спрощений візовий режим України з ЄС (2007 р.).

Україна із зацікавленістю сприйняла рішення Європейської Ради (19-20 червня 2008 р.) про запровадження пропозиції Польщі та Швеції щодо концепції відносин ЄС із східними сусідами – програму Східне партнерство. На порядку денному – обговорення шляхів створення поглибленої зони вільної торгівлі України – ЄС, що є складовою Угоди про асоціацію (2013 р.). Водночас принциповим питанням для України як європейської держави за ст. 49 Договору про ЄС є підтвердження її права на отримання членства в ЄС у майбутньому.

Ініціатива Східне партнерство, започаткована у травні 2009 р., була продовженням політики сусідства ЄС. Однак вона не закріплює європейської перспективи країн-партнерів ЄС. Разом з цим, увібравши у себе основні інноваційні у порівнянні з класичною ЄПС риси, які на той час вже були притаманні відносинам між Україною та ЄС (переговори щодо угоди про асоціацію, ведення безвізового діалогу тощо), Східне партнерство стало яскравим проявом лідерства України у процесі європейської інтеграції та його впливу на еволюцію підходів ЄС до розвитку відносин з регіоном.

У порівнянні з ЄПС Східне партнерство має кілька позитивних рис, які посилюють позиції України. По-перше, поява Східного партнерства оформила чітке розмежування (хоч і в межах ЄПС) між європейськими сусідами ЄС та сусідами Європи (Північна Африка та Близький Схід), які, навіть з формальної точки зору, не мають права на подання заявки на членство в ЄС. По-друге, установчі документи Східного партнерства (зокрема Спільна заява Празького саміту від 7 травня 2009 р.) містять положення про доповнюючий характер Ініціативи до двосторонніх відносин між ЄС та країнами-партнерами.

Наступний документ Європейської Комісії та Високого представника ЄС у закордонних справах та політиці безпеки "Нова відповідь сусідству, що змінюється" від 25 травня 2011 р. також містив положення про статтю 49 Договору про ЄС – право подавати заявку на членство в ЄС. Положення документа свідчать, що ЄС і надалі вимагатиме значного посилення уваги країн-партнерів до питань демократії, прав людини, верховенства права та основоположних свобод за п'ятьма напрямками: проведення вільних та чесних виборів, забезпечення свободи асоціації, висловлювань, зібрань та ЗМІ. Другий саміт Східного партнерства 29-30 вересня 2011 р. у м. Варшава також не надав партнерам європейську перспективу. Водночас зробив наголос на тому, що забезпечення поваги до прав і свобод людини у країнах безпосереднього сусідства є визначальною складовою їхнього посунання шляхом інтеграції.

На заміну Плану дій Україна – ЄС відповідно до домовленостей Паризького саміту було вироблено ПОРЯДОК ДЕННИЙ АСОЦІАЦІЇ (ПДА) – новий практичний інструмент відносин Україна – ЄС, що набув чинності 24 листопада 2009 р. шляхом процедури взаємного обміну нотами. ПДА принципово відрізняється від Плану дій Україна – ЄС, що втратив чинність у березні 2009 р.

Практична реалізація Порядку денного асоціації мала забезпечити перехід від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції. Документ став певним орієнтиром для проведення реформ в Україні у процесі підготовки імплементації Угоди про асоціацію.

Євроінтеграція є основним і незмінним зовнішньополітичним пріоритетом України, що закріплено Законом України "ПРО ЗАСАДИ ВНУТРІШНЬОЇ

І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ" (20 ЛИПНЯ 2010 Р. НАБУВ ЧИННОСТІ). У ст. 11 документа йдеться про забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі. Намагання України бути визнаною європейською державою спирається на спільне із європейським світом розуміння і бачення суспільних цінностей. Україні при цьому належить законодавчо адаптуватися до права ЄС, яке не зводиться лише до законодавства Спільноти, а охоплює загальні принципи, цінності і правову культуру.

Європейський Союз визнав європейські прагнення України та вітав її європейський вибір, закликавши до співробітництва. Спільна стратегія суттєво розширила сфери діалогу і співробітництва між Україною та Євросоюзом. Аналізуючи намагання України увійти у європейське співтовариство, слід відмітити низку аргументів на користь інтеграції. Економічний потенціал Євросоюзу та динаміка розвитку дають можливість зробити висновок, що Європейський Союз є великим ринком збуту виробів та джерелом задоволення потреб України в найрізноманітніших споживчих та інвестиційних товарах. До того ж торгівля з Євросоюзом є важливим джерелом надходження вільно конвертованої валюти. Необхідно зазначити, що співробітництво України з Європейським Союзом потрібне для технологічного оновлення промислового та сільськогосподарського виробництва України. Виробничі технології підприємств відстають від передових технологій європейських країн. Україна не має капіталу, необхідного для модернізації наявних та створення нових сучасних підприємств. А без модернізації виробничих структур не можна вийти на траєкторію стійкого економічного розвитку, подолати зростаюче відставання від економічно розвинутих країн. Йдеться про створення передового виробничо-технологічного укладу, порівняного з європейським. Адже десятиліття українські підприємства фактично відрізані від світового ринку. Їх вихід на європейський ринок має велике значення як джерело досвіду та практичних вмінь конкурувати з виробниками інших країн, розробляти та реалізовувати стратегію виробничо-комерційної діяльності, зорієнтованої на світову кон'юнктуру ринків.

З 2008 р. Україна розпочала активну підготовку до підписання Угоди про асоціацію, що мало відбутися на саміті Європейського Союзу у м. ВІЛЬНЮС 29 ЛИСТОПАДА 2013 Р. ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ ВИДАВ УКАЗ ПРО НЕВІДКЛАДНІ ЗАХОДИ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ № 127/2013 ВІД 12 БЕРЕЗНЯ 2013 Р., увівши у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 березня 2013 р. "Про невідкладні заходи щодо європейської інтеграції України", який було розміщено на сайті глави держави 13 березня. Указ набирав чинності з дня його опублікування. Згідно з документом, уряду було доручено забезпечити щомісячне інформування Європейського Союзу про за-

ходи, вжиті Україною для забезпечення підписання Угоди про асоціацію та віднайти механізм залучення допомоги від Брюсселя, необхідної для забезпечення імплементації Угоди.

Уряду також було доручено виконати у встановлені терміни і в повному обсязі план першочергових заходів щодо інтеграції України в Європейський Союз на 2013 р. та сприяти діяльності в Україні моніторингової місії Європарламенту; належним чином провести перевибори у п'яти округах; затвердити у місячний термін комплексний план заходів щодо активізації співробітництва між Україною та ЄС в енергетичній сфері; розробити та подати в установленому порядку проект закону про ратифікацію меморандуму про взаєморозуміння між Україною та ЄС та кредитної угоди між Україною, Національним банком України та ЄС щодо надання Брюсселем макрофінансової допомоги Києву.

Водночас Кабінету Міністрів було доручено вжити заходів щодо забезпечення прийняття законодавчих та видання інших нормативно-правових актів, передбачених Планом дій щодо лібералізації візового режиму з ЄС, підготовку та направлення на розгляд Єврокомісії третьої доповіді України про виконання плану.

Євросоюз прийняв рішення про надання Україні макроекономічної допомоги. Нагадаємо, що загальна сума макрофінансової допомоги, яку Євросоюз готовий був надати Україні, становила 11 175 млрд. євро.

28-29 листопада 2013 р. у Вільнюсі відбувся Третій саміт Східного партнерства, у якому взяла участь делегація України. У саміті також взяли участь глави держав/урядів 28 держав-членів ЄС та 5 країн-учасниць ініціативи Східне партнерство. Метою саміту було надання поштовху подальшому розвитку ініціативи Східне партнерство, яка покликана сприяти політичній асоціації та економічній інтеграції країн-партнерів з ЄС, а також підписання низки двосторонніх документів. **Президент В.Янукович зірвав підписання Угоди про асоціацію. Втік з України**, вивіз при цьому кілька сотень мільярдів гривень. В Україні розпочався рух супротиву владі – Євромайдан. Євромайдан України підтримали у понад півсотні міст світу. Люди різних країн виходили на головні площі міст із прапорами й гучномовцями. У більш як 50 містах світу пройшли мітинги, акції солідарності з Євромайданом і вшанування загиблих під час сутичок у Києві. Участь в акціях брали українці діаспори, туристи та громадяни різних країн. Демократія в Україні перемогла.

21 БЕРЕЗНЯ 2014 Р. УКРАЇНА ПІДПИСАЛА З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ УГОДУ ПРО АСОЦІАЦІЮ, яка синхронно була ратифікована у вересні того ж року.

Укладення Угоди про асоціацію (УА), яка спирається на принципи політичної асоціації та економічної інтеграції та включає положення про створення по-

глибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ЗВТ), довгий час залишалося ключовим питанням порядку денного відносин Україна - ЄС. Угода про асоціацію – якісно новий рівень взаємодії України та ЄС – є унікальним двостороннім документом, який виходить далеко за рамки подібних угод, укладених ЄС свого часу з країнами Центральної та Східної Європи. Угода не лише закладає якісно нову юридичну основу подальших взаємин між Україною та ЄС, але й слугує стратегічним орієнтиром системних соціально-економічних реформ в Україні, передбачаючи масштабну адаптацію законодавства до норм та правил ЄС.

Україна розглядає Угоду про асоціацію як важливий крок на шляху наближення в перспективі до наступного етапу – укладення угоди про вступ до ЄС. Угода складається з наступних розділів: "Преамбула, загальні цілі та принципи", "Політичний діалог", "Юстиція, свобода та безпека", "Економічне та секторальне співробітництво", "Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі", "Загальні, інституційні та прикінцеві положення".

Підписання Угоди про асоціацію вимагало здійснення внутрішніх процедур в ЄС щодо перекладу тексту Угоди всіма мовами ЄС та схвалення одностайного рішення Ради ЄС щодо можливості підписання Угоди. Крім цього, Рада ЄС мала перед підписанням Угоди надіслати її до Європейського Парламенту для надання згоди (*consent*) або думки (*opinion*) ЄП з приводу можливості підписання Угоди.

Серед ключових напрямів взаємодії – співробітництво з метою поширення регіональної стабільності; зміцнення миру та міжнародного правосуддя, зокрема шляхом імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду; забезпечення поступової конвергенції у сфері зовнішньої і безпекової політики, включаючи Спільну політику безпеки та оборони, попередження конфліктів, нерозповсюдження, роззброєння та контроль за озброєнням, боротьбу з тероризмом тощо.

Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі Україна - ЄС (ЗВТ) є невід'ємною складовою Угоди про асоціацію і передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, лібералізацію руху капіталів та до певної міри – руху робочої сили. Відмінною рисою ЗВТ Україна - ЄС є комплексна програма адаптації регуляторних норм у сферах, пов'язаних з торгівлею, до відповідних стандартів ЄС. Це дозволить значною мірою усунути нетарифні (технічні) бар'єри у торгівлі між Україною та ЄС та забезпечити розширений доступ до внутрішнього ринку ЄС для українських експортерів і навпаки – європейських експортерів до українського ринку. Таким чином, поглиблена та всеохоплююча ЗВТ має забезпечити поступову інтеграцію економіки України до внутрішнього ринку ЄС.

Відповідно до "Інституційних, загальних та прикінцевих положень" передбачається запровадження нових форматів та рівнів співробітництва між Украї-

ною та ЄС, зокрема створення Ради та Комітету з питань асоціації, Парламентського комітету з питань асоціації. З метою залучення до реалізації Угоди громадянського суспільства створена Платформа громадянського суспільства.

Особливе місце в співробітництві ЄС з Україною займали проекти, реалізовані ЗА ПРОГРАМОЮ TACIS. Пріоритетними напрямками були визначені ядерна безпека та охорона довкілля, реорганізація енергетичного сектору, реструктуризація державних підприємств, підвищення ефективності аграрного сектору, допомога у створенні сучасної транспортної інфраструктури, адміністративна реформа. У межах програми в 1990-ті рр. надавалися відповідні кошти у такі регіони, як Донбас, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя і Крим. Технічна допомога була спрямована на розвиток громадянського суспільства, освіти, на підтримку малого й середнього бізнесу, реформування енергетичного сектору, створення сучасної банківської системи і розвиток соціальної політики в Україні.

Основна увага в атомній енергетиці приділялася закриттю ЧАЕС, на що ЄС було надано 500 млн. єкю. Після закриття Чорнобильської АЕС ЄС прийняв рішення про надання Україні гранту в розмірі 65 млн. євро для компенсації паливного дефіциту.

Перспективним напрямом співпраці є екологічні проекти. Моніторинг екологічного становища водних ресурсів Закарпаття за підтримки програми TACIS "Транскордонний моніторинг та оцінка якості води річок Уж, Латориця та Західний Буг" розпочато у 1998 р.

Інструментом інституціональної розбудови і новою формою безпосереднього технічного співробітництва між органами влади держав - членів ЄС та країн-бенефіціарів є ТВІННІНГ (TWINNING). Твіннінг має на меті допомагати країнам-бенефіціарам покращувати та підсилювати адміністративне функціонування органів державної влади, їх структуру, людські ресурси, управлінський потенціал, що має сприяти апроксимації *acquis communautaire* (законодавство ЄС). Впровадження інструменту Твіннінг в Україні було започатковано у 2005 р. Указом Президента України "Питання забезпечення впровадження програми Twinning в Україні" від 6 жовтня 2005 р. спрямування та координація діяльності з підготовки та реалізації програми Twinning в Україні було покладено на Головне управління державної служби України.

З метою реалізації визначених завдань було розроблено та прийнято низку нормативних актів. Постановою Кабінету Міністрів України затверджено Порядок організації роботи з підготовки та реалізації проектів Twinning в Україні. Також спільним Наказом Голодержслужби та Мінекономіки було утворено Робочу групу з питань координації впровадження інструменту Twinning та Наказом Голодержслужби затверджено Положення про здійснення моніторингу підготовки проектів Twinning в Україні.

Задля поглиблення співробітництва між Україною та ЄС у сфері державної служби та державного управління, удосконалення механізму координації інституціонального забезпечення їх адаптації до стандартів ЄС, зокрема шляхом організації роботи з ефективного використання в Україні інструментів інституціональної розбудови ЄС Twinning, TAIEХ, SIGMA, підвищення професійного рівня державних службовців та поліпшення роботи з інформування суспільства з питань європейської інтеграції утворено Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу. Зазначений Центр є державною установою і належить до сфери управління Голодержслужби.

У квітні - червні 2009 р. завершилась реалізація двох перших в Україні проєктів Twinning: у сферах регулювання ринку електроенергетики (бенефіціар – Національна комісія регулювання електроенергетики України) та цивільної авіації (бенефіціар – Державна авіаційна адміністрація). Наступні 5 проєктів Twinning охоплюють сфери інвестиційної політики, державної служби, юстиції, регулювання ринку газу, санітарних і фітосанітарних заходів та монетарної політики. 6 проєктів Twinning у сферах освіти, зв'язку, акредитації, енергетики, норм та стандартів (технічне регулювання) та державних фінансів було включено до Робочого плану за результатами програмування проєктів Twinning та відповідно до рішення Робочої групи з питань координації впровадження інструменту Twinning.

До напрямів співпраці України - ЄС слід додати участь спеціалістів у створенні ГЛОБАЛЬНОЇ СИСТЕМИ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ЗЕМЛЕЮ (GEOSS). Було проведено переговори щодо угоди про співпрацю у створенні Глобальної навігаційної системи (GNSS) і участі України в програмі "Галілео". Для України використання національних засобів космічного спостереження (системи СІЧ) у міжнародних проєктах є важливим чинником розвитку вітчизняного ракетно-космічного потенціалу.

ЄС підтримав Україну у вступі до СОТ. Водночас негативно сприйняв підписання Україною угоди про створення Єдиного економічного простору в межах СНД (2003 р.), переговори щодо Митного Союзу (2013 р.), вважаючи подвійну інтеграцію неможливою.

Укладення Угоди про асоціацію з ЄС і створення зони вільної торгівлі, залучення європейських інвестицій і технологій – це шанс для України модернізувати власну економіку. Про це неодноразово заявляв І.В. Бураковський – голова правління Інституту економічних досліджень та політичних консультацій. Експерт підтримує тезу, що Європейський Союз є двигуном економічної конвергенції. При цьому він зауважував: "Будь-яка економічна угода не є гарантією економічного зиску. Успіх можливий лише тоді, коли держава системно й послідовно реалізовує взяті на себе зобов'язання з реформування законодавства, створення сприятливого інвестиційного клімату. Ніхто не зробить за Україну її "домаш-

нього завдання". При вступі до Митного Союзу, на думку І. В. Бураковського, Україна не стане самостійним гравцем. За його словами, економічні розрахунки зроблено, але вони мають політичне забарвлення, Україні ж потрібна незалежна якісна аналітика. Він наголосив, що питання цінностей та економічні питання не можна роз'єднувати, бо тут ідеться про соціальну справедливість [5].

ЄС залишається системою колективного управління, яка твердо підтримується його учасниками, оскільки він захищає інтереси всіх своїх членів – як великих, так і малих держав.

Спосіб формування політики ЄС можна охарактеризувати як постсуверенний. Він перетинає державні кордони, проникає вглиб, у ті аспекти національної політики та адміністрації, які раніше вважалися внутрішніми. Цей спосіб уособлює принцип взаємного втручання у внутрішні справи різних країн, який нині поширюється навіть на взаємні перевірки судових процедур у різних країнах. Застосування цього принципу ґрунтується на взаємній довірі, колективній згоді з метою впровадження європейських законів і регламентів за допомогою національних адміністрацій.

Водночас, держави, представлені національними урядами, і надалі займають центральне місце в політичному процесі Євросоюзу. Проте, вони вже не єдині важливі учасники і не завжди основні. Їхні дії обмежені інституційними структурами і стримуються втручаннями інституційно-автономних учасників (рада, комісія, парламент, суд тощо). Практика свідчить, що нині жоден уряд Європейського Союзу та навіть поза інтеграційним об'єднанням (враховуючи право гуманітарного втручання), не можна вважати суверенним у тому розумінні, у якому це поняття використовувалося 60 років тому.

Разом з тим зазначимо, що ЄС залишається неповним державним утворенням: йому бракує багатьох рис, які можна зустріти у розвинутій демократичній політичній системі. Ф. Шарпф стверджує, що ЄС є урядом для людей, але не є урядом, сформованим людьми [6].

Національні уряди Європи після Другої світової війни відродили і підтримують відчуття колективної ідентичності за допомогою низки широкомасштабних програм у сфері економічного розвитку та зростання добробуту. Однак зазначений чинник ще не відіграє тієї консолідуючої ролі, яку міг би відігравати, оскільки застосувати цей підхід у масштабах всього Євросоюзу не дає змоги надто малий обсяг його бюджету. До того ж, формування європейської політики контролюється елітою, фактично без залучення широкої громадськості до розгляду більшості політичних питань.

АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС полягає у зближенні із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності гро-

мадян України, економічний розвиток держави, а також сприятиме зростанню добробуту громадян, приведенню його до рівня, що склався у країнах-членах ЄС. Щодо адаптації соціальної політики України до стандартів ЄС – вона полягає в формуванні систем страхування, охорони праці, здоров'я, пенсійного забезпечення, політики зайнятості та інших галузей соціальної політики відповідно до стандартів ЄС, поступовому досягненні загальноєвропейського рівня соціального забезпечення і захисту населення.

Європейський напрям зовнішньої політики України – один із шляхів модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, можливості виходу на внутрішній ринок ЄС. Євроінтеграція є основним і незмінним зовнішньополітичним пріоритетом України, що закріплено Законом України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" (20 липня 2010 р. набув чинності). У ст. 11 документа йдеться про забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі.

З часу здобуття Україною суверенності повернення в Європу стало для неї одним із головних політичних та економічних пріоритетів. Європейський вибір відкриває нові перспективи для України щодо співробітництва з розвиненими країнами континенту, економічного розвитку, соціального та інтелектуального прогресу, зміцнення позицій держави в міжнародній системі координат.

Для України європейська інтеграція – це у першу чергу – безпека, шлях модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, можливість виходу на єдиний внутрішній ринок ЄС. Економічна інтеграція і розвиток торговельних відносин між Україною і ЄС полягає у лібералізації і синхронізованому відкритті ринків, у взаємному збалансуванні торгівлі, наданні на співмірних засадах режиму сприяння інвестиціям з ЄС в Україну та українським експортерам на ринках ЄС, у запровадженні спільного правового поля і єдиних стандартів у сфері конкуренції та державної підтримки виробників.

У політичному аспекті європейська інтеграція детермінує модернізацію правового поля української держави, демократизацію її політичної та інституціональної систем. Співробітництво з ЄС має сприяти наближенню соціальних умов України до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя й добробуту населення. **ВОДНОЧАС ЧЛЕНСТВО В ЄС ГАРАНТУВАТИМЕ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ, ЗАХИСТ ЇЇ ВІД АГРЕСІЇ Й ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРЕТЕНЗІЙ.**

Добре відоме прислів'я: Всі шляхи ведуть до Риму! - нагадує нам про цивілізаційний центр Європи, європейську цивілізацію. Цивілізаційний феномен цієї частини світу добре розуміли наші пращури, позитивно сприймають сучасники

і, сподіваємось, до цього феномену прагнутимуть долучитися й наші нащадки. Сьогодні з дніпровських пагорбів України і наших багаточисельних проблем, які не вписуються в сучасний європейський ареал, оскільки, на думку європейців, є загрозливими для їх власного спокою, ставлення до феномену інтегрованої Європи в наших Пенатах дещо змінилося. Не скажемо, що перейшло у негативну стадію, однак, мало лишилося позитиву, довіри до європейців, бажання, щоби нас почули і зрозуміли. При тому не тільки бажання бути почутими керує більшістю українців, а очікування підтримки після зрозуміння, після Майдану, Революції Гідності, протистояння з військовою машиною Російської Федерації.

Констатуємо, що позитивне ставлення до України з боку європейського загалу поступово звужується. Лідери Європейського Союзу у своїй більшості говорять про наш негатив, неспроможність виконати обіцянки. Ланка середніх держав ЄС займає проміжну позицію, скоріше вичікувальну, ніж засуджуючу, на кшталт, сама Україна має впоратися із власними проблемами. І третя група країн, які є слабшими у всіх вимірах, навіть у порівнянні з нашою державою, вбачають в Україні серйозного конкурента, здатного перерозподілити спроможності європейського об'єднання на власну користь [7].

Намагання України бути визнаною європейською державою спирається на спільне із європейським світом розуміння і бачення суспільних цінностей. Україні при цьому належить законодавчо адаптуватися до права ЄС, яке не зводиться лише до законодавства Спільноти, а охоплює загальні принципи, цінності і правову культуру. Водночас, у процесі зближення України і ЄС неминуче діятимуть і негативні чинники євроінтеграції. Серед них неспроможність нести фінансовий тягар внесків до ЄС; зростання конкуренції з боку фірм країн-членів ЄС у процесі лібералізації ті збільшення відкритості національної економіки, що супроводжуватиметься ліквідацією неконкурентоспроможних підприємств із негативними соціальними наслідками. Однак, потенційні переваги європейської інтеграції суттєво перевищують можливі втрати й ризики, що було переконливо доведено досвідом європейських країн, які обрали цей шлях.

Список використаних джерел і літератури

1. "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в Україні у сфері зовнішніх зносин" Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-12.>; Постанова Верховної Ради України "Про Основні напрями зовнішньої політики України" //Відомості ВРУ (ВВР). – 1993. – № 37. – 379 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3360-12.>

2. Урядовий портал: Європейська інтеграція. Урядовий офіс з питань Європейської інтеграції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id
3. Чекаленко Л. Д. Французький чинник європейської безпеки. – Французька модель державності: політичний, економічний, соціальний і правовий аспекти: кол. монографія. – 2015. – К.: ДАУ. – С. 366-405 / 492 с.; Чекаленко Л. Д. Європа. Безпека. Україна. Дипломатія Україна дипломатична. – Випуск шістнадцятий. – К.: ГДП, 2016. – С. 284–293.; Чекаленко Л. Д. Політологічний аспект інтеграції; Інтеграція і суверенітет; Європейський Союз: реалізація інтеграційного проекту; Становлення системи безпеки європейської інтеграції; Криза інтегрованої Європи. – Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем: Навчальний посібник /М. А. Кулініч, Н.О.Татаренко, В. Г. Ціватий, Л. Д. Чекаленко / за концепцією і наук. ред. проф. Л.Д.Чекаленко. – К.: ДАУ, 2013. – 628 с.; Чекаленко Л. Д. Витоки європейської інтеграції //Зовнішні справи. – 2015. – № 5. – С. 23-25.
4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>; <http://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/339511826.pdf>; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_012; [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/615/98>; [Electronic resource]. – Regime of access:<http://www.bundesrat.de/SharedDocs/beratungsvorgaenge/2014/0501-0600/054514.html>; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>; Східне партнерство - eep.org.ua/eep.org.ua/files/eastern_partnership.doc; [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001525-13>;
5. Чекаленко Л. Д. Чи є програма Східного партнерства новою моделлю безпеки? // Віче. № 9, травень 2015. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4723/>
6. Бураковський І. В. Міжнародна торгівля та економічний розвиток країн з перехідною економікою: Теоретико-методологічний аналіз механізму взаємозв'язку /І.В. Бураковський. Київ, 1998. 204 с.
7. Scharpf F. W. Governing in Europe: Effective and Democratic? / F.W. Scharpf. – Oxford: Oxford University Press. – 1999.; Jörg F. European approaches to international relations theory: a house with many mansions. – London, New York: Routledge, 2004. – 206 s.: ill.; Clifton J., Comin F., Fuentes D. Diaz. Privatisation in the European Union. Public Enterprises and Integration. Boston: Kluwer Academic Publishers, 2004. 184 p.; [Electronic resource]. Regime of access: <http://www.cere.public.lu/fr/publications/jeih/2012/JEIH-36.pdf>

2.4 УКРАЇНА В СИСТЕМІ СТРАТЕГІЧНИХ ОРІЄНТИРІВ США: ВІД РЕТРОСПЕКТИВИ ДО СУЧАСНОЇ АНАЛІТИКИ

Включення України в систему стратегічних орієнтирів США від середини 1990-х рр. – феномен міжнародних відносин, сутність якого полягає у взаємодії двох абсолютно нерівнозначних за своїм статусом і впливом акторів міжнародних відносин, де США – це суперпотуга, від позицій якої значною мірою залежали і продовжують залежати тенденції сучасного світоустрою, а Україна – середня держава, що від початку проголошення незалежності знаходилась у стані складних, суперечливих й неоднозначних за своїм спрямуванням політичних, соціально-економічних трансформацій, а від початку 2014 р. – у стані воєнного конфлікту з РФ та необхідності військовим шляхом захищати свою незалежність. Втім, як показує аналіз сучасних політичних процесів, зазначений феномен є відображенням реальності, осмислення якого набуває не тільки наукового, а й практичного значення, де в колі актуальних питань – підґрунтя і водночас потенціал стратегічної підтримки Сполученими Штатами України, від реалізації якої на сьогодні можуть залежати не тільки перспективи відновлення Україною її територіальної цілісності, а й характер та структура міжнародних відносин в цілому.

Так, заслуговує на увагу характер міждержавних відносин США і України протягом постбіполярного світу як тип стратегічної взаємодії, побудованої в напрямі реалізації спільних стратегічних завдань, інтересів та цілей. На відміну від союзницьких відносин стратегічне партнерство не передбачало жорсткої системи зобов'язань політичного, економічного, гуманітарного або безпекового характеру сторін. В той же час відносини по лінії США – Україна набували стратегічного значення через спроможність впливати на реалізацію інтересів країн як в національному, так і більш широкому міжнародному контексті.

Ретроспективний аналіз відносин США і України протягом 1990-х – 2000-х рр. дозволяє зробити висновок про існування об'єктивних передумов формування

стратегічних інтересів сторін. Для України від проголошення незалежності – це передбачало (принаймні, як очікувалось) окреслення міжнародного статусу країни, перспектив її євроінтеграційних (згодом євроатлантичних) орієнтирів, посилення гарантій безпеки, збереження суверенітету, територіальної цілісності, демократичного поступу і економічного розвитку країни.

Безперечним чинником була й зацікавленість США у розвитку стратегічного партнерства з Україною. Так, визнання України стратегічним партнером США, проголошене 1996 р., стало наслідком, як і реалізацією низки серйозних чинників, які відповідали національним інтересам Сполучених Штатів.

Цьому передувала, насамперед, добровільна денуклеаризація України, що, як зовнішньополітичний фактор, співпадала з таким проголошеним від початку 1990-х рр. пріоритетом міжнародної діяльності США як нерозповсюдження ядерної зброї. Даний пріоритет знайшов окреслення в «Стратегії національної безпеки Сполучених Штатів» від 1991р. як першому документі стратегічного рівня американської адміністрації (Дж.Буша-старшого) постбіполярних часів [1], що визначив надалі провідний напрямок усіх наступних адміністрацій Сполучених Штатів.

Беспрецедентним явищем міжнародних відносин у даному плані стало не тільки добровільне вивільнення України від третього в світі ядерного потенціалу (що відповідало проголошеній 1993 р. на президентському рівні США «Оборонній ініціативі з контррозповсюдження» [2]), а й доволі низький рівень гарантій безпеки і територіальної цілісності для української сторони, що виявив себе не на засадах договірних зобов'язань, а на засадах декларативного Меморандуму, підписаного в Будапешті 1994 р. керівниками України, США, Російської Федерації, Великої Британії. Меморандум не виправдав себе на етапі відвертої агресії РФ проти України на етапі 2014–2016 рр. з точки зору зобов'язань країн-підписантів, насамперед США. Втім, на етапі середини 1990-х рр. він сприймався українським керівництвом як передумова подальшого поглибленого стратегічного (включаючи військове) партнерства сторін та був, своєю чергою, високо оцінений Сполученими Штатами. Б.Клінтон як наступник Дж.Буша-старшого на посаді президента не тільки оголосив 1994 р. роком України, а й виступив за активну підтримку України в політичній, економічній, фінансовій, військовій сфері.

Зазначене зумовлювалося й офіційно оголошеними намірами українського суспільства увійти до кола економічно розвинутої та політично стабільної європейської спільноти. Так, Україна (представлена демократичними силами, що виявили тенденцію до реформаційних змін суспільства, активного співробітництва з євроатлантичними структурами в економічній і безпековій сфері) теоретично і концептуально від проголошення незалежності повинна була неминуче увійти до кола країн, щодо яких очікувалася особливий інтерес з боку США.

Йдеться про підтримку демократії за кордоном як інший важливий зовнішньополітичний пріоритет США від початку постбіполярних часів. Ствердившись ще у часи республіканської адміністрації Дж. Буша-старшого (1989-1993 рр.), цей пріоритет було публічно визначено провідним в епоху Б. Клінтона (1993-2001 рр.), знайшовши відображення в таких найважливіших документах політичного керівництва, як «Національна стратегія залучення і поширення» (1995) і «Стратегія національної безпеки на нове століття» (1998) [3-4].

Позиція США у даному відношенні зумовлювалася не тільки доволі поширеним в американському політикумі уявленням про демократичні уряди як такі, що є «більш схильними співробітничати один з одним у подоланні спільних загроз, сприянні вільній торгівлі, підтримці поступовому економічному розвитку» та, своєю чергою, є «менш схильними до війн та порушення прав людини» [4; 5, с. 195-196], а й ствердженням перспективи на підтримку глобального лідерства США через зміцнення безпекового міжнародного середовища як носія західних (американських) цивілізаційних цінностей. «Якщо ми націлені на лідерство за кордоном, – стверджувалося, наприклад в «Національній стратегії залучення і поширення» (1995) – ми повинні зробити Америку безпечнішою і більш процвітаючою через стримування агресії, прискорення мирних резолюцій щодо небезпечних конфліктів, шляхом відкриття зовнішніх ринків, через допомогу демократичним режимам та через залучення до глобальних проблем...» І далі: «Наша стратегія національної безпеки базується на поширенні спільноти ринкових демократій при стримуванні кола загроз нашій нації, нашим союзникам та нашим інтересам. Чим більше демократія, та політична та економічна лібералізація ствердиться у світі, особливо в геостратегічно важливих для нас країнах, тим безпечнішим буде світ для нашої нації та сприятливішими умови для процвітання наших людей...» [3].

Отже, саме геополітичні підходи ставали додатковим вагомим чинником зацікавленості США у розвитку стратегічного партнерства з Україною, коли (за умов нестабільності економічних реформ в РФ, ствердження олігархізму політичної влади, порушення прав людини в Росії, в тому числі через активізацію повномасштабних воєнних дій у Чечні, протидії політиці США в регіоні Перської затоки та на Балканах) Україна починає розглядатися в політичних колах США в якості чи не основного регіону поширення американських інтересів на пострадянському просторі.

Мовилося – у межах концепції Зб.Бжезінського про Росію, що в разі підкорення собі України «автоматично стає імперією» [6] – й про використанні партнерських відносин з Україною у політиці з РФ задля стримування імперських тенденцій останньої, збереження цілісності України, а за цим – стабільності на пострадянському і європейському просторі. Так, «для західних політиків ці-

лісність України має особливе значення, – зазначав американський аналітик У. Зіммерман. – Якщо Україна стане залежною, можливості громадянської війни на кшталт тих, що призвели до розбрату на Кавказі та на теренах колишньої Югославії, стануть реальними. Більш того, якщо окремі значні частини України об'єднаються з Росією, стратегічна ситуація в центрі Європи фундаментально зміниться. Радянський Союз був немислимим без України. Росія, що поглине Україну або значні її частини, сприйматиметься багатьма елітами посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи такою, що становитиме загрозу безпеці на тому ж рівні, як і її радянський попередник...» [7, р. 44].

Ця концепція де-факто була покладена в основу політики США на пострадянському просторі по відношенню до України від другої половини 1990-х рр., не дивлячись на суперечливість процесу реалізації реформ в економічній сфері та загострення протиріч в соціальній сфері українського суспільства в зазначений період. Українська проблематика продовжує перебувати в колі уваги політикуму США, і зокрема з огляду на спеціальні слухання щодо відносин США з Росією та новими незалежними державами в Комітеті з міжнародних відносин Палати представників Конгресу США 1997 р., де Україна як молода демократія продовжувала викликати особливий інтерес [8]. Вагомо, що з другої половини 1990-х рр. Україна – чи не найважливіший реципієнт в отриманні фінансової допомоги від США за державними програмами, зокрема Закону про підтримку свободи [9].

Президентство Дж.Буша-молодшого (2001-2009 рр.), особливо в період його першої каденції, виявило помітний спад інтересу США до України, що зумовлювалося, з одного боку, більш прагматичним підходом республіканців порівняно з демократами до питання нових демократій – за принципом: підтримка відповідно до рівня реформ [10]. А, з іншого, – падінням іміджу України серед нових незалежних держав на тлі відсутності реальних соціально-економічних змін, авторитарності влади, корупційних справ, касетного скандалу, вбивств журналістів тощо. Республіканська адміністрація, підтвердивши стратегічну значимість України для національних інтересів США, переглянула за таких умов концепцію відносин з українським керівництвом. Політика і дипломатія в останні три роки президентства Л. Кучми в американській версії політики щодо України були змінені комплексом механізмів тиску, вимог і навіть політичного диктату. Співробітництво України та США могло розвиватися тільки у випадку виконання євро-американських критеріїв реформування політичної системи, подолання корупції, прозорості приватизаційних та соціальних зрушень в економіці.

Середині 2002 р. позначилась з огляду на вищевикладене доволі відчутною кризовістю відносин США і України, хоча з 2003 р. відмічається їх поживлення через участь України в міжнародній контртерористичній коаліції під егідою

США: українські миротворчі сили перебували у складі багатонаціональної дивізії Центр-Південь в іракській провінції Васіт від серпня 2003 до грудня 2005 рр., що викликало позитивну реакцію в американському державно-політичному істеблішменті. Можна стверджувати про новий сплеск інтересу до України з боку США, коли Україна (навіть попри виведення свого контингенту із зони, наближеної до конфлікту) починає сприйматися на дипломатичному рівні як надійний партнер і навіть союзник Сполучених Штатів.

Період 2004-2005 рр., що передував і наслідував подіям, які увійшли в історію як Помаранчева революція, став новим етапом партнерства сторін, сутність якого полягає в активній підтримці адміністрацією США демократичних сил в Україні, орієнтованих на спрямування країни на європейські цінності та євроатлантичні інтеграційні цілі. Характерно, що намір підтримки демократичних сил в Україні в разі їх перемоги було висловлено вищим політичним керівництвом Сполучених Штатів ще напередодні президентської передвиборчої кампанії, на спеціальних слуханнях по Україні «Майбутнє України та інтереси Сполучених Штатів» у комітеті з міжнародних відносин та підкомітеті по Європі палати представників конгресу США в травні 2004 р. Мета слухань – у визначенні критеріїв та перспектив поглиблення партнерства сторін з погляду на характер та сутність їхньої взаємодії. Серед кола ідей, які стали темою обговорення на слуханнях, – вагомість підтримки Сполученими Штатами України в контексті орієнтирів, які складають зміст американської зовнішньої політики – від сприяння стабільності, демократії, розвитку ринкових відносин до поширення НАТО на схід, нерозповсюдження ЗМЗ або боротьби з тероризмом.

«Орієнтири на мир, стабільність та демократію в Центральній і Східній Європі можуть бути посилені тільки за умов, якщо Сполучені Штати збережуть свої зобов'язання щодо стратегічного партнерства з Україною, – зазначав на слуханнях у зв'язку з вищевикладеним президент комітету Українського конгресу Америки М. Савків. – Якщо Конгрес буде продовжувати курс, інвестуючи у сильну і демократичну Україну, мета стабільності у турбулентному регіоні буде в межах досяжності. В 21-му столітті Сполучені Штати не матимуть кращого союзника в Центральній Європі, ніж Україна, і наші зобов'язання щодо підтримки України матимуть історичні наслідки» [11]. Такий підхід був притаманний й заявам на слуханнях колишнього посла США в Україні Ст. Пайфера, що висловився за незмінність сприйняттям України в якості гаранта стабільності та демократії в Центральній та Східній Європі та її можливим внеском у забезпечення «поширення Європейського Союзу та НАТО» на схід. «Уряд США воліє бачити розвиток України у напрямку стабільної, незалежної, демократичної, квітучої в економічному відношенні країни та країни, що наближається до Європи та євроатлантичних інститутів..., – заявив посол. – Ми підтримуємо по-

зицію у цьому напрямку, бо віримо, що така Україна буде відповідати інтересам її народу, буде сприяти стабільній та безпечній Європі, буде партнером Сполучених Штатів у протидії таким новим викликам сучасності, як розповсюдження і тероризм, та буде країною, з якою ми зможемо мати прозорі та взаємовигідні економічні і торговельні відносини» [11].

Слід визнати, що США відкрито висловили дипломатичну підтримку демократичним силам в період найбільш гострого протистояння демократичного і консервативного таборів в період Помаранчевої революції, виявляли тенденцію до розвитку партнерства сторін після зазначених подій попри навіть усю суперечливість політичних і соціально-економічних процесів, що мали місце у наступні роки в Україні. Серед здобутків 2005-2009 рр.:

- визнання конгресом США України країною з ринковою економікою. Відміна на офіційному рівні поправки Джексона-Веніка (2005 р.);
- активна підтримка адміністрацією Дж.Буша-молодшого намірів України приєднатися до ПДЧ НАТО. Візит Президента США Дж.Буша-молодшого до Києва (2008 р.);
- підписання Хартії про стратегічне партнерство (19 грудня 2008 р.), що передбачала значне поширення співробітництва сторін в політичній, економічній, військовій, науково-технічній, гуманітарній сферах.

Хартія підтверджувала гарантії безпеки і територіальній цілісності України; спрямовувала сторони на зміцнення співпраці та розширення рівня програм співробітництва у питаннях оборони і безпеки для запобігання глобальним загрозам стабільності в світі; наголошувала на розвиток співробітництва в сферах економіки, торгівлі, енергетики, і зокрема через модернізацію потужностей української газотранспортної інфраструктури, диверсифікацію та забезпечення українських джерел ядерного палива, зменшення залежності України від іноземних джерел енергопостачання. В Хартії наголошувалося на ключове значення для добробуту України реформ правової системи й правоохоронних органів, боротьби з корупцією; наголошувалося на збільшенні допомоги на здійснення демократичних перетворень та ефективного державного управління з метою продовження Україною політичного прогресу та відданості демократичному розвитку; підтверджувалося співробітництво в науковій і гуманітарній сферах [12].

Основним механізмом реалізації Хартії мала стати українсько-американська Комісія стратегічного партнерства під керівництвом очільників зовнішньополітичних відомств обох країн. Втім, президентство В. Януковича (2010-2013 рр.) не позначилося будь-якими ознаками серйозної дії зазначеної структури, що пояснюється тенденцією на відвертий антидемократизм керівництва країною окресленого періоду, всеохоплюючу корупцію влади, невизначеність зовнішньополітичних орієнтирів України (від декларації курсу на позаблоковість України

відповідно до прийнятого в липні 2010 р. ВР України «Закону про засади внутрішньої і зовнішньої політики» до відмови керівництва на рівні президента країни від підписання Угоди про асоціацію з ЄС на саміті в Вільнюсі в листопаді 2013 р.), дрейфування у бік зближення з Росією через зростання економічної (енергетичної), фінансової залежності від Москви.

Зазначимо, що на кшталт драматичних подій 2004р. як Помаранчевої революції, зумовленої прагненням суспільства України до демократичних перетворень, саме відповідні події 2013-2014 рр., відомі на сьогодні як Революція Гідності, а надалі – протидія України агресії з боку РФ піднесли стратегічну підтримку Сполученими Штатами України на принципово новий рівень. Мова може йти не тільки про усвідомлення керівництвом США прагнення українського суспільства до демократії та право самостійно обирати шляхи розвитку (як підґрунтя підтримки України Заходом), а й про перетворення України, що захищає свою незалежність у збройному протистоянні з Росією, на провідну військову і політичну силу, що стримує РФ у її намаганнях зламати на свою користь (на користь інтересів правлячої в Росії еліти) стверджений європейський і навіть світовий порядок. «Ми бачимо, що Україна бореться за мир у всій Європі, за суверенітет усіх незалежних держав і за верховенство права на своїй території», – зазначала у зв'язку з цим Президент Литви Д. Грібаускайте [13].

Усвідомлення зазначеного забезпечило активну підтримку України з боку західної спільноти при тому, що позиція США як стратегічного партнера України набула у цьому вимірі особливо помітного місця. Напрямами політики Сполучених Штатами щодо України стали:

- активна дипломатична підтримка України на рівні вищого політичного керівництва США. Високопосадовці, включно з Президентом США недвозначно виступили на підтримку України від початку подій Революції Гідності; оприлюднили десятки заяв з осудом політики Росії щодо України, анексії Криму, підтримки бойовиків на сході та відвертої агресії РФ проти України;
- санкції як примус до миру. США приєдналися до санкцій в березні 2014 р., майже одразу з ЄС з наступним випередженням Європейського союзу щодо санкціонованих обмежень РФ. Протягом 2014 р. під санкції США потрапила низка компаній російського військово-промислового комплексу, компанії нафтогазового сектору, фінансові установи, високопосадовці РФ, Криму, т.зв. ДНР. Вже 16 липня 2014 США підійшли до третього етапу санкцій щодо ключових секторів російської економіки. 25 липня США відмовилися підтримувати проекти Світового банку в Росії. 30 липня Міністерство фінансів США ввело обмеження на експорт товарів і технологій для російських нафтових проектів. 3 жовтня офіційно вступило в силу рішення США позбавити Росію торгових пільг, передбачених американською Глобальною системою преференцій (ГСП).

21 жовтня Міністерство торгівлі США попередило Росію про скасування торговельної угоди 15-річної давності, яка передбачала безмитний імпорт російської сталі. 27 листопада Держдепартамент США заборонив постачати в Росію радіаційно стійкі компоненти, що використовуються в приладах для реєстрації випромінювання. Таким чином США блокували реалізацію масштабного міжнародного проекту зі створення орбітальної обсерваторії «Спектр-УФ»... [14];

- фінансова, військово-технічна допомога. США виступили активною стороною переговорного процесу на рівні міжнародних організацій щодо надання Україні значної фінансової допомоги, внаслідок чого Україна отримала протягом 2014-2015 рр. мільярди доларів – або у вигляді кредитів міжнародних організацій, гуманітарної допомоги чи допомоги на реалізацію реформ. Йдеться, зокрема, про фінансові транши за дворічною програмою кредитування «станд-бай» у розмірі до 17, 01 млрд від МВФ, про макрофінансову допомогу до 1 млрд євро за кредитною лінією, а також гуманітарну допомогу до 25 млн євро від Євросоюзу, до 1 млрд дол. на рік від ЄБРР, про донорську допомогу країн «великої сімки»..., гуманітарну допомогу ООН [15-18].

Безпосередньо уряд США виділив протягом 2014 р. на допомогу Україні 320 млн дол. на додаток до кредиту в розмірі 1 млрд дол, наданого в травні 2014 року. Зокрема, частина цієї допомоги у більш як 118 млн дол. була надана у вигляді устаткування і проведення навчання для українських військових, допомоги щодо контролю над кордоном та посилення територіальної цілісності держави. Серед напрямів допомоги – надання бронезилетів, касок, транспортних засобів, тепловізорів, важкої інженерної техніки, патрульних катерів, пайків, наметів та іншого устаткування. Витрати держбюджету США на ці цілі на перспективу заплановано в обсязі 350 млн дол – на суму 100 млн дол. у 2015 фінансовому році та по 125 млн дол. у 2016 та 2017 фінансових роках [19-20].

Показовим етапом щодо визначення перспектив підтримки України з боку США став «Акт на підтримку свободи в Україні», прийнятий сенатом і палатою представників Конгресу США. Законопроект сенату, зокрема, визнавав Україну військовим союзником США поза межами НАТО, окреслював перспективи зменшення залежності України від російського газу та надання допомоги українській армії та біженцям. Крім того, законопроектом передбачалося введення нових санкцій проти РФ, визнавалось (формально) можливість надання летальної зброї Україні [21].

Документ з поправками, а саме – вилучення з нього стратегічно важливого положення про Україну як військового союзника США поза межами НАТО був підписаний Президентом США 19 грудня 2014 р. Втім, будучи окресленим в традиційних межах стратегічного партнерства, міг сприйматися як суттєвий крок щодо визначення перспектив залучення Сполучених Штатів до україн-

ського напрямку європейського театру подій. Так, на спеціальну увагу в аспекті зазначеного заслуговує такий документ, як Стратегія національної безпеки США (лютий 2015 р.), де Україна згадується в декілька разів у вимірі розділів: безпека; процвітання (підрозділ «просування нашої енергетичної безпеки»); цінності; міжнародний порядок [22].

Серед вагомих моментів СНБ:

- готовність Сполучених Штатів стримувати Росію; визнання російської агресії в якості виклику міжнародній безпеці. «Ми будемо стримувати агресію Росії, зберігати пильність відносно її стратегічних можливостей, а також допомагати нашим союзникам і партнерам протистояти російському примусу протягом тривалого часу, якщо в цьому буде потреба», – зазначають упорядники документу;

- наміри поглиблювати стратегічну взаємодію із визнаними партнерами: «Ми будемо підтримувати партнерів, таких як Грузія, Молдова, Україна, які зможуть працювати бік о бік зі США і НАТО, а також забезпечувати власний захист», – говориться в документі [22].

Вагомість Стратегії національної безпеки (2015) як документу полягає й в окресленні проблем взаємодії США із союзниками по НАТО як напряму безпекової політики на європейському континенті в умовах агресивних дій РФ. Так, «зміцнення нашого довготривалого залучення до вільної і мирної Європи шляхом протидії агресії та модернізації альянсу НАТО задля відповіді зростаючим загрозам» визначено в якості провідного завдання у вимірі підтримки міжнародного порядку та можливості протистояти глобальним викликам [22].

Схожі підходи знайшли окреслення, своєю чергою, в Національній військовій стратегії Сполучених Штатів Америки (червень 2015 р.), що подається її упорядниками як розгорнута частина СНБ США у її військовому аспекті. Так, «у Європі ми зберігаємо стійкість щодо наших зобов'язань союзникам по НАТО, – зазначається в НВС Сполучених Штатів. – НАТО забезпечує дієві гарантії колективної безпеки та є стратегічно важливим (союзом) для стримування конфлікту, особливо у світлі існуючої агресії Росії на периферії. Операція США «Атлантична рішучість» (Atlantic Resolve), наша Європейська ініціатива перестраховки (European Reassurance Initiative), План дій НАТО по забезпеченню готовності (NATO's Readiness Action Plan), а також багато дій, навчань та пов'язаних з цим інвестицій визначають нашу відданість солідарності альянсу, єдності та безпеці. Ми також будемо підтримувати наших партнерів по НАТО щодо посилення їх взаємодії з силами США та забезпечення їх власної безпеки» [23].

Конкретизований підхід щодо зазначеного напрямку європейської безпекової політики США знайшов відображення й в такому документі стратегічного рівня як оновлена Військова стратегія європейського командування Збройних сил США в Європі, оприлюднена в січні 2016 р.

Серед пріоритетних завдань документу – стримування російської агресії (як загрози Європі з півночі і сходу), оновлення концепції передового базування США у бік посилення американської присутності в Європі [25]. Мова йде про це не тільки про кількісні, а й якісні показники військової стратегії США в Європі – як вибудовування європейських союзників у щільну шеренгу задля протидії можливій широкомасштабній агресії. Серед пріоритетних напрямів стратегії, з одного боку, об'єднання сил загального призначення, ядерних сил, засобів ПВО. З іншого – оперативне розгортання необхідної військової інфраструктури (у тому числі розвідувальної), а також інфраструктури, що забезпечує більш якісне управління об'єднаними силами [24].

В аспекті зазначеного – перспективи зростання витрат на безпекові програми США (зокрема, з 800 млн. до 3.4.млрд дол. в бюджеті 2017 р.) на Європейську ініціативу перестраховки (European Reassurance Initiative), пов'язаної з ротаційною присутністю американських військових контингентів на східних рубежах НАТО) [25]. Конкретизовано – наміри розгорнути в Європі угруповання винищувачів F-22 в якості підтримки союзників по НАТО [26], передислокації до кінця 2017 р. в країни, що межують з кордонами РФ (вірогідно – країни Балтії, Польщу, Румунію, Болгарію) танкової бригади при загальній чисельності військ до трьох бригад. Заплановане поповнення має складатися з 4 200 військовослужбовців, 250 танків, військової техніки, 1700 додаткових транспортних засобів. Особовий склад у кількості однієї бригади буде змінюватися кожні 9 місяців. Техніка буде частково розміщена в Німеччині, Бельгії, Нідерландах...

У більш розгорнутих планах адміністрація президента Б. Обама розглядає можливість розміщення в Європі ракет наземного базування, націлених на превентивне знищення російського озброєння... Поряд з цим – масштабні навчання з перевіркою усього ядерного арсеналу; відновлення (вперше після 2011 р.) польотів американських стратегічних бомбардувальників над Арктикою, у віддалені райони Північного Льодовитого Океану; ініціація переговорів країн НАТО щодо присутності військово-морських сил Альянсу в Чорному морі... [27-28].

Вищевикладене як прояв європейської безпекової політики США за умов агресії Росії проти України засвідчує не тільки про усвідомлення вищим керівництвом США загрози, яку становить імперська політика РФ – як щодо територіальної цілісності України, так і щодо інших країн Європи, а й реалізацію посиленних заходів з боку політичного і військового керівництва Сполучених Штатів у вимірі стримування агресії Росії та запобігання процесу виходу існуючого збройного конфлікту на сході України поза межі його сучасного масштабу.

Втім, аналізуючи сучасну безпекову політику США на європейському континенті, слід визнати не тільки її показові аспекти у вигляді, наприклад, потужного силового компоненту для можливого стримування агресора, а й проблема-

тичні виміри з погляду стратегічного партнерства по лінії США – Україна. Так, відповідно до останніх стратегічних документів, показовим для США є вибудовування потужної лінії оборони, спрямованої проти Росії, однак, не в межах, а поза кордонів України. Україна в цьому відношенні, як про це свого часу заявляв польський політик і економіст Л. Бальцерович, була і залишається «першою лінією оборони для Заходу» [29], що вимушено перебирає на себе захист не тільки свого цивілізаційного вибору, а й цивілізаційних цінностей усієї Європи.

Зазначене (за відсутності безпосередніх союзницьких зобов'язань сторін) навряд чи могло б передбачати безпосереднє залучення США, інших країн Європи до захисту незалежності України. Втім, існування лінії на підтримку України і лінії на зміцнення безпекової складової країн-членів НАТО як, скоріше, двох паралельних, а не перехрещених напрямів зовнішньої політики США щодо Європи обмежує можливості перетворення класичної оборонної позиції на активну оборонну позицію України як таку, що за умов поглиблення стратегічної підтримки України з боку Сполучених Штатів реально здатна прискорити відновлення територіальної цілісності держави.

Серед проблемних аспектів, зокрема, надання оборонної летальної зброї Україні задля суттєвого зміцнення обороноздатності країни. Із витоків інформації в пресу відомо, що вперше на високому рівні це питання було порушено під час зустрічі прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка із президентом США Бараком Обамою 12 березня 2014 року. Високопоставлені джерела повідомили видання The Wall Street Journal, що Київ попросив Вашингтон про зброю, боеприпаси і розвідані. П. Порошенко звернувся з таким проханням до американської верхівки одразу після обрання на президентську посаду [30].

Втім, попри двох років воєнних дій, питання летальної оборонної зброї й досі продовжує знаходитись в сфері дипломатичного обговорення зі США. Додатковим чинником щодо проблематичності позиції США можна вважати й стриманість американського керівництва щодо приєднання (в якості впливового члена Нормандського формату) до Мінського переговорного процесу; підтримки (принаймні на дипломатичному рівні) ідеї щодо міжнародного поліцейського контингенту (поліцейської озброєної місії ОБСЄ, НАТО чи ООН) в Україні задля звуження (приборкання) військового конфлікту на сході; лінії на перманентне узгодження позиції США щодо поглиблення санкцій до Росії з позицією Євросоюзу...

Окремої дискусії потребує питання, чи є, наприклад, надання летальної зброї провідною передумовою перемоги України у протистоянні з Росією або, з іншої сторони, найбільш дієвим проявом стратегічного партнерства сторін у військовій сфері. Як вважає, наприклад, у цьому аспекті американський конгресмен від штату Пенсильванія Дж. Піттс, надання летальної оборонної зброї

Україні не змінило б хід війни, але принципово змінило б здібності української армії не допустити того, що б в неї забрали ще якусь частину її території [31]. Водночас концептуальних роздумів потребує специфічність підходів адміністрації Б. Обама в питанні летальної зброї як прояв відвертого втручання в російсько-український конфлікт на боці України.

В якості традиційних міркувань, що використовуються в даному відношенні і мають право на існування для пояснення позиції Сполучених Штатів:

- пересторога адміністрації Б. Обама щодо можливості ескалації конфлікту в Україні, повномасштабної війни; необхідність продовження дипломатії;
- шантаж з боку Росії Західної спільноти з приводу можливості застосування ядерної зброї;
- можливість потрапляння високотехнічної зброї до рук бойовиків...

Серед позицій – й суб'єктивність Б. Обама як ліберала (лауреата Нобелівської премії миру, що опікується наприкінці своєї каденції іміджем президента-мироотворця). Даний підхід не позбавлений аргументів, якщо визнати завершення строку президентства Б. Обама із бажанням глави Білого Дому запобігти невизначеним за своїми наслідками міжнародним заходів.

Водночас питання не може обмежуватись розглядом лише зазначених причинно-наслідкових зв'язків. Так, аналізуючи позицію США щодо України, важливо враховувати не тільки сутність самої ситуації і її можливих наслідків в Україні, а й загальні тенденції реалізації зовнішньої політики Сполучених Штатів на сучасному етапі розвитку постбіполярного світу. У полі зору в цьому відношенні згадувана Стратегія національної безпеки США від лютого 2015 р. із чітким визначенням підходів вищого політичного керівництва щодо втручання у конфліктні ситуації за кордоном [22]. Документ висвітлює універсальні підходи, не пов'язані виключно з Україною, хоча українська тематика чітко вписується в контекст викладених положень, що декларують орієнтири і шляхи реалізації зовнішньої політики Сполучених Штатів.

Так, помітною тенденцією документу є його ліберальне спрямування щодо тлумачення проблем зовнішньої політики країни. Стратегія національної безпеки від 2015 р. – найбільш поміркований документ з усіх, що були оприлюднені вищим політичним керівництвом США за весь постбіполярний період, порівняно навіть зі Стратегією національної безпеки адміністрації Б. Обама від 2010 р. [32] (що, як вважається, кардинально змінила у бік ліберальних поглядів позиції керівництва США щодо цілей і методів зовнішньої політики країни порівняно зі стратегічними підходами необмеженого глобалізму його попередника – Дж.Буша-молодшого[33-34]) або навіть порівняно з оприлюдненою частиною військової доктрини США від 2012 р. «Підтримуючи глобальне лідерство США. Пріоритети оборони ХХІ століття», що визначила провідні

завдання країни у сфері військової політики через підтримку глобальних орієнтирів [35].

В Стратегії від лютого 2015 р. традиційно говориться про збереження лідируючих позицій США у світі. Проте:

- проблема стримування існуючих загроз (до яких, зокрема відноситься й агресія Росії) – розглядається виключно у вимірі колективних дій, підтримки політики США союзниками (Європа, НАТО), міжнародними організаціями. Перевага надається санкціям і дипломатії;
- в документі заявляється про відхід США від моделі широкомасштабних наземних операцій на кшталт тих, що мали місце в Іраку і Афганістані;
- декларується готовність застосування силових дій (у тому числі односторонніх) тільки, якщо йдеться про загрози безпосередньо національній безпеці США [22].

В Стратегії національної безпеки США від 2015 р. вперше за часи постбіполярного світу:

- декларується відмова від мети керування світовими процесами. «На всіх фронтах Америка лідирує з позиції сили, – говориться в документі. – Втім це не означає, що нам слід прагнути диктувати траєкторію всіх подій, що відбуваються в усьому світі» [22].

- визнається обмеженість потенціалу, сил для одностороннього керування світом. «У взаємопов'язаному світі немає глобальних проблем, які можна розв'язати без Сполучених Штатів, і є тільки декілька, що можуть бути розв'язані Сполученими Штатами самотужки», – стверджується в документі [22].

Вищевикладене може використовуватись як підтвердження обмежених планів американської адміністрації щодо підтримки України або, з іншої сторони, вичерпаності на сьогодні ресурсу стратегічного партнерства США щодо України в умовах агресії проти останньої РФ.

Водночас серед вагомих чинників, які слід враховувати в процесі аналізу сучасної позиції США по відношенню до України, й деякі конкретизовані оцінки вищого керівництва, і насамперед президента США у вимірі стратегічного партнерства сторін. «Той факт, що Україна не є членом НАТО, зумовлює чинник її ураженості щодо російського домінування, незалежно від того, що ми робимо», заявив Б. Обама в інтерв'ю квітневому (2016 р.) виданню «The Atlantic». Коментуючи це висловлювання, кореспондент видання Дж. Голдберг визначив: «Україна не становить серцевину американських інтересів, і він (Обама) не сприймає ідею («не піддається») втручання в країну, тому що Росія завжди буде здатна підтримувати тут домінування в ескалації конфлікту» [36].

Якщо поєднати дане висловлювання з тенденцією, наприклад, на вилучення положення про союзництво США і України поза НАТО («Акт на підтримку

свободи в Україні» від грудня 2014) як зобов'язання однієї країни щодо іншої, складається уявлення про лінію США щодо України у вимірі одного з трьох можливих стратегічних орієнтирів, як:

- реального визнання Сполученими Штатами переваги РФ щодо окреслення подальших перспектив України – позиції, що не може не викликати заперечення з погляду загальної підтримки України з боку Заходу і США;
- даності факту неспроможності України захистити свій цивілізаційний вибір, а звідси – зниження зацікавленості західних партнерів (США) щодо України, обмеження рівня допомоги Україні утриманням збройного конфлікту в межах його сучасних кордонів при посиленні другої лінії оборони в Європі – як позиції, що не може не враховуватися при аналізові європейського театру подій;
- невизначеності втрат і переваг від безпосереднього втручання США в конфлікт на сході України, результатів (у тому числі в аспекті морального іміджу США) від підтримки України за умов проблематичності подальшого розвитку подій. Серед проблем – як непередбачуваність політичного курсу керівництва РФ, так і внутрішня нестабільність, корупція, безкарність злочинців в Україні як тенденції, що роз'їдає суспільство зсередини, знижує авторитет і довіру (ресурс підтримки) до урядових кіл як з боку самого українського суспільства, так і західних партнерів.

Залежність американської допомоги від рівня боротьби українського уряду з корупцією – тема останніх заяв офіційних осіб та ЗМІ, включно зі статтею *The New York Times* від 03.04.2016. «Непереможна корупція в Україні», де конкретизовано стверджується: «... президента (України), прем'єр-міністра і парламент треба примусити зрозуміти, що МВФ, а також країни-донори, включаючи Сполучені Штати, не можуть розкидати гроші в корумповане болото, поки уряд не почне реалізовувати демократичного правління, чого й вимагали українці під час протестів...» [37].

Схожі оцінки знайшли відображення й в процесі слухань помічника держсекретаря США з питань Європи і Євразії перед сенатською комісією з зовнішніх справ В. Нуланд «Українські реформи два роки після Майдану і російського вторгнення» 15 березня 2016 р, де попри ідеї «глибокого національного інтересу Сполучених Штатів щодо успіху України, а разом з тим – щодо демократичної, процвітаючої, стабільної Європи», в колі обговорення – «ризиків щодо європейського майбутнього України» через ворогів «скоріше в межах країни, ніж зовнішніх сил». Йдеться про «олігархів і клептократів, які контролювали Україну протягом десятиліть» і продовжують утримувати «усі важелі старої системи». Поки «Україна дрейфує, реформи загальмовані, підтримка МВФ і міжнародної спільноти залишаються нереалізованими...», – заявила В. Нуланд [38].

Зазначена позиція не окреслила водночас усієї складності проблем, що характеризують стратегічну взаємодію по лінії Україна – США. Так, реформи в українському суспільстві стають реальною передумовою дієвого стратегічного (у тому числі безпекового) співробітництва сторін. З іншої сторони, обмеження ресурсу допомоги Україні в умовах агресії РФ обмежує можливості більш дієвого стримування агресора не тільки в аспекті російсько-українського протистояння, а й в аспекті – через потребу більш узгодженої політики України та країн НАТО – російсько-європейського театру подій. Саме з таких позицій висловлювався колишній посол США в Україні Ст. Пайфер в його інтерв'ю «Голосу «Америки» з приводу останніх заяв Б. Обами, коли він говорив про недостатню оцінку значення України, причому «не тільки, коли мова іде про суто українську ситуацію, а про загрозу, яку Росія уявляє для безпеки в Європі» загалом [39].

Бесперечно, ситуація, що склалась на сьогодні в українсько-американських відносинах, вимагає серйозних політичних кроків як з боку української, так і американської сторони. Для США – це політична воля на рівні Президента країни щодо продовження активної підтримки України – тенденції, що може посилюватись зі зміною чергової адміністрації Сполучених Штатів. На користь реалізації даної перспективи виступає підтримка інтересів України на рівні впливових акторів (гравців) американського політичного процесу. Серед таких – Конгрес США, що неодноразово на рівні обох палат та представників обох партій піднімав питання щодо посилення допомоги Україні, у тому числі у військовій сфері. Суттєвим чинником виступає й активне висвітлення української тематики в американських ЗМІ; спроможність впливати на процес прийняття рішень вищим політичним керівництвом США (у тому числі через позицію Конгресу) української діаспори.

Надзвичайно вагомим чинником залишається продовження активної дипломатії України як на рівні політичного керівництва США, так і країн ЄС. Визнання права України на отримання посиленої допомоги як з боку окремих країн-членів ЄС, так і Союзу в цілому є важливою передумовою (з урахуванням пріоритету союзницьких відносин) прийняття відповідного рішення Президентом США.

Втім говорячи про поглиблений вимір стратегічного партнерства або навіть союзницьких відносин української і американської сторін важливо враховувати не тільки зовнішні, а й внутрішні чинники. З боку України – це утворення іміджу країни як надійного партнера, здатного проводити реальні (не декларовані) реформи, спрямовані проти корупції, зрадництва, недієздатності урядових структур при збереженні демократії і соціально-економічної рівноваги в суспільстві.

Зазначене набуває особливого значення, причому не тільки у формальному вимірі щодо перспектив поглиблення стратегічного партнерства США і України, а й у вимірі найбільш болючого питання – чи залишиться Україна сам на

сам з таким ворогом, яким стала на сьогодні Росія, або вона буде протистояти ворогові, маючи за спиною такого надійного партнера і союзника, яким є Сполучені Штати.

Список використаних джерел і літератури

1. National Security Strategy of the United States. August 1991. Retrieved from <http://fas.org/man/docs/918015-nss.htm>
2. The Defence Counterproliferation Initiative. Memorandum from the Secretary of Defence [Electronic resource]. Washington, December 12, 1993. Retrieved from: <http://www.fas.org/nuke/control/mtr/docs/index.html>.
3. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. The White House. February 1996. Retrieved from: <http://fas.org/spp/military/docops/national/1996stra.htm>
4. A National Security Strategy for a New Century. The White House, October 1998. Retrieved from <http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/national/nss-9810.pdf>
5. Gaddis J.L. The United States and the End of the Cold War. Implications, Reconsiderations, Provocations / John L.Gaddis. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1992 – 301 p.
6. Brzezinski Z. Premature Partnership / Z.Brzezinski // Foreign Affairs. – 1994. – Vol.73, №2. – P. 67-82.
7. Zimmerman W. Is Ukraine a Political Community? / W.Zimmerman // Communist and Post-Communist Studies. –1998. –Vol. 31, № 1. – P. 43-55.
8. US Relations with Russia and Newly Independent States: Hearing before the Committee on International Relations. House of Representatives, 105-th Congress, 1-st session, March 12, 1997. – Washington: Gov. print. off., 1997. – 97 p.
9. Довідка пропозиції Адміністрації Президента США щодо фінансування міжнародної діяльності та закордонної допомоги рамках формування федерального бюджету на 1999 фінансовий рік. – К.: МЗС України, 1998.
10. Советник президента США Райс говорила с руководством Украины о важности реформ в экономике и политике, прозрачных выборах и свободных СМИ [Электронный ресурс]. Киев, 25 июля 2001 г. – Режим доступа: <http://www.interfax.kiev.ua/go.cgi?0.2>
11. Ukraine's Future and United States Interests. Committee on International Relations. Subcommittee on Europe. U.S. House of Representatives. Hearing. May 12, 2004. – Washington, D.C., 2004. Retrieved from: http://www.commdocs.house.gov/committees/intlrel/hfa/93661.000/hfa_93661_0f.htm.

12. США, Україна; Хартія, Міжнародний документ від 19.12.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://news.yurist-online.com/laws/1849/>
13. Україна бореться за мир у всій Європі – Грібаускайте [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.ua/articles/politics/_ukrayina-boretsya-za-mir-u-vsij-evropi-gribauskajte/602010
14. Міжнародні санкції щодо Росії (2014-2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
15. МВФ позичить Україні \$17 млрд [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://ukr.lb.ua/news/2014/05/01/265022_mvf_utverdil_kredit_ukraini.html
16. Помощь МВФ Украине – такая помощь... [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://maydan-2014.livejournal.com/242115.html>
17. Макрофінансова допомога Україні. Кредитна лінія від Європейського Союзу на суму до 1 мільярда євро. Меморандум про взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://soc-in.com/zakonodavstvo/mizhnarodni-dogovory/dvostoronni/7334-memorandum-pro-vzayemorozuminnya-mizh-ukrayinoyu-yak-pozichalnikom-ta-yevropejskim-soyuzom-yak-kredi.html>
18. Допомога ЄС Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/eu-policy/assistance>
19. США вже виділили Україні майже 320 млн дол. допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступа:<http://www.unian.ua/politics/1012607-ssha-vje-vidilili-ukrajini-mayje-320-mln-dol-dopomogi.html>
20. Одобрений Конгрессом США законопроект предусматривает выделение Украине вооружения на 350 млн долл., – МИД [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://novosti.ua/ru/politics/104982/up>
21. Ukraine Freedom Support Act of 2014 [Electronic resource]. – Retrieved from: <http://maidantranslations.com/2014/12/13/ukraine-freedom-support-act-of-2014-full-text/>
22. National Security Strategy. The White House. Washington. February 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступа:
23. The National Military Strategy of the United States of America. The United States Military's Contribution to National Security. June 2015. Retrieved from http://www.jcs.mil/portals/36/documents/publications/2015_national_military_strategy.pdf
24. United States European Command Theater Strategy. October 2015. Retrieved from USECOM TS 2015 v5_web.pdf-Adobe Acrobat Reader DC

25. Пентагон готовится к противостоянию с Россией, – Gazeta Polska [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sensor.net.ua/n380247>
26. Опубликована новая военная стратегия США в Европе: приоритет – в сдерживании «российской агрессии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsru.com/world/27jan2016/strat.html>
27. Шевчук В. США переходят в боевую готовность «номер один». По материалам западной прессы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://infoua.blogspot.com/2015/06blog-post_6.html
28. НАТО планирует усилить присутствие в Черном море для сдерживания России, – Вершбоу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sensor.net.ua/news/385801/nato_planiruet_usilit_prisutstvie_v_chernom_more_dlya_sderzhivaniya_rossii_vershbou
29. Украина – первая линия обороны для Запада, – автор польской «шоковой терапии» Бальцеревич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sensor.net.ua/news/323268/ukraina_pervaya liniya_oborony_dlya_zapada_avtor_polskoyi_shokovoyi_terapii_baltserovich
30. Україна – не одна. Як світ допомагає українцям протистояти агресії Росії Інститут світової політики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iwr.org.ua/img/policybrief.pdf>
31. Конгрессмен США объяснил, почему Обама не передает оружие Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/WORLD/kongressmen-ssha-obyasnil-pochemu-obama-ne-peredaet-oruzhie-ukraine-206268_.html
32. National Security Strategy May 2010. Retrieved from: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf.
33. The National Security Strategy of the United States of America. September 2002. Retrieved from <http://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf>
34. The National Security Strategy of the United States of America. March, 2006. Retrieved from <http://nssarchive.us/NSSR/2006.pdf>
35. Sustaining U.S. Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense Department of Defense. 05 January 2012. Retrieved from: http://www.defense.gov/news/Defense_Strategic_Guidance.pdf.
36. «The Obama Doctrine»: The Atlantic's Exclusive Report on the U.S. President's Hardest Foreign Policy Decisions. Retrieved from <http://www.theatlantic.com/personal/archive/2016/03/the-obama-doctrine-the-atlantics-exclusive-report-on-presidents-hardest-foreign-policy-decisions/473151/>
37. Ukraine's Unyielding Corruption. The new York Times. 3 April 2016. Retrieved from <https://news.pn/ru/politics/157908>

38. Ukrainian Reforms Two Years After the Maidan Revolution and the Russian Invasion. Testimony. Victoria Nuland, Assistant Secretary, Bureau of European and Eurasian Affairs. Statement Before the Senate Foreign Relations Committee. Washington, DC. March 15, 2016. Retrieved from <http://www.usubc.org/site/recent-news/ukrainian-reforms-two-years-after-the-maidan-revolution-and-the-russian-invasion>
39. Обама недооценивает значение Украины – экс-посол США http://sip-standart.com.ua/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=medbud170915 &gclid=CNig5of_gcwCFcPcgodx3sHqw

2.5 Українсько-німецькі відносини в контексті глобальних змін на рубежі ХХ – ХХІ століть

Українську державу сучасної історичної доби німецькі політики й експерти сприйняли як важливий геополітичний чинник зміцнення нових реалій на континенті та в надії, що країна зуміє швидко стати самостійним міжнародним гравцем і фактором стабільності в регіоні. Бонн і Берлін підтримали політичне й культурне «повернення України в Європу» та її прагнення дистанціюватися від Росії. Нині ця підтримка й багатопланова допомога може й повинна значно зрости з урахуванням світової ваги Німеччини, а реформування України й мобілізація її сил відправним рубежем зміцнення Української демократичної держави й суспільства.

Загальновідомо, що глибокі геополітичні зміни, викликані закінченням так званої холодної війни й ліквідацією біполярного світоустрою, відбулися на рубежі 1980-х – 1990-х років ХХ сторіччя і вони видозмінили всю систему міжнародних відносин на європейському континенті й світі в цілому. Кардинальним зрушенням у світі сприяли в низці інших змін дві важливі події, які змінили існуючу політичну карту нашого континенту. Першою з них було досягнення державної єдності Німеччиною, міжнародне значення й становище у світі якої докорінно змінилося. Ця держава зростає територіально, економічно, досягнувши свого повного суверенітету. Федеративна Республіка Німеччини, що налічувала вже 85 млн. громадян, ставала досить впливовим суб'єктом світової політики.

Наступною геополітично значимою подією став розпад Східного блоку соціалістичних країн і самоліквідація СРСР. У числі п'ятнадцяти нових незалежних держав постала й незалежна Україна. Поява держави з 52 млн. жителів і успадкованим третім у світі за потужністю ядерним арсеналом викликало занепокоєння, багато питань і нових надій. Як відомо, за оцінкою американського

політолога З.Бжезинського «незалежна Україна змінила всю геополітичну карту Європи». Поява держави України на політичній карті континенту він відносив до трьох самих значимих геополітичних подій ХХ століття – після розпаду в 1918 р. Австро-Угорської імперії та поділу Європи в 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України, по оцінці вченого, значила більше, ніж кінець комуністичного СРСР, тому що незалежна Україна створила можливість і для Росії стати демократичною і європейською державою.

Однак у багатьох країн і народів, у політиків й експертів виникало чимало питань відносно перспектив і напрямів розвитку двох цих держав. Тим більше, що якщо в західній частині континенту зміцнювали інтеграційні процеси, то в Східній Європі – навпаки, набували динаміки дезінтеграційні процеси. Досягнення Німеччиною єдності 3 жовтня 1990 р. на основі домовленостей, досягнутих на переговорах по формулі «2 + 4» означало відновлення її власного геополітичного статусу, втраченого в результаті двох світових війн. Саме по собі таке становище висувало об'єднану Німеччину доволі впливовим силовим полюсом практично в центрі Європейського континенту. На просторі Східної й Центрально-Східної (або по іншому визначенню Середньої) Європи Німеччина завжди мала вирішальне значення. Досягнення єдності такою потужною державою остаточно поставило її в число провідних учасників процесу формування безпеки в загальноєвропейських рамках. Яким буде цей чинник у майбутньому? Що і як радикально може змінитися в зовнішньополітичній діяльності Німеччини? Відповідь на ці й інші питання залежить, імовірно, від того, чи є об'єднання Німеччини остаточною і кінцевим обрисом відповідного геополітичного розвитку, від чого залежить доля всього Європейського континенту.

Аналогічними були питання у відношенні незалежної України: як поведе себе ця молода держава, який вектор й які ціннісні орієнтири візьмуть на озброєння правлячі політичні сили, які відносини з колишніми республіками СРСР, а тепер незалежними країнами, із сусідніми державами будуть прийнятними для Києва? Чому віддасть перевагу Україна – подальшій демократизації та віддаленню від Росії, чи навпаки – об'єднанню й інтеграції, скажімо, слов'янських держав. Дуже важливим був вибір напряму перетворень і реформ, які стали визначальними для найближчого розвитку Києва.

Показово, що як об'єднана Німеччина, так і незалежна Україна досить швидко дали обнадійливі для Європи й своїх держав-сусідів сигнали власних геополітичних переваг і зовнішньополітичних устремлінь. Незважаючи на те, що динаміка об'єднувачого процесу двох німецьких держав викликала занепокоєння й побоювання в політичних колах цілої низки партнерів та інших держав, заяви лідерів ФРН, а потім і підписані Бонном міжнародні договори й угоди, заяви відповідальних політиків об'єднаної Німеччини практично зняли бага-

то із існуючих побоювань. Так, у ході об'єднавчого процесу була підтверджена непорушність кордонів із Польщею. Далі, у підписаному представниками шести держав «Договорі про остаточне врегулювання у відношенні Німеччини» у статті 1-й констатується, що «підтвердження остаточного характеру кордонів об'єднаної Німеччини є істотною складовою мирного порядку в Європі» [1]. Досить важливими в цьому контексті є положення 2-ї та 3-ї статей договору: «з німецької землі буде виходити тільки мир», що німецькі уряди підтверджують свою відмову від виробництва, володіння й поширення ядерної, біологічної й хімічної зброї». Дуже важливо, що Гельмут Коль – канцлер німецької єдності, однозначно і беззастережно підтримував процеси поглиблення й розширення європейської інтеграції. Так, за підтримки збільшеної Німеччини вже 7 лютого 1992 р. був підписаний Маастрихтський договір про створення Європейського Союзу, а з листопада 1993 р. цей договір вступив у дію.

Таким чином, стверджуючи про те, що зростає ФРН буде «європейською», її провідні політики в Бонні й потім у Берліні подавали однозначне послання: об'єднана Німеччина буде дотримуватися всіх зобов'язань Федеративної Республіки, що вона буде дотримуватися усіх угод про інтеграцію, як у Європейському Союзі, так й в Атлантичному Альянсі. Сучасна Німеччина підтвердила, що вона не буде відновлювати розмови про принесені нею жертви задля суверенітету (з чим вона погодилася після 1949 р., щоб знову бути прийнятою в родину цивілізованих націй) тепер уже під приводом, що вона заново досягла єдності та суверенітету і тому може відмовитися від послідовної інтеграційної політики, що відкрила перед нею шлях до возз'єднання.

З геополітичної точки зору дуже важливо, що державне об'єднання німецького народу ствердило остаточні географічні межі й кордони сучасної ФРН. Тим самим територіально-державна визначеність – це головна подія, що узагальнює підсумок усього попереднього розвитку для німців у ХХ столітті. Об'єднання завершило процес просторової й геополітичної легітимації Німеччини, розпочатий ще О.Бісмарком у другій половині ХІХ століття. Приєднання східнонімецьких п'яти земель остаточно завершило процес конституювання Німеччини як домінуючого центрального масиву на континенті. Завдяки цьому істотно зміцнився географічний ландшафт, просторове розташування цієї держави.

Враховання цих всіх фактів дає підстави тому, що об'єднана Німеччина остаточно підтвердила свою тверду прихильність західним демократичним цінностям, зміцнила свою роль провідної країни Європейського Союзу й не без підстав стала йменуватися «провідною європейською силою»[2]. У міжнародних масштабах Федеративна Республіка Німеччини стала позиціонувати себе невід'ємною частиною об'єднаної Європи, усіяко підкреслюючи суголосність своїх стратегічних інтересів цілям і завданням загальноєвропейської політики.

З досягненням незалежності України, офіційний Київ знову став перед історичним вибором подальшого поступу. А саме, багатівікова дилема – «Україна між Сходом і Заходом» – набула актуальності вже не в теоретичному плані, а в конкретних вимірах політичної практики. Розробникам засад вітчизняної зовнішньої політики необхідно було враховувати геополітичне положення нашої держави, що розташована на рубежі між Росією й Заходом, яка також має вихід на стратегічно важливий Чорноморско-Середиземноморський регіон, Кавказ і Близький Схід. Одночасно важливо було враховувати й існуючу економічно ще слабку самодостатність України, чутливу залежність її від поставок енергоносіїв й експорту стратегічно важких для економіки видів продукції. Загальновідомо нині, що в перші роки сходження України вдавалися взнаки кризові явища, спад виробництва, а реформи й нововведення тоді ще не приносили належного результату. До цього варто додати й наявність на території країни ядерної зброї, яку вона фактично не контролювала, а також проблеми розподілу Чорноморського флоту, стратегічні розбіжності з Росією й т.д. Все це численне коло гострих проблем необхідно було одночасно вирішувати українському керівництву й вітчизняній дипломатії.

До числа визначальних факторів варто додати й відношення світового співтовариства до знову набутої незалежності Українською державою. Проблема полягала в тому, що міжнародне співтовариство, зокрема, провідні держави світу, у той час неоднозначно ставилися до появи на політичній карті Європи нової, великої за територією й чисельністю населення, потенційно потужної по своїх природних й економічних ресурсах незалежної держави з ядерною зброєю. Дійсно, що в першій половині 1990-х рр. ХХ сторіччя «Захід ігнорував Україну» й, як відзначав трохи пізніше Анатолій Зленко, – у той час керівник зовнішньополітичного відомства, «не проявляв належного інтересу»[3].

З висоти нашого часу більш рельєфно помітні також імперативи того, що розв'язання багатьох із цих проблем перших років незалежності вимагали врахування уподобань українського суспільства, а окремих з них і діяльної підтримки Києву з боку інших столиць сусідніх держав і далекого зарубіжжя. Автор у той час писав, що «для досягнення Україною дійсного суверенітету їй необхідно до незалежності додати консолідуючу спрямованість держави, зважену зовнішню політику й мати добрі відносини з надійними партнерами. Одним з найбільш бажаних партнерів у цей переломний момент є Федеративна Республіка Німеччини»[4]. Очевидними аргументами такого твердження були наступні: ФРН займає серед європейських країн одне з перших місць по своїй економічній могутності; об'єднана Німеччина, так само як і Україна, зацікавлена в розширенні обопільних зв'язків у всіх сферах – політичній, економічній, науково-технічній та гуманітарній. Така зацікавленість детермінована не тільки

політичними, військовими, або навіть гуманітарними вимірами. Зацікавленість ФРН у своїх східних сусідах, у тому числі й в Україні, первинна, тому що ґрунтується на економічних інтересах, на фундаменті взаємної вигоди.

Політики в Бонні з великим інтересом ставилися до змін у СРСР і його республіках: в 1989р. у Києві було відкрите генеральне консульство ФРН – перше із західних країн; з повагою сприйнявши результати референдуму 1 грудня 1991 р. про незалежність України, ФРН уже 17 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини й перше посольство Заходу в Києві стало посольством об'єднаної Німеччини. Незалежна Україна практично відразу зайняла свою «нішу» у зовнішньополітичній діяльності Німеччини.

Показово, що вже перші кроки миролюбного зовнішньополітичного курсу Української держави отримали широку міжнародну підтримку. Швидко пройшов процес визнання державної незалежності України. Так, понад 70 держав офіційно зробили це менше чим за місяць після її проголошення, і серед них були і Німеччина, і Польща, і Росія. А протягом першого року понад 130 країн світу визнали державну самостійність України [5].

Участь у загальноєвропейському процесі для незалежної України мала особливе значення. Після тривалого періоду перебування в складі СРСР, коли Україна могла позиціювати в Європі лише через Москву, вона почала активно реалізовувати свій шанс безпосередньо долучитися до світової співдружності, як її повноправний суб'єкт. Юридично це відбулося на початку 1992 р., коли в столиці Фінляндії Президент України Л. Кравчук підписав Гельсінський Заключний акт. Цим була увінчана боротьба українського народу за самовизначення й визнання його державності іншими країнами. У той же час це стало початком нормальної діяльності України в європейських структурах як рівноправного партнера.

Таким чином, поява незалежної держави України й об'єднаної Німеччини в колі інших змін і подій на континенті послужило своєрідним уособленням нових геополітичних реалій. Наші дві держави, хоча й не є безпосередніми сусідами, але прагнули й стали розвивати широкий спектр взаємин на рівні добросусідства [6].

Для об'єднаної Німеччини природним стало зрушення значної частини інтересів на схід. Підтвердженням цього став перенос столиці країни з Бонна на крайній схід власної території – у Берлін, що всього в 55 км від границі з Польщею. Тим самим відбулося й природне загальне зрушення німецьких інтересів на Схід. Однак показовим є й той факт, що цей зсув одночасно збігається з інтересами євроатлантичних структур, до яких ставиться сама Німеччина. А саме – для західних союзників ФРН, після подолання біполярної системи відносин на континенті викликом стало питання розширення зони свого впливу на

східноєвропейські країни. Власне німецькі інтереси полягали в тім, щоб остаточно перевести статус периферійних зон безпеки на простір колишніх держав-членів Варшавського договору. Разом з тим саме об'єднана Німеччина була й залишається активним прихильником підвищення рівня безпеки в Європі та світі.

Зовнішньополітичну концепцію зрослої ФРН можна визначити, аналізуючи стратегічні цілі політики об'єднаної Німеччини стосовно держав Центральної й Східної Європи та Росії. На початку 90-х років XX сторіччя трансформується парадигма зовнішньої політики ФРН. Якщо в часи холодної війни, по визначенню американського політолога Г. Гайпела, в основі зовнішньої політики ФРН були «ідеалізм і прагнення до балансу» [7], то в умовах історичних перетворень у Європі в 1990 р. міністр закордонних справ Г. Д. Геншер сформулював нову зовнішньополітичну парадигму ФРН як «прагнення до динаміки й стабільності» [8]. Національні інтереси зрослої Німеччини визначали її активну політику як щодо Європейського Співтовариства, так і СРСР, країн Східної Європи. Активна зовнішня політика Бонна виявилася особливо рельєфно в процесі знаходження державної єдності німецького народу. Динаміка процесів викликала навіть страх європейських політиків перед великою Німеччиною, що повернулася в центр континенту. Потрібні були конкретні кроки федерального уряду, які зняли гостроту сприйняття зрослої ФРН.

Після розпаду соціалістичного табору з політичного лексикона зникає такий термін як «східна політика» та її головної московської складової, а на це місце приходять «відносини із країнами Центральної й Східної Європи» (ЦСЕ). Це підтверджувало сегментацію зовнішньої політики ФРН на даному напрямі. Фактично стали вибудовуватися самостійні вектори, які містили в собі: по-перше, політику відносно безпосередніх сусідів і потенційних членів ЄС і НАТО – Польщі й Чехії, а також Словаччину й Угорщину (країни Центральної Європи); по-друге, політику стосовно країн Балтії; по-третє, політику відносно країн Південно-східної Європи; по-четверте, політику стосовно країн СНД, які належать до Східної Європи.

Виходячи із пріоритету внутрішньої європейської безпеки й поступального економічного розвитку на початку 1990-х рр. були визначені принципи й цілі східноєвропейської політики ЄС, у розробці яких саму активну й зацікавлену участь приймала німецька сторона. На перший план висувалися важливі завдання: 1) необхідність протидіяти погрозам із «регіону нестабільності», який склали східноєвропейські та пострадянські країни; 2) у якості «мирної сили» сприяти трансформації й економічному прогресу даного регіону; 3) «зменшенню розділових ліній й асиметричності у відносинах з об'єднаною Європою». В афористичній манері суть цієї концепції сформулював экс-президент ФРН Р. Герцог: «Якщо ми не стабілізуємо Схід, то Схід дестабілізує нас» [9].

Виходячи із цих вимог, Німеччину зацікавлювала Україна як великий і перспективний регіон, а німецькі політики вбачили в розширенні співробітництва з Києвом стабілізуючий фактор. Хоча ФРН якийсь час у числі інших країн Заходу до вирішення складних світових й європейських проблем, формування взаємин із країнами СНД підходила через призму своїх відносин з Росією. Однак більший оптимізації й динаміці налагодження відносин сприяло усвідомлення того, що Україна не буде «доважкою» Росії ні по одній позиції, а також визначеність політики Києва відносно ядерних арсеналів, його наполегливі кроки проти можливої дипломатичної ізоляції. Характерно, що одними з перших кроків у ході розвитку незалежної держави, Україна проголосила, що вона не визнає війну як засіб вирішення міжнародних суперечок, не вважає жоден народ своїм ворогом і не має територіальних претензій до інших держав.

У перші два роки незалежності України відносини нашої держави й Німеччини не відрізнялися інтенсивністю у формуванні правових основ співробітництва. Формування концептуальних засад політики ФРН у відношенні України відбувається в складних історичних умовах. Німеччина об'єктивно сприймає геополітичне значення України для стабільності в Європі на всьому «євразійському» просторі. Німеччина підкреслює свої наміри послідовно розвивати дружбу, співробітництво, добросусідство. Реалізм, прагматизм, толерантність стали визначальними принципами політики Німеччини у відношенні України.

Однак нашим державам на початковому етапі не вдалося уникнути психологічних труднощів, швидко перебороти об'єктивні й суб'єктивні стримуючі фактори у формуванні договірно-правових засад взаємодії. Це впливало, на мій погляд, із наступних причин. По-перше, Німеччина, у числі інших країн Заходу, якийсь час підходила до вирішення складних світових і європейських проблем, питань формування взаємин із країнами СНД через призму своїх відносин з Росією.

По-друге, зацікавленість у нових взаєминах не завжди підкріплювалася конкретними кроками з боку як Києва, так і Бонна.

По-третє, у правлячих колах України було двоїсте ставлення до питань відносин з Росією, до проблем досягнення без'ядерного статусу Української держави. До цього варто додати інформаційну ізоляцію, що підсилювалася з боку російських ЗМІ, розмитий образ України у світі.

Однак Німеччина вбачала й убачає в Україні партнера, націю, що є складовою частиною Європи. У німців, незважаючи на історичне минуле, немає антипатій до українців. ФРН об'єктивно зацікавлена у зміцненні української державності в пост конфронтаційний період у Європі. Це підтверджували політики й дослідники у ФРН.

Рішучим поворотом у відносинах між об'єднаною Німеччиною і незалежною Україною стали зміни в 1993 р. Досить істотно, що федеральний уряд ФРН тоді

визначив український напрямок як окрему складову східноєвропейської політики німецької держави, а результатом цього стало істотне підвищення договірно-правового статусу двосторонніх відносин [10]. Під час візиту 9-10 червня 1993 р. федерального канцлера Г. Коля на чолі представницької делегації в Київ був підписаний цілий ряд міждержавних угод. Підписані Спільна Декларація про основи відносин між Україною й Федеративною Республікою Німеччиною, обопільна Угода про розвиток широкомасштабного співробітництва в сфері економіки, промисловості, науки й техніки, а також інші угоди між урядами України і ФРН визначили якісно новий рівень, політико-правову базу двосторонніх зв'язків.

Підтвердженням нового рівня відносин стала Спільна Декларація. У ній підкреслювалося, що, з огляду на багатовікові культурні, економічні, наукові зв'язки, тривалі періоди плідного співробітництва й взаємовигідного обміну між нашими народами, пам'ятаючи про лиховісні сторінки недавньої європейської історії, сторони погоджуються з тим, що вони будуть, як можна тісніше співробітничати для блага своїх народів і тим самим сприяти миру в Європі й в усім світі [11]. Обидві сторони підкреслили, що впевнені в необхідності будівництва нової, об'єднаної спільними цінностями, Європи й перетворення її в континент миру, безпеки та співробітництва. Дві країни виступають із твердими намірами будувати взаємини на обов'язковій міжнародно-правовій основі, будуть керуватися засадами рівності, недискримінації й взаємної вигоди. Підписаний документ покликаний був сприяти створенню належної договірно-правової бази для зміцнення двостороннього співробітництва в політичній, економічній і культурній сферах.

У Договорі між Україною й ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки й техніки відзначається, що договірні сторони будуть сприяти торгівлі й співробітництву між підприємствами й організаціями обох держав шляхом вживання необхідних заходів на основі відповідного національного законодавства й відповідно до міжнародних зобов'язань. Сторони будуть надавати гарантії для експортних кредитів на взаємовигідних умовах, дотримуючись відповідного національного й міжнародного права. При цьому буде враховуватися взаємозв'язок між експортними гарантіями й економічним і фінансовим потенціалом іншої сторони.

Підтвердженням якісно нового рівня взаємовідносин між незалежною Україною й об'єднаною Німеччиною служила значно розширена панорама двосторонніх взаємин, що з 1993 р. охоплює й військову сферу. У ході візиту міністра оборони ФРН у Київ були підписані відповідні угоди між двома відомствами, вони стосувалися й співробітництва військових навчальних закладів України й Німеччини. Тим самим був налагоджений політичний діалог, що створив необхідні передумови всебічного співробітництва.

Це було успіхом Києва й вигідно відрізняло Бонн. Адже в ряді країн тривалий період існував стійкий стереотип, відповідно до якого Україна довго сприймалася, скажемо Францією, лише як частина колишнього СРСР. Іншими словами й після здобуття незалежності України, за свідченням вітчизняних дипломатів, навіть серед представників французької політичної еліти існувала оцінка, що суверенна Українська держава є тимчасовим феноменом, своєрідною «історичною аномалією». І тільки в 1997 – 1998 р. Франція повертається обличчям до України [12].

Налагодженні відносини Німеччини й України були дійсним успіхом, вони істотно сприяли Києву, розвитку взаємодії з європейськими структурами. Так, при активній підтримці ФРН Україна підписує в 1994р. Договір про партнерство й співробітництво з Європейським Союзом значно раніше, ніж Росія. Цей підхід у зовнішньополітичній концепції Німеччини свідчив про формування рівноцінного підходу Бонна до України й Росії. Саме об'єднана ФРН стимулює в Європейському Союзі визначення політики у відношенні СНД. По оцінці К.Кінкеля – міністра зовнішніх справ ФРН, «підписання Договору про партнерство й співробітництво з Росією, Україною й іншими країнами СНД, – мало для Німеччини велике значення» [13].

Німеччина виступала в ролі найважливішого адвоката України в питаннях залучення України в європейські політичні й економічні структури. Показово, що незважаючи на те, що Г.Коль – федеральний канцлер Німеччини визначав російський напрямок зовнішньої політики своєю особистою справою, на пострадянському просторі керівництво ФРН почало проводити політику підтримки «регіональних противаг» Москві. Бонн виходив з того, щоб слід розширити й поглибити вплив Німеччини, маючи на меті заповнення політико-економічного вакууму, що з'явився, [14].

Процес підтримки України й зміцнення договірно-правової бази двосторонніх відносин був продовжений під час чергового офіційного візиту Г.Коль в Київ 2-5 вересня 1996р. За підсумками візиту були підписані: Угода про співробітництво щодо осіб німецького походження, які проживають в Україні, Спільна заява урядів ФРН й України про посилення співробітництва в процесі реформ в Україні, протокол про обмін ратифікаційними грамотами щодо уникнення подвійного оподаткування. Завершальним етапом формування широкої правової бази українсько-німецьких відносин стали угоди, підписані під час візиту канцлера ФРН Герхарда Шредера в липні 1999р., а саме: Статут Німецько-Українського кредитного фонду, Спільна заява Кабінету Міністрів України й Федерального уряду Німеччини з питань сприяння українського проекту розвитку сільського господарства й інвестицій та інші.

У цілому договірно-правова база німецько-українських відносин неухильно розширювалася й на кінець минулого 2014 р. нараховує понад 80 документів різного рівня й на її формування й розширення впливали всі президенти України та канцлери ФРН. Так, перелік досягнень українсько-німецьких відносин у період другого президентського строку Леоніда Кучми поповнили: проведення з 1998 р. регулярних політичних консультацій на найвищому рівні; створення неурядових Німецько-українського і Українсько-німецького (1999р.) форумів; впровадження системної практики неформальних зустрічей міністрів закордонних справ обох країн і консультацій на рівні начальників департаментів; встановлення постійних зв'язків між законодавчими органами двох країн, а також між відповідними профільними міністерствами.

З перших днів незалежності України німецькі політики сподівалися, що наша країна, незважаючи на труднощі перехідного періоду, зуміє стати самостійним міжнародним гравцем і фактором стабільності в регіоні. При цьому, вітаючи політичне й культурне «повернення України в Європу», її прагнення дистанціюватися від Росії й інтегруватися в об'єднану Європу, політики й експерти Німеччини досить критично оцінювали стан справ, політику офіційного Києва.

Благі очікування Берліна результату на кінець ХХ сторіччя змінилися розчаруванням через стагнацію реформ, дрейфу економіки в напрямі «від планової до кланової». Стан справ погіршував й факт знаходження у владі некомпетентних, далеких європейському менталітету правлячих сил, що прикриваються демократичними інститутами й реалізують свої інтереси найчастіше на шкоду демократії. Формуванню негативного іміджу країни в очах німецького експертного співтовариства сприяли такі події, як обмеження парламентських повноважень за допомогою проведеного президентом Л. Кучмою в 2000 р. й, можливо, сфальсифікованого референдуму, так званий касетний скандал й убивство журналіста Г.Гонгадзе. Викликала осуд і започаткована Україною зовнішня політика багатовекторності, спрямована на ослаблення напруженості у відносинах з Росією при одночасному зближенні із Заходом. У зв'язку із цим німецькі ЗМІ стали розцінювати декларований Л. Кучмою «європейський вибір» країни як фікцію й міркувати про те, що Україна, незважаючи на показну риторичку керівництва й бажання бути стабільною демократичною державою, залишається кризовим регіоном і віддаляється від європейських стандартів [15].

ФРН відіграла істотну роль у підготовці й прийнятті ряду документів Євросоюзу з Україною. Відмінними рисами підписаних документів були прагнення підтримати європейський вектор розвитку України й одночасне розуміння її неготовності до членства в Європейському Союзі. Такі підходи простежуються в Угоді та інших офіційних документах, що окрестили контури двосторонніх відносин. Підписана в 1994 р. Угода про партнерство й співробітництво між ЄС

й Україною й прийнята Євросоюзом у 1999 р. «Загальна стратегія для України» регламентували розвиток політичного діалогу на базі європейських демократичних цінностей, режим найбільшого сприяння в торгівлі й ключові умови інвестування. На думку німецьких аналітиків, цими документами ЄС дав зрозуміти Україні, що хотів би прив'язати її до себе. Але головною метою на Київському напрямі вбачалося сприяння політичному й економічному розвитку держави до рівня повноцінного партнера. А з огляду на невідповідність країни так званим «копенгагенським критеріям», про перспективи вступу України в ЄС у цих документах мова не йшла.

У даній ситуації, з погляду німецьких експертів, довгострокової підтримки заслуговувало орієнтування на Європу молодого покоління українських політиків, на чолі з В. Ющенко. Цей табір міг прискорити проведення реформ і домогтися остаточної переорієнтації країни на Європу і Захід.

Очікування Німеччини та Євросоюзу виправдалися в ході «оранжевої революції». Офіційними особами ФРН прихід до влади нового керівництва, що декларувало як головну мету якнайшвидший вступ у ЄС і здійснення необхідних реформ, був сприйнятий з оптимізмом. Цей оптимізм був характерним вже в ході першого візиту 8-9 березня 2005 р. президента В. Ющенко до Німеччини. Тоді йому була надана можливість виступити в бундестазі ФРН. Промова глави Української держави в німецькому парламенті стала в загальному рахунку двадцять другим виступом іноземного політика, якому була надана така можливість із 1949 р. Він став і першим, хто одержав його ще до завершення перших ста днів перебування на посаді. В.Ющенко, підкреслюючи приналежність України до Європи, заявив про наміри країни максимально швидко реалізувати всі конкретні кроки на шляху наближення до ЄС. Федеральний канцлер Г. Шредер заявив, що «Німеччина буде продовжувати допомагати Україні на цьому шляху» [16], а німецькі ЗМІ, відзначивши продемонстровані Україною «успіхи в політичній трансформації, орієнтованій на західні норми й спрямованій на участь у євроатлантичному співтоваристві», закликали ЄС знайти адекватну відповідь новому курсу Києва.

В 2004 р. при активній участі Німеччини почалася реалізація «Європейської політики сусідства» (ЕПС), що охопила держави Східної Європи, Кавказу й Середземномор'я. Її метою було оголошене створення на кордонах Євросоюзу «кола дружніх країн», розвиток з ними привілейованого співробітництва у сферах політики, безпеки, економіки й культури, спонукання їх до проведення демократичних ринкових реформ, а також надання фінансової допомоги й доступу до європейського ринку. За словами экс-президента Єврокомісії Р. Проді, ЕПС запропонувала сусіднім країнам «спільне використання всього, що стосується Союзу, крім інститутів» [17], тобто виключила перспективу їхнього вступу в ЄС.

Україна також виявилася одним з адресатів нової європейської політики. Погоджений з нею план дій був істотно розширений після «померанчевої революції» і передбачав допомогу в проведенні реформ, співробітництво в сферах політики безпеки й енергетики, підтримку при вступі у СОТ, полегшення візових правил і можливість підписання угоди про вільну торгівлю. Українське керівництво, однак, мало завищені очікування й не приховувало свого розчарування із приводу нових європейських ініціатив.

Важливими кроками в напрямі зближення України з ЄС стало визнання її в 2005 р. державою з ринковою економікою. Це повинно було позитивно відбитися на процесі реформ. Певні очікування зв'язувалися й із прийнятою в тому ж році програмою «Східне партнерство», що у рамках ЄПС націлена на співробітництво й стратегічне партнерство із шістьма європейськими й кавказькими державами пострадянського простору. Наступним важливим кроком підтримки України стало її прийняття в 2008 р. у СОТ.

У цілому німецькі політики й експерти сходилися в думці, що інтеграція України в Європу залежить від її самої. А з врахуванням тих внутрішніх протиріч і криз у владних інститутах, які супроводжували всьому президентству В. Ющенко, політики ФРН не могли бути прихильниками вступу нестабільної Української держави в ЄС. Такий крок не зміг би вирішити внутрішні проблеми України, він став би «другим кроком перед першим». Тому для наближення європейської перспективи країні потрібно зосередитися на виконанні «домашніх завдань» у вигляді запланованих у рамках загальних ініціатив реформ. По оцінках експертів, прийнятним підходом ЄС і Німеччини треба «тримати двері відкритими» і зберігати для Києва нехай навіть гіпотетичну можливість вступу, що сама по собі є рушійною мотивацією демократичних перетворень [18].

Німеччина як жодна інша західна країна робила українським (як і російським) реформам, незважаючи на їхню явну непослідовність і половинчатість, досить потужну підтримку. ФРН, як і Польща, виступала в ролі найважливішого прихильника України в питаннях залучення її в європейські політичні й економічні структури. Важливим у цьому напрямі стає підтримка офіційного Києва в прагненні підписати з ЄС Угоду про асоціацію. Переговори в цьому питанні стартували в Києві в лютому 2007 р.

Наполягання української сторони саме на цей напрям співробітництва обумовлювалося й тим, що при безпосередній підтримці Бонна й Берліна став можливим вступ в 2004 р. східноєвропейських країн у Європейський Союз. Так, ФРН у підписаному з Польщею в 1991 р. німецько-польському Договорі про добросусідство й співробітництво брала зобов'язання підтримувати євроінтеграційні устремління Республіки Польща. Аналогічна підтримка з боку Німеччини була зафіксована й у її Договорі 1992 р. із Чехословаччиною. Тому й у відно-

шенні України основними принципами німецької політики стає розвиток різноманітних форм співробітництва, економічна допомога, натиск на неухильне формування умов для зближення з Євросоюзом і залучення її до асоційованого членства. Саме просування, успіхи українських реформ, за оцінками німецьких політиків, були здатні збільшити потенціал і пріоритетність для ФРН відносин з Україною.

Однак «російський чинник» у німецько-українських відносинах залишався й залишається відчутним. Росія одержала в спадщину від колишнього СРСР правову базу для розвитку співробітництва із ФРН до 2010 року. Україні довелося практично з нуля створювати таку договірно-правову базу. І якщо на початку 90-х років Німеччина почувала себе зобов'язаною Росії за її згоду на об'єднання Німеччини, та й у наступні роки Берлін найчастіше враховував інтереси Москви. Це детермінувалось як прагненням забезпечити для ФРН максимально сприятливі дипломатичні умови об'єднання, своєчасного виводу військ колишнього СРСР, так й інтересами вільного доступу до російських енергоресурсів і сировини. Концептуальною метою німецької політики відносно Кремля була геополітично стабільна Росія, з демократичним правлінням і без імперського експансіонізму.

Навіть із врахуванням того, що відносини ФРН із Росією в 2007-2008 р. перетерпіли певну трансформацію, що експерти назвали переходом до холодного миру, врахування інтересів Москви часто має своє порівняно більше значення, ніж з Києвом. Події російсько-грузинського протистояння й військова підтримка Південної Осетії в серпні 2008р., наступне визнання незалежності Цхинвалі й Сухумі не знайшли підтримки Берліна. Проте, Німеччина на саміті НАТО в Бухаресті 2008 р., а також у листопаді 2010 р. у Лісабоні в черговий раз виступила адвокатом інтересів Росії [19]. У першому випадку, завдяки старанням Берліна, було відвернено можливе прискорення вступу в альянс України й Грузії, що явно йшло в розріз із геополітичними інтересами Росії на пострадянському просторі. А в другому випадку – питання було пов'язаний з виробленням нової стратегічної концепції Північноатлантичного альянсу, що передбачав подальший розвиток співробітництва з Москвою. Саме прийняття Спільної заяви Ради Росія – НАТО, зорієнтованого на конструктивний діалог сторін, було в інтересах Москви. Тоді в Кремлі склалося враження, яке згодом з'ясувалося помилковим, начебто в критичних ситуаціях Німеччина виявить лояльність до претензій Москви на її сфери впливу.

Варто усвідомити ключове значення для Берліна таких організацій як ЄС і НАТО. Іншими словами, на рубежі ХХ – ХХІ сторіч світова політика не є «концертом» провідних європейських або світових держав. Вона стає колективним багатоголосим хором партнерів, від взаєморозуміння й зіграності яких зале-

жить мир і стабільність на планеті. З ослабленням у Німеччині «ефекту вдячності» поступово отримували трансформацію і її особливі відносини з Москвою. Німеччина тривалий період для країн ЦСЄ й пострадянського простору була головним спонсором і державою, що надає фінансово-економічну допомогу. З 1989 по 1994 рр. витрати Німеччини на надання допомоги колишнім республікам СРСР, за винятком Балтії склали більше 90 млрд. німецьких марок, що становило приблизно близько 45 млрд. євро. Крім цього, благодійні акції, приватні пожертвування склали ще біля одного млрд. німецьких марок. Порівнюючи цю допомогу з результатами реформ, а скоріше з їхньою імітацією, скажемо в Україні й Росії, ніяк не могли зрозуміти, куди йдуть ці кошти. Істотні корективи відносин внесла спочатку «червоно-зелена» коаліція на чолі з Герхардом Шредером, тоді мавший місце курс «інтенсивного співробітництва» змінився на більш скромні «гарні відносини». Шредер відмовився від колишньої дипломатії «чекової книжки» у зовнішній політиці, якої дотримувався канцлер німецької єдності Гельмут Коль. За уряду Шредера виділення фінансової допомоги Росії в кожному конкретному випадку переносилося у відповідні міжнародні фінансові інститути. Дані підходи одержали свій розвиток і при уряді Ангели Меркель. Більше того, Берлін свої зовнішньополітичні рішення і їхню реалізацію погоджував зі членством Німеччини в авторитетних західних військових, політичних й економічних союзах, змушеної діяти з оглядкою на своїх партнерів.

Даний підхід був характерним і для відносин ФРН із Україною й іншими країнами-членами реципієнтами Європейської політики сусідства (ЄПС) і наступного Східного партнерства, на які реакція в Києві була неоднозначною. Але все-таки переважної в німецьких політичних колах і медійному просторі стала точка зору, відповідно до якої ЄПС при всій недосконалості здатна вплинути на процеси демократизації в сусідніх країнах. Тому Україна може й повинна конструктивно використати закладений у новому європейському підході потенціал для взаємного зближення, навіть якщо про перспективу вступу в ЄС мова не йшла [20].

Двосторонні міждержавні німецько-українські відносини стають рік у рік більш інтенсивними й розвиваються по висхідній в багатьох сферах. Протягом цього періоду розширилася система дипломатичних представництв: у ФРН крім вітчизняного посольства діють Відділення посольства України в Бонні, генеральні консульства в Мюнхені, Гамбурзі й Франкфурті на Майні; а в Україні відповідно крім німецького посольства відкриваються консульства – в Одесі, Донецьку, Сімферополі й Харкові. Розвиваються інституціональні форми співробітництва на державному й недержавному рівнях. У їхньому числі: регулярні зустрічі керівників держав й урядів, міністрів закордонних справ і глав інших державних міністерств і відомств; діяльність міжурядових профільних комісій й інших. Укажемо, що на зміну міжурядовим політичним консультаціям на най-

вищому рівні з 2005 р. приходять формат німецько-української робочої Групи високого рівня. Засідання цієї Групи відбуваються щорічно і по чергово у тій чи іншій країні. Розширили коло важливих питань, які розглядали Німецько-український та Німецько-український громадські форуми; розширення сфер відносин стало характерним між понад 20 парами міст-партнерів двох держав.

У німецько-українських відносинах особливе значення мали переговори, а потім і компенсаційні виплати колишнім остарбайтерам та їхнім спадкоємцям. У відносинах ФРН зі східноєвропейськими країнами за результатами переговорів був створений фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Даний фонд, згідно федерального закону вже у 2000 р. мав у своєму розпорядженні засоби в 10 млрд. німецьких марок (половина яких – надані державою, а інша частина – підприємствами й страховими компаніями). Ці кошти призначалися для прийнятних виплат жертвам нацизму за нанесений і під час Другої світової війни націонал-соціалістським режимом шкоди та перенесені страждання. В Україні партнером відповідного німецького став Українсько-німецький фонд «Взаєморозуміння й примирення». У нашій країні цим фондом станом на 2007 р. були здійснені виплати всім понад 471 000 заявників. До їх числа відносилися колишні остарбайтери та їх спадкоємці, яким були виплачені компенсаційні кошти у розмірі 867 млн. євро. А всього цей фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» ФРН виплатив 1,6 млн. пострадавшим у понад 100 країнах світу загалом компенсації в обсязі 4,37 млрд. євро.

Постійний політичний українсько-німецький діалог на найвищому рівні, двосторонні міжпарламентські відносини доповнюються й широким співробітництвом у багатосторонніх форматах, у рамках ООН, ОБСЄ, по лінії співробітництва України з ЄС, ПАРЕ й НАТО, і країнами Центрально-європейської ініціативи, Веймарського трикутника й самітів «Східного партнерства» тощо.

Регулярними є робочі зустрічі глав держав і глав зовнішньополітичних відомств із їхніми колегами під час щорічних конференцій з питань безпеки в Мюнхені, на самітах країн Центральної Європи, на заснованих в 2011 р. зустрічах міністрів закордонних справ ФРН, Франції й Польщі у так званому форматі «Веймарський трикутник» і Україна.

Важливе значення в співробітництві України й Німеччини належить міжпарламентським відносинам: це обмін візитами голів Верховної Ради України й президентів Бундестагу, діяльність німецько-української й українсько-німецьких робочих депутатських груп тощо. Проявом особливої обопільної зацікавленості наших держав стали перші в історії двосторонніх відносин відповідні парламентські слухання. Вони відбулися 3 травня 2004 р. у Бундестазі ФРН і парламентські слухання у Верховній Раді України, які проходили 16 листопада 2005 р. З особливою зацікавленістю німецькі депутати ставилися до демо-

кратичних змін, вони щиро підтримують суспільно-політичні рухи в Україні, спрямовані на зміцнення демократії й утвердження європейського курсу. Це характерно, зокрема, і стосовно так званих майданів у Києві наприкінці 2004 і на рубежі 2013-2014 рр. Офіційні візити й робочі поїздки німецьких депутатів і політиків стали проявом підтримки й солідарності з українським народом, що захистив своє право вибору й забезпечив перемогу демократії, приєднався до простору європейських цінностей.

Щодо Майдану рубежу 2013-2014 рр., що реально став Революцією гідності, варто враховувати наступне. Відправним моментом протестних виступів стала відмова Президента В.Януковича підписати на саміті Європейського Союзу у Вільнюсі довгоочікуваної Угоди про асоціацію України з ЄС. Дійсно, Україна, обравши стратегічним напрямком розвитку інтеграцію в європейський політичний, економічний і правовий простір, щораз із приходом нової правлячої команди артикулювала цей курс. Однак, на практиці найчастіше було все далеко не так, а в період президентства В.Януковича відбувалося найчастіше в багатьох сферах усе з точністю та навпаки. Так, В.Янукович почав зовнішньополітичну діяльність на посаді президента демонстративно зі свого першого офіційного візиту в Брюссель. У прийнятому Законі України «Про принципи внутрішньої й зовнішньої політики», що набрав чинності з 20 липня 2010 р., підкреслювалося таке положення: вступ у Європейський Союз є ключовим зовнішньополітичним пріоритетом і стратегічною метою України [21]. Європейський вибір відкривав нові перспективи співробітництва України з державами-членами ЄС, її економічного прогресу, зміцнення позицій у міжнародній системі координат. На цьому робився наголос у Посланні 2011р. Президента В.Януковича Верховній Раді України. Багато дослідників, вітчизняні й закордонні політики, експерти відзначали, що для нашої країни європейська інтеграція – це шлях до модернізації економіки, залученню іноземних інвестицій і новітніх технологій, значного підвищення конкурентноздатності вітчизняного товаровиробника, можливість виходу на потужний ринок ЄС. У політичному плані європейська інтеграція детермінує модернізацію правового простору української держави, демократизацію її політичної й інституціональної системи. Співробітництво з Євросоюзом покликано сприяти наближенню соціальних умов України до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя, благополуччя населення.

Однак реальна дійсність, політичні події в Україні мали зовсім інший напрямок і геополітичний вимір. Так, нормалізація україно-російських політичних відносин і зняття проблем, пов'язаних з газовими поставками з Росії, були з розумінням сприйняті політиками Німеччини й інших країн ЄС. Але законодавчо закріплений позаблоковий статус викликав чимало питань. Тим більше, негативний вплив і міжнародний резонанс одержували наростаюче число по-

літичних переслідувань в Україні, а також судові процеси над опозиціонерами, посилення тиску на малий і середній бізнес, панування силових відомств, всеохопна корупція, що розростається. Неодмінними умовами позитивного підходу європейських політиків були – припинення практики виборчого правосуддя, демократичні вибори, а також прогрес у проведенні реформ.

Відзначу, що федеральний канцлер Німеччини А.Меркель неодноразово вказувала на невідповідність рівня демократії в Україні європейським стандартам і висловлювалася негативно відносно підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Зокрема, це було в 2010 р., і в 2012 р., у ході партійних дебатів, а також на засіданнях у міжнародних форматах. «Умови підписання угоди на даний момент відсутні» – заявила Меркель після переговорів зі своїм польським колегою Дональдом Туском у Берліні 14 листопада 2012 р. [22].

На необхідність глибоких внутрішніх трансформацій у соціально-економічній, політичній, правовій і гуманітарній сферах указували німецькі експерти й учені, офіційні представники Євросоюзу. Скажімо, за підсумками своєї дипломатичної діяльності у представництві ЄС в Україні Ж.М. Тейшейра в серпні 2012 р. указував на наступне: «у нинішній ситуації підписання Угоди про асоціацію навряд чи можливо. На даний момент ряд країн Євросоюзу неподіляють підписання цього документа через сформовану ситуацію в Україні. Тобто, ЄС повинен побачити, що Україна й справді проводить необхідні реформи. Однак на сьогоднішній день ми не бачимо прогресу на шляху реалізації цих умов» [23].

Дійсно, готова до підписання Угода про асоціацію України з ЄС розглядалася в Брюсселі, дане питання обговорювалося на самітах міністрів закордонних справ ЄС-27 у Брюсселі 19 листопада 2012 р. Але застосування санкцій у відношенні до Києва відхилялося з урахуванням того, щоб «не ризикувати втягуванням ЄС у внутрішньополітичні процеси України». Однак ряд східноєвропейських країн-членів об'єднаної Європи, серед яких і Польща, виступали за підписання Угоди про асоціацію України з ЄС наприкінці 2013 р.

На необхідність очищення влади від корупції, про нагальність демократичних реформ указували й політичні опоненти режиму Януковича. Необхідність підписання Угоди багато хто в Україні пов'язував європейське майбутнє країни й народу. У результаті дебатів політиків країн-членів інтеграційного об'єднання й дипломатичних зусиль Києва, у більшості країн ЄС, у тому числі й у Німеччині переважала думка про доцільність підписання цього документа з Україною. Практично заморожений Брюсселем документ передбачалося підписати наприкінці 2013 р. на саміті лідерів об'єднаної Європи у Вільнюсі. Тим самим Євросоюз «хотів би тримати двері відкритими для подальшого зближення з демократизованою й реформованою Україною». Важливою складовою асоціації ЄС із Україною передбачалося створення зони вільної торгівлі.

Динамічно розвивалося торгово-економічне співробітництво між Україною й Німеччиною. Обсяг двосторонньої торгівлі товарами й послугами із ФРН в 2013 р. склав майже 10,0 млрд. дол. США. За обсягами зовнішньоторговельних операцій з Україною ФРН посідає друге місце після РФ і на першому серед країн Європи. Станом на кінець 2014 р. в економіку України залучено німецьких інвестицій обсягом понад 6,0 млрд. дол. США, що становить близько 15% загального обсягу прямих іноземних інвестицій. За цим показником Німеччина продовжує посідати друге місце серед іноземних інвесторів в Україні. Протягом 2013 р. обсяг інвестицій з Німеччини виріс майже на 200 млн. дол. США. На території України діє близько 4,5 тис. підприємств із німецьким капіталом. У той же час Україна інвестувала в економіку ФРН лише не набагато більше 3 млн. дол. США, на території Німеччини створено біля десяти підприємств із українським капіталом. У цей час в Україні зареєстровано понад 500 представництв німецьких компаній і тим самим представлені майже усі найбільш потужні промислові підприємства й торговельні фірми.

І якщо порівнювати економічні відносини Німеччини із РФ, то їхній обсяг практично на порядок вище, у порівнянні з українсько-німецькими показниками. Так, в Росії аккредитовані близько 6 тис. німецьких фірм, а щорічний торговельний оборот ФРН – РФ перевищив 80 млрд. євро. Росія для німецького бізнесу не тільки ємний ринок, але й перспективна країна, куди переноситься виробництво потужних німецьких товаровиробників, приміром, автомобільних концернів.

Відмова команди Януковича – Азарова підписати Угоду про асоціацію України з ЄС у листопаді 2013 р. й орієнтація на Росію викликали гостре несприйняття й протест проєвропейски налаштованих громадян країни. Все це сприяло формуванню руху на Майдані, протесту, що переріс у Революцію гідності, результатом чого стало повалення корупційного й авторитарного режиму Януковича й оновлення влади [24].

Великий інтерес і політичну підтримку Німеччини й інших країн Євросоюзу мали українські події щодо ствердження європейського вибору під час Майдану на рубежі 2013-2014 рр. Підтвердженнями цього стали інтенсивність поїздок у Київ, Україну німецьких депутатів на початку 2014 р. Так, у лютому 2014 р. з робочим візитом Україну відвідав співголова фракції «Союз 90/зелених» К. Гьоринг-Екардт, 16-17 лютого відбувся робочий візит у Київ заступника Голови Комітету Бундестагу з іноземних справ Ф. Тьоннеса (фракція СДПН).

Депутати Бундестагу протягом березня-квітня провели ряд засідань на тему внутрішньополітичної ситуації в Україні й російської агресії в Криму. Всі фракції Бундестагу визнали проведення так званого «референдуму» в Автономній Республіці Крим як такого, що суперечить українському законодавству й засу-

дили анексію Росією Криму. Також Бундестагом було визнано незаконним проведення так званих «референдумів» у Донецькій і Луганській областях. У знак поваги пам'яті загиблих на Майдані Президент Бундестагу Н. Ламмерт відвідав у лютому 2014 р. Посольство України у ФРН і зробив запис у Книзі співчуття.

На сучасному етапі важливу роль у поглибленні співробітництва між Верховною Радою України й Бундестагом відіграє німецько-українська міжпарламентська група. У Бундестазі 18 скликання вона складається з 16 депутатів всіх фракцій, а очолює її К.-Г. Вельманн (ХДС/ХСС) – член Комітету з іноземних справ, член Німецької делегації в ПА ОБСЄ й ПАРЕ. До участі в міжпарламентському співробітництві з Україною активно прилучаються депутати Бундестагу з різних парламентських фракцій.

Також більш тісними стали й контакти на вищому політичному рівні в кризовий і післякризовий періоди влади в нашій державі. Зокрема, під час Революції гідності кінця 2013 – початку 2014 рр. і після повалення корумпованого авторитарного режиму Януковича й наступний період перетворень в Україні. Тоді політики ФРН були активними учасниками переговорного процесу в Києві, а їхні кількаразові зустрічі з лідерами Майдану одержали продовження після оновлення влади в Україні.

Широку підтримку європейського вибору України, пошуку шляхів подолання нарастаючої кризи в українській державі підтвердили наступні зустрічі в різних форматах. Уже 6 березня в 2014р. відбулася зустріч прем'єр-міністра України А. П. Яценюка з федеральним канцлером Німеччини А. Меркель (м. Брюссель); 7 березня – візит в Україну віце-канцлера ФРН, міністра економіки й енергетики З. Габриеля; 21 березня, 28-29 травня – зустріч А. Яценюка з канцлером Німеччини А. Меркель (м. Брюссель), робочий візит прем'єр-міністра України А. Яценюка у ФРН (м. Берлін, Аахен); 5 червня – робочий візит новообраного Президента України П.О.Порошенка у ФРН, його зустріч із федеральним канцлером Німеччини А. Меркель; 6 червня – зустріч Президента України П. Порошенка з канцлером ФРН А. Меркель у рамках заходів відносно 70-й річниці висадження військ антигітлерівської коаліції в Нормандії; 7 червня в 2014 р. – робочий візит Федерального президента Німеччини Й. Гаука в Україну для участі в інаугурації Президента України П. Порошенка; 27 червня – зустріч Президента України П. Порошенка з канцлером ФРН А. Меркель (м. Брюссель). Візити на високому рівні доповнювали зустрічі на рівні міністрів закордонних справ.

Політично дуже важливим був й одноденний візит канцлера Німеччини А. Меркель 23 серпня 2014 р. у Київ. Він відбувся напередодні Дня незалежності України й це, безумовно, символічний візит – в 75-ю річницю підписання Пакту Молотова-Ріббентропа. Важливо врахувати й те, що попередній візит федераль-

ного канцлера Німеччини А. Меркель в Україну проходив ще в 2008 р. Канцлер зустрілася із президентом П. Порошенко й прем'єр-міністром України А. Яценюком. У темою переговорів була ситуація на сході України й відносини з Росією. Політичної ваги йому надавали багато складових. За оцінкою міністра закордонних справ України П. А. Клімкіна, це був прояв підтримки України з боку всього Європейського Союзу. А Німеччина зробила однозначно знаковий жест зі своєї сторони. Крім цього конкретним результатом, як уважає німецький експерт Андреас Умланд, було анонсування фінансової допомоги на відновлення Донбасу в сумі 500 мільйонів євро [25].

Справедливості заради варто підкреслити, що з початком військового втручання РФ у конфлікт в Україні, анексією Криму й ведення так званої гібридної війни проти нашого народу, на Заході, у країнах об'єднаної Європи багато чого зроблено по підтримці Української держави. Насамперед, засуджена анексія Кримського півострова, ухвалені рішення й уведені економічні санкції у відношенні РФ, виявляється гуманітарна допомога, прийнято низку заходів по приборканню агресора, пошуку мирного врегулювання конфлікту на сході України. Однак в Україні й у країнах демократії розуміють, що зробити слід ще більше, тому що агресія з боку Росії – це виклик всій Європі й НАТО, всій системі міжнародних відносин, що це мерзенне попирання Москвою міжнародного права й руйнування системи безпеки на континенті. Але в дискусіях виникає правомірне питання: чи досить зроблено самою Україною, її державою й суспільством, та чи всі важелі впливу застосували прихильники України, її територіальної цілісності? Відповідь уявляється такою, що зроблено може й повинно бути значно більше.

Так, введення санкцій проти Росії представляються істотним фактором і вони повинні бути витверезними для Кремля. Але все-таки Захід міг би зробити набагато більше для України в політичному, економічному плані, включаючи військово-технічну допомогу, інвестиції й т.д. Скажімо, з боку ЄС, його членів – спрощення оформлення поїздок для громадян України, з боку Німеччини й інших «великоагових держав» введення, так званого податку для окупантів, на певний імпорт у Крим, доти, поки він буде окупованою територією й т.д. [26].

Звичайно, уряд Німеччини, інших країн Євросоюзу враховують як сформовану обстановку, вимоги часу, так і думку своїх громадян. Останнє в дев'яти країнах Європи виглядає в такий спосіб. Відповідно до дослідження, проведеному за замовленням Німецького фонду Маршалла у вересні поточного року, симпатії до України розділили жителів майже нарівно [27]. Так, 43 % опитаних відповіли, що симпатизують Україні, а 42% – відповіли негативно. Соціологи вважають, що відповіді відбивають тенденції на території всього Євросоюзу. Дані опитувань підтверджують, що найбільше прихильників України в Польщі та Франції. Саме в

цих країнах із симпатією до країни (де розширяється військовий конфлікт) ставляться відповідно 56 й 55 % населення. Самим більшим скепсисом відрізняються жителі Італії й Нідерландів. Рівно половина респондентів у цих країнах по темі або інших причинах ставляться до України негативно. Також й у Німеччині число скептиків трохи вище: 45 % у порівнянні з 42 % симпатиків.

Важливо враховувати, що навіть багато хто з опитуваних, хто без симпатії ставиться до сучасної України, вважає, що Євросоюз повинен їй надавати посилену економічну допомогу. Усього так думають 68 % європейців. Серед них 78 % поляків, 77 % німців, 72 % шведів й 71 % португальців. Єдиною країною, де число супротивників економічної допомоги перевищує прихильників, є Греція (49 проти 44 %). Трохи нижче підтримка населення стосовно більш масштабної політичної й економічної підтримки Україні, якщо вона може привести до конфлікту з Росією. За ці заходи виступають 58 % європейців. Досить показово, що в Німеччині їх відповідно підтримують 65 % респондентів.

Приблизно такі ж відповіді мали соціологи й у результаті опитування, проведеного фондом Кьорбера. Але на питання чи повина Німеччина більше займатися зовнішньою політикою, позитивну відповідь дали лише 37% респондентів. Тобто, складається таке враження, що більша частина німців хоче залишатися дещо осторонь від світових проблем. Однак сучасні глобальні виклики не залишають часу для дискусій, пасивна позиція – не може вважатися позитивною відповіддю. Той аргумент, що конфлікт розвивається у віддаленій країні не підходить у відношенні до подій в Україні. Адже відстань від Берліна до Києва можна перебороти на автомобілі за 15 годин, до Парижа – за 10 годин, до Риму – за 14 годин. Конфлікт та воєнне протистояння в Україні наблизив безпосередньо до дверей європейців зовнішню політику. Адже на європейську країну зроблений збройний напад сусідньою державою й з того часу вона перебуває у важкому становищі. Важливо враховувати, що географічно конфлікт розташований достатньо на близькій відстані, цей конфлікт загрожує базовим цінностям правової держави, волі й демократії, що так цінуються у об'єднаній Європі.

Дійсно, від політиків Берліна нині очікують, що вони візьмуть на себе більшу зовнішньополітичну відповідальність. Ця тема, як відомо, не є новою. Багато хто на континенті критично оцінює стриману зовнішньополітичну діяльність Німеччини. Роль нинішньої об'єднаної німецької держави на зовнішньополітичній арені багато в чому не відповідає її потужній економічній вазі та політичним можливостям. Так, ще в 2011 р. міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорські, звертаючись до федерального президента, зажадав від Німеччини – взяти на себе таку відповідальність, закликав до більшої німецької участі у світі [28]. Федеральний президент Йоахім Гаук на Мюнхенській конференції з питань безпеки на початку 2014 р. підняв дискусію й задав низку слухних запитань: «чи

робимо ми все, що в наших силах, щоб стабілізувати ситуацію у наших сусідів на Сході й в Африці? Чи робимо ми все, що повинні робити, щоб протидіяти небезпеці тероризму. Його відповідь була однозначна: «Німеччина повинна взяти на себе більшу відповідальність за справи у світі» [29].

Д-р Норберт Реттген (ЦДУ) – голова комітету з іноземних справ у німецькому Бундестазі, відзначає той факт, що вже тривалий час Німеччина переглядає свою зовнішньополітичну роль і ставить запитання, що означає для німців «більше відповідальності». Конфлікт навколо України – це заклик до європейців приймати всерйоз сферу спільної зовнішньої політики й політики безпеки як невід'ємної частини європейського проекту. Дотепер Німеччині не вистачало політичної волі. Німеччина повинна стати активною й продуктивною частиною перетворень [30].

Звичайно, у ФРН, як й в інших країнах Європи, є політики або колишні політичні діячі, які всіляко прагнуть прийняти лінію Москви або її аргументи. У їхньому числі колишні канцлери – Г. Шмідт і Г. Шредер. Скажемо, останній критикує політику Євросоюзу у відношенні України. Як стверджує колишній канцлер, Єврокомісія зробила величезну помилку, запропонувавши Україні Угода про асоціацію з ЄС за принципом «або з нами, або з Росією». А виступаючи в Ростоці на зустрічі російських і німецьких підприємців восени минулого року, колишній канцлер ФРН Г. Шредер висловився проти санкцій Євросоюзу у відношенні Росії й закликав до пошуку дипломатичного розв'язання проблем [31].

У той же час, ряд політиків і колишніх політичних діячів Німеччини і Євросоюзу відстоюють перспективу членства України в ЄС. Про це, як повідомляє сайт польського зовнішньополітичного відомства, недавно однозначно заявив у своєму інтерв'ю міністр закордонних справ Польщі Гжегож Схетина [32]. Практично такої думки дотримується й экс-міністр закордонних справ ФРН Йошка Фішер. За даними вересневого 2014 р. соціологічного дослідження, проведеного за замовленням Німецького фонду Маршалла на питання можливого вступу України в Євросоюз, це рішення схвалили б 52 % європейців, проти виступили б 43 %. Найвища підтримка респондентів у Польщі й Португалії – відповідно 69 й 64 %. Однак більше половини опитаних жителів Німеччини й Нідерландів не бажають бачити Україну в єдиній Європі.

Участь Німеччини, прагнення її політичних лідерів зіграти посередницьку роль у розв'язанні збройного конфлікту на сході України показує всю силу й слабкості сторін, що беруть у ньому участь. Підтвердженням цьому є активна позиція А. Меркель по формуванню й впровадженню санкцій ЄС у відношенні Росії, її переговори з В. Путіним, а також запропонований і реалізований формат переговорів відповідних керівників зовнішньополітичних відомств України, Німеччини, Франції й Росії в Женеві й Берліні. Звичайно, досить перспективний тиск федерального канцлера А. Меркель, міністра закордонних

справ В.Штайнмаера на припинення агресії Росії й воєнних дій сепаратистів на Донбасі.

В сучасних умовах не тільки в нашій країні, але й на континенті на ФРН покладають особливі надії й висловлюють упевненість у можливості її впливати більш сильно на події, що відбуваються в Україні й навколо неї. Аргументами в цьому постають не тільки потужність ФРН, масштаби її економічних взаємин з Росією, але й із-за прихильності німців до демократії і європейських цінностей. Німеччина може відіграти в цьому конфлікті ключову позицію. Про це продовжують заявляти партнери Німеччини. Так, багато надій спочатку покладалося на телефонні переговори між Берліном і Москвою, а потім на участь ФРН у переговорному процесі за різними форматами.

Такі сподівання отримують підтвердження як у досягненні так званих Мінських вересневих 2014 року домовленостей щодо мирного врегулювання конфлікту, так і їх реалізації у подальшому. За безпосередньої участі та у зовнішньополітичному відомстві ФРН відбувалися зустрічі міністрів закордонних справ у так званому нормандському форматі – України, Росії, Франції і Німеччини, які покликані були підготувати відповідну зустріч очільників держав 15 січня 2015 р. в Астані. Мова йшла про підготовку заявленої безпосередньої зустрічі президентів України і Росії та федерального канцлера ФРН й за участі та сприяння приймаючої сторони. Але, як з'ясувалося, міністрам «нормандської четвірки» не вдалося відразу досягти бажаних і необхідних для зустрічі «в верхах» домовленостей. Проте доцільність самої зустрічі лідерів не ставилася під сумнів, навпаки – учасники зобов'язалися більш ретельно підготувати базу для майбутньої зустрічі в Астані – столиці Казахстану.

Знаковою стала і заява федерального канцлера Німеччини А.Меркель відносно російсько-українського конфлікту 22 січня 2015 р. у Давосі. На її думку, вторгнення дії ополченців на території нашої держави відкрито порушують післявоєнний порядок у Європі. Останні події, що відбуваються, наголосила канцлер, носять драматичний характер адже Україна, відповідно до Будапештського меморандуму 1994 р. відмовилася від ядерної зброї в обмін на гарантії суверенітету й територіальної цілісності. Тепер проблематичним є питання стосовно того, чи захочуть слідувати цьому прикладу інші члени ядерного клубу. А.Меркель у своєму виступі твердо наполягла на необхідності виконання Мінських домовленостей. «Наша мета – відновити територіальну цілісність України. У першу чергу в Луганській і Донецькій областях. Однак Крим також не може бути забутий», – сказала канцлер. У зв'язку із цим скасування санкцій проти Росії європейські лідери називають передчасними [33]. Така вимогливість має великий сенс.

Водночас, ретельний і виважений аналіз всього кола і складових позиціонування Берліна дає нам підстави стверджувати, що сучасна демократична Німеччина,

як потужна світова держава, може й повинна зайняти та проводити таку політику у відношенні Кремля, у приборканні агресивної політики Росії більш послідовно і з притаманною німцям твердістю. Даний підхід спроможний стати складовою спільного успіху. Адже видається, що бачення нинішнього федерального уряду можливостей розгляду пропозицій РФ щодо створення спільного економічного простору (а за висловлюванням віце-канцлера, міністра економіки З.Габріеля – навіть зони вільної торгівлі) «від Ліссабона до Владивостока» може розглядатися Москвою як слабкість позицій ЄС та і самої Німеччини. Навіть аргументи щодо втрат із-за дії економічних санкцій у 2014 р., (за оцінкою голови Східного комітету німецької економіки Е.Гордеса, обсяг експорту до Росії зменшився на 18%, що склало 6,0 млрд євро у порівнянні з попереднім роком) не можуть стати виправдальними чинниками послаблень [34]. Тверда послідовність: спочатку досягнення миру і врегулювання кола проблем, а лише потім розгляд спокусливих проєктів розширення співпраці. Саме дотримання міжнародних правових норм має стати запорукою мирного розвитку Європи та всіх її держав.

Україна, у свою чергу, має також провести системні реформи й належну трансформацію всіх сфер життя держави й суспільства. Напрямок змін повинен відповідати європейським цінностям і демократії, а мобілізація її сил – це і шанс, що повинен стати відправним рубежем відродження Української держави й суспільства. У цьому напрямі варто розвивати українсько-німецькі відносини, націлювати їх на майбутнє, на засадничу спільну європейськість та всю діяльність.

Підтримка й діяльна участь ФРН у розв'язанні кризи в Україні імперативно вимагають врахування нових геополітичних реалій і запобігання нинішній агресивній політиці Кремля. Значно потужніша участь Німеччини на дво- і багатосторонньому рівнях здатна відчутно та конструктивно вплинути на формування світопорядку майбутнього й політики безпеки на континенті. Все це може й повинно принести свої позитивні результати вже як у найближчому, так і більш віддаленому майбутньому.

Список використаних джерел і літератури

1. Vertrag über die abschliessende Regelung im Bezug auf Deutschland // Dokumente zur deutschen Einheit. Beilage der Deutschen Triebüne. D-2000, Hamburg. |
2. Gasteiger G. Neuen Konturen europäischer Sicherheit // Internationale Politik. 12/ 1996. S.21.
3. Зленко А. М. Формування та реалізація концептуальних засад зовнішньої політики України / Україна дипломатична – 2007. Науковий щорічник. Випуск восьмий. К. – 2007. – С.608 – 623.

4. Кудряченко А. І. Європейська Політика Федеративної Республіки Німеччина (1970 – 1991рр.) – К. Наукова думка, – 1996. – С.158.
5. Кулінич М. А., Руденко Г.М. Стилий український дипломатичний довідник. – К. – 2006. – С.12 – 18.
6. Кудряченко А. І. Українсько-німецькі відносини в контексті глобальних зрушень на континенті / «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» – Колективна монографія / Заг. ред. д.іст.н., проф. А. І. Кудряченка К.: – Фенікс. – 2009. – С.194 – 200.
7. Geipel Gary L. «Germany and the Burden of Choice//Current History, November 1995. –P.375.
8. Gencher Hans-Dietrich «Zukunftsverantwortung. Reden», Berlin, 1990, Seite 138.
9. Herzog R. Die Grundkoordinaten deutscher Aussenpolitik //Internationale Politik 4/1995. – S.7.
10. Грабарчук Г.О., Кудряченко А.І. Україна й Німеччина – двосторонні відносини на початку 1990-х років. – К.: Знання. – 1994. – С.7-8.
11. Солошенко В.В. Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ століття.: Автореф. Дис. Канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 2005. – 21с.
12. Зленко А.М. Формування та реалізація концептуальних засад зовнішньої політики України / Україна дипломатична – 2007. Науковий щорічник. Випуск восьмий. К. – 2007. – С.608 – 617.
13. Kinkel Klaus «Deutschland in Europa» // Europa-Archiv, 1993.–17.–S.338.
14. Павлов Н. Российский вектор во внешней политике А.Меркель // Мировая экономика и международные отношения. – М. – 2014, – № 6, – С.38.
15. Зимон Г. Революция в оранжевых тонах: украинский путь к демократии // Мировая экономика и международные отношения. – М. – 2005, – № 10, – С.22-23.
16. Степанов В. Берлін відкриває для себе нову Україну // Політика і час. – К. – № 4, – 2005. – С.5.
17. Prodi R. Das Größere Europa – eine Politik der Nachbarschaft als Schlüssel zur Stabilität. Brüssel, 2002. – S5.
18. Dörrenbächer H. Die neue ostliche Partnerschaft der EU – Chancen und Perspektiven // Friedrich Naumann Stiftung. Bericht aus aktuellen Anlass. N 31/09. Kiew, 18.05.2009. – S.3.
19. Павлов Н. Российский вектор во внешней политике А.Меркель // Мировая экономика и международные отношения. – М. – 2014, – № 6, – С.38.
20. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І., Солошенко В. В. Еволюція політики Євросоюзу щодо України. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. /За ред. доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – С. 599.

21. Закон України № 2411-VI Про засади внутрішньої і зовнішньої політики – режим доступу – <http://www.president.gov.ua/documents/12069.html>
22. Договор об ассоциации между Украиной и ЕС может быть подписан через год <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/Dogovor-ob-associacii-mezhdu-Ukrainoy-i-ES-mozhet-byt-podpisan-cherez-god.html>
23. Тейшейра: подписание Соглашения об ассоциации вряд ли возможно http://lb.ua/news/2012/08/31/168392_teysheyra_podpisanie_soglasheniya.html
24. Was in der Ukraine auf dem Spiel steht. Herausgegeben von Juri Andruchowytch. Mit einem Fotoassey von Yewgenia Belorusetz – Suhrkamp Verlag Berlin, 2014. S.26-27.
25. <http://ru.rfi.fr/ukraina/20140823-vizit-angely-merkel-v-ukrainu-glazami-fotoreporterov-reuters>; http://www.dw.de/немецкий-эксперт-запад-сделал-выводы-после-крыма/a-17874620?maca=rus-rss_rus_UkrNet_All-4190-xml#
26. Die Rettung der Ukraine in zehn Schritten. Von Kostyantyn Fedorenko und Andreas Umland //Die Zeit11. September 2014 <http://www.zeit.de/politik/ausland/2014-09/ukraine-rettung-eu-intervention>.
27. Европейская дума об Украине <http://inosmi.ru/world/20140919/223101067.html#ixzz3DvJJEVgEM>
28. Andreas Rinke Raus ins Rampenlicht. «Die Genese der neuen deutschen Aussenpolitik» Internationale politik. – Juli/August 2014. –S. 8 -13
29. Andreas Rinke Raus ins Rampenlicht. «Die Genese der neuen deutschen Aussenpolitik» Internationale politik. – Juli/August 2014. –S. 8 -13
30. Norbert Rötgen Mehr debattieren – und europäisieren. Der Konflikt um die Ukraine zeigt: Nichtstun ist für Deutschland keine Option. //Internationale Politik 4, Juli/August 2014, S. 14-23.
31. Герхард Шредер: Только в партнерстве с Россией можно добиться мира <http://www.rg.ru/2014/10/04/shreder-site-anons.html>
32. Украина может стать членом ЕС, но не НАТО – Схетина <http://www.segodnya.ua/ukraine/ukraina-mozhet-stat-chlenom-es-no-ne-nato-shetina-559051.html>
33. Див.докладніше: Давос-2015. День третій: онлайн-трансляція <http://forbes.ua/nation/1387159-davos-2015-den-tretij-onlajn-translyaciya>
34. Bundesregierung bietet Russland Handelsabkommen an <http://www.zeit.de/politik/ausland/2015-01/merkel-handelsabkommen-russland>

2.6 УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Вступ

Розпад Радянського Союзу і припинення існування світового соціалістичного табору на рубежі 80-90-х років ХХ ст. справили сутнісний вплив на комплексні зміни в системі міжнародних відносин і призвели до активних трансформацій у всіх сферах життя держав Центральної, Східної та Південної Європи. Частина з них успішно долучилася до європейських і євроатлантичних організаційних об'єднань, а інші почали вибудовувати нову інтеграційну модель на сході Європи.

Зміна геополітичної конфігурації сучасного світу практично збіглося в часі з кардинальними зрушеннями в розвитку процесів європейської інтеграції. Виникнення Європейського Союзу (ЄС) на основі укладення та ратифікації Маастрихтського договору дало новий потужний імпульс до створення об'єднаної Європи на основі територіально-політичної, економіко-фінансової і цивілізаційної єдності насамперед західної і центральної її частин. Інтеграційний чинник, вийшовши за межі відносно єдиного соціокультурного середовища Західної Європи, став вузловим і визначальним на всьому євразійському просторі у сенсі не лише реалій, але й перспектив еволюції і характеру континентального і світового порядку. Разом з тим ЄС вступив у період серйозної внутрішньої трансформації, яка матиме величезне значення як для його майбутнього, так і для майбутнього Європи загалом. Це підтвердило як його розширення за рахунок нових членів в особі східно-, центрально- і південноєвропейських держав, так і невдала спроба прийняття конституції спільноти.

Водночас проголошення Співдружності Незалежних Держав (СНД) не лише підсумувало остаточну дезінтеграцію СРСР, але й визначило особливості генези та еволюції інтеграційних процесів на пострадянському просторі у кон-

тексті становлення нової "постбіполярної" системи міжнародних відносин. По-стала також проблема визначення векторів розвитку, в тому числі інтеграційних, у рамках СНД, вибору та зайняття пострадянськими міжнародними акторами своєї ніші в новій конфігурації міжнародних відносин і світового порядку. Звідси – у теоретичному та прагматичному ключі – така пильна увага до змісту і направленості інтеграційних процесів взагалі і на пострадянському просторі зокрема, а також ролі у цих процесах Російської Федерації не лише як надпотужного регіонального геополітичного актора і донедавна держави-учасниці G-8 (участь Росії у роботі держав Великої вісімки була призупинена після російської окупації Криму), але й визначального чинника інтеграційних процесів на просторі СНД, євразійської інтеграції загалом. Пріоритетним фактором успішної реалізації такої політики офіційна Москва розглядає безумовну участь у цій інтеграції України, а, отже, для такого залучення можна і треба скористатися з усього комплексу можливих методів, не виключаючи, свідченням чого є події рубежу лютого – березня 2014 р., відвертої агресії та прямого невмотивованого втручання у внутрішні справи України, використання провокацій і шантажу. З боку Російської Федерації це стало грубим порушенням норм міжнародного права, базових положень українсько-російських міждержавних договорів і домовленостей.

2.5.1 Договірні-правова база і основні етапи еволюції сучасних українсько-російських міждержавних відносин

Договірні-правова база українсько-російських міждержавних відносин була вироблена й апробована впродовж 1991-2013 рр. і регулює широке коло питань двостороннього співробітництва держав, включаючи торговельно-економічну, науково-технічну, гуманітарну, правоохоронну та інші сфери.

Наявна договірні-правова база станом на 20 січня 2016 р. складає 358 міжнародних документів, з яких більшість укладено на міждержавному та на міжурядовому рівнях, інші – на міжвідомчому рівні. Водночас, реалізація низки документів наразі суттєво ускладнена, що обумовлено загальним станом українсько-російських відносин після анексії Російською Федерацією частини території України – АР Крим. Серед особливо значимих двосторонніх документів можна виділити такі: Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Російською Федерацією від 14 лютого 1992 р.; Консульська конвенція між Україною і Російською Федерацією від 15 січня 1993 р.; Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р.; Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р.; Договір між Україною та РФ про співробітництво в

використанні Азовського моря та Керченської протоки від 24 грудня 2003 р.; Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21 квітня 2010 р.; Угода між Україною та Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону від 17 травня 2010 р. [1] 18 жовтня 2011 р. в м. Санкт-Петербурзі між Україною та главами урядів семи держав-учасниць СНД (Республіка Білорусь, Республіка Вірменія, Республіка Казахстан, Киргизька Республіка, Республіка Молдова, Російська Федерація, Республіка Таджикистан) було підписано Договір про зону вільної торгівлі. Зазначений документ набув чинності 20 вересня 2012 р. Станом на 1 січня 2014 р. його ратифікували сім держав, включаючи Російську Федерацію і Україну [2].

Разом з цим, зважаючи на стратегічний характер партнерства України та Російської Федерації до 2014 р., постійно тривала робота щодо розширення та подальшого розвитку договірно-правової бази з усього комплексу українсько-російських відносин. Тому не можна нехтувати також постійним міждержавним переговорним процесом на найвищому рівні, а також хоча й недостатньо розвиненим, але все ж функціонуючим механізмом народної дипломатії, і, врешті, вагомим науковим діалогом українських і російських істориків, політологів, соціологів.

Водночас, розв'язана Російською Федерацією війна проти України об'єктивно веде до перегляду цілого комплексу договірно-правових засад міждержавних відносин. Це, насамперед, пов'язано з тим, що офіційна Москва фактично знівельовала низку як загальних міжнародних, так і конкретних українсько-російських угод, зазіхнувши на суверенітет і територіальну цілісність України [3]. Насамперед йдеться про недотримання Кремлем своїх зобов'язань у рамках Будапештського (5 грудня 1994 року) меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Згідно цього документу, у відповідь на ліквідацію Україною свого ядерного комплексу Російська Федерація, разом з іншими державами-членами ядерного клубу – Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії і Сполученими Штатами Америки, зобов'язувалася поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони нашої держави, утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України [4].

Москва також брутально порушила і відповідні статті Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р., а також низку інших міжнародних документів. Прикладами цього є, зокрема, Статут ООН, підписаний 26 червня 1945 р. в Сан-Франциско і ратифікований 24 жовтня 1945 р., і Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. Щодо Гельсінського заключного акту,

то Президент Л. Кравчук підписав його 26 лютого 1992 р. в столиці Фінляндії. Ця подія знаменувала собою курс України на незалежну й рівноправну міждержавну політику. Одним з найважливіших принципів документа, яким знехтував Кремль, є положення про відсутність територіальних претензій один до одного та про непорушність кордонів.

Урешті, на рівні українсько-російських відносин у рамках СНД Російська Федерація також відмовилася від взятих на себе і задекларованих зобов'язань. Так, з-поміж перших зовнішньополітичних заяв незалежна Україна проголосила відмову від війни як засобу розв'язання міждержавних спорів. Вона декларувала також, що не вважає жодного народу своїм ворогом і не має територіальних претензій до інших держав. За ініціативою української дипломатії 20 березня 1992 р. було підписано Декларацію про незастосування сили або погрози силою у стосунках між країнами – учасниками СНД. Кремль фактично відмовився від її дотримання ще під час п'ятиденної війни 2008 р., яку він розв'язав проти Грузії. Збройна агресія проти України в березні 2014 р. стала черговим проявом імперської політики Росії, спрямованої як на руйнацію міжнародно-правових засад сучасної системи європейської і міжнародної безпеки. так і всього комплексу добросусідських відносин з Україною.

В українсько-російських відносинах виокремлюється п'ять етапів: I – 1991–1997 – становлення та закріплення двосторонніх відносин у результаті підписання Великого договору; II – 1997–2004 – розвиток відносин стратегічного партнерства на основі Договору від 31 травня 1997 р. з намаганням Москви інтегрувати Україну до євразійського економічного і політичного простору при одночасному збереженні ситуативної напруги в стосунках, прикладом чого став конфлікт довкола о. Тузла в Керченській протоці (2003 рік); III – 2005–2009 – певне охолодження відносин на політичному рівні у зв'язку з негативним сприйняттям офіційною Москвою подій і наслідків Помаранчевої революції при збереженні позитивної динаміки росту торгівельно-економічної співпраці; IV – 2010–2013 – розширення співробітництва, прагнення з боку Російської Федерації домогтися організаційно-інституційного включення України в євразійські інтеграційні проекти, виходячи з концептуального бачення Кремлем пострадянського простору як "природної зони міждержавної інтеграції Росії"; V – з лютого 2014 р. – де-факто інтервенція Росії проти України і російсько-українська "гібридна" війна, наслідком чого стала російська окупація Криму і його включення на основі результатів нелегітимного референдуму до складу Російської Федерації, підтримка (інформаційна, військова, гуманітарна) нею незаконних квазі-державних утворень на сході України – так званих Луганської і Донецької народних республік.

2.5.2 Російська концепція пострадянського простору і Україна

Увесь спектр українсько-російських відносин після 1991 р. завжди перебував у залежності від російського доктринально-концептуального бачення як перспектив розвитку двостороннього міждержавного співробітництва, так і російського впливу на пострадянський простір загалом. Концептуально пострадянський простір завжди розглядався і розглядається Кремлем як "природна зона міждержавної інтеграції Росії" [5]. Принагідно зауважимо, що ще 1997 р. російські політологи К. Затулін і А. Мігранян запропонували здійснювати керування пострадянським простором шляхом маніпулювання конфліктами на його території. При цьому Російська Федерація чітко усвідомлює ризик того, що глобалізаційні процеси поширяться на пострадянський простір і пострадянські країни "будуть включені у периферію інших центрів інтеграції, в рамках яких вони розвиватимуться абсолютно за іншим вектором" [5].

Не дивно, що у якості альтернативної пропонується так звана "багатоплярна модель глобалізації" як така, що відповідає національним інтересам Росії. Водночас стверджується про невідповідність російським економічним інтересам європейської (а тим паче – євроатлантичної) моделі економічної і політичної інтеграції. Специфікою інтеграційних проектів Російської Федерації є те, що "Росія претендує на статус самостійного центру інтеграції на євразійському просторі. Йдеться про стратегію створення єдиного економічного та гуманітарного простору без формальної інкорпорації у західну систему, у тому числі у структури ЄС" [6].

Базові положення російського економічного експансіонізму, які не лише підтримуються Кремлем, але й "творчо" розвиваються і слугують основою для неспівставної з нормами міжнародного права відкритої агресії проти держав-сусідок – як-от України, були оприлюднені восени 2003 р. головою правління РАО "ЕЭС России" Анатолієм Чубайсом на шпальтах "Независимой газеты" у вигляді концепції "ліберальної імперії" [7]. У своїй концепції російський політик виходить з того, що Росія є єдиним і унікальним лідером на всьому просторі СНД за обсягом економіки і рівнем життя громадян, а упродовж наступних 50 років може і повинна зміцнювати свої позиції. Місія Росії має полягати в побудові ліберальної імперії на основі відповідної ідеології, що відповідає як історичним, геополітичним і моральним засадам держави, так і духовному відродженню народу.

Разом з тим "ліберальний імперіалізм" як місія Росії у XXI ст. не треба розглядати з точки зору класичного імперіалізму. А. Чубайс обґрунтовував це тим, що Російська держава не збирається порушувати принцип недоторканності кордонів і територіальної цілісності своїх сусідів, а також не буде порушувати

загальновизнані норми міжнародного права. Звідси сфери і канали впливу на сусідні країни майбутньої російської ліберальної імперії мають бути інші. Насамперед йдеться про сприяння розвитку російської культури і культури інших народів Росії, захист прав і свобод росіян і російськомовних громадян у сусідніх країнах. Це фактично ставить ліберальноімперіалістичний підхід на одну площину з ідеологією і практикою "русского мира", теоретики якого вважають, що форми геополітичної реалізації цієї концепції повинні відповідати реаліям XXI ст. і базуватися на інтеграційній складовій. Вона, у свою чергу, з необхідністю включає Україну як невіддільну частину простору "русского мира" і російської економічної експансії. Тому, безумовно, Російська держава може і повинна сприяти експансії свого бізнесу в сусідні держави, насамперед в Україну.

Поряд з тим, для успішного розвитку інтеграційних проектів на пострадянському просторі, включаючи Україну, провідники "русского мира" не тільки не обмежуються економічною складовою, але й активно використовують потенціал гуманітарної сфери у форматі російської культурної дипломатії. Оновлена Концепція зовнішньої політики Російської Федерації, затверджена 15 лютого 2013 р. [8], констатує, що "русский мир" – це об'єкт зовнішньої політики російської держави, і водночас партнер у впровадженні цієї політики, свого роду "м'яка сила" в її інструментальному вираженні, яка спирається на можливості громадянського суспільства, інформаційно-комунікаційні, гуманітарні та інші альтернативні класичній дипломатії методи і технології.

Російське керівництво, коли йдеться про посилення впливу Російської Федерації на інтеграційні процеси на пострадянському просторі, обов'язково вказує на необхідність застосування культурних та інформаційних механізмів. Так, у виступі перед керівництвом МЗС РФ 11 лютого 2013 р. президент В. Путін закликав за допомогою механізмів "м'якої сили" зміцнювати позиції російської мови, просувати позитивний імідж Росії за кордоном і використовувати для цього глобальні інформаційні потоки. В іншому виступі, аналізуючи інтеграційні процеси на пострадянському просторі, він наголосив на використанні "м'якої сили" противниками євразійської інтеграції: "...ми можемо зіткнутися із спробами загальмувати інтеграційну роботу. І тут можуть бути використані найрізноманітніші інструменти тиску, включаючи механізми так званої м'якої сили". І далі: "Суверенне право Росії і наших партнерів вибудовувати і розвивати свій інтеграційний проект має бути надійно захищене" [6, с. 63 – 64].

Необхідно особливо наголосити, що проект "русского мира" з самого початку конституювався як стратегічний. Він має яскраво виражене соціокультурне обрамлення, але зміст пов'язаний із просуванням насамперед геоекономічних і геополітичних інтересів Росії. Про це дуже чітко говорить відомий російський методолог і політтехнолог П. Щедровицький: "Сьогодні як ніколи актуальна

розробка гео економічної стратегії ядра русского мира – Росії як країни-системи. Система Росії повинна не тільки створити єдину торгово-промислову стратегію, але й сформувавши нову культуру гео економічного наступу, захисту і конкуренції, яка враховує зростання ролі людського капіталу і інноваційної економіки в умовах неоіндустріального розвитку". Відповідно, основи стійкості та затребуваності така російська державність може і повинна шукати як у межах "русского мира", так і в політиці конструктивного розвитку його світової мережі [9]. Прибічники концепції "русского мира" стверджують, що цей проект може стати базисом нової цивілізаційної стратегії, побудованої на культурних цінностях. "Русский мир", за їх переконанням, здатний забезпечити новий тип цивілізаційної ідентичності. У результаті цього Росія зможе отримати принципово нову державність, яка спирається на простір культури. Прихильники такого підходу вважають, що якщо Митний союз (МС) спрямований передусім на побудову економічної платформи співробітництва, то Євразійський Союз як більш розвинений інтеграційний проект ґрунтуватиметься на засадах всебічної культурної та гуманітарної взаємодії центру з ідейними периферіями, що поділяють його цінності. Звідси, стратегічна мета Росії – стати системоутворюючою, стрижневою державою "русского мира" [6, с. 67 – 68].

Окреслене ідеологічне підґрунтя пояснює поведінку Російської Федерації в сучасних умовах. З одного боку, вона ставить за мету розвинути в нову імперську державу на базі Єдиного економічного простору (ЄЕП), а також Євразійського Союзу, як інтеграційного об'єднання нового покоління, який би включав не лише Російську Федерацію, Білорусь, і Казахстан, але й Україну, і в якому житимуть за продиктованими Москвою спочатку економічними, а потім і політичними правилами. З іншого, Росія прагне повернути собі притаманні Радянському Союзу в епоху "холодної війни" функції наддержави.

Такі обставини і підходи мають як мінімум три принципових наслідки. По-перше, активно розробляються концепції формування навколо Росії альтернативного – євразійського – центру впливу. По-друге, інтеграція на пострадянському просторі набула своїх специфічних рис, значною мірою зумовлених першим наслідком. По-третє, Москва прагне максимально протидіяти поширенню європейського і євроатлантичного інтеграційних векторів на Україну, яку розглядає у якості виключно своєї сфери економічного, політичного і культурного впливу.

2.5.3 Російські інтеграційні проекти і Україна

Проаналізовані вище російські концептуальні засади інтеграції пострадянського простору Москва прагнула втілити у конкретні проекти. Це знайшло продовження у відповідній політиці Російської Федерації і з огляду на неї в зростаючому тиску на Україну в результаті створення Митного і Євразійського

союзів, а також використання в російських інтересах енергетичного (насамперед – газового) чинника [10]. Першим кроком до формування митного об'єднання було підписання в січні 1995 р. Угоди про Митний союз між Російською Федерацією і Республікою Білорусь, до якого пізніше приєдналися Казахстан і Киргизстан, а в 1999 р. – Таджикистан. 10 жовтня 2000 р. був підписаний Договір про створення Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС) [11]. 3 травня 2002 р. статус спостерігачів при ЄврАзЕС дістали Україна і Молдова, а з січня 2003 р. Вірменія. Такий статус наданий також Міждержавному авіаційному комітету (МАК) і Євразійському банку розвитку (ЄАБР). Швидкі зміни процесів економічної інтеграції на просторі СНД під впливом Росії були пов'язані з появою у січні 2010 р. і прискореним розвитком Митного союзу і Єдиного економічного простору Росії, Казахстану та Білорусі.

На думку вітчизняних експертів, зокрема економіста і політика П. Гайдуцького, залучення України до Митного союзу було вигідне Російській Федерації з кількох міркувань. "По-перше, не допускаючи зближення України з іншими інтеграційними формуваннями, передусім з ЄС, Росія обмежує зміцнення конкурента. По-друге, втягнувши Україну у свої інтеграційні формування – Митний союз, ЄврАзЕС, Росія зміцнює свої конкурентні позиції" [12].

У такому випадку становлення проросійського євразійського центру інтеграційного впливу привертає увагу з огляду на ряд концептуальних схем і практичних кроків з російського боку. Зокрема, сфокусуємо увагу на точці зору Р.Грінберга про можливість двох сценаріїв розвитку пострадянського простору: I – економічний розвиток у ролі периферії; II – розвиток на основі інтеграційних процесів відтворення "на євразійському просторі самостійного ядра економічної могутності" [13]. Азійський інтеграційний вектор пов'язується із відновленням статусу Росії як наддержави і, відповідно, самостійного "центру сили". У якості інституціональної оболонки для реалізації такої ідеї розглядається варіант саме ЄЕП [14].

Сама розробка і початок реалізації цього проекту (Україна у вересні 2003 р. підтримала його реалізацію спільно з Росією, Білоруссю і Казахстаном, а на Ялтинському саміті 23 листопада 2003 р. чотири держави підписали угоду про створення ЄЕП. Вона була синхронно ратифікована 20 квітня 2004 р. Верховною Радою України та Федеральними Зборами Російської Федерації) фактично стала логічним продовженням прагматичного курсу Кремля, спрямованого на зміцнення економічних позицій Росії на пострадянському просторі [15]. Це показово ілюструють слова російського президента В. Путіна, який наголошував, що важливим прагматичним елементом угоди про ЄЕП "повинна стати відмова від прагнення до суцільної інтеграції всіх пострадянських держав і орієнтація на посилення інтеграційного ядра", а, відповідно, "створення єдиного економічного простору є стратегічним завданням для Росії, головною метою чого є під-

вищення конкурентоспроможності кожного з членів ЄЕП" [16]. Фактично подібні засадничі положення щодо ЄЕП В. Путін, тоді ще прем'єр-міністр, виклав у газеті "Известия" в статті, приуроченій до старту 1 січня 2012 р. "надзвичайно важливого інтеграційного проекту – Єдиний економічний простір Росії, Білорусі та Казахстану" [17].

Як резонно зазначає відомий український економіст А. Гальчинський: "Запропонована російською стороною модель формування ЄЕП виходить за межі суто економічного співробітництва. Його реалізація передбачає неодмінну політичну (а також військову) інтеграцію чотирьох країн. У даному разі фактично йдеться про утворення на чолі з Росією функціонально відособленого, за своєю суттю – протилежного ЄС інтеграційного об'єднання, розширене відтворення ЄврАзЕС" [18].

На базі ЄЕП ЄврАзЕС Росія пропонує створення Євразійського економічного союзу і потім – Євразійського Союзу, як інтеграційного об'єднання нового покоління, відкритого для вступу в нього інших держав Євразії. Це вповні відповідає оновленій Концепції зовнішньої політики Російської Федерації від 15 лютого 2013 р. Там відзначено, що "Росія вважає пріоритетним завдання формування Євразійського економічного союзу, покликаного не тільки максимально задіяти взаємовигідні господарські зв'язки на просторі СНД, але й стати моделлю об'єднання, яка визначає майбутнє країн Співдружності, відкритої для інших держав. Новий союз, що будується на універсальних інтеграційних принципах, покликаний стати ефективною з'єднувальною ланкою між Європою і Азійсько-Тихоокеанським регіоном" [8]. При цьому відносини з Україною передбачалося вибудовувати як з пріоритетним партнером у рамках СНД, а також сприяти її підключенню до поглиблених інтеграційних процесів.

Євразійський економічний союз (ЄАЕС) був створений на основі договору, підписаного 29 травня 2014 р. в Астані. З 1 січня 2015 р. цей договір вступив у силу, об'єднавши Білорусь, Казахстан і Росію. До нього приєдналися Вірменія (2 січня 2015 р.) і Киргизстан (14 травня 2015 р.). Загалом Російська Федерація намагалася реалізувати свої інтеграційні плани в економічній сфері у три етапи: I етап – формування ядра держав – РФ, Білорусь, Казахстан (2009 – 2012 рр.); II етап – перша хвиля розширення – Вірменія, Киргизстан, Таджикистан (2013 – 2015 рр.); III етап – друга хвиля розширення – Узбекистан, Туркменистан, Грузія, Молдова, Україна (2015 – 2020 рр.) [19].

Обережне ставлення України до подібного роду проектів зрозуміле, але разом з тим ми не можемо відмовлятися і від ефективної співпраці з Російською Федерацією й інтеграційними об'єднаннями, які створюються під її егідою. Безумовно, така позиція України з огляду на зростання ролі євроінтеграційного вектора у зовнішній політиці нашої держави викликала серйозне занепокоєння

Кремля, який розглядав її як серйозну загрозу реалізації своїх євразійських інтеграційних планів. Оскільки організаційна робота по створенню фундаменту Євразійського союзу мала завершитися, на думку офіційної Москви, до 2015 р., то стає вповні зрозумілим, чому Росія не лише прагнула, щоб Україна до того часу визначилася з вектором інтеграції, але й вчинила небачений тиск на нашу державу, включаючи збройну агресію і відторгнення частини території.

Пріоритетність для Росії геополітичної складової, як визначального чинника стимулювання, прискорення і скерування у відповідному руслі інтеграційних процесів на переважній частині пострадянського простору, веде до намагання Москви розглядати його як зону своїх "легітимних" життєво важливих інтересів. Доказів цього останнім часом не бракувало, а особливо наочно відповідні положення були продемонстровані політикою Кремля у контексті реакції на Європейську революцію, революцію Гідності та повалення правлячого режиму В. Януковича в Україні (події 21 листопада 2013 – 22 лютого 2014 рр.). Російська Федерація фактично розв'язала проти України неоголошену війну, здійснивши у формі анексії окупацію Криму, провокуючи і всіляко підтримуючи військові дії незаконних збройних формувань сепаратистів на Донбасі (Луганська і Донецька області).

2.5.4 Особливості інтеграційних процесів на пострадянському просторі і "українська перспектива"

Усі наведені вище обставини концептуально-теоретичного і прикладного плану позначилися на специфіці та зумовили низку особливостей, якими супроводжуються інтеграційні процеси на пострадянському просторі в умовах геополітичних змін і масштабних трансформаційних зрушень кінця ХХ – початку ХХІ ст. Виокремимо, спираючись на наукові, дослідницькі, аналітичні доробки різних авторів, а також власні узагальнення, найголовніші, на наш погляд, особливості інтеграційної складової на пострадянському просторі.

Перша. Інтеграція на основі дезінтеграції, тобто відцентрових процесів, які спостерігалися після розпаду Радянського Союзу. Прагнення Росії відіграти роль як інтегруючого ядра, так і єдиного "центру сили" на теренах колишнього СРСР, нав'язати свій пострадянський інтеграційний проект наштовхнулося на різне сприйняття і навіть опір з боку ННД. Це пояснювалося з самого початку різновекторністю інтеграційних орієнтацій державних акторів пострадянського простору: частина з них – наприклад, країни Балтії – були зорієнтовані на європейський і євроатлантичний інтеграційні вектори, а інші – зокрема, Білорусь і Казахстан – вибрали проросійський євразійський інтеграційний курс. Щодо України, то її політика тривалий час "витанцьовувала" між європейським і євразійським напрямками інтеграції. Свідченням цього стало підписання Україною

в 1994 р. Угоди про співробітництво з ЄС, а в 2003 р. – Угоди про створення ЄЕП з Російською Федерацією, Білоруссю і Казахстаном. Наша держава навіть намагалася протиставити російським свої інтеграційні проекти. Насамперед йшлося про створені в 1992 р. ОЧЕС (Організація Чорноморського економічного співробітництва – Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина, Україна) і в 1997 р. ГУАМ (Організація за демократію і економічний розвиток – Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), у яких Україні відводилася роль регіонального лідера. Однак вони так і не змогли реалізувати свій економічний і політичний потенціал і не стали новими успішними інтеграційними об'єднаннями, у тому числі на просторі СНД.

Тільки в 2014 р. відбувся остаточний вибір нашої держави на користь євроінтеграції, результатом чого стало підписання (21 березня і 27 червня) і ратифікація (16 вересня) Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [20]. Повністю Угода про асоціацію набере чинності після її ратифікації усіма Сторонами, в перший день другого місяця, що настає після дати здачі на зберігання до Генерального секретаріату Ради Європейського Союзу останньої ратифікаційної грамоти або останнього документа про затвердження. На початок грудня 2015 р. Угода ратифікована Україною та Європейським парламентом 16 вересня 2014 р., а також такими країнами-членами ЄС: Румунія – 9 липня 2014 р., Литва – 11 липня 2014 р., Латвія – 18 липня 2014 р., Болгарія – 28 липня 2014 р., Мальта – 21 серпня 2014 р., Словаччина – 16 жовтня 2014 р., Естонія – 13 листопада 2014 р., Швеція – 26 листопада 2014 р., Угорщина – 5 грудня 2014 р., Хорватія – 18 грудня 2014 р., Данія – 18 грудня 2014 р., Ірландія – 27 січня 2015 р., Польща – 2 березня 2015 р., Велика Британія – 19 березня 2015 р., Люксембург – 12 квітня 2015 р., Іспанія – 15 квітня 2015 р., Португалія – 23 квітня 2015 р., Фінляндія – 24 квітня 2015 р., Словенія – 21 травня 2015 р., Німеччина – 27 травня 2015 р., Франція – 7 липня 2015 р., Австрія – 31 липня 2015 р., Італія – 29 вересня 2015 р., Чехія – 27 жовтня 2015 р. [21].

Друга. Надзвичайно потужна залежність інтеграційних проектів і їх реалізації від російського енергетичного чинника. Це має пряме відношення до українсько-російського співробітництва. Так, за січень – квітень 2014 р. частка енергоносіїв у структурі загального імпорту з Російської Федерації в Україну становила 56,8% [22]. Іншими словами, для Росії надзвичайно великої ваги в набуває боротьба за енергоносії і, відповідно, за енерготранспортні коридори, у якій Україні відводяться дуже серйозні ставки з точки зору регіонального глобального вимірів проблеми. Прагненням Росії є не тільки постачати власні енергоносії переважним чином до Європи та контролювати шляхи їх поставок (а значить отримувати прибутки від транзиту) але й перебрати на себе роль єдиного посередника в поставках газу та нафти з країн Каспію й Центральної Азії [23].

Цим пояснюється і надмірна політизація Кремлем енергетичного чинника у відносинах насамперед з Києвом, а також намагання використовувати його як засіб тиску на ЄС.

Разом з тим, Росія як "газова імперія" може внаслідок яскраво вираженої імперської політики, яка здійснюється на основі в тому числі "енергетичного шантажу", сама себе загнати в глухий кут. Так, у відповідь на розв'язану Кремлем війну проти України на початку квітня 2014 р. Держсекретар США Джон Керрі заявив, що його країна готова розпочати постачання газу до Європи вже у 2015 р., а президент США Барак Обама підтвердив, що американська влада готова дати всі необхідні дозволи на експорт газу в обсягах, необхідних для щоденних потреб Європи. Водночас упродовж 2014 р. відбувалося стрімке падіння ціни на нафту на світовому ринку – нижче 60 дол. США за барель, а в 2015 р. такий процес призвів до того, що вартість нафти марки Brent 14 грудня 2015 р., опустилась до 36,85 дол. США, обновивши мінімум з грудня 2008 р. [24]. Це вже завдає суттєвих збитків Росії, бюджет якої побудований на основі відповідної ціни 100 дол. США за барель у 2014 р. і 96 дол. США за барель у 2015 р. Бюджет Російської Федерації втрачає 80 млрд. рублів (близько 2 млрд. дол. США) від кожного падіння ціни на нафту на 1 долар. Не можна також не бачити на перспективу негативного впливу на російську економіку і результатів "сланцевої революції" [25].

Третя. Із відновленням статусу Росії як наддержави, самостійного "центру сили" пов'язується також азійський інтеграційний вектор (на цьому, зокрема, акцентує увагу Н.Арбатова [26]. Це означає, що у контексті зближення Росії та Китаю (Шанхайська Організація Співпраці – ШОС – 2001 р., російсько-китайські газові домовленості 2014 р.) набуває реальних ознак біполярна модель розвитку Схід – Захід. У цьому плані показовим був саміт Росія – ЄС у травні 2009 р. в Хабаровську. Кремль свідомо вибрав місце проведення саміту, сигналізуючи "європейським партнерам", що у Росії є ще один вектор розвитку. Початок будівництва нафтопроводу Сковородино – Мохай, карта Росії, подарована президентом Д.Медведевим єврокомісару Х.Солані, а головне – "реальне дихання Китаю", більш ніж очевидне в Хабаровську – ось знакові сигнали керівництва Російської Федерації лідерам ЄС [27]. Сигнали, які набули нової особливої актуальності після анексії Росією Криму, розв'язання війни з Україною і введення проти Москви санкцій з боку ЄС, США, Японії, Австралії, Канади, Швейцарії.

Четверта. Неспроможність СНД (як і будь-якого іншого пострадянського інтеграційного проекту) відігравати консолідуючу роль в об'єднанні колишніх радянських республік.

Від часу створення СНД, на що звертають увагу українські аналітики, з'ясувалися дві діаметрально протилежні ідеології щодо сенсу та перспектив роз-

виту цієї організації. Для України ставлення до СНД було схожим на ставлення до організації, в якій Україна перебуватиме лише до часу подальшої інтеграції з Об'єднаною Європою. Тобто, Україна розглядає СНД як механізм "цивілізованого розлучення" республік колишнього СРСР. Російська Федерація, навпаки, розглядала і розглядає СНД як проміжну форму відновлення колишньої імперської державності, а в існуючому виді – як сферу домінування своїх інтересів [28]. У цій дихотомії, яка також пов'язана з низкою інших особливостей пострадянського інтеграційного чинника, приховані такі основні причини нежиттєздатності та нестабільності СНД:

а) нерівноправність відносин між країнами СНД, а також претензії Росії на політичне, економічне, інформаційне та соціокультурне домінування;

б) намагання Москви розглядати весь пострадянський простір як зону "легітимних" життєво важливих своїх інтересів;

в) несумісність вимог Російської Федерації щодо координації зовнішньої та економічної політики країн СНД з повним ігноруванням нею інтересів і пріоритетів країн-партнерів;

г) постійні спроби Кремля сформувати в рамках СНД новий військово-політичний блок чи систему колективної безпеки під своєю егідою, які б включили значно більший простір (у тому числі й український), ніж створений у 1992 р. Ташкентський пакт – Організація договору про колективну безпеку за участі Росії, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану;

д) стратегічний курс Росії на розбудову наддержавних структур СНД під своїм жорстким контролем і прогресуючу інтеграцію СНД у новий потужний проросійський геополітичний блок [28, с. 57 – 58].

П'ята. Пріоритетність, насамперед для Росії, геополітичної складової як визначального чинника стимулювання, прискорення і скерування у відповідному руслі інтеграційних процесів на переважній частині пострадянського простору. Це зумовило готовність Кремля на силові кроки з метою реалізації своїх інтеграційних і геополітичних схем на євразійському пострадянському просторі. На нашу думку, приблизно в середині першого десятиліття XXI ст. Росія завершила своєрідну "геополітичну паузу" і перейшла до відновлення надпотужних міжнародних позицій. Свідченням цього став хоча б виступ В. Путіна на конференції з безпеки в Мюнхені (2007 р.) і тиск на НАТО з метою недопущення прийняття на Бухарестському саміті (2008 р.) Планів дій України та Грузії по членству в Альянсі. Взагалі в ході саміту НАТО в Бухаресті Російська Федерація по суті перекреслила принципи Основного Акту "Росія – НАТО", підписаного в 1997 р., згідно з яким Росія визнавала право будь-якої країни Європи самостійно забезпечувати свою безпеку, тобто вступати чи не вступати до тих чи інших оборонних союзів, а НАТО натомість гарантувало, що на території нових

його членів не розміщуватиметься ядерна зброя. Яскравим прикладом силової геополітичної активності Кремля стала серпнева (2008 р.) російсько-грузинська війна, окупація і анексія Росією Криму в березні 2014 р. та так звана гібридна війна проти України, яка знайшла вираження, зокрема, у всебічній підтримці воєнних і сепаратистських дій на сході України.

Шоста. Наявність надмірного конфліктогенного потенціалу на просторі СНД у зв'язку з охарактеризованою вище гегемоністською спрямованістю політики Росії та відповідних їй інтеграційних устремлень. Важливий чинник, який зумовив агресивну експансіоністську поведінку Росії спочатку щодо Грузії, а потім й України – історична обумовленість конфліктів в умовах розпаду і після розпаду імперій. Саме процесами пострадянського імперського синдрому спробував пояснити причини конфліктів після розпаду СРСР український політолог В. Карасьов: "Відносини з РФ засвідчили, що Росія ніколи не погодиться на те, щоб на пострадянському просторі, на колишньому імперському просторі формувалися інші держави з іншими політичними моделями і з іншими геополітичними орієнтаціями. Росія ... розуміє, що формування нових, сильних, серйозних націй на постімперському просторі розмиває його, формує нові регіональні конфігурації, і, головне, що РФ ризикує втратити пояс напівдержав (сірих зон, буферних зон), які вона завжди розглядала як пояс безпеки" [29].

Прогнозованість конфліктів на постімперському просторі підкреслив і політичний аналітик В. Горбач: "Коли радянська імперія відходила з колишніх республік, вона робила "закладки", – такі конфлікти для того, щоб геополітично впливати на них, щоб мати можливість тримати на цих територіях війська у вигляді миротворчих сил, щоб мати "больові точки" у новостворених країнах, на які можна тиснути, і вони вже рефлекторно реагуватимуть таким чином, як потрібно тому, хто тисне" [29, с. 31].

На наш погляд, і ми тут солідарні з точкою зору політтехнолога В. Бали [30], ще події серпня 2008 року засвідчили, що Росія так і не змогла позбавитися "комплексу імперії". Щось подібне ми вже переживали, коли Кремль заявив претензії на свій ексклюзивний особливий вплив на країни "ближнього зарубіжжя", до яких було включено всі країни колишнього СРСР, в тому числі Україну. Не дивно, що цей "імперський комплекс" вийшов на чільне місце в 2014 році як своєрідна агресивна рефлексія на події в і докола України – Європейська революція, революція Гідності, крах правлячого промосковського режиму В. Януковича, підписання Україною Угоди про Асоціацію з ЄС –, які загрожували остаточно вирвати Київ з-під впливу Москви.

Фактично відзначені особливості, і ми свідомі цього, далеко не вичерпуються переліченими. Це з одного боку. А з іншого вони об'єктивно виводять нас на необхідність аналізу "української перспективи" в інтеграційній складовій на

пострадянському просторі. Відзначимо, що з точки зору історичного досвіду входження українських земель до складу різних держав, як правило, надавало їх розвитку потужного імпульсу. Так було з Польщею в XIV – середині XVII ст. і Росією середини XVII – початку XX ст. Але – навпаки – виокремлення українського сегменту вело до значної дестабілізації політичної системи метрополії, а то й до її остаточного занепаду. Прикладом можуть слугувати Польща другої половини XVII – XVIII ст. і Радянський Союз 1990 – 1991 рр. Однак характерна риса кожного з наведених інтеграційних варіантів – Україна була в них не суб'єктом, а об'єктом міжнародних відносин. Звідси, з позицій "українського чинника" в пострадянській інтеграції постає її надзвичайно важлива особливість: Україна вперше не просто заявила про себе у якості суб'єкта сучасних міжнародних відносин, але й реального гравця, який має власну точку зору щодо інтеграційних побудов пострадянського типу, і міжнародного актора, який хоча і в ході складних внутрішньо- та зовнішньополітичних колізій, але все ж зробив вибір на користь європейського, а не євразійського чи проросійського інтеграційного вектора.

2.5.5 Особливості української ситуації в контексті інтеграційного вибору

Аналіз українсько-російських відносин у контексті подій 2013 – 2014 рр. – Європейська революція, революція Гідності, російська окупація Криму і агресія проти України, підписання нашою державою Угоди про асоціацію з ЄС – дозволяє констатувати, що Україна була і залишається ареною протистояння європейського і євразійського інтеграційних векторів. Водночас неухильне домінування тенденції до усталення орієнтації на європейський інтеграційний напрям позначається на характері відносин нашої держави з головними міжнародними акторами сучасності. Поступова "вестернізація" України в умовах подальших геополітичних зрушень і розвитку трансформаційних процесів на пострадянському і європейському просторах не могла не перетворити її в арену гострого зіткнення інтересів основних сучасних центрів сили – Росії, США, ЄС і, в перспективі, навіть Китаю [31].

Сучасний стан і перспективу розвитку українсько-російських відносин, у тому числі і в контексті інтеграційних процесів, можна охарактеризувати як "взаємодію в умовах тотальної невизначеності" [32]. Тенденції останніх років свідчать про переростання головного інтеграційного вектору України зі Сходу (СНД, ЄЕП) на Захід (ЄС і НАТО). Згідно аналітичної записки "Україна між Сходом і Заходом" за квітень 2014 р. частка українського експорту до ЄС становила 25,5%, до держав МС – 30,3% (24% – Росія) і до третіх країн – 43,2% [33]. Після 2011р. постійно зменшуються обсяги зовнішньої торгівлі товарами та послугами України з Російською Федерацією: 2011 р. – 55523,8 млн. дол. США, 2012 р. – 51402,1 млн. дол. США, 2013 р. – 44960,0 млн. дол. США. За січень –

квітень 2014 р. вони становили 10823,3 млн. дол. США і зменшилися у порівнянні з січнем – квітнем 2013 р. на 3134,3 млн. дол. США або на 22,5% [22] і відзначалася тенденція до їх подальшого падіння, що продемонстрував 2015 рік.

Росія залишалася лідером зовнішньої торгівлі України і за показниками першого півріччя 2014 р., хоча обсяги експорту та імпорту між державами продовжували скорочуватися. За вказаний період, Україна найбільше товарів експортувала до Росії (5,7 млрд. дол. США), а з цієї держави імпортувала також найбільше (8,17 млрд. дол. США). Водночас, показники торгівлі з Російською Федерацією продовжили падати. У 2015 р. експорт досяг 76,7% від показників аналогічного періоду попереднього року, а імпорт – 85,6%. Не слід забувати, що падіння експортно-імпортних операцій між Україною і Росією в 2014 – 2015 рр. було пов'язане і з різного роду обмеженнями українських товарів на російські ринки. Відповідно, вітчизняні виробники та держава вживали певних дій, спрямованих на мінімізацію негативного впливу на обсяги виробництва та експорту. Треба враховувати, що оскільки конкуренція на споживчому ринку Російської Федерації є достатньо жорсткою, заміщення продукції українського виробництва може відбуватися достатньо швидко. Тому запровадження різного роду обмежень на обмежень на українські споживчі товари не спричинить для російської сторони прямих збитків. При цьому окремі види української продукції можуть бути заміщені виробниками з третіх країн, а окремі – безпосередньо виробниками з РФ, тож від запровадження таких бар'єрів для продукції українського виробництва можна очікувати навіть незначних позитивних ефектів для розвитку російської промисловості [34].

У той же час, Україна має враховувати тенденцію до зниження не лише експортно-імпортного показника у відносинах із Росією, але й скорочення обсягів торгівлі з більшістю країн СНД та МС. Найбільший спад відбувся у торгівлі з Казахстаном: експорт (528,2 млн. дол. США) та імпорт (176,9 млн. дол. США) досягли лише 48,4% та 47,7% від показників аналогічного періоду 2013 р. відповідно. Змогла збільшити обсяги проданих до України товарів лише Білорусь (1,95 млрд. дол. США) до 114,8% у порівнянні з першим півріччям 2013 р., а от Україна експортувала до сусідньої держави (803,3 млн. дол. США) лише 81,5% минулорічного обсягу товарів. Водночас Україна наростила експорт до низки країн Європи, зокрема Польщі (1,49 млрд. дол. США), Італії (1,416 млрд. дол. США), Німеччини (837,4 млн. дол. США), Іспанії (615,6 млн. дол. США), Португалії (198,8 млн. дол. США) [35].

Відповідну тенденцію до суттєвого зростання симпатій в українців інтеграції з ЄС і навіть Північноатлантичним альянсом зафіксували соціологи. Так, згідно національного опитування, яке було проведене з 14 по 26 березня 2014 р. Соціологічною групою "Рейтинг" (Rating Group Ukraine) та Baltic Surveys/

The Gallup Organization на замовлення Міжнародного Республіканського Інституту (IRI) та за фінансовою підтримки U.S. Agency for International Development 52% респондентів у березні (проти 41% – у лютому) виступали за вступ до Європейського Союзу, при цьому 27% (проти 36% – у лютому) вважали, що Україні слід інтегруватися з Митним союзом Росії, Білорусії та Казахстану [36]. А вже на день відзначення Україною 23-ї річниці своєї незалежності вступ до Європейського Союзу підтримали 54,5% всіх опитаних, у той час як приєднання до Митного Союзу – 23,9% громадян [37].

23 грудня 2014 р. Верховна Рада скасувала позаблоковий статус України. Ідея скасувати позаблоковий статус і подати заявку в НАТО не нова: десять років тому Президент В.Ющенко лобював таку можливість. Але його зупинила критика суспільства: згідно з соціопитуванням Центру Разумкова того часу, лише 18,2% українців підтримували такий крок. Але після анексії Криму та військової агресії Російської Федерації настрої змінилися: за останніми соціопитуваннями групи "Рейтинг", проведеними з 6 по 13 листопада 2014 р., вже 51% громадян України підтримують інтеграцію в НАТО [38].

Дуже серйозною проблемою для українсько-російських відносин не лише сьогодні, але й як мінімум на найближчу перспективу залишаються санкції. Причому йдеться про обмежувальні заходи економічного і політичного характеру, запроваджені як з боку ЄС, США і їх союзниками, так і власне Україною. Вони були запроваджені у відповідь на окупацією Росією та незаконне включення до свого складу Криму і розв'язання війни проти України, у тому числі шляхом військової, економічної, фінансової, інформаційної підтримки сепаратистських утворень на сході України у формі так званих Луганської і Донецької народних республік. Першу хвилю санкцій ЄС і США проголосили вже 6 березня 2014 р., після чого навесні і влітку послідували ще дві хвилі, в тому числі й санкції секторального характеру проти російських оборонних і нафтогазовидобувних компаній і фінансових установ.

14 серпня 2014 р. з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності був прийнятий Закон України "Про санкції" [39]. Закон передбачає, що санкції можуть застосовуватися з боку України по відношенню до іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземців, осіб без громадянства, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність. В умовах російсько-української війни Закон спрямовано саме проти Російської Федерації. Метою Закону є, насамперед, створення механізму невідкладного та ефективного реагування на наявні і потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці України. Закон передбачає 24 види санкцій, що можуть за-

стосовуватися до іноземних суб'єктів, а також 25-й пункт "інші санкції". На підставі прийнятого Закону "Про санкції" планується ввести обмеження проти 65 компаній і 176 фізичних осіб, більшість з яких громадяни Російської Федерації.

Відповідні кроки Росії на фоні санкцій, які запровадили ЄС, США й Україна, привели до зростання напруги в міжнародних відносинах загалом і в їх українсько-російському сегменті зокрема. Безпосереднім наслідком практичної реалізації санкцій в умовах розбудови відносин між Українською державою і ЄС стало, зокрема, подальше зниження впливу євразійського (фактично – російського) інтеграційного чинника на господарство і політику України.

Висновки

Загалом, події в Україні наприкінці 2013 – початку 2014 рр. – курс нашої держави на підписання Асоціації з ЄС і раптова для суспільства і партнерів України відмова від нього, Європейська революція, новий український Майдан і революція Гідності, які запустили механізм перезавантаження влади – мали колосальне значення. Перспектива реального виведення України з інтеграційної орбіти Росії викликала потужну комплексну реакцію Кремля, в тому числі у формі фактичної російської інтервенції й анексії Криму і створення реальної загрози територіальній цілісності та суверенітету України. У відповідь політико-дипломатичні та військові кроки України мали своїм наслідком, зокрема, зміцнення обороноздатності держави, а також визнання Росії державою-агресором Верховною Радою України 27 січня 2015 р.

Агресивна й анексіоністська політика Російської Федерації щодо України 2014 року зі всією очевидністю показали, що Росія, відчуваючи останнім часом зростання своєї потужності, перш за все енергетичної та військової, хоче суттєво посилити власні позиції в координатах динамічної системи міжнародних відносин початку XXI століття. "Війни Путіна" і особливо "битва за Україну" повинні, таким чином, сприяти відродженню регіонального і глобального лідерства Російської Федерації у межах реструктуризації системи світопорядку "після холодної війни". Це спричинило зовнішньополітичну активізацію Росії на всіх напрямках і насамперед у сфері відновлення свого впливу над пострадянським простором. Шляхи і методи реалізації такої політики, зокрема силою зброї й ведення "гібридної" війни, анексії та включення Криму до складу Росії, підтримки незаконних сепаратистських угруповань на Сході України – фактично на основі стратегії "повзучої легітимації тероризму", можуть завести Москву в глухий кут, уже зараз завдаючи небаченого удару по всьому спектру українсько-російських відносин як на міждержавному, так і суспільному зрізах. Водночас відверто експансіоністська політика Росії щодо України повинна послужити серйозним уроком для нашої держави і суспільства.

Тільки активна діяльність на міжнародній арені на основі врахування національних пріоритетів і реальних можливостей Української держави в поєднанні зі зваженою консолідованою й ефективною внутрішньою політикою і прогнозованим прагматичним проєвропейським зовнішньополітичним курсом може забезпечити позитивний імідж і гідне місце Україні на міжнародній арені. Потрібно покінути з ситуацією "внутрішнього дисбалансу", яка для нашої держави особливо небезпечна з точки зору програми світового простору як єдиного організму, що ґрунтується на визнанні світового лідерства в якості провідної цінності світової політики. За справедливим судженням російського науковця І. Ф. Кефелі, "твердим ядром цієї програми є твердження, згідно якому в світовому просторі існують ключові зони, а контроль над ними забезпечує світове лідерство" [40]. У нашому випадку Росія прагнула і надалі прагнучиме зберегти контроль над ключовою зоною євразійського геополітичного простору. Звідси, особлива вразливість України була не стільки в тому, на кого з міжнародних акторів (Російську Федерацію, Європейський Союз чи США) вона робила ставку, а, насамперед, у тактичній і стратегічній невизначеності нашої офіційної позиції та лінії поведінки в суперечливих конфліктогенних ситуаціях у ключових геополітичних зонах. Європейський вибір як наслідок революційних потрясінь 2013-2014 рр. не лише має всі можливості ліквідувати загрозову проблему "внутрішнього дисбалансу", але й кардинально зміцнити міжнародні позиції України.

Уповні погоджуємося із знаним українським політологом М. Михальченком [41], що докорінний зовнішньополітичний вибір у новій ситуації переорієнтацією більшості українського суспільства на новий тип мислення – цивілізаційний (замість ідеологічного, який домінував у період "холодної війни"). Якщо виходити з позицій ідеологічного підходу, ситуація змінилася докорінно: Схід, тобто Росія, прагне підкорити Україну.

Цивілізаційний спосіб мислення "працює" не в площині "класовий ворог – світова війна", а в площині конкуренції ідей, технологій, способів життя, взаємодопомоги, тобто щодо цивілізаційних цінностей життя: яка країна, об'єднання країн забезпечують вищий рівень життя і соціального захисту. І тут доведеться ламати старі стереотипи мислення: хто ворог, а хто цивілізований партнер; які норми взаємовідносин націй у глобалізованому суспільстві; чи потрібна нова "холодна війна" і відродження імперій, новий тип і стиль взаємовідносин великих, середніх і малих країн тощо. На перспективу для України важливо не тільки зробити свій вибір, підписавши Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом, але і відстояти його шляхом успішної інтеграції до європейської системи економічних, політичних, громадянських цінностей.

Необхідно також звернути особливу увагу на той факт, що характер українсько-російських відносин у 2013 – 2014 рр. і необґрунтоване збройне втручання Росії у внутрішні справи України свідчить про вступ у завершальну фазу великої геополітичної битви за український інтеграційний геополітичний і гео економічний простір. Важливе стратегічне завдання України – вийти з найменшими втратами з надзвичайно складної і загрозової ситуації, у якій вона опинилася у зв'язку з відходом від євразійського інтеграційного вектору, наслідком чого стала російська окупація Криму, дестабілізація ситуації на сході України і розв'язана Кремлем російсько-українська війна. Все це ставить на порядок денний нагальну проблему серйозного переосмислення не лише загальних концептуальних зовнішньополітичних засад Української держави, але й конкретно її відносин з Російською Федерацією. Реалії відносин Києва і Москви вимагають розробки та практичного втілення кардинально інших концептуальних засад, тактичних і стратегічних підходів до співіснування з сучасною Росією.

З огляду на відзначені вище характер і особливості українсько-російських відносин у форматі інтеграційних процесів на пострадянському просторі вважаємо, що Україна в короткотерміновій (1-3 роки) перспективі зможе розпочати перегляд і зменшити залежність від російського чинника (регіонально-господарську, інформаційно-комунікаційну, енергетичну тощо). Сутнісних кардинальних змін, які сприятимуть реальному зміцненню міжнародних позицій України як повноцінного суб'єкта сучасних міжнародних відносин і реального претендента на регіональне лідерство, можна очікувати в кращому випадку тільки в середньотерміновій (5-7 років) і стратегічній перспективі (10-15 років). Запорукою цього мають стати розбудова довгострокових відносин між Україною і Російською Федерацією на рівноправній основі, а також повномасштабна реалізація інтеграційного європейського вектора на основі Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом.

Список використаних джерел і літератури

1. Договірні-правова база двостороннього співробітництва з РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/russia/ua/29162.htm> (доступ – 20.01.2016).
2. Інформація щодо укладення угод про вільну торгівлю з перспективними торговельно-економічними партнерами України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/economic-cooperation/trade-agreements> (доступ – 02.01.2015).

3. Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право: Колективна монографія / Упорядник і редактор проф. О. Задорожній. – К.: К.І.С., 2014. – 1016 с.; Гакман С.М. Російсько-український конфлікт щодо територіальної приналежності Криму: міжнародно-правові та мотиваційні аспекти / С.М.Гакман // Зовнішні справи. – 2014. – № 10 – 11.
4. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158 (доступ – 02.01.2015).
5. Стенограма засідання Європейського клубу "Інтеграція на постсоветском пространстве" 28 июня 2005 г. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.kreml.org/other/90630818> (доступ – 04.01.2015).
6. Україна та проект "русского мира". Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2014. – С. 70.
7. Чубайс А.Б. Миссия России в XXI веке / А.Б.Чубайс // Независимая газета. – 2003. – 1 октября.
8. Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 12 февраля 2013 г. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.brunei.mid.ru/doc/kontsep_vneshn_polit_rf.pdf (доступ – 03.01.2015).
9. Щедровицкий П. Русский мир. Возможные цели самоопределения / П. Щедровицкий // Русский архипелаг. сетевой проект "Русского мира" [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/authors/shedrovicky_petр/?library=2015 (доступ – 03.01.2015).
10. Крамар О. Газпром – 2 / Олександр Крамар // Український тиждень. – 2012. – № 47 (264).
11. Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 года (с изменениями от 25 января 2006 г. и 6 октября 2007 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.evrases.com/docs/view/3> (доступ – 04.01.2015).
12. Гайдуцький П. Україна і Митний союз: проблеми інтеграції / П. Гайдуцький // Дзеркало тижня. – 2013. – № 11. – 22–29 березня.
13. Гринберг Р. Постсоветское пространство: возможности и пределы / Р. Гринберг // Информационно-аналитический бюлетень. № 2 / Центр проблем интеграции ИМЭИПИ РАН. – М.: РАН, 2005. – С. 10 – 16.
14. Глазьев С.Ю. О целях, проблемах и мерах государственной политики развития и интеграции: Научный доклад 29 января 2013 г. / С.Ю. Глазьев. – М.: РАН, 2013. – С. 31 – 34, 45 – 56.
15. Малик Я. Й. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі: Навчальний посібник / Я.Й.Малик, Б.Д.Вол, Ю.С.Занько. – Львів: ПАІС, 2007. – 68 с.

16. Україна в інтеграційних процесах на пострадянському просторі: моделювання альтернатив. – К.: НІСД, 2013. – С. 12.
17. Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня / В.Путин // Известия. – 2011. – 3 октября.
18. Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні Єдиного економічного простору (аналітичні оцінки) / А. С. Гальчинський. – К.: НІСД, 2003. – С. 16.
19. Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. – С. 329.
20. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Текст, 282 с.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_%28body%29.pdf (доступ – 03.01.2015).
21. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/ru/publish/article?art_id=246581344& (доступ – 25.12.2015).
22. Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Росією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ru/trade> (доступ – 03.01.2015).
23. Мартинюк В. Російсько-грузинський конфлікт: зміна тенденцій поставок енергоносіїв з Каспійського регіону / В.Мартинюк // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/09/19/3562853/> (доступ – 03.01.2015).
24. Ціни на нафту марки Brent на IPE на 31.12.2014 (02:00) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/oil> (доступ – 03.01.2015); Цены на нефть упали до нового семилетнего минимума [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/rus/news/tseny-neft-upali-novogo-semiletnego-minimuma-1450093580.html> (доступ – 15.12.2015).
25. Російська енергетична імперія, що спотикається [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ipress.ua/.../rosiyska_energetychna_imperiya_shcho_spotykaetsya_3075 (доступ – 03.01.2015).
26. Арбатова Н. Проблема – 2007: что дальше? / Н.Арбатова [Електронний ресурс] // Россия в глобальной политике. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://www.globalaffairs.ru/number/n_6315 (доступ – 02.01.2015).
27. Маслов О. Ю. Новая российская энергетическая доктрина: от анклавно-архаичной "энергетической сверхдержавы" к глобальной энергетической Хартии / О.Ю.Маслов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.nnov.ru/2009/05/24/energoconcept8/> (доступ – 03.01.2015).

28. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку. – К.: НІСД, 1999. – С. 60.
29. Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для Європейської безпеки: матеріали експертної дискусії 14серпня 2008 р. / за заг. ред. Ю.Г.Рубана. – К.: НІСД, 2008. – С. 9 – 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/vidannya/Gruziya.pdf> (доступ – 03.01.2015).
30. Бала В. Що ж насправді відбувається в Грузії / В. Бала [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/bala/article/1912.aspx> (доступ – 03.01.2015).
31. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки: Монографія. – К.: НІСД, 2006. – С. 481.
32. Черних В. В. Перспективи розвитку українсько-російських економічних відносин: взаємодія в умовах тотальної невизначеності / В. В.Черних // Ефективна економіка: електронне наукове фахове видання/ Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет. – 2014. – № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3531> (доступ – 03.01.2015).
33. Джуччі Р. Україна між Сходом і Заходом. Перспективи для вільної торгівлі з обома сторонами: Аналітична записка / Рікардо Джуччі, Вероніка Мовчан. – Берлін-Київ: Institute for Economic Research and Policy Consulting, German Advisory Group, 2014. – С. 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/files//publications/Policy_Briefing_Series/PB_05_2014_ukr.pdf (доступ – 03.01.2015).
34. Інтеграційні можливості України: перспективи та наслідки: наукова доповідь / за ред. академіка НАН України В.М.Гейця, чл.-кор. НАН України Л. В. Шинкарук; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. – К.: НАН України, 2014. – С. 33.
35. Україна скорочує експорт до Росії, але нарощує в країні ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/117172> (доступ – 03.01.2015).
36. Соцдослідження: Більшість громадян України підтримують більш тісніші зв'язки з Європою та розцінюють дії Росії як вторгнення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://migrantówww.naszwbybir.pl/index.php?option=com_k2&view=item&id=1499:socdoslidzennia&Itemid=10 (доступ – 03.01.2015).
37. Тищенко Ю. 23 роки Незалежності: політика ідентичності та вичавлювання "руського миру" / Ю.Тищенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/23-roki-nezalezhnosti-politika-identichnosti-ta-vichavliuvannia-ruskogo-miru> (доступ – 03.01.2015).

38. Скасування позаблокового статусу і курс в НАТО: плюси і мінуси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.segodnya.ua/politics/pnews/otmena-vneblokovoogo-statusa-i-kurs-v-nato-plyusy-i-minusy-579623.html> (доступ – 03.01.2015).
39. Закон України "Про санкції" № 1644-VII // Голос України. – 2014. – 11 вересня (№173 (5923)).
40. Кефели І.Ф. Філософія геополітики / І. Ф. Кефели. – СПб.: Петрополис, 2007. – С. 34.
41. Михальченко М. Україна зробила перший крок, що далі? / М. Михальченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – 6(68) (листопад-грудень). – С. 299 – 300.

2.6 УКРАЇНА – РЕСПУБЛІКА ПОЛЬЩА: ЕТАПИ, РЕАЛІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОСИН

Останнє десятиліття ХХ сторіччя ознаменувалося кардинальними змінами в системі міжнародних відносин під впливом доленосних зрушень, викликаних розпадом СРСР і припиненням існування світової системи соціалізму. Вони призвели до активних трансформацій у всіх сферах життя держав Центральної, Східної та Південної Європи. Частина з них, у тому числі й Республіка Польща, успішно долучилася до європейських і євроатлантичних організаційних об'єднань, інші приєдналися до євразійських інтеграційних планів, а ще одна група держав, до яких належить й Україна, понад два десятиліття намагаються знайти розумний баланс між західним і східним інтеграційними векторами. Зрозуміло, що під впливом геополітичних змін і зі зміною суспільно-політичної ситуації в сучасних Україні та Польщі, постала необхідність осмислення стратегії подальшої співпраці, визначення орієнтирів та пошуку нових підходів до польсько-українського співробітництва. Цей етап розвитку відносин отримав означення як "нова ера співпраці" [1].

Нагадаємо, що термін "нова ера" використовувався в іншій історико-політичній ситуації [2]. Друга половина 90-х років ХІХ ст. була переломною в історії суспільно-політичної боротьби в Україні, зокрема в Галичині, яка стала притулком для всього українського національного руху. Тут швидко набирала сили процес національного самоусвідомлення народних мас, формувалася партійно-політична система. В умовах загострення протистояння відносин між Австро-Угорщиною та Російською імперією наприкінці ХІХ століття та активізації українського національного руху, австрійський уряд шукав шляхів врегулювання українсько-польських відносин у Галичині. Компромісна угода 1890 – 1894 рр. (так звана "нова ера") була спробою українсько-польського порозуміння в умовах Австро-Угорської імперії. Вона виявилася тривалішою, ніж попередні спроби порозуміння, та все ж не довговічною. Офіційного тексту угоди ніколи не

було складено. На жаль, українсько-польські відносини 1890 – 1894 рр. налагодити не вдалося. В обох суспільствах "новоєрівська" політика не знаходила широкої підтримки. Серед українців найбільше проти неї виступали москвофіли і радикали. Врешті угода показала неготовність і неспроможність взаємопорозуміння між українцями та поляками, і після 1894 р. протистояння посилювалося.

Реанімація терміну в нових умовах історичного розвитку початку ХХІ ст. щодо характеристики нових підходів до польсько-українського співробітництва потребує врахування вже напрацьованого досвіду й вироблення стратегії двосторонньої співпраці. У зовнішньополітичній діяльності сучасної незалежної України стосовно держав Центрально-Східної Європи чи не найголовніше місце належить розбудові зв'язків з Республікою Польща. Це можна пояснити кількома причинами: по-перше, багатовіковою історичною обумовленістю українсько-польських відносин; по-друге, територіальною близькістю; по-третє, спільністю етнодемографічних коренів; по-четверте, тісними культурними зв'язками; по-п'яте, спільністю політико-стратегічних інтересів.

Відносини України та Польщі від 1989 – 1990 рр. мають доволі неоднозначну динаміку. Відповідно спостерігається варіювання в їх періодизації. Так, директор Інституту європейської інтеграції Львівського університету, професор Богдан Гудь називає три періоди українсько-польських відносин: "романтичний" (часів Леоніда Кравчука і Леха Валенси), "прагматичний" (за президентів Леоніда Кучми і Олександра Квасневського), "історичний" (Віктор Ющенко і Лех Качинський). Професор зауважує, що під час першого відносини склалися зовсім неромантично, під час третього, майже за Єжи Гедройцем, "копирсання в минулому виявилось шкідливим". Яким буде наступний період – дуже важливо, хоча поки спрогнозувати важко, вважає Богдан Гудь.

Розвиток двосторонніх українсько-польських відносин (які після підписання Президентами обох держав – Л. Кучмою і О.Квасневським – Спільної заяви "До порозуміння і єднання" у травні 1997 р. вийшли на рівень стратегічного партнерства) умовно можна поділити на кілька етапів. Зупинимося на їх сутнісній характеристиці з виокремленням основної проблематики у стосунках між державами-сусідами.

I етап – (1989) 1990 – 1992 рр. – підготовчий, коли були зроблені перші кроки на зближення: від "Декларації про засади та основні напрями розвитку українсько-польських відносин" (13 жовтня 1990 р.) до встановлення дипломатичних відносин 4 січня 1992 р. Саме в цей час Польща 2 грудня 1991 р. першою офіційно визнала державну незалежність України, а 4 січня 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між двома державами. Такою позицією щодо України Польща своєрідно відмежовувала себе від Росії й водночас викликала незадоволення Заходу.

Обидві держави в нових геополітичних реаліях трансформованої Європи прагнули до взаємин приязного і взаємовигідного характеру. Фактично саме на цьому етапі закладалися ті передумови для подальшого конструктивного розвитку українсько-польських відносин, які надалі дозволили їм вийти на рівень порозуміння і стратегічного партнерства.

II етап – 1992 – 1995 рр. – встановлення контактів, "відкриття" України для широкого загалу польської політичної еліти, підписання перших двосторонніх документів, обоюдно вивчення можливостей партнерів.

Важливим етапом у формуванні нової системи двостороннього співробітництва став перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Республіки Польща у травні 1992 р. Він започаткував традицію українсько-польських зустрічей на найвищому рівні. Під час візиту – 18 травня 1992 р. – був укладений базовий договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між двома державами.

Наступним кроком у поглибленні двосторонніх зв'язків став офіційний візит в Україну Президента Польщі Л. Валенси 24 – 25 травня 1993 р. Одним із головних результатів його було створення Консультаційного комітету Президента України і Президента Республіки Польща, мета якого полягала у поліпшенні координації спільних дій у галузі транскордонного співробітництва. Перші засідання Консультаційного комітету відбулися наприкінці травня (Київ) та в листопаді (Варшава) 1993 р. Хоча офіційно, як своєрідний механізм "гарячих ліній" між президентами, він почав діяти за обоюдною згодою ще з квітня 1993 р.

Позицію Польщі щодо України чітко сформулював під час візиту до Києва 9 – 11 лютого 1994 р. міністр закордонних справ Республіки Польща Б. Геремек: "Наш інтерес полягає в посиленні незалежності України і Білорусі, інакше Польща стане останньою фортецею, "полем битви" між Сходом і Заходом, що було б для нас не вигідно" [3]. Тому в ході зустрічі було навіть висунуто ініціативу щодо включення України до франко-німецько-польської парламентської співпраці у межах "Веймарської групи". Натомість, під час візиту-відповіді міністра закордонних справ України А.Зленка до Варшави (березень 1994 р.) було прийнято Декларацію міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про засади формування українсько-польського партнерства [4], де особливо наголошувалося на європейському контексті двосторонніх відносин.

Україну також цікавила повноцінна робота в структурах Центрально-європейської ініціативи, асоційованим членом якої вона була з 1994 року. Польща, яка на той час головувала в ЦЄІ, підтримала це прагнення України під час зустрічі міністрів закордонних справ країн – членів ЦЄІ у Кракові (квітень 1995 р.) і двосторонніх українсько-польських консультацій у Варшаві (липень 1995 р.). Тим самим, уже з 1994 – 1995 рр. Польща певною мірою стала

виконувати "цивілізаційну місію" щодо України – представляла інтереси нашої держави на міжнародній арені. Водночас можна говорити про певну пасивність в українсько-польських відносинах в період 1993-1995 рр. (керівництво Республіки Польща не дало згоди на допомогу Україні з входження до Вишеградської групи та в реалізації проекту створення зони безпеки й стабілізації в Центрально-Східній Європі, пропаговане Президентом України Л. Кравчуком 1993 р.; реалізуючи свої зовнішньополітичні пріоритети, орієнтовані на розвиток відносин з Брюсселем, Польща приєдналась до позиції Заходу про ядерне роззброєння України) [5].

III етап – 1995 – 1999 рр. – розвиток договірно-правової бази; виведення двосторонніх відносин на рівень стратегічного партнерства.

Українсько-польські відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства після підписання Президентами – Л.Кучмою і О.Квасневським – Спільної заяви "До порозуміння і єднання" (травень 1997 р.). Стратегічне партнерство означає, насамперед, збіг позицій з основних питань міжнародної безпеки та інтеграції з європейськими і євроатлантичними структурами. Як результат, активізувалися контакти на всіх рівнях – загальнодержавному, міжгалузевому, підприємницькому, науковому, культурному. Пожвавив свою роботу і Консультаційний комітет. На нього було покладено функції координатора всього обсягу українсько-польського співробітництва.

Водночас, наприкінці ХХ ст. відносини між Україною та Польщею стали дещо прохолоднішими. Серед причин, що викликали таку ситуацію, можна назвати, зокрема, активізацію українсько-російських взаємин (зокрема, 31 травня 1997 р. був підписаний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією), а також скандали в Україні у зв'язку з президентськими виборами 1999 р. і вбивством журналіста Г.Гонгадзе 17 вересня 2000 р. Польща, з свого боку, теж намагалася розвивати активні відносини з Російською Федерацією, оскільки ні для кого не була секретом її залежність від російських енергоносіїв. Також Варшава змушена була придивитися до ситуації в Україні крізь призму "справи Гонгадзе" і "касетного скандалу".

IV етап – 1999 – 2004 рр. – зі вступом Польщі до НАТО та набуттям членства в ЄС остаточно формується роль Варшави як одного з найважливіших партнерів України на міжнародній арені, "провідника" євроатлантичних і європейських інтеграційних прагнень нашої держави.

На цьому етапі неоціненними є досвід і підтримка Республіки Польщі на шляху України до європейської та євроатлантичної інтеграції. Польща фактично взяла на себе відповідальність за українське просування до членства в НАТО і ЄС. Саме вона підтримувала Україну в найскладніший період її політичної ізоляції на світовій арені. Тодішній президент Польської держави О.Квашневський проводив чітку лінію на підтримку України в очах Заходу і українська

тема порушувалася ним, зокрема, під час низки зустрічей із президентом США у 2002 – 2003 рр. Тим самим, на найвищому державному рівні Республіка Польща діяла як у власних інтересах, так і в польсько-українських, керуючись відомою формулою Є.Гедройця "немає вільної Польщі без вільної України".

Наочним прикладом цього може слугувати висунута в січні 2003 р. ініціатива Польщі щодо розробки "східного виміру" політики Європейського Союзу, який містив би і концепцію особливих відносин з Україною. Пропозиції Польщі охоплювали необхідність чіткого визначення перспективи членства в ЄС для України, а також негайного надання Україні статусу країни з ринковою економікою. Крім того, Польща запропонувала створити в рамках ЄС Європейський фонд демократії для підтримки неурядових організацій в Україні, Білорусі, Молдові та Росії; Європейську програму стажувань для підтримки обміну випускниками вузів та молодими фахівцями; підтримувати програми і кафедри європейської інтеграції в університетах України та створити Європейський інвестиційний фонд для Східної Європи з метою підтримки малого та середнього бізнесу.

Польща та Україна сподівалися, що новий "східний вектор" стане невід'ємною складовою Європейського Союзу. Проте пропозиції Польщі так і не отримали належної підтримки та розвитку всередині загальноєвропейських інституцій [6]. Намагання Польщі підтримати Україну негативно сприймали деякі країни Євросоюзу, що могло, як застерігали провідні європейські політики, уповільнити польське просування до ЄС. У геостратегічному вимірі до цих проблем додавалося ще й насторожене ставлення Франції та Німеччини до Польщі як до "проамериканського троянського коня". Треба також мати на увазі, що Польща не була задоволена реаліями тодішньої політики українських владних структур, які віддавали перевагу російському векторові та залученню російського капіталу. За такої ситуації спостерігалася переорієнтація Польщі на поглиблене вирішення внутрішньодержавних проблем і певне дистанціювання від зовнішніх проблемних партнерів, яким в очах Заходу була Україна.

Важливе значення для зближення обох народів мало вшанування пам'яті тих, хто загинув під час волинських подій 1943 – 1944 рр. Президенти України й Польщі 11 липня 2003 р. виступили на цвинтарі села Павлівка Волинської області (колишній Порицьк) зі спільною заявою "Про примирення в 60-у річницю трагічних подій на Волині". "Схиляючи голови перед жертвами злодіянь і всіх трагічних подій, які мали місце у спільній історії, ми переконані, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і поляків, які повністю звільняться від упереджень трагічного минулого", – зазначено в заяві.

2004 рік був проголошений роком Польщі в Україні (який проходив під гаслом: "Польща і Україна разом в Європі").

V етап – початок 2004 – початок 2010 рр. 3 травня 2004 р. – узалежнення українсько-польських відносин від реалій вступу нашого західного сусіда до ЄС (1 травня 2004 р.) і входження до Шенгенської зони (21 грудня 2007 р.). Вступ Польщі до Європейського Союзу створив для України нову реальність: серед його членів уперше з'явилася країна, яка любила український курс на членство в ЄС, а також і НАТО. Водночас, в умовах післяпомаранчевого розвитку постала необхідність істотної модернізації структури та наповнення політичного діалогу між Україною та Польщею. Наприклад, принципової ваги набула співпраця, спрямована на досягнення відповідності України першому з Копенгагенських критеріїв членства в ЄС ("політичному" критерію): забезпечення стабільності демократичних інститутів, захист прав людини та верховенство права. 2005 рік був проголошений Роком України в Республіці Польща і урочисто відкритий у Варшаві в квітні 2005 р. за участі президента України В. Ющенка. Україна і Польща підписали угоди про академічне визнання документів про освіту і наукові ступені та про співробітництво у сфері інформатизації.

Розширилися торговельно-економічні та науково-технічні зв'язки між Україною та Польщею. Республіка Польща ще в 2007 – 2008 рр. стала найважливішим економічним партнером України у Центральній Європі. Україна – другою за величиною країною, куди спрямовувався польський експорт [7]. Спільна українсько-польська програма співробітництва у галузі науки і технологій станом на 2008 рік налічувала понад 150 спільних науково-дослідних проектів. Розвивалося транскордонне співробітництво у рамках створених у середині 1990-х років євро регіонів "Карпати" і "Буг".

Водночас практично на всі сфери двосторонніх відносин накладалися проблеми, пов'язані із входженням Польщі з кінця 2007 р. до Шенгенської зони, що зумовлювало нові процедури й правила перетину українсько-польського кордону й, відповідно, створювало додаткові труднощі для розвитку й оптимізації співпраці між двома державами.

Важливим акцентом розвитку двосторонніх відносин стало ініціювання Польщею активізації східного вектора в політиці ЄС. Ідея посилення східного вектора Європейської політики сусідства (ЄПС) стала на 2008 рік одним із пріоритетів зовнішньої політики Польщі, яка позиціонувала себе лідером у цьому напрямку. Міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський, представляючи 7 травня 2008 р. в сеймі напрями зовнішньої політики держави на 2008 рік, задекларував цю ідею: "Польща має продовжувати спеціалізуватися на виробленні спільної зовнішньої політики щодо Сходу". Водночас Польща прагнула і прагне зміцнити свою позицію в ЄС, насамперед, за рахунок посилення ролі в Східній Європі. Директор Центру східноєвропейських досліджень Варшавського Університету Ян Каліцький в інтерв'ю Польському радіо підтвердив

цю ідею: "Хочу наголосити, що сила польської позиції в Європейському Союзі залежить від того, яку підтримку і силу ми маємо на сході" [8].

Міністр закордонних справ Польщі підкреслив, що його країна має намір реалізувати ЄПС на східному напрямку зі своїми партнерами – Чеською Республікою, Словаччиною, Угорщиною, Естонією, Литвою, Латвією, Румунією і Болгарією, а також із Швецією. Польща на засіданні Європейської Ради у березні 2008 р. підтримала пропозицію створити Союз для Середземномор'я і, таким чином, розраховувала на підтримку з боку ЄС для виокремлення східного напрямку ЄПС.

Ці наміри Польщі тоді ж були реалізовані і знайшли своє відображення в спільній польсько-шведській пропозиції "Східне партнерство" від 23 травня 2008 р. Вона була представлена і схвалена на засіданні Ради ЄС із Загальної політики ЄС та Ради з питань Міжнародних відносин 26 травня 2008 р. в Брюсселі та стала флагманською ініціативою всього ЄС. 26 травня 2008 р. під час зустрічі міністрів закордонних справ Європейського Союзу в Брюсселі, Польща і Швеція представили загальну пропозицію в сфері поглиблення східного напрямку політики ЄС, котра отримала назву "Східне партнерство ЄС" (далі – СП). Ініціатива СП адресована до шести країн: безпосередні адресати – Україна, Молдова, Грузія, Азербайджан і Вірменія, а також передбачалася технічна й експертна співпраця з Білоруссю. СП – це набір конкретного інструментарію, який не гарантує перспективу членства в ЄС. Водночас через цей інструментарій дає можливість відкривати канали ЄС для втілення інтеграційних проектів на теренах визначених країн. На думку багатьох політичних діячів і дослідників, СП може бути корисним механізмом, який сприятиме прискоренню політичної й економічної модернізації східних партнерів. Водночас, практика свідчить, що його потенціал реалізується недостатньо, у тому числі й у сегменті українсько-польських відносин [9].

Отже, від часу входження Польщі до ЄС відбувалося наповнення відносин новим змістом, посилення її ролі як адвоката й лобіста євроінтеграційного та євроатлантичного курсу України. Це знайшло свій вияв, з одного боку, в підтримці ідей України, а з іншого, – у виробленні та реалізації конкретної програми співпраці ЄС з країнами Східної Європи. Насамперед, мова йде про програму сусідства і особливо про проект "Східне партнерство". Саме польсько-шведська ініціатива спрямована на реальне прискорення процесу долучення України (поряд з іншими східноєвропейськими державами) до інтеграції з ЄС.

VI етап – від 2010 р. до кінця 2013 р. – упродовж першої половини 2010 р. відбулися зміни керівництва в державах, що знайшло вияв у характері відносин України й Польщі. Перші місяці 2010 р. супроводжувалися змінами найвищого державного й політичного керівництва в Україні. У результаті чергових вибо-

рів президентом України став В. Янукович. Водночас призначення М. Азарова прем'єр-міністром означало зосередження Партією регіонів найвищої державної й виконавчої влади в Україні.

Трагедія під Смоленськом і загибель президента Л. Качинського призвели до дострокових виборів глави польської держави. Перемога Б. Комаровського супроводжувалася концентрацією влади по лінії президент-прем'єр у руках партії Громадянська Платформа.

Попередні заяви і перші рішення нового керівництва України і Польщі дозволяють говорити про настання з середини 2010 р. нового етапу в українсько-польських відносинах. Народний депутат України, президент Українського союзу промисловців і підприємців, Співголова координаційного комітету Польсько-української господарчої палати, співголова Українсько-польського форуму партнерства Анатолій Кінах і депутат Європейського Парламенту від Громадянської Платформи, Член Європейської Народної партії (ЕПП), заступник голови комітету міжнародної торгівлі та голови комітету закордонних справ, член комісії з питань безпеки та оборони Європейського Парламенту **Павел Залевскі** в публікації в газеті "День" від 7 вересня 2010 р. "Скористаймося сприятливим моментом" окреслили нові підходи до польсько-українського співробітництва в умовах зміни політичного керівництва в Україні та Польщі, схарактеризувавши цей етап розвитку як "нову еру польсько-українських відносин". Зауважимо, що ще в 1990-х рр. йшлося про початок "нової ери" в українсько-польських стосунках, відлік якої датували прикінцевим етапом горбачовської "перебудови" (коли представники Народного Руху України налагоджували контакти з діячами "Солідарності") [1].

"Українсько-польські відносини сьогодні: потреба перезавантаження чи продовження?" – такою була тема міжнародної конференції, яка відбулася наприкінці вересня 2010 р. на Прикарпатті за участі науковців з обох країн. Її організували Центр дослідження Центрально-Східної Європи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Інститут європейської інтеграції Львівського національного університету імені Івана Франка, редакція газети "Кур'єр Галицький" та фонд "Допомога полякам на Сході". Тематика зібрання (втім, як і низки подібних наукових і науково-практичних форумів, присвячених українсько-польським відносинам з огляду на їх досягнення, проблеми, перспективи та стратегію) обумовлювалася необхідністю обговорення зовнішньополітичних орієнтирів України та Польщі після зміни керівництва. "Політичний досвід засвідчує те, що фактично прихід кожного з Президентів в Україні і Польщі знаменує новий початок українсько-польських відносин", – зауважив ректор Прикарпатського університету імені Василя Стефаника Ігор Цепенда.

Не випадково на конференції точилися дискусії навколо термінології, зокрема дискусію викликав доволі поширений нині термін "перезавантаження". Професор Варшавського університету і Києво-Могилянської академії Олександра Гнатюк висловила побоювання, чи не відбудеться "втрати інформації", і тоді можна загубити те, що "писалося спільно 20 років". Секретар Польсько-українського форуму, відомий польський публіцист Богуміла Бердиховська обгрунтувала власну позицію: "Я проти того терміну. Тому що перезавантаження потрібне між державами, які були в конфлікті, в конкуренції", – зазначила вона. "20 останніх років в історії Польщі і України – це роки співпраці, порозуміння. Очевидно, що ми не всі шанси використали, можна було б ліпше. Але я вважаю, що це не такий етап, що ми маємо переважити. А надати нового імпульсу, перемогти обмеження, проблеми, складності, які виникають в наших відносинах" [10], – переконана Богуміла Бердиховська.

Згадана конференція є своєрідним індикатором і лише одним з багатьох прикладів актуалізації проблеми зовнішньополітичних векторів України й Польщі. Останніми роками дипломатична діяльність Польщі помітно посилюється, а МЗС впроваджував сміливі ініціативи (розрядка у відносинах із Росією, пожвавлення Веймарського трикутника, надання динаміки східній політиці ЄС – програма "Східне Партнерство", підтримка розвитку політики безпеки та оборони ЄС). Спостерігається загальна переорієнтація польської "східної політики", яка поступово відходить від сприйняття Росії, в першу чергу, в категоріях загрози, а щодо пострадянського простору більше керується прагматизмом (орієнтуючись на досягнення конкретних цілей), ніж ідеологією.

Ключовими напрямками нинішнього етапу для двох країн визначено реформування, розширення економічних контактів між Україною та Польщею, інвестиційна співпраця наших країн, підтримка й допомога Польщі у питаннях інтеграції України в європейську спільноту та скасування візового режиму для українців з країнами ЄС, посилення захисту їх прав та інтересів. Автори зазначають, що вихідним пунктом співпраці має стати визначення взаємних зацікавлень – політичних, економічних, культурних. Україні потрібна підтримка у наближенні до Євросоюзу та інвестиції. Натомість, в інтересах Польщі – дотримання й захист прав польського бізнесу в Україні. Про важливість цього напрямку, а також двосторонньої співпраці на рівні транскордонного співробітництва, регіональних проектів тощо свідчить і зміст та направленість українсько-польського діалогу на найвищому рівні – між президентами В. Януковичем і Б. Комаровським, у тому числі й переговори на початку жовтня 2013 року.

Вагому роль продовжують відігравати контексти історичної пам'яті, важкі й суперечливі сторінки спільного минулого. Так, зокрема, Сенат Республіки Польщі 20 червня ухвалив постанову до 70-річчя Волинської трагедії. У змісті

постанови зазначається, що УПА почала ліквідацію поляків і польськості від села Паросля в лютому 1943 р., де загинуло 173 людей. Пік брутального знищення поляків відбувся в липні 1943 р., за що відповідальною є ОУН(б) та УПА – читаємо в постанові. Далі говориться, що "організований і масовий характер цих злочинів, які супроводжувалися жорстокістю, надають їм характер етнічної чистки з ознаками геноциду". Згадується також, що в процесі примирення великий внесок зробили Єжи Гедройць і президент Лех Качинський. Сенатори також цінують важливі жести примирення в Павлівці (2003 р.), Павлокомі (2006 р.) і Гуті-Пеняцькій (2009 р.) [11]. Безумовно, потрібно продовжувати непростий, але толерантний діалог у цьому полі, насамперед із залученням досліджень науковців і джерельних свідчень.

При вибудові перспектив економічної співпраці варто враховувати безперечні здобутки Польщі хоча б з огляду на той факт, що Польща в 2009 році, коли в усій Європі спостерігалось падіння економіки, продемонструвала зростання своєї економіки на рівні 2,4%. (це був кращий показник по ЄС). Відповідно потребує вивчення досвід державного управління і адміністрування, хоча, безумовно, його й не можна автоматично перенести на українські реалії. За даними експертів передбачено, що у 2013 році ВВП Польщі збільшиться лише на 1%, а в наступному році динаміка прискориться заледве 2%. Проте згідно найновіших прогнозів Societe Generale вже у 2015 р. ВВП зросте на 3,3%, а в 2016 р. – на 4% [12].

Республіка Польща є найбільшим торговельним партнером України серед країн Центрально-Східної Європи та займала за результатами трьох місяців 2013 року четверте місце, а за результатами 2012 року – п'яте місце серед країн світу [12]. Польща залишається для України одним із найбільших європейських економічних партнерів (поряд із РФ, Німеччиною, Голландією, Італією, Туреччиною). За офіційними даними Держкомстату України за січень-липень 2010 р. український експорт товарів до Польщі склав 883 585, 3 тис. доларів, що на 57, 5% більше відповідних показників за січень-липень 2009 р. За цей же час імпорт товарів Польщі в Україну становив 1309399, 9 тис. доларів (на 13, 5% більше, ніж у січні-липні 2009 р.). Водночас експорт послуг до Польщі за перше півріччя 2010 р. становив 38075,1 тис. доларів (порівняно з першим півріччям 2009 р. спостерігається спад на 12,8 %). Показники польського імпорту до України в зовнішній торгівлі послугами зросли до 60080,4 тис. доларів, що на 4,3 % більше відповідного показника за I півріччя 2009 р. [13]. Відповідна динаміка продовжує зберігатися і на даний момент, хоча з огляду на програму Східного партнерства цифри могли б бути й набагато більші. Загалом зовнішньоторговельний оборот (товари + послуги) між Україною та Республікою Польща склав 4 млрд. 803 млн. доларів у 2010 р., 6 млрд. 249 млн. доларів у 2011 р., 6 млрд. 461 млн. доларів у 2012 р. і 1 млрд. 560 млн. доларів тільки за три місяці 2013 року [12].

Станом на 2013 рік Україна й Польща мали розвинену мережу контрактів на міжрегіональному рівні. Підписано близько 450 партнерських угод про співпрацю між суб'єктами місцевого самоврядування обох країн [12].

Слід відзначити й інвестиційну політику Польщі щодо українського партнера – станом на 1 квітня 2013 р. обсяги польських інвестицій в Україні становили 920,9 млн. дол., що складає 1,7% від загального обсягу іноземних інвестицій в Україну. Найвагомішими польськими інвестиціями в Україні є, зокрема, фабрика будівельної кераміки "Церсаніт", фабрика паркету "Барлінек", меблева фабрика "Новий Стиль", фабрика упаковки "Кен-Пак", фабрика автозапчастин "Інтер-Гроклін", фабрика металообробки "Полімекс-Мостосталь", банк "Кредобанк", "Плюс-банк", кластерне утворення "Агромісто". Українські інвестиції в Польщі становлять 1,2 млрд. доларів (хоча офіційно відзначається, що обсяги українських інвестицій в польській економіці станом на початок квітня 2013 р. склали 54,0 млн. дол., що становило 0,8% від загального обсягу українських інвестицій за кордоном). Найвагомішими українськими інвестиційними проектами в РП є, наприклад, металургійний комбінат "Гута Ченстохова" (інвестор – "ІСД"), суднобудівельний завод "Сточне Гданське" (інвестор – "ІСД"), "Гута Покуй" (інвестор – "Приват"), завод освітлювальних приладів "Геліос" (інвестор – "Іскра"), Варшавський автомобільний завод (інвестор – "Авто-ЗАЗ"), плодопереробний завод "Т.В.Fruit Dwikozy" (інвестор – компанія "Т.В.Fruit" (власник торгівельної марки "Яблуневий дар"), Мазовецький сироварний завод "Ostrowia" (інвестор – Група компаній "Milkiland") [12].

Серед важливих завдань майбутньої співпраці – потреба розбудови трансграничної інфраструктури. Зокрема, варто врахувати, що на українсько-польському кордоні (довжиною 542 км) діє 12 пунктів пропуску (з них 6 автомобільних). Водночас на польсько-німецькому кордоні, довжина якого становить 500 км, діє 38 пунктів пропуску, 19 із яких автомобільних.

У перспективі також особлива увага має бути приділена створенню газового консорціуму та спільній участі в енергетичних проектах. Нарешті, необхідно позбутися поверховості й асиметричності у багатьох сферах як торговельно-економічних і науково-технічних відносин, так і політичного співробітництва на всіх рівнях між Україною і Республікою Польща.

Україна сподівається на сприяння з боку Польщі щодо якнайшвидшого підписання угоди про вільну торгівлю та договору про асоціацію. Важливим і надалі залишається питання лібералізації візового режиму для українців для доступу на територію Євросоюзу та створення спеціального режиму перетину кордону на період проведення чемпіонату Європи з футболу Євро-2012. Останнє фактично в спрощеному варіанті було реалізовано влітку 2012 р. На території України також почали діяти нові консульські установи Республіки Польща.

На думку А. Кінаха та П. Залевські, під патронатом обох президентів слід створити міжнародний комітет співробітництва, що буде поєднувати відповідні урядові та державні інституції обох країн з метою підготовки і проведення процесу гармонізації українського законодавства з європейським. Доречним у цьому сенсі є досвід Польщі, здобутий у різноманітних твінінгових групах в період приєднання. Це співробітництво повинно бути частиною "Східного партнерства" та одержати фінансову підтримку з боку Європейського Союзу [1].

З огляду на вагомість курсу на євроінтеграцію України, безперечно знаковим у розвитку двосторонньої співпраці був період польського головування в Європейському Союзі у 2011 році. Під час спільної зустрічі прем'єр-міністра Польщі Д. Туска та Президента Єврокомісії Ж. Баррозу 9 червня 2010 р. в Брюсселі було вироблено спільну заяву з приводу пріоритетів Польщі під час головування в ЄС (друга половина 2011 р.): підготовка бюджету на семирічний період ЄС; посилення "Східного партнерства"; покращення енергетичної безпеки ЄС. Оскільки Україна входить до проекту "Східного партнерства", важливого значення надається створенню газового консорціуму та спільній участі в енергетичних проектах, то надзвичайно актуальною залишається перспектива співпраці, як по лінії Україна – ЄС, так і в сегменті українсько-польського двостороннього співробітництва.

У ситуації, коли Європейський Союз зайнятий вирішенням проблем, спричинених кризою, передусім від Польщі залежало, чи підтримає та відчутно підсилить Брюссель українську позицію. Для посилення позиції Польщі в Євросоюзі важливою була реалізація програми "Східне партнерство" та плідні відносини з сусідами, передусім економічні, які будуть прискорювати подальший розвиток. Засвоєння Україною європейських стандартів, її добробут, демократія та державний лад зміцнять європейську безпеку, а це – ключовий інтерес Польщі.

Водночас, експерти констатували настання своєрідної "паузи" в розвитку відносин між Україною та Польщею. Після приходу до влади Б. Коморовського, на думку директора інформаційно-політичного центру "Перспектива" Павла Рудякова, досить вагомі та помітні зміни в зовнішній політиці Польщі та у двосторонніх польсько-українських відносинах (експерт пояснює це тим, що змінився загальний контекст, і "польське адвокатство та заступництво за Україну перед брюссельськими, євросоюзівськими та натовськими структурами втрачає предметність" [14]). Можна висловити міркування, що на сьогодні Польща навряд чи збереже роль адвоката України. При цьому одним із дієвих кроків та реальних механізмів впливу Польщі може бути ініціатива "Східного партнерства".

При аналізі перспектив двосторонньої співпраці варто врахувати й пріоритети зовнішньої політики держав. Із зміною політичного лідерства (липень 2010 р.) Польща визначила головними пріоритетами посилення впливу

в Євросоюзі й НАТО, партнерські стосунки із сусідніми країнами, поглиблення відносин із РФ. Усвідомлення масштабності (на сьогоднішній день Польща є найбільшою східноєвропейською державою в складі ЄС), дає підстави для прагнень Польщі зміцнювати свої позиції в Європейському Союзі, НАТО та у світі й намагатися грати амбітну зовнішньополітичну роль. Політичний аналітик, фахівець з міжнародних питань Олександр Палій зазначає, що виконання цієї амбітної ролі останнім часом у Польщі дуже добре виходило: "Вони мали голос в Європейському Союзі, до якого прислухалися такі держави як Німеччина, Велика Британія, Італія і т.д. Тобто в ЄС поляки завдяки своїй енергії чи ідеологізованій зовнішній політиці, чи економічним успіхам, чи завдяки всім цим речам одночасно, взяли дуже хороші умови. Зараз ніхто вже не каже, що це якась там країна на Сході Європи, бідний родич і т.д. Тобто головою Європарламенту є поляк, два комісари Європейської комісії є поляками і т.д." [14].

Фахівець з міжнародних відносин, доцент Варшавського університету Рафал Воніцький, підкреслюючи вагомість налагодження добрих відносин з Москвою, зауважив, що польський уряд має усвідомлювати небезпеку з боку Росії використання налагодження двосторонніх відносин як засобу для ослаблення польської східної політики й ліквідації польських ідей щодо розширення ЄС і НАТО в східному напрямку [15].

Наразі експерт українського Інституту євроатлантичного співробітництва Володимир Горбач не вбачає у цьому великих ризиків для України: На його думку, при домінуванні західного вектору зовнішньої політики Польщі, східний вектор особливих змін не зазнає, але "українсько-польські відносини чекають випробування прагматизмом" [16].

Про прагматизм в українсько-польських стосунках за нових президентів у двох сусідніх державах говорить і київський політолог Олексій Гарань. На його думку, бачення України для поляків не зміниться, як не зміниться і надія на проведення українцями реформ у своїй державі. "Якщо говорити про базові речі, тобто, про стратегічне бачення Польщі для України, України для Польщі, то думаю, що ці речі не зміняться, – каже він. – Адже в інтересах поляків, щоб Україна була стабільною, демократичною та інтегрованою в Європу. Інша річ із обранням Комаровського та взагалі з курсом Польщі і курсом прем'єра Туска, можна говорити про те, що поляки зараз будуть підходити прагматичніше до українсько-польських стосунків" [16].

За прогнозами аналітиків, двосторонні відносини України й Польщі базуватимуться не на історичних джерелах чи сентиментах, а передусім, на економічному співробітництві. З огляду на це, керівник Школи політичної аналітики Києво-Могилянської академії Ростислав Павленко пропонує уважніше подивитись на економічну складову українсько-польських відносин. За його словами, старі

енергетичні проекти за участю України і Польщі будуть піддані змінам – із урахуванням інтересів і нових пропозицій Росії. Натомість великий український капітал і надалі використовуватиме Польщу як плацдарм для просування на захід Європи. З огляду на важливість проблеми з точки зору ЄС, аналітик наголошує на можливості активізації питань, пов'язаних із прикордонним співробітництвом: "...Можна очікувати на прогрес у питаннях, пов'язаних із малим і середнім бізнесом, утворенням на прикордонні привабливого інвестиційного клімату, спрощенням митних правил". Водночас, за прогнозами Р Павленка, у питаннях великої економіки, на жаль, якихось особливих проривів очікувати не доводиться: "... Тут кожна з фінансово-промислових груп дбає про свій інтерес" [16].

У середовищі українських політиків і вчених, і навіть пересічних українців, за останні роки вкоренилося сприйняття Польщі як "адвоката України в Європі" та як надійного стратегічного партнера. Водночас подальший характер польсько-українських відносин визначатиметься як позицією обох країн, так і еволюцією геополітичних реалій, насамперед у Європі. Звичайно, бажано було б, щоб "нова ера" співробітництва позначилася суттєвою активізацією політичної, економічної, культурно-гуманітарної співпраці. Адже для цього вже закладена вагома база українсько-польського співробітництва впродовж попередніх двох десятиліть.

Зміни в міжнародному співтоваристві, що окреслилися на початок і середину другої декади XXI століття, безумовно, впливають і на характер українсько-польських відносин. На думку директора Польського інституту міжнародних відносин Марчина Заборовського, "вступаючи в другу декаду XXI століття, Польща вже не буде комфортно функціонувати в прогнозованому світі, де правила гри встановлював Захід" [17]. Автор підкреслює, що після закінчення холодної війни метою зовнішньої політики Третьої Польської республіки було встановлення якомога тісніших відносин зі Сполученими Штатами, інтеграція із Західною Європою і протегування демократії та суверенітету держав колишнього СРСР. Цей останній елемент спирався на концепцію "прометеїзму" Ежи Гедройця і сприйняття Росії як регіонального суперника та навіть потенційного агресора. Це була раціональна політика, яка відповідала реаліям тієї епохи, проте для деяких кіл вона мала також ідеологічне значення.

Безумовно, в цьому контексті найвагоміший вплив на подальшу динамізацію українсько-польських відносин повинен був справити поступ України в напрямку підписання Асоціації з Європейським союзом, який упродовж 2012 – 2013 рр. надзвичайно поживався. Активну допомогу Українській державі на шляху підписання відповідної Угоди надавала Республіка Польща. Звичайно, позитивне для України рішення листопадового (2013 року) саміту ЄС у Вільнюсі не означало б зникнення проблем, які існують у відносинах між

нашою державою і Євроспільнотою загалом та з окремими її державами-членами. Але й тут безцінним для Києва повинен був стати досвід Варшави у справі просування по шляху європейської інтеграції та результати першого десятиліття участі Республіки Польща в діяльності Європейського Союзу як повноцінного учасника цього об'єднання. Тим самим Вільнюський саміт ЄС в листопаді 2013 р. міг дати відлік новому етапу не лише співробітництва між Україною та Європейським Союзом, але й українсько-польських відносин. Однак відмова тодішнього українського державного керівництва від підписання Угоди про асоціацію, Євромайдан, Революція Гідності і, врешті, російська анексія Криму і війна проти України перевели в нове русло наші відносини з Республікою Польща.

VII етап – від рубежу 2013-2014 рр. до середини 2015 р. – відносини України і Польщі опинилися в найгіршій фазі за багато років. Діалог було зведено до мінімуму. Заплановану на 2 грудня 2013 р. зустріч президентів Б. Коморовського і В. Януковича скасували ще наприкінці листопада. Глави держав мали відкрити новий пропускний пункт на кордоні, однак 29 листопада захід було раптово понижено до рівня віце-прем'єрів. А вже 2 грудня, за лічені години до відкриття пропускного пункту, стало відомо, що жодних представників уряду взагалі не буде. Скасовано було також і Форум підприємців, який мав відбутися цього ж дня за участі віце-прем'єрів України і Польщі.

Науковий директор Інституту Євро-Атлантичного співробітництва О. Сушко висловив тоді, у грудні 2013 р., думку, що поляки не "відрізатимуть" можливість для комунікації з українською владою. "Таким каналом для комунікації між ЄС і Україною залишатиметься президент Коморовський. Польща не зацікавлена, щоб Україна залишилася сам на сам з Росією, в повній ізоляції", – зазначив експерт. О. Сушко провів паралелі з ситуацією 2002-2004 рр.: "Схожа ситуація була у 2002-2004 роках, коли з Україною ніхто не хотів спілкуватися і лише Олександр Квасневський став "вікном" комунікації" [18].

Своєрідним маркером характеру українсько-польських відносин від листопада 2013 р. став Євромайдан та каталізовані ним події. 21 листопада 2013 р. українці та поляки заспівали український і польський гімн на Майдані Незалежності, завершивши цю акцію скандуванням "Разом до гідної і сильної держави! Разом до великої європейської родини!" Проте Євромайдан породив і широкі дискусії у польському суспільстві на тему європейських перспектив Києва. "Раніше польська влада автоматично говорила про членство України в ЄС, і це буденно сприймалося в Польщі. З появою Євромайдану з'явилися думки, не пов'язані з політикою, і не завжди прихильні до України. Але почалося реальне обговорення можливого членства України в ЄС. І це щось нове", – підкреслив польський експерт А. Шептицький.

Саме офіційна Варшава і польська громадськість виявили не лише високий рівень поваги до революційних подій в Україні, але й солідаризувалися з ними і навіть стали їх безпосередніми учасниками. Так, окремі польські телевізійні канали цілодобово в режимі on-line вели репортажі з Києва в переломні та водночас трагічні для українців лютневі дні 2014 року. Усі польські телеканали в суботу 1 лютого увечері увімкнули кліп на пісню "Подай руку Україні" з кадрами подій у Києві. Чимало поляків – журналістів, репортерів, дипломатів, політиків, студентів, правозахисників, волонтерів та ін. – стали безпосередніми учасниками третього Майдану і Революції Гідності, а потім і подій на Сході України.

Зі зміною владних структур в Україні набирає обертів і українсько-польський діалог. Так, 16 травня 2014 р. у Києві відбулось VI засідання Ради МЗС України та МЗС Республіки Польща під головуванням глав зовнішньополітичних відомств України та Польщі. Захід пройшов у рамках робочого візиту Міністра закордонних справ Республіки Польща Радослава Сікорського до України. У ході засідання Ради сторони обговорили питання українсько-польського політичного діалогу, відносини Україна – ЄС, перспективи співробітництва у сфері безпеки та оборони, культурно-гуманітарного співробітництва, а також взаємодію в рамках міжнародних організацій. Окремо йшлося про підвищення ефективності діяльності двосторонніх механізмів співробітництва, організацію візитів високого та найвищого рівня. У центрі уваги переговорів була тематика врегулювання внутрішньополітичної ситуації в Україні, у зв'язку з анексією Росією Автономної Республіки Крим та підтримкою російською стороною сепаратистських рухів і терористичних організацій у східних областях України. Під час засідання глави зовнішньополітичних відомств підписали План співробітництва між Міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ Республіки Польща на 2014-2015 роки [19].

7 червня 2014 р. Петро Порошенко у Верховній Раді склав присягу на вірність українському народові. Але ще до інавгурації новообраний президент здійснив свій перший візит до Польщі (3-4 червня 2014 р.) на запрошення Президента Польщі Броніслава Коморовського. Радник Президента Польщі з міжнародних питань Роман Кузняр у коментарі Укрінформу зауважив, що перший закордонний візит Порошенка в якості президента – до Варшави – є "визнанням внеску Польщі в демократичні зміни в Україні і зусиль Польщі, аби Україна знайшла своє місце в родині європейських демократичних народів" [20].

4 червня, під час урочистостей у Варшаві з нагоди 25-ї річниці перших вільних виборів після падіння комуністичного режиму, Президент Польщі Броніслав Коморовський висловив солідарність з Україною з боку польської держави. "Не може бути свободи без солідарності з Україною" [21], – сказав він. Таким чином Президент Польщі перефразував відоме гасло "Не може бути свободи без

Солідарності", яке увійшло в обіг одночасно з підйомом суспільно-політичного польського руху "Солідарність" у 1980-х.

Доволі чітко ставлення до російсько-українських подій на Сході України Б. Коморовський сформулював в інтерв'ю німецьким радіостанціям 30 серпня 2014 р. (напередодні річниці початку Другої світової війни). Президент Польщі застеріг Європу від політики умиротворення Москви у зв'язку з російським вторгненням до України. "Спершу вимагали Крим, тепер ідеться вже про інші частини України, і всі питають себе, де це закінчиться", – зауважив діяч. На його думку, політика поступок ні до чого не призведе. Не можна повторювати помилки 1930-х років, коли Європі бракувало мужності зупинити ревізйонізм і насилля з боку Німеччини, зауважив він. "Росія здійснила вторгнення в Україну", – констатував Б. Коморовський. За його словами, Європа та західний світ стоять перед питанням, як ефективно на це реагувати. Питання в тому, чи можна утримати Росію та президента Путіна від побудови нових сфер впливу, що означатиме відновлення російської імперії, висловився Б. Коморовський. На його думку, ідеться не тільки про політичні інтереси, а про те, якою стане Європа. Санкції Заходу проти Росії Б. Коморовський вважає виправданими та необхідними. Водночас він наполіг на зміцненні "східного флангу" НАТО. Відомо, що "слабкість потенційної жертви може спонукати до агресії. І навпаки, сила відлякує агресивну політику", сказав Б. Коморовський і додав, що він виступає за силу. Водночас зміцнення безпеки вимагає дедалі більших витрат на модернізацію військ, зауважив польський президент і ще раз наголосив, що Путін прагне відродити втрачену радянську імперію [22].

Враховуючи здобутки євроінтеграції Польщі, представники цієї держави усіляко зацікавлені в стабілізації ситуації, налагодженні реформ, долученні України до європейського ринку, звільненні від корупції. Як зауважив польський політик та економіст Марцін Свенцицький: "Ми бачимо велику загрозу від Росії. Передусім ця загроза полягає в дестабілізації України. Ми не хочемо перетворення цілої України на Донбас і Крим, і знаємо як багато принесла європейська інтеграція Польщі. Тому нам важливо, щоби Україна скористалася нормами і засадами європейського ринку, щоби стала вільною від корупції країною. Саме тому нас непокоїть ця російська агресія і дестабілізація України, яка не має жодного виправдання" [23].

Знаково, що 28 листопада 2014 р. польський сейм ратифікував Угоду про асоціацію України з ЄС, а 4 грудня Угоду про асоціацію ратифікував Сенат Речі Посполитої. 17-18 грудня 2014 р. відбувся державний візит Президента України Петра Порошенка до Варшави. Українська сторона очікувала від нього підтвердження вже встановленого високого рівня співпраці, який є між Україною та Польщею, а також маркування нової перспективи співробітництва. З польсько-

го боку президентський міністр Яромір Соколовський висловив сподівання, аби цей візит "був свідченням стратегічного партнерства, що об'єднує Польщу і Україну та польської готовності підтримувати прозахідний курс Києва" [24].

Назагал, перебування Петра Порошенка з державним візитом у Республіці Польща та його переговори з керівниками Польської держави висвітлили не лише позитивні сторони та перспективні напрямки українсько-польського співробітництва, але й окреслили їх можливе проблемне поле. Важливим видається усвідомлення того, що на українську сторону – державу і суспільство – чекає важка праця в плані швидкого та ефективного здійснення реальних реформ для успішної реалізації нашого курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію. Саме від цього значною мірою залежатимуть подальші перспективи розбудови українсько-польських відносин на сучасному етапі їх розвитку.

VIII етап – з другої половини 2015 р. – пов'язаний розвитком двосторонніх відносин в умовах повернення до влади в Польщі на президентському, парламентському й урядовому рівнях партії Право і Справедливість. 14 серпня 2015 р. відбулася перша телефонна розмова між Президентом України та новобраним Президентом Республіки Польща Анджеєм Дудою. Перша зустріч президентів відбулася наприкінці вересня 2015 р. в рамках 70-ї сесії ГА ООН у Нью-Йорку. 14-15 грудня 2015 р. відбувся перший офіційний візит Президента РП А. Дуди в Україну.

Загалом польські медіа подають візит А.Дуди як надзвичайно важливий для зовнішньої політики Польщі. "Gazeta Wyborcza" пише, що нинішній перший візит польського президента до Києва можливо є найважливішим з його попередніх закордонних візитів. Часописи "Rzeczpospolita", "Polskieradio", "Onet Wiadomości" та "TVN24" вказують на те, що цей візит став дуже плідним та започаткував реальний поворот у польсько-українських відносинах та перехід від декларативних заяв до конкретних дій [25]. У цілому можна виділити кілька основних питань розвитку українсько-польського співробітництва на перспективу.

Польсько-українське партнерство. Під час прес-конференції в Києві президент А. Дуда заявив, що "Україна є великим стратегічним партнером Польщі". Також там він зазначив, що польська сторона підтримує українські прагнення, якщо йдеться про Європейський Союз та безвізовий режим. Як глава держави він хотів би, щоб кордон між Польщею та Україною був би зразковим кордоном, надійним, але також приязним. Польські засоби масової інформації також акцентують увагу на позиції А. Дуди, який підкреслив, що суверенітет та незалежність України є для Польщі однією з справ абсолютно ключових і через це польська держава з великою увагою спостерігає за реалізацією мінських домовленостей. Зазначається, що їх виконання є абсолютно необхідним першим кроком до миру в Україні, та підкреслюється, що це є тією метою, на досягнення якої варто спрямовувати всі сили.

Фінансова допомога Польщі та господарча співпраця. Особлива увага приділяється кредиту в чотири мільярди злотих, домовленості щодо надання якого було досягнуто в ході візиту. Окрім фінансової допомоги Україні, треба звернути увагу також на питання налагодження господарських взаємин і при цьому необхідно максимально скористатися з входження України до сфери вільної торгівлі з ЄС. Увага акцентується на роботі польського уряду та Національного Банку Польщі по втриманню макроекономічної стабільності в Україні. Не слід забувати, що ще під час візиту прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка до Варшави 9 вересня 2015 р. була підписана міжурядова угода про надання Києву кредиту у розмірі 100 млн. євро. Основні кошти повинні піти на розвиток прикордонної інфраструктури, зокрема будівництво доріг.

Військова співпраця. Важлива увага приділяється питанню співпраці у військовій сфері, що обговорювалася під час візиту, зокрема нещодавно створеній литовсько-польсько-українській бригаді. Командування нової бригади знаходиться в Любліні, а сама бригада укомплектовуватиметься литовськими, польськими та українськими військовослужбовцями (чисельність останніх в бригаді має досягти 500 осіб). Бригада мусить бути приготована для дій в рамках місії ООН. Окремо вказується і на те, що Україна в ході візиту також була запрошена до бойової групи ЄС, яку творять країни Вишеградської групи, а також загалом до більш тісної у військовій сфері з цими країнами.

Війна на сході України. Окрему увагу А. Дуда приділив питанню війни в Україні. Він заявив, зокрема, що метою польської сторони є сприяння по відновленню контролю України над своїми кордонами. Польща відмовилася від попередніх ідей участі в Нормандському форматі переговорів, але водночас буде уважно стежити за виконанням мінських домовленостей. Разом з цим президент Польщі озвучив позицію про необхідність продовження санкцій проти Росії аж до повного виведення її військ з Донбасу та повернення Україні Криму. Президент України П. Порошенко подякував польському державному керівництву і польській громадськості за надання Польщею медичної допомоги 250 українським військовослужбовцям пораненим на сході.

Питання спільної історії. Одним із основних питань є питання історії польсько-українських взаємин у ХХ столітті. ЗМІ цитують висловлювання президента Дуди, який зазначив, що дискусії щодо історії мають "спиратися на історичну правду, навіть якщо ця правда є болісною". Згідно зі словами президента Польщі, кривди ХХ століття не мусять накладатися тінню на взаємовідносини двох країн. Зокрема цією проблемою і займатиметься президентський консультативний комітет, що має стати майданчиком для переговорів між українцями та поляками в сфері спільної історії та справ історично-ідентичнісних. Як зазначають польські ЗМІ, це пов'язано з прийнятими 9 квітня 2015 р. законами, що

стосуються надання прав комбатантів учасникам ОУН та УПА, а також накладання покарання на тих, хто буде заперечувати їх внесок у боротьбу за незалежність України. Водночас питання ОУН-УПА, разом із проблемою подій 1943 р. на Волині, залишаються наразі одними з найбільш чітких у польсько-українських взаєминах. Польща потребує започаткування діалогу щодо спільної польсько-української історії, у тому числі він має стосуватися найтяжчого фрагменту, яким є Волинська трагедія.

На наш погляд, візит президента А. Дуди в Україну треба оцінювати як подію позитивну та важливу з огляду на перспективність. Насамперед йдеться про плани співпраці та заходи допомоги з боку Польщі Україні. Візит президента А. Дуди доречно розглядати як новий імпульс польсько-українських відносин та перехід від політики декларацій до політики реальних дій. Професор Студій Східної Європи Варшавського університету Ян Маліцький заявив у коментарі польській інформагенції РАР [26], що після "героїчно-сентиментально-романтичного" періоду двосторонні стосунки стануть прагматичними, але це, зовсім не означає їхнього погіршення.

Така точка зору знаходить підтвердження і в інших польських та українських політиків і науковців. Так, зокрема, відомий польський дипломат і соціолог Маріуш Машкевич зазначає, що "геополітичні та регіональні чинники гальмують перебіг польсько-українського діалогу, але їх не можна вважати нездоланною перешкодою" [27]. Його колеги, науковці з Варшавського університету Даріуш Мільчарек і Ольга Барбурська на основі врахування актуальної політичної конфігурації в Європі вповні резонно стверджують, що Польща має історичний шанс стати своєрідним містком між західною та північною частинами континенту, до яких вона вже належить організаційно, та цілою низкою країн Східної Європи. При цьому Польща, як лідер процесів розширення ЄС на Схід, повинна і надалі відігравати роль "брюссельського адвоката" тих східноєвропейських партнерів, які прагнуть розвивати зв'язки з Євросоюзом, а водночас допомагатиме їм у досягненні основоположних європейських стандартів [28].

Загалом, у середовищі українських політиків, дипломатів, учених і навіть пересічних українців за останні роки вкоренилося сприйняття Польщі як держави – надійного стратегічного партнера, що активно підтримує інтереси України в Європі. Водночас подальший характер українсько-польських відносин визначатиметься як позицією обох країн, так і еволюцією геополітичних реалій, насамперед у Європі, а також якістю просування України на шляху всебічної поступальної співпраці з Європейським Союзом. Звичайно, бажано було б, щоб сучасна "нова ера" українсько-польського співробітництва позначилася при цьому суттєвою активізацією політичної, економічної, культурно-гуманітарної

співпраці, зокрема в контексті реалізації програми співробітництва між Україною та Республікою Польща на перспективу. Значущим є й те, що для цього закладена вагома база українсько-польської співробітництва впродовж попередніх двох з половиною десятиліть існування постбіполярного світу і Європи без розмежувальних конфронтаційних "мурів" і "завіс".

Список використаних джерел і літератури

- Кінах А. Скористаймося сприятливим моментом. Нові підходи до польсько-українського співробітництва / А. Кінах, П. Залевські // День. – 2010. – 7 вересня (№159).
- Аркуша О. Проблема консолідації національно-політичних сил українського галицького суспільства у 90-х рр. XIX ст. / О. Аркуша // Молода нація: альманах. – 1996. – №3. – С. 198-212; Верига В. Нариси з історії України (кінець XVII ст. – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів, 1996. – 340с.; Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак – К., 1996. – 356 с.; Плекан Ю. В. Українсько-польсько-австрійські відносини наприкінці XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Плекан // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. XV. – Ів.-Франківськ; 2009. – С. 48-54; Чорновіл І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. / І. Чорновіл – Львів, 2000. – 247 с. та ін.
- Україна в сучасному геополітичному вимірі: теоретичні і прикладні аспекти / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – С. 284.
- Голос України. – 1994. – 23 березня.
- Геополітика: Україна в міжнародних відносинах: Україна-Польща. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.readbooks.com/book/183/6482.html> (доступ – 11.03.2016).
- Жовква І. І. Стратегічне партнерство в Україні. Теорія і практика / І. І.Жовква / За заг. ред. академіка НАН України, д.т.н. В.П.Горбуліна. – К.: ДП "НВЦ", "Євроатлантикінформ", 2006. – С. 116.
- Державний комітет статистики України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (доступ – 11.03.2016).
- Східне партнерство ЄС: Додаткові можливості для євроінтеграції України / [І.Ф.Газізуллін, М.М.Гончар, О.В.Коломієць [та ін.]; за ред. В.Мартинюка; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: [Агентство "Україна"], 2009. – С. 13.
- Мільчарек Д., Барбурська О. Східний вектор зовнішньої політики ЄС: здобутки та проблеми. – Львів: РАСТР-7, 2016. – 156 с.; Східне партнерство ЄС: Додаткові можливості для євроінтеграції України / [І.Ф.Газізуллін, М. М.Гончар, О. В. Коломієць [та ін.]; за ред. В. Мартинюка; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: [Агентство "Україна"], 2009. – 84 с.; Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства: монографія / Т.В. Сидорук. – Львів: ПАІС, 2012. – 444 с.; **Троян С.С.** Конструювання нової моделі інтеграції в Європі (Рецензія на монографію: Сидорук Т.В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства: монографія / Т. В. Сидорук. – Львів: ПАІС, 2012. – 444 с.) // **Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць.** – К., 2012. Випуск 63. – К.: НПУ імені М. Драгоманова, 2012. – С. 806 – 809.
- Добош Г. Українсько-польські відносини: потреба перезавантаження чи продовження? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/> (доступ – 11.03.2016).
- Присташ Я. "Етнічна чистка з ознаками геноциду" / Я.Присташ // Наше Слово. – 2013. – №26. – 30 червня.
- Посольство України в Республіці Польща (Економічний бюлетень. Червень 2013 року). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poland.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/regions> (доступ – 11.03.2016).
- Держкомстат України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
- Перспективи українсько-польських відносин: Прес-конференція в "Главреді" // Главред. – 2010. – 5 серпня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.glavred.info/print/articles/17042.prn> (доступ – 11.03.2016).
- Wonicki R. Poland and Russia: a fresh start or business as usual? / R. Wonicki – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.opendemocracy.net/od-russia/rafal%5%82wonicki>
- Костюк Б. Українсько-польські відносини за президента Коморовського: погляд із Києва / Б.Костюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2120751.html> (доступ – 11.03.2016)
- Заборовський М. Польська дипломатія без комплексів // День. – 2011. – №1 (11 січня); Rzeczpospolita. – 2011. – 7.01
- Коморовський і Янукович: дружба в минулому? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.de/коморовський-і-янукович-дружба-в-минулому/a-17264906> (доступ – 11.03.2016).
- Відбулось VI засідання Ради МЗС України та МЗС Республіки Польща під головуванням глав зовнішньополітичних відомств України та Польщі // Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/23007-the->

- vi-meeting-of-the-ukraine-poland-foreign-ministries-council-was-held-under-the-chairmanship-of-foreign-ministers-of-ukraine-and-poland (доступ – 11.03.2016).
20. Порошенко здійснює свій перший закордонний візит в якості Президента України // Голос України. – 2014. – 3 червня.
 21. Президент Польщі: "Не може бути свободи без солідарності з Україною". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.de/президент-польщі-не-може-бути-свободи-без-солідарності-з-україною/a-17682049> (доступ – 11.03.2016).
 22. Коморовський: Європа не має повторити помилки 1930-х років. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.de/коморовський-європа-не-має-повторити-помилки-1930-х-років/a-17889870> (доступ – 11.03.2016).
 23. Депутат Сейму: Ми не хочемо, щоб Росія перетворила цілу Україну на Донбас. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.de/депутат-сейму-ми-не-хочемо-щоб-росія-перетворила-цілу-україну-на-донбас/a-18100399> (доступ – 11.03.2016).
 24. Візит Порошенка в Польщу, як доказ стратегічного партнерства Польщі й України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/190339> (доступ – 11.03.2016).
 25. Кравченко В. Тест з історії // Дзеркало тижня. – 2015. – 18 грудня (№49).
 26. Дуда у Києві: "найважливіший візит" польського президента. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/zmi/bbc/2015/12/14/151214_duda_preview_sx_13591 (доступ – 11.03.2016).
 27. Машкевич М. Східна польська політика у XX – на початку XXI ст.: концепції та інтерпретації / М.Машкевич; пер. з польськ. – К.: Ніка-Центр, 2015. – С. 280.
 28. Мільчарек Д., Барбурська О. Східний вектор зовнішньої політики ЄС: здобутки та проблеми. – Львів: РАСТР-7, 2016. – С. 140.